

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Збірник
наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск
50

Київ – 2017

Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 50 / гол. ред. д-р екон. наук В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – К., 2017. – 464 с.

50-й ювілейний випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України», підготовлений колективом відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», представляє результати актуальних наукових досліджень у галузі економічної історії та історії економічної думки. В рамках відзначення сторіччя Української Революції 1917–1921 рр. публікуються статті, присвячені питанням фінансово-господарської політики українського та більшовицького урядів у роки державотворчих змагань. Низка статей репрезентує результати дослідження процесів становлення та розвитку підприємництва і міжнародних економічних зв'язків України. Цьогорічний випуск містить перелік статей, опублікованих в останніх десяти випусках збірника (номери 41–50), бібліографію основних наукових видань Інституту економіки та прогнозування НАН України (2012–2016), а також покажчик авторефератів дисертацій з історико-економічної тематики за 2012–2017 рр.

Головний редактор НЕБРАТ В.В. (д.е.н., зав. відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»).

Заступник головного редактора СУПРУН Н.А. (д.е.н., проф.).

Відповідальний секретар ГОРІН Н.О. (к.е.н.).

Редакційна колегія: **Благих І.О.** (д.е.н., проф., РФ), **Грушевський Д.В.** (к.е.н., доц., РФ), **Слісєєва Л.В.** (к.е.н., доц.), **Леоненко П.М.** (д.е.н., проф.), **Маслов А.О.** (д.е.н.), **Попова О.Л.** (д.е.н., проф.), **Уперенко М.О.** (д.е.н., проф.), **Фещенко В.М.** (д.е.н., проф.).

Editorial board

NEBRAT Victoria (Editor-In-Chief, Senior Researcher, Doctor of Sciences (Economics) (Kyiv, Ukraine)).

SUPRUN Natalia (Deputy Editor-In-Chief, Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

GORIN Nazar (Responsible secretary, PhD (Economics) (Kyiv, Ukraine)).

Blagikh Ivan (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Saint Petersburg, Russia)).

Grushevskiy Dmitriy (PhD (Economics), Assistant Professor (Volgograd, Russia)).

Yelisieieva Liudmyla (PhD (Economics) (Lutsk, Ukraine)).

Leonenko Petro (Honored worker of education of Ukraine, Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

Maslov Anatoliy (Honored worker of science and technology of Ukraine, Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor docent (Kyiv, Ukraine)).

Popova Olga (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

Uperenko Mykola (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Odesa, Ukraine)).

Feshchenko Valentyna (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 13980–2953Р від 27.03.2008). Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України».

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services. Бібліометричний профіль у Google Scholar.

Видавець: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ISSN 0320-4421

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2017

ISSN 2522-4271 (Online)

<http://ingedu.org.ua>

istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumki Ukraini
istor. nar. gospod. ekon. dumki Ukr.

ЗМІСТ

Історія економіки

Небрат В.В. Політика УНР у галузі грошового обігу та фінансів (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)	9
Супрун Н.А. Кавалерійська атака на капітал – секрет опанування радянською владою командних висот в економіці	28
Боднарчук Т.Л. Участь України в міжнародній торгівлі на етапі суспільно-економічних трансформацій (XIX – початок ХХ ст.)	47
Дідківська Л.В. Синергія просвітництва та кооперації в економічному розвитку вітчизняного сільського господарства в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.	64
Логінов М.М., Лавриненко В.М. Інституційне забезпечення функціонування воєнного господарства Німеччини у роки Першої світової війни	78
Хромов І.О. Транспортування українських товарів до Західної Європи в перші роки непу	94
Гордіца К.А. Роль державного підприємництва у розвитку соціальної сфери: вітчизняний досвід 1920–1980-х років ...	107
Іванишина Г.С. Ретроспектива розвитку системи пробірної наглядності в Україні	131
Буторіна В.Б. Історичні джерела та умови формування підприємництва	146

Історія економічної думки

Фещенко В.М. Трансформація поглядів українських дослідників на економічне вчення К. Маркса (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)	159
Данилова К.І. Спадщина Д. Рікардо у ХХІ столітті: теорія порівняльних переваг крізь призму історико-інституціонального аналізу	172
Горін Н.О. Історіографія зовнішньоекономічних зв'язків України	209
Лопух К.В. Methodenstreit: основні напрями критики К. Менгером методології німецької історичної школи	249
Курбет О.П. Scientific schools matter. До питання про методологію ідентифікації Київської політекономічної школи	262
Цапівська М.В. Морально-етичний вимір господарської діяльності у відображенні українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	277

Голубка С.М., Голубка Д.С. Концепція фінансознавства Григорія П'ятаченка	295
Лагутін В.Д., Лебедєва Л.В. «Природа фірми» – 80 років з дня публікації праці лауреата Нобелівської премії з економіки Р. Коуза	307

Новітня історія суспільних трансформацій

Карлін М.І. Причини, проблеми та шляхи регулювання діяльності офшорів у світовій фінансовій системі	316
Єлісєєва Л.В. Сучасні тенденції розвитку інноваційних форм підприємництва у міжнародній практиці	338

3 історії наукових установ

Інституту економіки та прогнозування – 20 років (До 20-річчя від створення ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України») (редакційна колегія)	351
Гаркавко В.К. Діяльність провідної вітчизняної агроекономічної академічної інституції та її роль в дослідженні проблем сталого агроекономічного розвитку в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.	368

Додатки

Бібліографія основних наукових праць ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (2012–2017 рр.) (Укладач Дуднікова Л.М.)	387
Показчик статей , опублікованих у збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України». Випуски 41–50 (2008–2017 рр.) (Укладач Беляєва В.М.)	399
Показчик авторефератів дисертацій з історико-економічної проблематики (2012–2017 рр.) (Укладач Горін Н.О.)	413
Довідка про збірник	435
Редакційна колегія збірника	437
Автори статей збірника	438
Анотації (рос. мовою)	440
Summaries (англ. мовою)	449
До відома авторів	458

СОДЕРЖАНИЕ

История экономики

Небрат В.В. Политика УНР в области денежного обращения и финансов (к 100-летию Украинской революции 1917–1921 гг.)	9
Супрун Н.А. Кавалерийская атака на капитал – секрет завоевания советской властью командных высот в экономике	28
Боднарчук Т.Л. Участие Украины в международной торговле на этапе общественно-экономических трансформаций (XIX – начало XX вв.)	47
Дидковская Л.В. Синергия просвещения и кооперации в экономическом развитии отечественного сельского хозяйства в конце XIX – начале XX вв.	64
Логоинов Н.М., Лавриненко В.Н. Институциональное обеспечение функционирования военного хозяйства Германии в годы Первой мировой войны	78
Хромов И.А. Транспортировка украинских товаров в Западную Европу в первые годы нэпа	94
Гордица К.А. Роль государственного предпринимательства в развитии социальной сферы: отечественный опыт 1920–1980-х годов	107
Иванишина Г.С. Ретроспектива развития системы пробирного надзора в Украине	131
Буторина В.Б. Исторические истоки и условия формирования предпринимательства	146

История экономической мысли

Фещенко В.М. Трансформация взглядов украинских исследователей на экономическое учение К. Маркса (конец XIX – начало XX вв.)	159
Данилова Е.И. Наследие Д. Рикардо в XXI веке: теория сравнительных преимуществ сквозь призму историко-институционального анализа	172
Горин Н.О. Историография внешнеэкономических связей Украины	209
Лопух К.В. Methodenstreit: основные направления критики К. Менгером методологии немецкой исторической школы ...	249
Курбет А.П. Scientific schools matter. К вопросу о методологии идентификации Киевской политэкономической школы ..	262
Цаповска М.В. Морально-этическое измерение хозяйственной деятельности в отображении украинских экономистов второй половины XIX – начала XX вв.	277

Голубка С.М., Голубка Д.С. Концепция финансоведения Григория Пятаченко	295
Лагутин В.Д., Лебедева Л.В. «Природа фирмы» – 80 лет со дня публикации статьи лауреата Нобелевской премии по экономике Р. Коуза	307

Новейшая история общественных трансформаций

Карлин Н.И. Причины, проблемы и направления регулирования деятельности офшоров в мировой финансовой системе	316
Елисеева Л.В. Современные тенденции развития инновационных форм предпринимательства в международной практике	338

Из истории научных учреждений

Институту экономики и прогнозирования – 20 лет (К 20-летию от создания ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины») (редакционная коллегия)	351
Гаркавко В.К. Деятельность ведущей отечественной агроэкономической академической институции и ее роль в исследовании проблем устойчивого агроэкономического развития в конце 20-х – первой половине 30-х годов XX в.	368

Приложения

Библиография основных научных трудов ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины» (2012–2017 гг.) (Составитель Дудникова Л.Н.)	387
Показатель статей , опубликованных в сборнике научных трудов «История народного хозяйства и экономической мысли Украины». Выпуски 41–50 (2008–2017 гг.) (Составитель Беляева В.Н.)	399
Показатель авторефератов диссертаций по историко-экономической проблематике (2012–2017 гг.) (Составитель Горин Н.О.)	413
Справка о сборнике	435
Редакционная коллегия сборника	437
Авторы статей сборника	438
Аннотации	440
Summaries (англ. язык)	449
К сведению авторов	458

CONTENTS

Economic History

Nebrat V. The policy of Ukrainian People's Republic in the field of money circulation and finance (to the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921)	9
Suprun N. A «cavalry attack» on capital as the secret of the conquest of the commanding heights in economy by the soviet authorities	28
Bodnarchuk T. Ukraine's participation in international trade at the stage of social and economic transformations (XIX – early XX centuries)	47
Didkivska L. The synergy of enlightenment and cooperation in the economic development of Ukrainian agriculture in late XIX – early XX centuries	64
Loginov M., Lavrynenko V. Institutional maintenance of the functioning of Germany's military economy during the World War I ...	78
Khromov I. Transportation of Ukrainian commodities to the West Europe in the first years of the New Economic Policy	94
Gorditsa K. The role of state entrepreneurship in the development of social sphere: domestic experience of 1920's – 1980's	107
Ivanyshyna G. Development retrospective of the fineness supervision system in Ukraine	131
Butorina V. Historical beginnings and conditions of the formation of entrepreneurship	146

History of Economic Thought

Feshchenko V. Transformation of the socio-economic views of Ukrainian scholars on Marx's economic theory (late XIX – early XX centuries)	159
Danylova K. D. Ricardo's Legacy in the 21st century: Theory of comparative advantage through the prism of historical and institutional analysis	172
Gorin N. Historiography of foreign economic connections of Ukraine	209
Lopukh K. Methodenstreit: The main areas of K. Menger's criticism of the methodology of the German Historical School	249
Kurbet O. Scientific schools matter. To the question on the identification methodology of the Kyiv School of political economy	262

Tsapovska M. Moral and ethical aspects of the functioning of economic system in the interpretation of Ukrainian economists in the second half of XIX – early XX centuries	277
Holubka S., Holubka D. The concept of financial science by Gregory Pyatachenko	295
Lahutin V., Lebedeva L. «Nature of the firm» – 80 years since the publication of the article of Nobel Prize Winner in economics R. Coase	307

Recent history of Social Transformations

Karlin N. Causes, problems and ways of the regulation of offshore activities in the world financial system	316
Yelisieieva L. Modern trends in the development of innovative enterprise's: international practice	338

To history of scientific establishments

Institute for economics and forecasting – 20 years (<i>To the 20th anniversary of the creation of the State Enterprise "Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine"</i>) (editorial board)	351
Garkavko V. The activities of the leading national agro-economic academic institution and its role in the study of the problems of sustainable agro-economic development in the late 20's – the first half of the 30's of the XXth century	368

Exhibits

Bibliography of the main scientific works of the Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine (2012–2017) (<i>Compiled by Dudnikova L.M.</i>)	387
Index of articles published in the collection of scientific works «History of the national economy and economic thought of Ukraine». Issues 41–50 (2008–2017) (<i>Compiled by Bieliaieva V.M.</i>)	399
Index of abstracts of dissertations on historical and economic issues (2012–2017) (<i>Compiled by Gorin N.O.</i>)	413
The Reference about collection.....	435
The Editorial board of the collection.....	437
The Authors article collection.....	438
Summaries (<i>in Russian</i>).....	440
Summaries	449
To the attention of the authors	458

В.В. Небрат

ПОЛІТИКА УНР У ГАЛУЗІ ГРОШОВОГО ОБІГУ ТА ФІНАНСІВ (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)

Висвітлено історичні умови та характер заходів УНР у галузі грошового обігу, кредиту, державних фінансів. Розкрито причини неефективності грошово-кредитної та фіскальної політик українських урядів 1917–1919 рр. як суттєвої складової державотворення. Аргументовано зв'язок між економічним суверенітетом, станом державних фінансів і стійкістю політичної влади.

Ключові слова: історія економічної політики, державотворення, Українська народна республіка, грошовий обіг, державні фінанси, економічний суверенітет.

На виконання Указу Президента України від 22 січня 2016 р. Кабінетом Міністрів України прийнято рішення вшанувати на загальнодержавному рівні 100-річчя Української революції – першого досвіду українського державотворення у ХХ столітті [1]. План державних заходів передбачає встановлення у м. Києві пам'ятника Симону Петлюрі, меморіалів та пам'ятних знаків у регіонах, упорядкування поховань учасників Української революції 1917–1921 рр. в Україні та за кордоном, а також спорудження монументу Соборності України у м. Києві. З огляду на значимість подій 1917–1921 рр. для формування національної ідентичності та політичної самосвідомості українського народу, важливість осмислення історичного досвіду національно-визвольної боротьби, усвідомлення та врахування уроків минулого, не менш важливим, ніж вшанування пам'яті, є науковий дискурс щодо економічної та фінансової політики українського державотворення, аналіз причин поразки національних змагань у контексті інституційної спроможності державного будівництва, визначення критичних «провалів» у

взаємодії фінансових, економічних, соціальних, політичних, мілітарних та інших складових Української революції.

Необхідність сучасного звернення до історії економічної діяльності урядів УНР актуалізується ще й тим, що ці питання фактично перебували поза увагою дослідників у радянський час і сьогодні не представлені належно ні в наукових, ані, тим більше, у навчальних виданнях. Якщо для попередніх етапів розвитку історико-економічних досліджень (1930–1950-і роки; 1960–1980-і роки) таке «випадіння» з кола досліджуваних проблем легко пояснити «соціальним замовленням карикатурного представлення всіх антибільшовицьких сил» [2, с. 299], ігноруванням самого факту Української революції 1917–1921 рр., Української держави та, відповідно, її економічної політики, то для доби державної Незалежності замовчування цих подій не знаходить виправдання. Ідеологічний контекст цієї проблематики підсилює актуальність і важливість її розроблення за сучасних умов у триєдності теоретичної, світоглядно-виховної та практичної складових.

Історичними джерелами дослідження економічної політики українського уряду періоду державотворчих змагань 1917–1921 рр. слугують архівні матеріали, збірники документів Центральної ради, мемуаристика та наукові праці учасників тих подій, зокрема Б. Мартоса [3], П. Скоропадського [4], Х. Лебідь-Юрчика [5]. Варто зазначити, що більшість діячів та істориків українського руху, які перебували в еміграції, оминали проблематику становлення податкової системи, регулювання грошового обігу та банківської діяльності. Зокрема, у працях Д. Дорошенка, І. Феценка-Чопівського, П. Христюка, В. Винниченка, М. Грушевського майже не згадується діяльність українських урядів у галузі грошово-фінансового господарства, що доволі показово. Лакуну в дослідженнях фінансового будівництва зазначеного періоду останнім часом частково заповнюють розвідки істориків, що мають переважно історіографічний характер [6–8]. У сучасній історико-економічній літературі заходи фінансово-економічної політики українського державотворення отримали висвітлення у контексті дослідження ринкових та антиринкових перетворень вітчизняного господарства [2, с. 299–310; 9, ч. 2, с. 32–35], історії формування наукових поглядів на податки, витрати держави, бюджет та державний кредит в Україні [10, с. 329–347], побудови системи державних фінансів [11].

Ця публікація присвячена аналізу економічної політики в галузі грошового обігу та фінансів, визначенню державотворчої ролі цієї сфери з огляду на досвід минулого та загрози сьогодення.

Формування власної економічної політики та фінансових інститутів стало важливою проблемою на шляху до незалежності Української держави. Перші кроки щодо створення своєї автономної фінансової системи були зроблені керівництвом Української Центральної ради, коли Україна не мала ні своїх грошей, ні своїх податків, ні свого банку, натомість вона фінансово повністю залежала від Росії. У квітні 1917 р. на другому загальному зібранні Центральної Ради було ухвалено фінансовий план, що передбачав запровадження «національного оподаткування всього українського народу на принципі поступово-подоходного налогу» [12, с. 2–3]. Втілення в життя цього плану мало створити міцне підґрунтя для забезпечення фінансової самостійності, розбудови державних інституцій та реалізації заходів економічної політики. На жаль, це рішення, як і більшість інших ухвал Центральної Ради, мало суто декларативний характер. Захоплені перипетіями відносин з Тимчасовим урядом, сподіваннями на демократичні перетворення в Росії та формування представницьких органів влади, що нададуть Україні широку автономію, провідні діячі тогочасного українського політикуму вели дискусії про партійний склад комісії Центральної Ради з економічних питань, зволікаючи з практичним їх вирішенням.

Російський уряд виявляв цілковиту байдужість і, зрештою, був зацікавлений у грошовій кризі в Україні, позаяк вона оприявнювала неспроможність українських політиків до вирішення серйозних фінансово-економічних питань і, відповідно, неможливість від'єднання від Росії. Зрештою, під тиском обставин Центральна рада виступила з гаслом створення української державної скарбниці як атрибуту державності та основи економічної незалежності. У Першому Універсалі проголошувалося: «До цього часу український народ усі кошти віддавав у Всеросійську Центральну казну... Ми, Українська Центральна рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і городів, усім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної ради» [13, с. 60]. Однак ніяких практичних дій

по реалізації цього заклик не було здійснено, Україна продовжувала залежати від поставок грошових знаків із Росії.

В умовах політичного та національного протиборства, що розгорнулося в Україні після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., виробництво та торгівля прийшли в повний розлад: підприємства зупинилися, припинилася виплата заробітної плати робітникам і службовцям, селяни перестали привозити продукти у міста для торгівлі. Параліч товарообігу, зосередження грошей на руках населення і припинення надходжень до скарбниці утворили замкнене коло, що обумовило колапс фінансового господарства. Для розв'язання цього «гордієва вузла» економічних проблем було ухвалено рішення про створення Генерального Секретаріату Української Центральної ради – головного виконавчого органу державної влади. Секретаріат мав завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними та ін., виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються. Очолювати Генеральний секретаріат було призначено письменника, соціал-демократа В.Винниченка, а генеральним секретарем фінансових справ став відомий громадський діяч Наддніпрянщини, член Української Центральної Ради від кооперативних організацій Х. Барановський.

Вже через кілька днів після призначення – 29 червня 1917 р. – відбулася зустріч Генерального Секретаріату з делегацією Тимчасового уряду Росії та обговорення питання про УЦР як крайову владу й проблеми її фінансування. Фактично Центральна Рада, в особі її фінансового комітету, визнавала легітимність оподаткування на користь Російської держави, але зобов'язувала кожну особу, установу та підприємство сплачувати крім того українські податки. Х. Барановський однозначно висловився проти подвійного оподаткування мешканців України на користь загальноросійського та крайового (українського) бюджету та відстоював необхідність фінансової самостійності. Разом з тим, через відсутність політичної волі до активної розбудови апарату державного управління практична діяльність підмінялася безкінечним обговоренням теоретичних аспектів майбутньої податкової системи. При тому замість створення центральних податкових органів та відповідної адміністрації на місцях Генеральним секретаріатом пропонувалося збирати податки силами кооперативів, земських установ, деяких банків тощо [14]. Проте, вже у се-

редині липня українська делегація вела переговори з Тимчасовим урядом щодо підписання Статуту вищого управління Україною, тож про створення самостійної грошово-кредитної та фінансової системи не йшлося.

Предметом дискусій стала пропозиція щодо запровадження посімейного податку на потреби українського уряду та добровільного самооподаткування, проголошеного І Універсалом. Разом з тим не викликало заперечень стягнення прогресивно-подоходного та поземельного податків. Те, що широкі кола населення не будуть платити Центральній Раді на підставі морального обов'язку поряд із законним примусовим обов'язком сплачувати податки Тимчасовому урядові, передбачалося Генеральним секретарем фінансів ще до прийняття законів. Таким чином непослідовна позиція в питаннях політичного устрою України та її взаємин із Росією спричинила абсолютний безлад у фінансових питаннях. Гроші на утримання урядових інституцій та мережі адміністративних органів на місцях діячі Генерального секретаріату планували отримати від Тимчасового уряду.

Політична криза, що розгорнулася у Центральній Раді в серпні 1917 р., зрештою призвела до зміни складу Генерального секретаріату й затвердження на посаді Генерального секретаря фінансів відомого вченого-економіста, професора М. Туган-Барановського. Як представник нового уряду він наполягав на проведенні незалежних від політики Росії соціально-економічних перетворень, виступив ідеологом запровадження в Україні власної грошової одиниці та створення національної фінансової системи [15, с. 174]. Під час виконання М. Туган-Барановським обов'язків Генерального секретаря у фінансових справах вперше в Україні були розроблені найпростіші правила касового виконання доходів і видатків бюджету республіки, а також порядок здійснення обліку грошовий і матеріальних цінностей в організаціях і установах.

У «Декларації» Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. було визнано необхідність розмежування в напрямі децентралізації загальнодержавних і спеціально-українських фінансів, створення окремого бюджету України, розбудови власної кредитно-банківської системи на чолі з національним Українським банком. Зміна влади в Петрограді внаслідок жовтневого перевороту змусила Центральну Раду зайнятися практичними питаннями фінансово-господарського устрою України як самостій-

ної держави. Після проголошення 19 листопада 1917 р. Третього Універсалу, згідно з яким Україна ставала Українською Народною Республікою в складі федеративної Росії, вже 25 листопада було ухвалено «Закон про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР». Таким чином Центральна Рада виразно протиставила себе уряду в Петрограді, позбулася політико-юридичного підпорядкування більшовицькій владі. В той же час припинення більшовицькою Росією відправки грошових знаків у райони, контрольовані Центральною радою, призвело до гострого грошового голоду. Генеральний секретаріат в ультимативній формі вимагав від Ради Народних Комісарів прислати грошей. Зрештою, взаємні погрози призвели до того, що російське керівництво постачання грошових знаків до Києва не поновило, а Генеральний секретаріат розпорядився припинити постачання продовольства до Росії.

У грудні 1917 р. було ухвалено низку надзвичайно важливих для національного державотворення законодавчих актів, зокрема Закон «Про Головну скарбницю Української Народної Республіки» та «Про Державний Банк», «Про випуск державних кредитних білетів Української Народної Республіки», що давало урядові Центральної Ради правовий і оперативний простір у безпосередньому вирішенні фінансових проблем [16, с. 14]. Питання про керівництво української владою банківськими закладами, що існували на терені республіки, було давно назрілим. Згідно з ухваленими законами передбачалися такі заходи:

- закласти головну Скарбницю для прийняття та збереження доходів держави;
- усі існуючі на території України губерніальні та повітові казначейства реформувати та підпорядкувати скарбниці УНР;
- Київську контору Государственного банку Російської імперії перетворити в Український Державний банк, який має тимчасово користуватися уставом Государственного банка;
- усі місцеві установи Государственного банка на території Української Народної Республіки реорганізувати у відділи Українського Державного банку [17].

Тим часом ухвалені рішення про ліквідацію Дворянського та Селянського державних банків фактично призвело до розкрадання грошових знаків і цінних паперів із їхніх сховищ. Генеральний секретар військових справ С. Петлюра не впорався з дорученням організувати охорону цих державних установ. Неконтро-

льованість ситуації у банківській сфері погіршувала й без того скрутне фінансове становище української влади. Зрештою, було ухвалено рішення влаштувати обривізування всіх приватних банків, позиками яких Генеральний Секретаріат Центральної Ради користувався з перших днів своєї діяльності [17] та організувати негайний контроль над Дворянським і Селянським банками аби не дозволити вивіз грошей та державних цінних паперів.

Остаточне припинення асигнувань з Петрограду, втрата значної грошової маси з банків внаслідок прямого грабунку, скорочення кількості грошей в обігу, спричинене загальною анархією та недовірою до влади, змушували поставити на порядок денний питання запровадження Україною власних грошових знаків у практичній площині: було ухвалено тимчасовий закон «Про випуск державних кредитних білетів Української Народньої Республіки». Ним визначалося, що випуск кредитних білетів здійснюється Державним банком УНР у кількості, необхідній для нормального грошового обігу. Кредитні білети мали забезпечуватися усім надбанням республіки. У встановленому порядку кредитні білети мали випускатися в карбованцях. Українські кредитні білети оголошувалися законним платіжним засобом. Разом з тим використання російських кредитних білетів не скасовувалося [16, с. 14]. Хоча український уряд намагався взяти під свій контроль і керувати грошово-банківською діяльністю, проте стверджувати, що це йому вдавалося, було б великим перебільшенням. Жодні законодавчі акти не могли повернути в народі довіру до банківських і кредитних закладів, яку було похитнуто революційною анархією та безладом у країні. Для відновлення дієздатності банківської системи, виведення грошового обігу з тіньової сфери, реанімації фінансового ринку необхідно було встановити контроль над державними закладами, організувати й спрямувати діяльність місцевої адміністрації на відновлення нормальних ринкових відносин, забезпечити ефективний захист вкладів і власності взагалі, врешті-решт, опанувати владою в країні та гарантувати її стійкість. Натомість уряд УНР подовжував декларувати необхідність соціально-економічних реформ у напрямі запровадження державного контролю над торговельно-промисловою діяльністю.

Постановою від 20 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат ухвалив усім комерційним закладам м. Києва внести 75% триденної виручки в Київську контору Українського Державного Банку; промисловим підприємствам внести на тих самих умовах всю го-

тівку; кооперативно-кредитним інституціям внести 50% своєї готівки; аналогічні заклади по території України мали внести кошти в місцеві установи Державного банку або ощадні каси [19]. Ця постанова викликала загальне невдоволення серед підприємницьких і комерційних кіл суспільства, особливо в столиці, ще більше похитнувши й без того нестійке положення влади. Тим часом грошова криза досягла свого апогею: запланована емісія нових українських грошових знаків була зірвана «з технічних причин», встановлення нових поштових і телеграфних тарифів не дало помітних доходів, запровадження збору з вантажних перевезень залізницею та рішення про розпродаж запасів спирту свідчили про панічні пошуки владою шляхів віднаходження грошової маси.

Під тиском ліворадикальних українських партій уряд ухвалив рішення щодо «оподаткування великого капіталу і майна та конфіскації військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави» [20, с. 188]. Однак в умовах розгортання загальногосподарської кризи та нестачі готівки в обігу, втрати довіри до держави, яку було похитнуто революційною анархією та безладом у країні, ніякі рішення не могли поповнити скарбницю. Уряд УНР змушений був дозволити виготовлення і продаж алкогольних напоїв, запровадивши високий акцизний збір. Свідок тих подій і дослідник вітчизняної фінансової системи Л.М. Неманов з цього приводу зазначав: «Було звичайно дивно, що винна монополія, знищена архі-буржуазним та реакційним царським урядом під тиском громадської думки, відновлювалася ультрасоціалістичним урядом, [урядом] Центральної Ради. Проте уряд знав одне: грошей на покриття державних потреб не було, гроші ці треба було дістати, а монополія давала готовий і легкий спосіб їх отримати. Невільно всі соціалістичні принципи довелося відкласти на сторону, тим паче, що з боку навіть соціалістично налаштованих верств селян і робітників відновлення продажу горілки викликало б найширше схвалення» [21, с. 157–158].

Наприкінці 1917 р., коли почалася війна між більшовицькими військами та бойовими частинами УНР, питання про створення національної фінансової системи та реальні можливості її успішного функціонування залишалися відкритим. З огляду на це, надзвичайно цікавим є фінансовий аналіз, здійснений першим директором Державного банку і Державної скарбниці УНР М. Кривецьким. У своєму дослідженні «Економіко-фінансові перспективи Української республіки і найближчі економічні, фінансові та полі-

тичні завдання Генерального Секретаріату. Короткі міркування М. Кривецького» автор ретельно розглянув фінансові аспекти перебування українських земель у складі Російської імперії за останнє передвоєнне п'ятиріччя (1908–1912) і перспективи подальшого розвитку країни після завершення воєнних дій як за умови її перебування у всеросійській федерації, так і поза нею. Проаналізувавши динаміку доходів і видатків України, перевищення звичайних доходів над звичайними видатками з часу пожвавлення цукрової, залізничної та кам'яновугільної промисловості, фінансовий стан трьох державних залізниць в Україні та її частку в обслуговуванні державного боргу Російської імперії, автор стверджував, що «за честь перебувати областю в Імперії Романових» доводиться сплачувати значну контрибуцію та наголошував, що «контрибуція, котру мала б Україна сплачувати Російській Народній Республіці, побудованій на самодержавництві усіяких Леніних, Кронштейнів, Розенфельдів, Іоффе та ін[ших] була б багато більшою контрибуції, що утримувалася царями» [22]. Вихід зі становища, що склалося у галузі фінансів, М. Кривецький вбачав у проголошенні самостійної соціалістичної України, проведенні суцільної монополізації, націоналізації і соціалізації промисловості та банків. Спираючись на аналіз фінансового стану західноєвропейських держав-учасниць Першої світової війни, директор Держбанку і Держскарбниці зазначав, що розраховувати на іноземні капітали та допомогу центральних держав у відновленні вітчизняної економіки та фінансів не доводиться.

Розгортання подій військово-політичного протистояння Росії та України радикалізувало урядові ухвали. Четвертим Універсалом, підписаним 9 січня 1918 р., УНР було проголошено самостійною державою, вся повнота законодавчої влади в якій належала Центральній Раді, а виконавча – Раді Народних Міністрів, як з цього часу мав називатися Генеральний Секретаріат. Центральна рада закликала до встановлення державного народного контролю над банками: «...Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками...» [13, с. 72]. Уряд розумів, що без власної банківської системи не можна було налагодити грошовий обіг, але для встановлення контролю над банками у Центральній Раді не було можливості через воєнні дії, що відбувалися на території України. 26 січня 1918 р. більшовицькі війська взяли Київ. Україна увійшла до сфери впливу

РРСФР, на її територію почали автоматично поширюватися фінансові заходи, які проводилися в Росії.

За наказом з Петрограду більшовиками в Україні за триденний термін було здійснено розкриття в зайнятих ними містах сейфів українських банків та їхніх відділень і все, що в них містилося, було переведено в Держбанк РСФРР, золото у злитках і монетах конфісковувалося на користь російської (радянської) держави. Загалом більшовиками було вивезено й знищено процентних паперів на 686 млн 549 тис. руб. [21, с. 107]. У той же час в Україні в обігу перебувало російських кредитних білетів на суму 24 461 млн руб. (тоді як на 1 січня 1917 р. їх було тільки 9 103 млн руб.). Отже, Україна наводнювалася російськими грошима, які неухильно знецінювалися. Українські кредитні білети номінальною вартістю в 100 крб російський уряд скасував. Державний і приватний кредит фактично припинили свою діяльність.

Після підписання Брестського мирного договору, за сприяння німецьких і австрійських військ, Центральна рада знову повернулася до Києва. Законом від 1 березня 1918 р. в УНР установлювалася нова грошова одиниця – гривня. На виконання цього закону міністр фінансів УНР замовив у Берліні друкування гривень у знаках по 2, 10, 100 і 500 гривень [3, с. 29]. Наприкінці березня 1918 р. Центральна рада ухвалила закон про випуск знаків державної скарбниці на суму в 100 млн крб. Вони мали забезпечуватися державними доходами та всім надбанням республіки [23]. Проте заходи щодо запровадження нових грошових знаків не вирішили проблему реформування й, головне, нормалізації грошового обігу. Труднощі посилювалися ще й тим, що на території України, окрім російських та українських грошей, були в обігу німецькі марки та австрійські крони. В обіг вони увійшли стихійно, але потім їх використання було дозволено офіційно.

На розгляд Центральної Ради виконуючим обов'язки міністра фінансів В. Мазуренком та директором департаменту Державної скарбниці Х. Лебідь-Юрчиком було подано законопроект «Про порядок державних видатків у 1918 році, поки не буде складений і ухвалений державний бюджет», проте цей документ так і не набув чинності [24]. Пізніше, перебуваючи в еміграції та працюючи в Українському науковому інституті, Х. Лебідь-Юрчик займався питаннями фінансової історії України. Вчений-фінансист видав монографію, присвячену проблематиці бюджетного забезпечення державотворчого процесу, в якій, зокрема, висвітлені трудно-

щі будівництва системи державних фінансів у молодій державі [5]. Як зазначає автор, матеріали для складення бюджету були опрацьовані за гетьманської влади і затверджені Директорією 24 січня 1919 р.

Водночас уряд, прагнучи віднайти грошові ресурси для державних потреб, почав застосовувати доволі жорсткі силові методи, зокрема, було запроваджено свого роду одноразовий примусовий податок, узаконено здійснення реквізиції з наступною видачею білетів внутрішньої позики, встановлено контрибуцію для найбільших торгово-промислових міст України. Проте в умовах розхитаної податкової системи, відсутності ефективних державно-адміністративних органів на місцях і, головне, занепаду господарства, забезпечити стягнення податків і надходження грошових ресурсів через примусові державні позики було неможливо. Здійснені заходи не приносили значних надходжень до державної скарбниці, але дискредитували владу перед громадянами.

Намагаючись переломити ситуацію та налагодити систему податкових зборів, Рада Міністрів 16 березня 1918 р. ухвалила постанову щодо невідкладних заходів для збору всіх податків – поземельних, промислових, доходних та ін. Передбачалося для забезпечення стягнення державних, земських і міських податків вживати примусові заходи силами міліції та встановити контроль за збором податків через мережу Губерніальних і Повітових казначейств [25]. Проте діяльність по впорядкуванню податкових зборів залишалась на рівні проголошення відозв до населення та розробки законопроектів. Соціалістичний уряд з його національно-політичною невизначеністю та загальнодемократичною демагогією виявився неспроможним до вирішення нагальних практичних питань державного будівництва та виходу країни з фінансово-економічної кризи.

В умовах зростаючого невдоволення діяльністю Центральної Ради та її виконавчих органів, фінансова прірва, в якій опинилася молода українська держава, все глибшала. Господарська криза, зрештою, спровокувала кризу урядову – більшість міністерств у березні 1918 р. були вже без міністрів. Настрої широких верств населення виразив представник партії соціалістів-федералістів на урочистому засіданні з нагоди перших роковин Центральної Ради: «На Україні виростає нова сила. Ця сила – капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ні одна країна не може

розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України неможливо. Перша Українська Центральна Рада, цей наш Парламент, мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земство, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії – всі повинні спільно керувати життям. Я бажаю і вірю, – сказав промовець, – що Центральна Рада стане на такий ґрунт, на шлях тверезої політики» [26]. Проте ці сподівання виявилися марними – зміна більшості членів уряду й, зокрема, міністра фінансів не призвели до активних дій і позитивних зрушень.

Великі землевласники, підприємці, селянство були налаштовані проти влади, яка не могла зарадити дезорганізації та хаосу й дедалі більше спиралася на багнети окупаційних військ. Фінансові та промислові кола сприймали уряд як непрофесійний, а його соціалістичну програму як загрозу. В умовах відсутності бюджету тривало емісійне фінансування, що не могло задовольнити потреб державного управління. Для прикладу, були випадки, коли окупаційне німецьке командування змушене було власноруч виплачувати зарплатню залізничникам для забезпечення перевезень. На фінансово-економічне становище України, крім зовнішніх чинників, усе більшу руйнівну дію справляла безпорадність влади та байдужість, а інколи й прямий саботаж населенням інтересів держави. Відсутність довіри до влади стала одним із чинників повного краху фінансової системи.

В останній день своєї роботи, 29 квітня 1918 р. Центральна Рада встигла прийняти один із найважливіших документів в українській історії – проект Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Питання регламентації бюджетно-податкової сфери висвітлені у четвертому розділі цього документу, де зазначалося: «Без ухвали Всенародніх зборів не можуть побиратись ніякі податки. Без постанови Всенародніх зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, ані взагалі якісь обложення державного майна» [27, с. 330–335].

Прийшовши до усвідомлення неминучості подальшої загальноноросійської фінансово-господарської кризи та масштабів руйнації всього державно-адміністративного механізму в ході воєннореволюційних подій, Центральна Рада вже не могла повернути втрачений за політичною риторикою час. Лідери тогочасної України, захоплені соціалістичними прожектами та власними амбіціями, втратили важелі та можливості реального державного будівницт-

ва, в тому числі, в галузі фінансового господарства. Ними були проігноровані об'єктивні вимоги та закономірності розвитку економічних процесів, що призвело до руйнування всього комплексу господарських і державних інститутів, залишків апарату втримання влади. Невирішеність внутрішнього фінансового стану в країні та широке обговорення в Центральній Раді умов перебування окупаційних військ в Україні – все це посилювало протистояння між державною та окупаційною владами. Український уряд не мав ані сил, ані достатньо прибічників, щоб утримувати владу. Відтак, загроза перетворення України на генерал-губернаторство була цілком реальною. За таких умов державний переворот, що відбувся за підтримки окупаційних військ і привів до проголошення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, був не найгіршим варіантом розвитку подій.

Нова влада проголосила курс на капіталізацію економіки та гарантувала підприємцям охорону приватної власності як основи цивілізації. Фінансово-економічне становище України на той час характеризувалося повним розладом грошового обігу, нестримною грошовою емісією та паралельним використанням різноманітних грошових засобів, деградацією інститутів державних фінансів, руйнацією податкової та бюджетної системи, дезорганізацією фінансових установ на місцях. Завдання відродження в країні народного господарства, встановлення політичної та економічної стабільності вимагали, перш за все, формування дієздатного урядового апарату.

Першим кроком на шляху створення здатного до практичного функціонування фінансового відомства та структури державної податкової служби було створення Міністерства фінансів. У новоствореному уряді Ф. Лизогуба його очолив А. Ржепецький, який, за характеристиками сучасників, був українським федералістом за переконаннями, при тому людиною справи, у роботі понад усе ставив фахові навички та практичний результат діяльності в ім'я самостійної державної України незалежно від власних політичних міркувань, чим заслужив авторитет і повагу співробітників уряду та міністерства [4, с. 193–194]. На міністра фінансів і підпорядковані йому інституції лягла відповідальність за стан фінансового життя в країні, починаючи від міцності грошової одиниці й діяльності банківської системи і закінчуючи митно-кордонною охороною, системою податків та укладання державного бюджету.

Очоловане А. Ржепецьким, який відстоював фінансову незалежність України, Міністерство фінансів, відповідно до усталених на той час організаційних схем державних і міністерських інституцій, було сформоване у складі департаментів митних зборів, посередніх податків, простих податків та інших відділів. Департамент митних зборів приступив до створення мережі митних пунктів та організації охорони державного кордону країни. Було відновлено митні установи на кордоні з Австрією, закладено нові митно-прикордонні пункти на кордоні з Бессарабією та Росією, запроваджено пропуск товарів через україно-російський кордон на підставі загального митного тарифу. Під безпосереднім патронатом А. Ржепецького формувався корпус кордонної охорони для боротьби з контрабандою. На кінець вересня 1918 р., незважаючи на фінансові та організаційні труднощі, мережу митних установ було запроваджено майже по всіх пропускних пунктах уздовж кордону Української Держави.

Міністерство фінансів організувало діяльність по налагодженню роботи банківської системи та нормального функціонування кредиту як основи торгівлі, промисловості та сільського господарства. Важливим кроком у цьому напрямі стало відновлення у серпні 1918 р. діяльності Українського Державного банку (який був заснований ще Центральною радою шляхом перейменування київської контори імперського Государственного банку) [6]. Уряд затвердив закон про обмеження ввозу в Україну російських грошових знаків. Щоб перешкодити напливу в Україну російських цінних паперів, був прийнятий закон про обов'язкове пред'явлення до штемпелювання в установах Державного банку 5-відсоткових короткотермінових зобов'язань російської Державної скарбниці. Однак до яких-небудь докорінних змін зазначені заходи не привели: російські гроші продовжували займати на українському ринку панівне становище. Парадокс ситуації полягав у тому, що, незважаючи на велику кількість випущених знаків, грошей в обігу не вистачало – через відсутність регулярного сполучення між регіонами, нестачі товарів тощо гроші продовжували осідати на руках. Іншою причиною дефіциту грошей було те, що податки до державного бюджету надходили дуже повільно і в малих обсягах.

Одночасно з організацією митної служби уряд П. Скоропадського з перших днів свого існування одразу ж взявся за налагодження загальнодержавної податкової системи. Для відновлення державних фінансів першочерговим завданням було створення

відповідного адміністративного апарату. Керівники податкових відомств почали роботу з відновлення мережі державної податкової служби на місцях. Вже у перший місяць існування Української Держави було ухвалено низку законопроектів, що регламентували діяльність податкової адміністрації та її службовців. Податкові надходження забезпечувалися переважно за рахунок відновлення системи їхнього збору та, частково, через підвищення ставок уже існуючих податків. З метою збільшення надходжень до державної скарбниці було запроваджено державну цукрову та винокурну монополію, підвищено акцизи на окремі товари.

У серпні – вересні 1918 р. до України почали надходити перші партії грошей, надрукованих у Німеччині на замовлення Центральної ради. Гривня стала найбільш стійкою серед усіх паперових грошей, які були на той час в обігу України, вона котирувалася вище, ніж дрібні «миколаївські» гроші та українські карбованці. При гетьманському уряді під головуванням міністра фінансів А. Ржепецького було організовано фінансовий комітет, який став займатися проблемою створення власної грошової системи. Вперше в Україні у грудні 1918 р. було розроблено державний бюджет. Цьому сприяло налагодження роботи податкової служби в комплексі із стабілізацією фінансово-господарського життя. Хоча після падіння Гетьманату і встановлення Директорії розпис державних видатків і доходів, укладений бюджетною комісією і затверджений новою владою, залишився тільки на папері, погоджуємося з думкою П. Гай-Нижника, що А. Ржепецьким було започатковано створення основ українського фінансово-економічного самоврядування [7, с. 55–59; 8, с. 111–118]. Задекларовані Центральною Радою у вересні 1917 р. наміри щодо децентралізації загальнодержавних фінансів і створення українського бюджету, Державного банку та власної грошової системи отримали практичне втілення у діяльності Міністерства фінансів під керівництвом А. Ржепецького.

Новий міністр фінансів Б. Мартос запропонував свій план фінансової реформи, що передбачав заборону використання в обігу інших грошових засобів, окрім української гривні. Як вчений-фінансист він добре усвідомлював взаємозв'язок грошової та бюджетно-податкової політики, необхідність першочергового налагодження діяльності фінансової системи, зокрема, справляння податків для забезпечення економічного суверенітету України. 3 січня 1919 р. російські грошові знаки (як кредитні біле-

ти, так і знаки російської державної скарбниці, так звані «керенки») переставали бути законним платіжним засобом в Україні і приймання їх переставало бути обов'язковим, державною українською грошовою одиницею було визначено гривню [3, с. 38]. Були проведені спеціальні заходи щодо створення золотого запасу в Державному банку, видано Декрет про здачу золота та срібла в банк. Проте через постійні бойові дії на території України уряд Директорії завершити грошову реформу так і не зміг, стабілізації грошового обігу не було досягнуто. Необхідно відзначити, що, незважаючи на важкі умови, українські гроші, хоча і далеко не повною мірою, але своє призначення виконували. Протягом 1918–1919 рр. на ці гроші утримували весь урядовий апарат, пошту, залізничний транспорт та армію.

Характер фінансової політики українських урядів за часів Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії визначався як загальними тенденціями, так і конкретними обставинами, пов'язаними з революційними подіями та війною на території України. Урядами УНР робилися спроби щодо проведення самостійної фінансової політики та створення власної грошової системи. На цьому шляху їм вдалося досягти деяких позитивних результатів. Найважливішим з них стало запровадження в обіг українських грошових знаків – гривні. Разом з тим за часів існування вказаних трьох урядів через обставини, що склалися, створити в Україні самостійну грошову систему та стабілізувати грошовий обіг не вдалося. Понад те, в результаті подій 1917–1920 рр. були втрачені як національна валюта, так і державна незалежність України.

Висновки. Під дією суспільно-політичних чинників упродовж 1917–1921 рр. відбулося руйнування системи державних фінансів, що супроводжувалося порушенням вироблених теорією і апробованих на практиці ринкових принципів організації фінансових відносин. У період національно-державного будівництва в Україні зусиллями вчених-економістів і фінансистів-практиків, які долучилися до політичної діяльності, зокрема Х. Лебідь-Юрчика, Б. Мартоса, А. Ржепецького, М. Туган-Барановського, робилися спроби налагодити грошовий обіг, справляння податків, укладення бюджету, сформувати державні фінансові та грошово-кредитні інститути. Водночас за умов правового і господарського безладу, відсутності виконавчого апарату та адміністративного контролю на місцях, рішення українського уряду здебільшого

мали декларативний характер, що призвело до втрати важелів і можливостей реального державного будівництва, зокрема, в галузі фінансового господарства. Таким чином, історичним уроком цього етапу розвитку теорії та практики державних фінансів в Україні є виявлення прямого зв'язку та взаємозумовленості між рівнем самодостатності фінансової системи, економічним суверенітетом держави та стійкістю політичної влади.

1. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. Проект розпорядження було розроблено на виконання Указу Президента України від 22.01.2016 № 17. Український Інститут Національної Пам'яті. URL: <http://www.memoiry.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zakhodiv-z-vidznachennya-100-richchya-podii-ukrainskoi-revoljutsii-1917-19>
2. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс: кол. моногр. Київ, 2010. 760 с.
3. Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років. Літопис Червоної Калини. 1991. № 6.
4. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ; Філадельфія, 1995.
5. Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. Львів, 1927. 191 с.
6. Гай-Нижник П.П. Український державний банк: історія становлення (1917–1918). Документи і матеріали. Київ, 2007. 340 с.
7. Гай-Нижник П.П. Бюджет української держави за гетьманату Павла Скоропадського. *Фінанси України*. 2001. № 8. С. 55–59.
8. Гай-Нижник П.П. Перший державний бюджет у новітній історії України. *Фінанси України*. 2008. № 6. С. 111–118.
9. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія у 2 ч. Київ, 2012. Ч. 1. 332 с. ; ч. 2. 460 с.
10. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні: монографія. Київ, 2013. 584 с.
11. П'ятаченко Г.О., Кухарець Л.В. Становлення та розвиток фінансів України. 1917–2003: монографія. Київ, 2005. 784 с.
12. Вісти з Української Центральної Ради. 1917, травень. № 5.
13. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ: Абрис, 1992, 272 с.: іл.
14. Нова Рада. 1917. 28 червня.
15. Верстюк В.Ф., Остапко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. *Біографічний довідник*. Київ, 1998. С. 174.
16. Гловінський Є. Фінанси України в роках 1917–1920. Фінанси УССР. Варшава: УНІ, 1938. С. 10–57.

17. Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. 1917. 21 грудня.
18. Нова Рада. 1917. 1 липня.
19. ЦДАВОВ України. Ф. 1063. Оп. 3. Спр.1. Арк. 115–115 зв.
20. Вісти з Української Центральної Ради. 1918. № 24, 25. січень.
21. Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919). Київ: Кооп. изд-во, 1919.
22. ЦДАВОВ України. Ф. 1064. Оп.1. Спр. 28. Арк. 1–49, арк. 25.
23. ЦДАВО України. Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 52.
24. ЦДАВОВ України. Ф. 1115. Оп.1. Спр. 6. Арк. 8.
25. ЦДАВОВ України. Ф. 1064. Оп.2. Спр.18. Арк. 14.
26. Нова Рада. 1918. 22 березня.
27. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. Київ: Наук. думка, 1997. Т. 2: 10 березня – 29 квітня 1918 р. С. 330–335.

References

1. On the measures to celebrate the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Draft Directive in accordance with Draft Decree by the President of Ukraine of 22.01.2016, № 17. Ukrainian Institute of National Memory. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zakhodiv-z-vidznachennya-100-richchya-podii-ukrainskoi-revoljutsii-1917-19> [in Ukrainian].
2. Retrospective of market transformations in Ukraine: a modern discourse. (2010). In L.P. Gorkina (Eds.), 760 p. Kyiv [in Ukrainian].
3. Martos, B. (1991). Ukrainian currency 1917–1920 years. *Chronicle of Red Kalina*, 6 [in Ukrainian].
4. Skoropads'kyj, P. (1995). *Memoirs (end of 1917 – December 1918)*. Kyiv; Filadelfija [in Ukrainian].
5. Lebid'-Jurczyk, H. (1927). *Budget law*. Lviv [in Ukrainian].
6. Gaj-Nyzhnyk, P.P. (2007). *Ukrainian state bank: the history of establishment (1917–1918)*. Documents and materials. Kyiv [in Ukrainian].
7. Gaj-Nyzhnyk, P.P. (2001). The budget of the Ukrainian state under Hetman Pavlo Skoropadsky. *Finance of Ukraine*, 8, 55–59 [in Ukrainian].
8. Gaj-Nyzhnyk, P.P. (2008). The first state budget in the modern history of Ukraine. *Finance of Ukraine*, 6, p. 111–118 [in Ukrainian].
9. The evolution of market institutions in Ukraine: monografija: u 2 ch. (2012). (Ch. 1, 332 p. ; ch. 2, 460 p.). Kyiv [in Ukrainian].

10. Nebrat, V.V. (2013). Evolution of the theory of public finance in Ukraine (pp. 329–347). Kyiv [in Ukrainian].
11. Pyatachenko G.O., Kukharets L.V. (2005). Formation and development of finance of Ukraine. 1917–2003 (784 p.). Kyiv [in Ukrainian].
12. News from the Ukrainian Central Rada. (1917), May, 5 [in Ukrainian].
13. Constitutional Acts of Ukraine 1917–1920. Unknown to the constitutions of Ukraine. (1992). Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
14. Nova Rada (1917, 28 June) [in Ukrainian].
15. Verstjuk, V.F., Ostapko, T.S. (1998). The personalities of the Ukrainian Central Rada. *Biographical guide* (p. 174). Kyi'v [in Ukrainian].
16. Glovins'kyj, Je. (1938). Finances of Ukraine in the years 1917–1920. *Finances of the USSR* (pp. 10–57). Varshava: UNI [in Ukrainian].
17. The Bulletin of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic. (1917, 21 December) [in Ukrainian].
18. Nova Rada. (1917. 1 July) [in Ukrainian].
19. TsDAVOV Ukrai'ny. F. 1063. Op. 3. Spr.1. Ark. 115–115 zv. [in Ukrainian].
20. News from the Ukrainian Central Rada. (1918, 24, 25. January) [in Ukrainian].
21. Nemanov, L.M. Financial Policy of Ukraine (November 7, 1917 – February 4, 1919). (1919)]. Kyiv: Koop. izd-vo [in Russian].
22. TsDAVOV Ukrai'ny. F. 1064. Op.1. Spr. 28. Ark. 1–49, ark. 25 [in Ukrainian].
23. TsDAVO Ukrai'ny. F. 1063. Op. 1. Spr. 6. Ark. 52 [in Ukrainian].
24. TsDAVOV Ukrai'ny. F. 1115. Op.1. Spr. 6. Ark. 8 [in Ukrainian].
25. TsDAVOV Ukrai'ny. F. 1064. Op.2. Spr.18. Ark. 14 [in Ukrainian].
26. Nova Rada. (1918, 22 March) [in Ukrainian].
27. Ukrainian Central Rada: Documents and materials: u 2-h t. (1997). T. 2: 10 bereznja – 29 kvitnja 1918 r., pp. 330–335. Kyi'v: Nauk. dumka [in Ukrainian].

Одержано 5.06.2017 р.

УДК 658.114.3: [330.34 : 33.012.24]
 JEL: N44, N45, P21, P26
 ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-3889-8579>

Н.А. Супрун

КАВАЛЕРІЙСЬКА АТАКА НА КАПІТАЛ – СЕКРЕТ ОПАНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ КОМАНДНИХ ВИСОТ В ЕКОНОМІЦІ

В статті розглянуто ідейні принципи, інституційні джерела, алгоритм та механізми розбудови радянської економічної системи. Спростовано положення про те, що економічні досягнення СРСР стали результатом ефективної урядової політики та наслідком більш конкурентоспроможної у порівнянні із ринком радянської моделі економіки. Показано, що розбудова радянської економічної системи базувалась на використанні вже апробованих історичною практикою ринкових за своєю природою інститутів та організаційних форм, однією з яких стала форма акціонерного підприємництва.

Ключові слова: радянська економічна система, націоналізація, експропріація, акціонерне підприємництво, нова економічна політика.

Постановка проблеми та актуальність обраної теми. В історичному дискурсі економічні досягнення СРСР досить часто подаються як неспростовний аргумент на користь інституційних переваг радянської економічної системи у порівнянні із «диким» капіталізмом. При цьому нехтується очевидний факт, що підвалини індустріалізації та розбудови ринкової інфраструктури (банківської системи, акціонерного підприємництва, фондового ринку) були закладені ще за півстоліття до більшовицького перевороту, переважно іноземними інвесторами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-економічний аналіз особливостей формування організаційно-економічного потенціалу радянської моделі економіки багато десятиліть привертає увагу вітчизняних науковців. Впродовж тривалого часу ця тема висвітлювалась досить тенденційно, акцентуючи увагу на надзвичайних економічних досягненнях радянсь-

кої влади у розбудові нової надспішної економічної системи. Після розпаду СРСР науковий інтерес до аналізу цієї проблематики значно зменшився, оскільки тема втратила актуальність і ідейну гостроту. Проте в останніх історико-економічних дослідженнях українських вчених В. Небрат, Н. Супрун, Н. Горіна, Л. Дідківської все частіше робляться спроби критичного переосмислення та деміфологізації успіхів радянської моделі економіки в контексті дослідження таких аспектів: застосування радянською владою централізовано-розподільчих механізмів забезпечення «соціалістичного будівництва» [17, 23, 24]; специфіка формування системи корпоративного управління [20]; фінансові джерела і механізми акумуляції коштів для форсованої індустріалізації [5, 16]; форми мобілізації ресурсів приватних кооперативних підприємств для подолання товарного дефіциту, задоволення споживчого попиту та розвитку пріоритетних галузей господарства [6].

Постановка мети і завдань. Об'єктивізація наукової оцінки організаційно-економічного потенціалу та ефективності радянської моделі економіки, підтвердження чи спростування тези про її конкурентні переваги вимагає подальшого системного історико-економічного аналізу тих першочергових заходів та механізмів більшовицької влади, а також використаних нею раніше сформованих організаційних форм господарювання, завдяки яким власне і постала радянська модель економіки.

Незаангажоване дослідження означеної проблеми спонукає уважніше вивчити не лише наявні у цій царині наукові розвідки, а звернутися насамперед до першоджерел, в яких були проголошені фундаментальні принципи і цілі розбудови «радянського проекту», визначені базові механізми, на які планували спиратись будівничі нового суспільного устрою.

Виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів. Як відомо, розбудова нового суспільного устрою розпочалася не зі створення якихось особливих, іманентних новій соціально-економічній системі господарських форм, а з банально-привласнення (названого чужоземним і звучним терміном експропріація) великих підприємницьких комплексів, більшість з яких на початку ХХ ст. діяло у формі акціонерних товариств, які завдяки високому рівню концентрації ресурсів розглядались більшовиками як найбільш зручна організаційна форма для досягнення революційних цілей «опанування командними висотами в економіці».

Розгалужена мережа акціонерних підприємств стала організаційною основою централізації та концентрації капіталів та виробництва, за рівнем яких на початку ХХ ст. Російська імперія посідала перше місце у світі. Загалом по країні чільне місце за рівнем концентрації виробництва в основних галузях промисловості займали підприємства, розташовані в Україні: тут було зосереджено значну частину підприємств вугільної, металургійної і харчової промисловості, багато машинобудівних заводів (особливо сільськогосподарського і важкого машинобудування). На українській території, де проживало 17,5% населення, припадало 20% підприємств, 14,5% всіх робітників і 17,5% вартості продукції Російської імперії. Відбувалося подальше зростання промислового потенціалу України. Якщо в 1869 р. тут нараховувалося 3712 промислових підприємств, то в 1897 р. – вже 8003 (збільшення понад у 2 рази). Вартість продукції фабрично-заводського виробництва за цей час зросла з 71,5 млн до 439,2 млн рублів (більше ніж у 6 разів) [4, с. 65].

Акціонування капіталу і розширення на його основі концентрації і централізації виробництва зумовило переважаючий розвиток великої промисловості саме на українських територіях. Так, у передвоєнний 1912 р. у загальній вартості української промислової продукції тільки 22% припадало на дрібну та кустарну промисловість, а 78% давала велика машинна індустрія. Високий рівень акціонерної концентрації був характерний також для вугільної промисловості, більша частина підприємств якої була зосереджена на Донбасі: 25 із 36 діючих у цій галузі акціонерних товариств у 1912 р. давало понад 70% видобутку вугілля.

Акціонерна концентрація виробництва характеризувалася і значною концентрацією робочої сили. Так, у 1901 р. на 12 із 16 великих металургійних заводах було зосереджено 96% усіх робітників металургії України. На кожному з них працювало понад 1 тис. робітників, які виплавляли 87% чавуну в цьому регіоні. Націоналізуючи такі концентровані за кількістю працівників об'єкти, радянська влада могла автоматично взяти під свій контроль величезну трудову армію.

Акціонерне підприємництво на межі ХІХ–ХХ ст. забезпечило активний розвиток провідних галузей промисловості – металургійної, гірничорудної, хімічної, цукрової, бавовняної, що стали драйверами економічного розвитку країни загалом. Показовими є дані про динаміку розвитку великих акціонерних компаній у

найважливіших галузях промисловості: за 20 років (1870–1890 рр.) кількість найбільших товариств, основний капітал яких становив від 1 млн руб. і більше, зросла в 11 разів, а їхній капітал – у 8 разів [18, с. 65].

Важливим аргументом на користь першочергової націоналізації саме акціонерних компаній була значно вища у порівнянні із іншими організаційними формами норма прибутку на інвестований капітал: у перше десятиліття ХХ ст. середня норма прибутку акціонерних компаній у Російській імперії становила 13%, що майже вдвічі перевищувало прибутковість західноєвропейських підприємств. Акціонерні компанії молодих галузей промисловості взагалі отримували небачені надприбутки: так, прибутки акціонерних металургійних компаній, розташованих в Україні, коливались у межах 50–100%. Саме це стало стимулом для притоку значних за обсягами іноземних капіталів у вітчизняну економіку. Саме завдяки іноземним капіталам, інвестованим у акціонерні компанії, постала вітчизняна промисловість.

Зрозуміло, що з огляду на перераховані організаційні конкурентні переваги акціонерні компанії були найбільш привабливими об'єктами націоналізації для розбудови базису нового суспільства. Згідно із ленінської революційною доктриною, серед інших акціонерних компаній першочерговій націоналізації підлягали банківські структури. Акцентуючи увагу на тому, що банки є «головним стрижнем і основним механізмом капіталістичного обороту», оскільки вони «тісно і нерозривно зрослися з торгівлею і промисловістю», вождь світового пролетаріату Володимир Ульянов (Ленін) писав, що, не «накладаючи рук» на банки, абсолютно нічого серйозного, нічого «революційно-демократичного» зробити не можна» [13, с. 153].

Декретом ВЦВК від 14.12.1917 р. банківська справа була оголошена державною монополією, а всі акціонерні комерційні банки та кредитні установи націоналізовані і об'єднані з Державним банком. Згідно з декретом передбачалася націоналізація не лише банківської системи, а й мережі акціонерних компаній, пов'язаних у своїй діяльності з банківськими закладами, оскільки акціонерні компанії були основною номенклатурою банків та найбільш прибутковою формою підприємництва. На VIII з'їзді Російської комуністичної партії більшовиків у березні 1919 р. було дано таку оцінку початковому етапу націоналізації: «Уникнувши помилок Паризької Комуни, Радянська влада відразу захопи-

ла державний банк, потім перейшла до націоналізації приватних комерційних банків, розпочавши об'єднання націоналізованих банків, ощадних кас і казначейств, створюючи в такий спосіб основу єдиного народного банку Радянської республіки» [10, с. 89].

Встановлення контролю над банками, а значить і «контролю за всім господарським життям, за виробництвом і розподілом найважливіших продуктів» [13, с. 154–155] передбачало, згідно із більшовицькою програмою, поступове об'єднання банків та їхню подальшу націоналізацію. При цьому наголошувалось, що при проведенні націоналізації форма власності на капітал, «який зосереджується в банках і посвідчується друкованими і письмовими свідоцтвами, що називаються акціями, облігаціями, векселями, розписками» не змінюється, оскільки «жодне з цих свідоцтв не пропадає і не міняється при націоналізації банків, тобто при злитті всіх банків в один державний банк» [13, с. 154].

Націоналізація банків стала лише першим кроком у великомасштабній зміні форм власності та реструктуризації підприємницьких організаційних форм, підготувавши одночасну націоналізацію промислових підприємств. Остання розглядалась більшовицькими ватажками насамперед як інструмент позбавлення економічної влади політичних опонентів – власників та керівників підприємств, які саботували рішення місцевих Рад, фабричних та заводських робітничих комітетів, або взагалі зупинили виробництво. Найпершими вже наприкінці 1917 р. були націоналізовані підприємства, власники яких не визнали радянської влади, та ті, що заборгували по платежах новій державі. Всі готівкові кошти та кошти на рахунках означених підприємств у кредитних закладах були вилучені і перераховані у дохід скарбниці. Так, формальною причиною націоналізації (а по суті – конфіскації) майна акціонерного товариства Богословського гірського округу 20.12.1917 р. була відмова правління запровадити на підприємствах товариства систему робітничого контролю. На цій же підставі були націоналізовані підприємства таких акціонерних товариств: Симських заводів, Сергіїнсько-Уфалейського та Нижньо-Тагільського гірських округів, завод аеропланів Анатра та ін. Окремі акціонерні компанії, як-от товариство Путиловського заводу були націоналізовані внаслідок заборгованості за державними платежами.

Одним із перших промислових об'єктів під націоналізацію підпали синдиковані підприємства-монополісти, що являли собою найбільш зручну організаційну форму для одержавлення,

оскільки були водночас найбільш централізованими організаційними формами бізнесу та зосереджували в собі найбільш концентровані ресурси різних галузей промисловості та фінансового сектору. Ленін неодноразово наголошував, що «регулювання економічного життя, якщо його здійснювати серйозно, вимагає одночасної націоналізації і банків, і синдикатів». До того ж практично всі синдикати з самого початку свого заснування тісно взаємодіяли з державою, яка, як писав Ленін, «контролювала і регулювала виробництво – на користь магнатів, багатіїв» [13, с. 159]. Тісний зв'язок із державою створював необхідні передумови для швидкого підпорядкування державі синдикованих підприємств та розбудови системи державного регулювання всієї промисловості.

У 1918 р. одними з перших були націоналізовані заводи найбільших синдикатів «Продамет» та «Кровля», які практично монополізували металургійну промисловість. Так, товариство «Продамет» об'єднувало 14 металургійних заводів, більшість з яких (11) знаходилася на українській території (зокрема, Південно-Російське Дніпровське товариство, Російсько-Бельгійське, Брянське і Донецько-Юр'ївське товариства, «Провіданс» та ін.). Заснування товариства «Продамет» у 1902 р. поклало початок синдикуванню не лише металургії, а й практично усіх галузей промисловості, спричинило посилення концентрації виробництва та суттєві зміни галузевої структури економіки.

Завдяки націоналізації синдикованих підприємств розпочинається тотальне одержавлення цілих галузей промисловості. Так в Україні вже на початку 1918 р. були націоналізовані практично всі підприємства цукрової промисловості, а, з огляду на те, що лєвова частка загальнодержавного виробництва цукру була зосереджена саме в Україні, держава автоматично отримала монополію на виробництво і продаж цукру.

Черговим кроком у розбудові системи державного регулювання економікою стало примусове синдикування та трестування промислових та торговельних акціонерних компаній. Заходи уряду, орієнтовані на одержавлення та встановлення державного контролю підприємницького середовища, були скеровані на націоналізацію насамперед корпоративних структур та створення інституційних бар'єрів для розвитку ринкових засад акціонерного бізнесу. Так, Декретом «Про припинення платежів за купонами і дивідендами» (1917 р.) було введено заборону на здійснення будь-яких операцій із цінними паперами під загрозою судових пере-

слідувань та конфіскації майна. Цей захід (який проголошувався як тимчасовий) мав на меті перешкодити вільному обігу цінними паперами, що своєю чергою, «заморожувало» структуру акціонерної власності, що склалася на момент революції, унеможливаючи зміну власників акціонерних капіталів, а також їх подальшу концентрацію чи розпилення.

Проголошена урядом у 1918 р. повна націоналізація окремих галузей народного господарства (відповідно до декрету Ради Народних Комісарів від 28.06.1918 р. всі великі промислові та транспортні підприємства проголошені власністю РРФСР) поклала початок масштабної націоналізації промислових компаній. Програма націоналізації була скерована на одержавлення насамперед великих приватнокапіталістичних акціонерних та пайових компаній: першочергові заходи націоналізації передбачали перетворення тих компаній, капітал яких становив більше 1 млн руб., на державні. Визначення акціонерних товариств пріоритетними об'єктами націоналізації може бути пояснене тим, що корпоративні форми підприємництва в силу особливостей організаційного устрою та специфічних економічних характеристик, зокрема значної концентрації ресурсів на тлі розпорошеності часток акціонерної власності, власники яких не мали реальних механізмів контролю та управління, виявились найбільш зручними і підготовленими для реалізації завдань націоналізації народного господарства. За висловом В. Леніна, націоналізація акціонерних компаній «абсолютно ніяких ні технічних, ні культурних труднощів не становить і затримується виключно інтересами ... жменьки багатіїв» [13, с. 154].

Більшовицькі ватажки усвідомлювали, що націоналізація як процес встановлення прав власності держави сама по собі ще не створює єдиного загального-господарського комплексу виробництва і розподілу, адже становлення централізованої економіки можливе лише за умови формування відповідних механізмів бюрократичного управління (як правових, так і організаційних). В. Ленін як головний ідеолог радянських реформ зазначав, що «однієї конфіскації, замало, оскільки в ній відсутній елемент організації» [14, с. 309]. Необхідність формування відповідного організаційного механізму для реалізації економічних можливостей одержавленої власності як на рівні країни, так і на рівні націоналізованих підприємств чітко усвідомлювалась партійним керівництвом. В результаті ж проведеної націоналізації право власності

держави як асоційованого власника залишилося номінальним, позбавленим економічного підґрунтя та реальних механізмів для реалізації.

Слід також відзначити, що на початкових етапах становлення радянської влади націоналізація розглядалася як процедура, що не спричиняє «ані найменших змін у відносинах власності, не відбираючи, ... у жодного власника жодної копійки» [13, с. 154]. Відтак, процес одержавлення мав забезпечити гарантії прав власності колишнім власникам, а також створити механізми реалізації цих прав: процедура націоналізації передбачала збереження закріплених за акціонерами часток капіталу, а також відтворення чинного внутрішньо-організаційного механізму управління націоналізованих компаній, який, зокрема, виконував функції представництва інтересів акціонерів-власників. Згідно із нормами декретів про націоналізацію та Положення «Про робітничий контроль», на членів правління, директорів акціонерних товариств і всіх акціонерів, які належали до заможних класів, покладалася обов'язок здійснювати керівництво справами компанії і надавати місцевим Радам щотижневі звіти про свою діяльність. Керівники акціонерних товариств проголошувалися державними службовцями. Акції націоналізованих акціонерних компаній не анулювалися, а лише перереєстровувалися як іменні і могли бути відчужувані шляхом передачі у спадщину та дарування, тобто зберігалась формальна основа для реалізації прав акціонерів. За колишніми власниками майно закріплювалося на правах «безоплатного орендного користування». Окремо акцентувалась увага на забезпеченні інтересів власників акцій, що належали до «трудящих класів».

Державний контроль за діяльністю корпоративного сектору здійснювався не лише через націоналізовану і монополізовану в руках держави банківську систему, а був посилений ще й контролем за діяльністю ринку цінних паперів через його підпорядкування місцевим органам влади. Становлення державного контролю за обігом цінних паперів розпочалося з обмеження права відчуження акцій націоналізованих компаній без перереєстрації трансакції у місцевих радах (акції націоналізованих підприємств повинні були перереєстровуватись у місцевих радах як іменні).

Попри те, що розмір індивідуального пакету акцій (кількість акцій, що перебуває в руках одного акціонера) не обмежувався, держава встановила максимальну межу для нарахування диві-

дендів – 4%, що прирівнювалось до відсотку по внесках у державних ощадних закладах. Дрібні акціонери товариств, що перейшли під управління органів радянської влади, прирівнювались до власників державних облигацій, яким визначалася пожиттєва рента у розмірі 4% річних. Власникам цінних паперів на суму до 10 тис. руб. дозволено отримувати ренту з усієї номінальної вартості пакету акцій, власникам пакетів, сума яких перевищувала 10 тис. руб., виплата дивідендів обмежувалася фіксованою сумою [21, с. 344].

На певний період за інвесторами націоналізованих компаній були збережені основні права акціонерів, зокрема право на отримання частки прибутку у вигляді дивідендів та право на участь в управлінні акціонерною компанією. Запровадження обов'язкової норми дивідендних виплат може також розглядатися як спроба нової влади створити механізм захисту майнових прав акціонерів, а, відтак, і підтвердити легітимність процедури націоналізації. Таким чином, на початкових етапах становлення радянської влади (до 1922 р.) організаційна форма акціонерного товариства, діяльність якого ґрунтується на принципах майнової та організаційної самостійності, зазнала значної деформації.

Вже за кілька років існування радянської влади політика воєнного комунізму виявила свою інституційну неспроможність: адже для розбудови промисловості необхідною була акумуляція капіталів та ресурсів, а не волюнтаристське присвоєння та перерозподіл благ, як це передбачав воєнний комунізм. Часткове послаблення державного контролю в період нової економічної політики (НЕП) було значною мірою скероване на відновлення приватнокапіталістичних форм господарювання, серед яких найбільше сприяння отримали асоційовані підприємства – акціонерні та кооперативні. Як відзначає Л. Дідківська, в період НЕПу радянська влада умисно використала господарські можливості даних приватних підприємств, їхній технічний апарат, централізовані ресурси, підприємницьку активність для подолання дефіциту споживчого ринку, розвитку сільського господарства та промислового виробництва, акумуляції приватних капіталів для реалізації суспільно-господарських та державних проектів [6]. Стимулювання державою товаровиробників, кустарів та ремісників об'єднуватися у різноманітні асоціації мало на меті підпорядкувати їх державному контролю з подальшою націоналізацією та включення в систему державного регулювання. Найбільш придат-

ною організаційною формою для досягнення означеної цілі були акціонерні компанії. Програма відродження приватних підприємств та акціонерних компаній була затверджена Декретом РНК «Про заснування Головного комітету у справах концесій та акціонерних товариств при Раді праці та оборони» (від 4.04.1922 р.), який унормовував порядок затвердження статутів акціонерних товариств, що підлягали попередньому розгляду Головним концесійним комітетом при РПО. 1.08.1922 р. були затверджені «Тимчасові правила про порядок заснування та відкриття дій акціонерних товариств і про відповідальність їхніх засновників та членів правління», норми яких регулювали порядок заснування та функціонування акціонерних товариств.

Активізація акціонерного підприємництва в межах дозволених урядом норм спричинила зростання інвестиційної активності населення та розвиток ринку цінних паперів. Відродженню обігу основної економічної одиниці акціонерного капіталу – акції – сприяв дозвіл на емісію акцій різних видів (іменних і на пред'явника), та визнання їх матеріальними носіями права на отримання дивідендів із чистого прибутку товариства, а також документом, що посвідчував право на управління акціонерним товариством.

Водночас функціонування та обіг цінних паперів були поставлені під жорсткий контроль держави: дивіденди мали розподілятися з дозволу наркомату фінансів, рішення про розподіл дивідендів могли бути змінені, або відмінені; кількість голосів, що належать одному акціонерові, могла бути обмежена незалежно від вартості його акцій. Дані норми спотворили економічну природу пайових цінних паперів, що знизило інвестиційну мотивацію потенційних акціонерів. Пріоритетним мотивом інвестування в акції стала не перспектива отримання потенційного доходу у вигляді дивідендів, а можливість відчувати себе співвласником підприємства, приймаючи участь в управлінні ним.

Незважаючи на певні суперечності в законодавчих нормах, послаблення державного тиску у поєднанні із правовим оформленням корпоративних норм у період НЕПу сприяло активізації процесу акціонування. Вже у 1922 р. було засновано перше у радянській практиці акціонерне товариство внутрішньої та ввізної торгівлі «Шкірсировина». Впродовж цього ж року було засновано 20 акціонерних товариств із капіталом 478 млн золотих рублів, у тому числі 10 торгових, із капіталом 398 млн руб. [15,

с. 162]. А вже на початку 1925 р. кількість акціонерних компаній зросла до 120, майже 90% яких (за обсягом капіталів) становили підприємства виключно з участю державного капіталу [1, с. 1415]. Винятково на приватних інвестиціях була заснована незначна (як за чисельністю, так і за сумою акціонерних капіталів) частка компаній. Найбільшу частку серед загальної кількості акціонерних компаній становили змішані та державні. Важливою особливістю акціонерного підприємництва цього періоду було те, що переважна кількість акціонерних компаній (близько 70%) здійснювало свою діяльність не у виробничій, а у торговельній сфері.

Найбільшого поширення в період НЕПу набули державні акціонерні товариства, засновниками яких були суто державні підприємства та організації. Одним із перших державно-акціонерних товариств стало Всеросійське акціонерне товариство фінансування місцевої електрифікації «Електрокредит» (засноване у 1922 р.), засновниками якого виступили виключно державні організації. Засновниками та акціонерами Пасажирсько-транспортного товариства «Союзфлот» були лише дві державні юридичні особи.

Створення акціонерних товариств із винятковою участю державного капіталу розглядалося керівництвом країни як спосіб зміцнення адміністративно-командної системи управління економікою, оскільки державний орган (трест, міністерство), зберігаючи за собою контрольний пакет акцій, тим самим посилював можливість неекономічного контролю за рахунок використання адміністративних функцій. Одним із нововведень державної політики у корпоративній сфері стало те, що члени правління націоналізованих компаній призначались із представників державних органів влади (насамперед, ВРНГ), які виконували функцію державного контролю за діяльністю акціонерних компаній, і, відповідно, за економічними процесами загалом. Виняткову роль для одержавлення економіки мало формування особливого різновиду корпоративної власності – державно-акціонерної – та апробація на її основі механізмів управління державними корпоративними правами. Очевидно, що створення акціонерних товариств із винятковою участю державного капіталу мало на меті розбудову адміністративно-командної системи управління економікою, оскільки державний керівний орган, зберігаючи за собою контрольний пакет акцій, тим самим монополізував функції управління та розподілу прибутків.

Отже, державні й змішані акціонерні товариства акціонерними залишались лише за формою, а за своєю економічною природою вони були організаційним механізмом, що забезпечував можливість акумуляції та подальшого одержавлення розрізних приватних капіталів. Як засвідчила практика, організаційна форма акціонерних компаній виявилась неефективною для функціонування об'єднань з винятковою участю державного капіталу, оскільки це нівелювало можливості залучення до процесу інвестування та нагромадження капіталу значної кількості акціонерів-інвесторів, що традиційно вважається основною конкурентною перевагою акціонерних підприємств.

Оскільки засновниками та акціонерами більшості таких товариств були органи державної влади (як правило – народні комісаріати окремих галузей промисловості), прибутки розподілялися між ними відповідно до частки у капіталі компанії. В середині 1920-х років частки різних економічних суб'єктів у капіталах акціонерних товариств, що нараховували 239 млн 994 тис. руб., розподілялися таким чином: Наркомату фінансів належало 47 млн 882 тис. руб. (20%), ВРНГ та його організаціям і трестам – 41 млн 979 тис. руб. (17,5%), кооперації – 8 млн 64 тис. руб. (8,2%), приватним особам – 5 млн 847 тис. руб. (2,4%), у тому числі іноземним інвесторам – 4 млн 418 тис. руб. (1,4%) [8, с. 65].

Змішані акціонерні товариства, кількість яких у 1925–1926 рр. становила лише 10%, розглядалися радянським керівництвом як організаційна форма державного контролю за господарством та «перехідний етап від індивідуалізованого господарства до соціалістичного» [12, с. 20]. Акціонерами змішаних компаній були не лише приватні особи, а й державні (центральні та місцеві) організації, що визначало їх державно-капіталістичний характер. Такі компанії діяли переважно у торговельній та торгово-промисловій сферах. Метою заснування змішаних компаній була їх поступова трансформація у форму державних підприємств.

Вже у другій половині 1926 р. кількість змішаних товариств починає критично зменшуватись (з 64 до 39) через їх реорганізацію у державні компанії, відповідно чисельність останніх стрімко зростає (163 проти 61 у 1925 р.) [12, с. 34]. Створення нових державних акціонерних товариств переслідувало насамперед мету одержавлення економіки, відтак ці підприємства являли собою деформовану організаційну структуру, яка була побудована не на засадах акціонерної акумуляції капіталів, а навпаки – на

принципах їх державної централізації. Нові державні компанії, як правило, організовувались тими чи іншими державними органами «лише у зовнішньому вигляді акціонерного товариства, в реальності зберігаючи риси і відносини, притаманні будь-якому іншому державному підприємству» [1, с. 1415].

На початку 1927 р. в країні діяло 171 державне акціонерне товариство, 40 змішаних, 82 приватних, більшість з яких, як і в попередні роки, функціонувало у торговельній сфері. Капітали акціонерних товариств, сферою діяльності яких була торгівля, на 1926/1927 рр. становили 1765 млн руб. [12, с. 32].

У перші роки функціонування змішаних та державних акціонерних компаній їм надавалась певна автономія у прийнятті господарських рішень. Однак поступово самотійність акціонерних товариств, як і більшості інших підприємницьких організацій, витіснилась жорстким контролем та регулюванням з боку держави. Попри проголошений владою курс на реставрацію елементів ринкового господарства в період НЕПу, на практиці форма акціонерного товариства здебільшого використовувалася для посилення централізації ресурсів та зміцнення механізмів державного контролю за їх використанням із подальшим тотальним одержавленням цілих секторів економіки.

Проте, ефективність функціонування специфічної форми акціонерного товариства за участю держави обмежувалась відсутністю відповідних правових норм. Використання акціонерного товариства як форми об'єднання державних ресурсів супроводжувалося заходами підпорядкування його в адміністративному порядку органам державного управління, що спотворювало базові принципи акціонерного підприємництва, зокрема: вільної акумуляції капіталів та демократизму в управлінні. Разом з тим, саме названі принципи та притаманна акціонерній формі певна автономія у прийнятті господарських рішень заклали підґрунтя суперечності із системою централізованого управління економікою, що зрештою і змусило радянське керівництво остаточно відмовитись від використання акціонерної форми підприємств.

У 1927–1929-х роках посилення державного контролю за економічними процесами, витіснення правових норм державного регулювання заходами волюнтаристського адміністративного тиску та прямим втручанням держави у справи акціонерних товариств призводить до швидкого згортання приватно-засновницької ініціативи. І вже наприкінці 1930-х років партійне керівництво краї-

ни приймає рішення «провести рішучу ліквідацію установ і форм управління як некритично запозичених у капіталізму, які хоча й мали певні переваги у перші роки існування Радянської влади, втратили своє значення в умовах домінування соціалістичних елементів в економіці країни» [11, с. 138]. Реорганізація народного господарства, скерована на його тотальне одержавлення, призвела до майже повної ліквідації, або остаточної деформації приватних підприємницьких форм. Руйнація фондового ринку як інструменту вільного перерозподілу капіталів, націоналізація більшості об'єктів ринкової інфраструктури та, як наслідок, блокування вільного обігу капіталів, їх нагромадження та інвестування унеможливили подальше незалежне існування акціонерної форми підприємництва.

Наприкінці 1929 р. всі акціонерні товариства були перетворені на державні підприємства. Протягом усього радянського періоду продовжили своє функціонування тільки дві компанії: створений у 1924 р. Банк для зовнішньої торгівлі СРСР (пізніше – Зовнішекономбанк) та Всесоюзне акціонерне товариство «Інтурист», засноване у 1929 р., які лише формально можна вважати акціонерними, оскільки їхня діяльність повністю базувалась на принципах державного розподілу та управління. За наступні 50 років (1930–1980 рр.) на засадах акціонерної акумуляції капіталів було створене лише одне акціонерне товариство Індержстрах СРСР (1973 р.), проте і воно лише за формою, а не за принципами діяльності може вважатися акціонерним.

Дослідження алгоритму розбудови радянської економічної системи підтверджує наукове положення В. Голубничого, що економічна стратегія радянської влади загалом є аналогічною ринковій поведінці приватної фірми і визначається тим же мотивом – прагненням до максимізації прибутку [детальніше див.: 19, с. 157–158]. Відмінність у діяльності цих двох суб'єктів, на думку вченого, полягає лише в тому, що в радянській моделі тотального державного монополізму не існувало жодних інституційних механізмів для обмеження монопольної влади державо-монополіста. За відсутності політичної та економічної демократії, поява яких неможлива без приватної власності, держава безперешкодно акумулювала прибуток і розпоряджалася ним на свій розсуд, найчастіше інвестуючи у розвиток галузей (важка промисловість, військова індустрія, каральні структури), що зміцнювали її ж економічний фундамент, а також скеровуючи ресурси на змі-

цнення позицій бюрократії як реального суб'єкта економічної влади [22, р. 4–5]. Акціонерна форма господарювання виявилась найбільш придатною для виконання цих завдань. Масштабна акціонерна централізація і концентрація ресурсів стала підґрунтям швидкої націоналізації економіки та встановлення тотального державного контролю за економікою та суспільством загалом, без чого саме існування радянської системи було б неможливим.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як бачимо, найбільш демократична за своєю природою організаційна форма підприємництва була маніпулятивно використана радянською владою як абсолютно протилежний за своїми змістом та функціями інструмент тотального одержавлення економіки. Радянська політика у сфері акціонерного підприємництва була скерована насамперед на посилення рівня централізації ресурсів шляхом залучення в економіку приватних капіталів, які за інших умов могли бути виведені за кордон, або залишитись у формі заощаджень; встановлення контролю та управління централізованим майном; створення системи нагляду за поширенням інформації про рух фінансових коштів. Стимулюючи заснування акціонерних компаній як форми акумуляції приватних капіталів, держава, водночас, встановлювала за ними жорсткий контроль через їх підпорядкування галузевим відомствам, заборону вільного продажу акцій державних підприємств фізичним особам та недержавним організаціям, дозвіл на емісію виключно іменних акцій тощо, що зрештою спричинило деформацію організаційної форми акціонерних компаній та сприяло створенню ієрархічної управлінської моделі, побудованої на принципах корпоративного монополізму та централізації.

Результатом такої політики стало витіснення демократичного за своєю природою інституту корпоративного управління інститутом промислового патерналізму, що сформувався як специфічна модель владно-ієрархічних управлінських відносин між роботодавцями (керівництвом) та працівниками націоналізованих корпорацій. За відсутності економічних умов для ринкового обміну (внаслідок руйнації інституту приватної та приватнокапіталістичної власності) промисловий патерналізм сформувався як система чіткої субординації соціальних верств, у межах якої вибудовується специфічна модель соціальної взаємодії, заснована на принципах особистого примусу та позаекономічних форм підлеглості, монополізації контролю за ефективністю використання асо-

ційованої власності. Модель управління соціалістичною псевдоакціонерною власністю, що формально позиціонувалась як така, що спирається на принципи демократичного управління, на дії функціонувала як система безпосередньо-особистого обміну цінностями між роботодавцями та працівниками, які в обмін на мінімальні соціально-економічні блага демонстрували лояльність до державної політики (в особі роботодавця) та відмовлялися на користь держави від контролю за ефективністю використання асоційованою власністю.

Швидкому вкоріненню культури корпоративного патерналізму як системи відносин, що формуються на засадах жорсткої внутрішньої ієрархії, немонетарних форм мотивації працівників, примату суспільного над індивідуальним, сприяла історична траєкторія попереднього розвитку суспільства, що століттями існувало у матриці патріархально-общинних та кріпосницьких норм поведінки. Патерналізм як норма радянських суспільних відносин був і, на жаль, залишається досі однією із базових інституційних детермінант соціальної взаємодії у вітчизняному інституційному середовищі, що є одним із найістотніших бар'єрів розвитку економічної активності та соціальної відповідальності громадян.

1. Бахчисарайцев Х. Действующие правила об акционерных обществах с участием госкапитала. *Еженедельник советской юстиции*. 1925. № 46. С. 1415–1419.
2. Богуславский М.М. Международное частное право: учебник 5 изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2005. 604 с.
3. Вольф В.Ю. Основы учения о товариществах и акционерных обществах. Москва: НКФ СССР, 1927. 168 с.
4. Горбоватий М.Д. Акціонерне підприємство та його роль у формуванні ринкових відносин в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 1998. Вип. 30. С. 64–71.
5. Горін Н.О. Індустріальні перетворення в радянську добу: джерела та форми мобілізації ресурсів. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту: «Економічні науки»*. 2010. Вип. III (39). С. 323–329.
6. Дідківська Л.В. Кооперативні форми господарювання в Україні в період НЕПу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 135–153.

7. Гражданский кодекс РСФСР 1922 г. *Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917–1991 гг.* Москва: Зерцало, 1997.
8. Долинская В.В. Акционерное право. Основные положения и тенденции. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 736 с.
9. Еремин А.М. Процесс обобществления производства и развитие социалистической собственности. *Общественная собственность развития социалистического общества*. Москва: Наука, 1979. 142 с.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. Москва: Политиздат, 1983.
11. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 5. Москва: Политиздат, 1984. 446 с.
12. Ландкоф С.Н. Товарищества и акционерные общества. Харьков, 1926. 126 с.
13. Ленін В.І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. *Повне зібрання творів*. Т. 34. С. 143–188.
14. Ленін В.І. Чи вдержать більшовики державну владу? *Повне зібрання творів*. Т. 34. С. 273–321.
15. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.3: *Социализм*. Москва: Госполитиздат, 1956. 644 с.
16. Небрат В.В., Горін Н.О. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 4. С. 112–123.
17. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія. Київ, 2013. 584 с.
18. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX на початку XX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
19. Супрун Н.А. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого. Т.1 Теорія розвитку економічних систем. Київ: Інст. екон. та прогнозів. НАН України, 2017. 352 с.
20. Супрун Н.А. Особливості формування елементів корпоративного управління у вітчизняній господарській практиці (20-ті роки XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2009. Вип. 42. С. 74–88.
21. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. Ленинград: Наука, 1973. 348 с.
22. Holubnychy Vsevolod. The Theory of the Total State Monopoly. *An Attempt to Explain The Soviet Type of The Economy*. Архів Всеволода Голубничого. Університет Альберти, Едмонтон. (Рукопис).

23. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс : моногр. / за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 760 с.
24. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. / за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. Ч. 1. 332 с.; Ч. 2. 460 с.

References

1. Bahchisaraytsev, X. (1925). Existing rules on joint-stock companies with the participation of the state capital. *Ezhenedel'nyk sovetskoy iustytssy – The Weekly of Soviet Justice*, 1925, 46, 1415–1419 [in Russian].
2. Boguslavsky, M.M. (2004). International private law: a textbook. Moscow: Jurist [in Russian].
3. Wolf, V.Yu. (1927). Fundamentals of the doctrine of partnerships and joint-stock companies. Moscow: NKF USSR [in Russian].
4. Gorbovaty, M.D. (1998). Joint-Stock Enterprise and its role in shaping market relations in Ukraine (end of the nineteenth and early twentieth centuries). *Іstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 30, 64–71 [in Ukrainian].
5. Gorin, N.O. (2010). Industrial transformation in the Soviet Union: sources and forms of resource mobilization. *Visnyk Chernivets'koho torhovel'no-ekonomichnogo instytutu: «Economichni nauky» – Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute: «Economic Sciences»*, 3(39), 323–329 [in Ukrainian].
6. Didkivska, L.V. The cooperative form of management in Ukraine NEP period. *Іstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 2016, 49, 135–153 [in Ukrainian].
7. Civil Code of the RSFSR in 1922. (1997). *Reader on the history of the home state and law. 1917–1991*. Moscow: Zertsalo [in Russian].
8. Dolinskaya, V.V. (2006). Joint-stock company. Main provisions and trends. Moscow: Volters Kluver [in Russian].
9. Eremin, A.M. (1979). The process of socialization of production and the development of socialist property. *Public property of a developed socialist society*. Moscow: Nauka [in Russian].
10. The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. (1983). V. 2. Moscow: Politizdat. [in Russian].

11. The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. (1984). V. 5. Moscow: Politizdat [in Russian].
12. Landkof, S.N. (1926). Partnerships and joint-stock companies. Kharkov [in Russian].
13. Lenin, V.I. A threatening catastrophe and how to deal with it. *A complete collection of works (V.34)*, (pp. 143–188). Kyiv [in Ukrainian].
14. Lenin, V.I. Do the Bolsheviks hold the state power? *A Complete Collection of works (V.34)*, (pp. 73–321). Kyiv [in Ukrainian].
15. Lyashchenko, P.I. (1956). History of the national economy of the USSR. T. 3: *Socialism*. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
16. Nebrat, V.V., Gorin, N.O. (2012). The research of financial mechanisms of soviet industrialization in Ukrainian economic literature. *Halys'kyj ekonomichnyj visnyk – Galician Economic Bulletin*, 4, 112–123 [in Ukrainian].
17. Nebrat, V.V. Evolution of the theory of public finances in Ukraine: monograph. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
18. Nesterenko, O.O. (1952). The development of the capitalist industry and the formation of a proletariat in Ukraine at the end of the nineteenth and early twentieth centuries. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR [in Ukrainian].
19. Suprun, N.A. (2017). Political economy of social progress of Vsevolod Holubnychy. T.1. *The theory of development of economic systems: monograph*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Suprun, N.A. (2009). The particularities of the shaping corporative governance element in domestic economic practice (20-e years XX cent.). *Іstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 42, 74–88 [in Ukrainian].
21. Shepelev, L.E. (1973). Joint-stock companies in Russia. Leningrad: Nauka [in Russian].
22. Holubnychy, V. The Theory of the Total State Monopoly. *An Attempt to Explain The Soviet Type of The Economy*. Archive of Vsevolod Golubnychy. University of Alberta, Edmonton. (Manuscript).
23. Horkina, L.P., Bila, S.O., Nebrat, V.V. (2010). Retrospective of market transformations in Ukraine: modern discourse: monograph. Kyiv: SO «Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences» [in Ukrainian].
24. Nebrat, V.V. (Eds.). (2012). Evolution of Market Institutions in Ukraine: Monograph. Kyiv: SO «Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences» [in Ukrainian].

Одержано 12.10.2017 р.

Т.Л. Боднарчук

**УЧАСТЬ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ
НА ЕТАПІ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
(XIX – початок XX ст.)**

Стаття присвячена дослідженню особливостей включення українських земель до світового економічного простору в період ринково-індустріальних перетворень. Обґрунтовано чинники економічного розвитку, що визначили місце та рівень конкурентоспроможності України на світовому товарному ринку. Розкрито характерні риси вітчизняної моделі міжнародного торговельного співробітництва. Охарактеризовано тенденції, динаміку та структуру зовнішньої торгівлі українського регіону.

Ключові слова: історія господарства України, міжнародна торгівля, світовий товарний ринок, міжнародне торговельне співробітництво, зовнішня торгівля, експорт, імпорт.

Постановка проблеми. Інтенсифікація міжнародного торговельно-економічного співробітництва на сьогодні має розглядатися Україною як важливий чинник подолання економічної кризи та нівелювання геополітичних загроз. Посилення євроатлантичної інтеграції дозволить вітчизняним виробникам повноцінно використати переваги режиму вільної торгівлі з ЄС, компенсувати втрати на товарних ринках країн СНД, здійснити переорієнтацію українського експорту на нові ринки збуту. Однак, система зовнішньоторговельних відносин України потребує суттєвої перебудови та виходу на новий рівень розвитку. В умовах звуження експортного потенціалу через розбалансування діяльності орієнтованих на зовнішні ринки виробництв у вугільній, металургійній, машинобудівній та хімічній промисловості існує гостра необхідність диверсифікації вивізної торгівлі та стимулювання експортної діяльності вітчизняних підприємств у аграрній, легкій та харчовій галузях. При цьому, зростає актуальність вивчення ретроспективи становлення системи зовнішньоекономічних зв'язків України та її історично сформованих торговельних традицій. Ли-

ше синергетичне поєднання позитивного історичного досвіду та наявного господарського потенціалу дозволить сформувати нову інтеграційну модель і, тим самим, вийти на шлях сталого економічного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблематики зовнішньої торговельно-економічної діяльності України в історичний період XIX – початку XX ст. було зроблено у працях науковців радянського періоду, таких як С. Боровий, І. Гуржій, О. Дружиніна, П. Лященко, М. Слабченко. Передумови, характерні риси та тенденції розвитку зовнішньої торгівлі на етапі ринкових трансформацій, специфіка зовнішньоторговельних операцій в Південній Україні, особливості географічної та товарної структури вітчизняних експортно-імпорتنих операцій, характерні риси зовнішньоторговельної політики – ці та інші питання висвітлено у низці праць сучасних вчених, зокрема, О. Пилипенка, Т. Гончарук, І. Довжука, В. Небрат, Н. Горіна, В. Орлика, К. Гордіци, І. Хромова та інших. Попри достатній рівень дослідження означеної проблематики окремі її аспекти потребують подальшої наукової розробки. Зокрема, у сучасній економічній літературі практично відсутні дослідження чинників, які у XIX – на початку XX ст., визначали рівень конкурентоспроможності України на світовому товарному ринку. Важливо провести історико-економічний аналіз зовнішньоторговельних зв'язків українських земель модерної доби з точки зору їх ефективності як форми включення до системи світогосподарських зв'язків.

Мета статті – розкрити характерні риси моделі міжнародного торговельного співробітництва України у період XIX – початку XX ст. та чинники посилення ролі регіону у системі міжнародного поділу праці.

Виклад основного змісту дослідження. У період ринково-індустріальних перетворень наявний зовнішньоекономічний та торговельний потенціал України не мав належного підґрунтя для повноцінної реалізації через її державну безсуб'єктність: значна частка українських товарів спрямовувалася не на зовнішні ринки, а масово вивозилася до центрально-російських губерній. У той же час, як головний продуцент аграрної продукції, регіон займав високі конкурентні позиції на зовнішніх продовольчих ринках. Територіальна диференціація українських земель за агрокліматичними умовами та природними зонами, за родючістю ґрунтів та рівнем забезпеченості природними ресурсами сприяла спеці-

алізації краю на виробництві неоднорідної сільськогосподарської продукції.

Диверсифіковане аграрне виробництво, що охоплювало вирощування зернових, бобових, технічних та кормових культур, дало можливість українським підприємцям впевнено виходити на міжнародний продовольчий ринок та зайняти лідерські позиції як за статтями експорту різноманітних культур, так і продуктів їхньої переробки (борошна, крупи, крохмалю, олії). Високим рівнем конкурентоспроможності за якістю та ціною відзначалися продукти вітчизняного садівництва (особливо сухофрукти), городництва, бджільництва, виноградарства тощо.

Стрімкий розвиток землеробства сприяв інтенсифікації тваринництва та посиленню його ролі у вивізній торгівлі: вже у першій половині XIX ст. птиця, велика рогата худоба, коні були важливими статтями експорту з українських губерній, оскільки користувалися високим попитом з боку сусідніх регіонів (Бессарабії, Царства Польського, Австро-Угорщини тощо). У свою чергу, значну роль у вивізній торгівлі підросійської України відігравали продукти тваринного походження, такі як вовна, м'ясо, сир, масло, яйця, шкіра.

Вагомим чинником посилення ролі українських виробників у міжнародному торговельному співробітництві стала наявність виходу до Чорного та Азовського морів, а також розгалуженої мережі річкових шляхів, які являли собою так звані «внутрішні коридори», що відкривали шлях до півдня України з будь-якої частини регіону, тим самим стимулюючи розвиток торгівлі та комерційного мореплавства у Чорноморсько-Азовському басейні. З одного боку, – за рахунок природно-географічних умов, з іншого, – завдяки державній підтримці уже з 20-х років XIX ст. на півдні України почав формуватися потужний торговельний флот та портова інфраструктура, що відкривало широкі можливості для інтенсифікації торгівлі як у європейському, так й азіатському напрямках. До кінця XIX ст. розвинений торговельний флот Чорноморсько-Азовського басейну дозволяв українським губерніям підтримувати зовнішньоторгівельні зв'язки з країнами Середземномор'я, Кавказом, Далеким Сходом. Крім того, якщо на продовольчих ринках Західної Європи (Лондон, Антверпен, Данциг, Кенігсберг) українська продукція конкурувала з іноземними аналогами (із США, Австралії та Нової Зеландії), то саме близькість чорноморсько-азовських портів до головних аграрних ринків Середземномор'я (Марсель, Генуя, Ліворно) дозволила вітчизняним експортерам оптимізувати транс-

портні витрати, отримати на ринку цінову перевагу та фактично стати єдиними постачальниками хліба й збіжжя у даному регіоні.

Вигідне географічне положення українських земель, яке, як уже зазначалося, полягає у територіальній близькості до країн Західної та Центральної Європи й наявності виходу до морських шляхів, зумовило перетворення регіону на так звану «транстериторіальну зону». Уже з першої половини XIX ст. українські землі стали перехрестям основних транзитних шляхів, а чорноморсько-азовські порти та західні сухопутні митниці перетворилися на сполучні центри між великоросійськими губерніями, європейськими країнами та державами Близького Сходу. Головними маршрутами міжнародного транзиту (Одеса – Броди, Одеса – Варшава, Лейпциг – Броди – Радзивилів – Одеса – Редут-Кале – Персія, Броди – Одеса – Тифліс, Москва – Одеса, Москва – Феодосія тощо) через українські землі з великоросійських губерній, Привіслянського краю, Баку, Поті, Батумі йшли бавовна та вовна, оброблена та необроблена шкіра, віск, ікра, хутро, риба, залізо, тютюн, нафтові продукти, гас тощо; у зворотному напрямі переважно імпортувалися готові вироби, предмети розкоші та сільськогосподарська техніка. Значний транзитний потенціал сприяв розвитку вітчизняного виробництва, інтенсифікації експорту та просуванню українських купців на зовнішні ринки, адже, наприклад, торговельні судна, які привозили транзитні товари до чорноморських портів, завантажувалися ще й значною кількістю виробів місцевого виробництва та товарами, що довозилися з інших українських губерній.

Загалом, високий рівень транзитності українського краю став чинником модернізації його економіки у напрямі розбудови транспортної інфраструктури. З другої половини XIX ст. між Російською імперією та країнами Західної Європи назріла боротьба за ринки збуту на Близькому та Далекому Сході, яка особливо посилюється з відкриттям Суецького каналу. Оскільки чорноморсько-азовські порти та сухопутні митниці були одними із основних транзитних центрів у східному напрямку, на українських теренах розгорнулася жорстка конкуренція між західноєвропейським та російським транзитом, при цьому уряд всіляко намагався обмежити перший та розвивати другий. Одним із засобів державної підтримки російського транзиту було розгортання масштабного залізничного будівництва, що, у свою чергу, створювало нові умови для розвитку продуктивних сил українського регіону та

пришвидшення включення у світогосподарські зв'язки. Під кінець XIX ст. загальна довжина вітчизняної системи залізниць становила вже одну п'яту всієї залізничної мережі Російської імперії [1, с. 620]. Розвиток залізничного транспорту та мережа налагоджених морських і річкових шляхів створили конкурентні переваги для вітчизняних аграріїв на міжнародних продовольчих ринках.

Експортний потенціал аграрного виробництва забезпечувався збереженням елементів класичного феодалізму, зокрема, системи особистої й економічної залежності. У першій половині XIX ст. в українському регіоні 90–95% населення (поміщики та селяни) були зайняті у сільськогосподарському виробництві. Укорінення панщинної та оброчної системи господарювання, яка продовжувала існувати навіть після реформи 1861 р., сприяло застосуванню дешевої кріпосної праці, що дозволяло за мінімальних витрат та посилення експлуатації кріпаків нарощувати обсяги аграрного виробництва та забезпечувати постійну пропозицію товару на міжнародному ринку за конкурентними цінами [2, с. 304]. Збереження окремих елементів класичного феодалізму сприяло кількісному нарощуванню експорту, проте його характер залишався екстенсивним: у структурі вивізної торгівлі продовжувала домінувати неякісна та низькотехнологічна продукція. На різних історичних етапах економічного розвитку України «консервація та зміцнення екстрактивних інститутів, таких як самодержавство та кріпацтво, зводили бар'єри на шляху розвитку господарства та зовнішньоекономічних зв'язків» [2, с. 79].

У той же час, такі екстенсивні умови розвитку аграрної галузі були притаманні основній території підросійської України, окрім південного регіону, де в силу певних умов (низький рівень заселеності території у першій половині XIX ст. та активна її колонізація лише з середини вказаного періоду) спостерігалася низька частка закріпаченого населення та розвинулося товарне монокультурне виробництво, основане на найманій праці, використанні прогресивних аграрних технологій та форм організації виробництва. Інтенсивний характер господарювання на півдні України дозволив підвищити рівень конкурентоспроможності сільськогосподарських товарів на зовнішніх ринках не лише за ціною, а й за якістю.

Характерною особливістю включення українських земель до системи світогосподарських зв'язків було перетворення краю на ринок збуту західноєвропейських готових виробів, машинної тех-

ніки, устаткування та обладнання. Під впливом природно-географічних та соціально-економічних умов на українській території зберігався традиційно-аграрний напрямок розвитку економіки, проте уже з початку XIX ст. зростає роль дрібних підприємницьких структур, що фактично склали основу розвитку промислового потенціалу краю та перспективу посилення його позицій на зовнішніх ринках як експортера готової продукції. Проте завдяки економічній політиці російського уряду, що реалізовувалася через методи митного протекціонізму, податкового регулювання, інвестиційного стимулювання та компенсаційного заохочення, український дрібний і середній промисловий виробник був практично витіснений з ринку. Натомість надмірною фінансовою підтримкою уряд створив сприятливе середовище для формування висококонцентрованого промислового виробництва, при цьому лише в тих галузях, що відповідали інтересам російської метрополії. Якщо взяти до уваги те, що вартість сировини була досить низькою, а готової продукції, навпаки, високою, то можна зробити висновок, що таке стимулювання промислового розвитку фактично стало механізмом викачування капіталу з регіону. Крім того, економічна залежність української території зумовила нерівномірність модернізації її господарства: під впливом політики уряду сформувалися окремі потужні індустріальні райони, у той час як на сусідніх територіях продовжували панувати архаїчні форми господарювання.

Активна державна підтримка, поступове зрощення й консолідація банківського й промислово-торговельного капіталів сприяли формуванню на українській території великомасштабних підприємств (акціонерних компаній та товариств, монополістичних об'єднань тощо) у галузях добувної промисловості, важкої індустрії та у сфері торговельного мореплавства. Це сприяло тому, що до кінця XIX ст. у структурі вітчизняної вивізної торгівлі дещо зросла питома вага продукції промислового виробництва, проте рівень її конкурентоспроможності на зовнішніх ринках залишався низьким: попри високу концентрацію виробництва підприємства характеризувалися технічною відсталістю, низькою продуктивністю праці та якістю виробленої продукції. Насамперед, це було зумовлене тим, що завдяки значній державній підтримці процес індустріалізації українського краю відбувався швидкими темпами та охопив порівняно невеликий проміжок часу – до 20 років (у Західній Європі – більше 50 років). Система

заходів державного регулювання економіки забезпечувала збільшення обсягів виробництва й вивозу продукції, проте водночас «формує механізм вибіркової підтримки одних галузей і виробників за рахунок інших» [3, с. 109]. Надмірне урядове покровительство перешкоджало розвитку іноземної конкуренції як основного стимулу до вдосконалення та робило окремих виробників беззаперечними монополістами на внутрішньому ринку.

Вагому роль у розвитку вітчизняної промисловості відіграли іноземні інвестиції, залучення яких не мало ринкових передумов, а відбувалося на основі формування штучного інвестиційного потенціалу (високі субсидії та дотації підвищували прибутковість виробництва та його привабливість для інвестора). Надмірна державна опіка та іноземні вкладення, які до кінця XIX ст. склали 90% від загального обсягу промислових інвестицій, сприяли формуванню монополістичних підприємств та витісненню з ринку потенційно конкурентоспроможних вітчизняних виробників. Загалом все це обумовило збереження аграрно-сировинної структури українського експорту та імпортозалежного характеру економічного розвитку.

На підтвердження вище означеної думки проведемо аналіз структури зовнішньоторговельних потоків Російської імперії в цілому та українського регіону зокрема (табл. 1, 2). Як видно з табл. 1 основу російського експорту складала аграрна продукція та продовольство. Товарна структура вивізної торгівлі українського регіону демонструє таку ж тенденцію. Зокрема, якщо на початку XIX ст. хлібні злаки займали незначну частку вивозу, то у 1820-і роки на них припадало уже 15% всього експорту, а до середини XIX ст. – майже 35%, при цьому обсяги вивозу хліба у 1861–1865 рр. збільшилися до 74,9 млн пуд., а збіжжя – до 45,4 пуд. руб. Порівняно із загальноросійським показником лідируючі позиції у структурі експорту з українського регіону займала вовна, обсяги вивозу якої зросли в 1860-х роках до 1,2 млн пуд., та велика рогата худоба, експорт якої збільшився до 30–86 тис. голів [1, с. 637–638].

Окрім хлібних злаків, вовни та великої рогатої худоби значним був й експорт льону, пеньки, насіння, сала, шкіри, щетини, деревини, хутра, до середини XIX ст. вагомою статтею вітчизняного експорту стає цукор. У цей час зростає роль української території як транзитного центру. Зокрема, за період 1824–1848 рр. транзитом через українські митниці до країн Європи було виве-

зено 166,3 тис. пуд. обробленої шкіри, за період 1827–1836 рр. – 71,7 тис. пуд. ікри [5, с. 180–182]. У першій половині XIX ст. з чорноморсько-азовських портів (Одеси, Феодосії, Керчі та інших) вивозилася незначна частка металів, яку, проте, складало не власне виробництво, а транзитне уральське залізо й мідь. Більше того, до середини XIX ст. метал втрачає свої позиції як експортний товар, що ймовірно було зумовлене зростанням підприємництва, механізацією промислового виробництва та зростанням внутрішнього виробничого попиту на метали.

Таблиця 1

Товарна структура експорту Російської імперії в XIX – на початку XX ст., %

Стаття експорту	Початок XIX ст.	50-ті роки XIX ст.	Кінець XIX ст.
Хліб	18,0	19,0	40,0
Сало	15,0	12,0	–
Пенька	15,0	7,5	–
Льон	9,0	11,0	4,0–5,0
Метали	7,5	–	–
Лляні та пенькові вироби	5,5	–	–
Хутро	4,0	–	–
Лляне насіння	–	8,5	–
Вовна	–	7,5	–
Деревина	–	3,5	10,0
Яйця	–	–	5,0
Вершкове масло	–	–	4,0
Цукор	–	–	2,7

Джерело: Кулишер И.М. История русской торговли до XIX века включительно. СПб., 1923. С. 300.

Товарна структура загальноросійського імпорту загалом відображає характер ввозу й до українського регіону: основними статтями імпорту через морські та сухопутні митниці протягом досліджуваного періоду залишалися споживчі товари та предмети розкоші (табл. 2). Зокрема, у структурі українського імпорту поряд із бавовняними та вовняними виробами, цукром, фарбами, спиртними напоями, значна питома вага припадала на чай, шовк та шовкові тканини, бавовну, фрукти тощо.

Таблиця 2

**Товарна структура імпорту Російської імперії в
XIX – на початку XX ст., %**

Стаття експорту	Початок XIX ст.	50-ті роки XIX ст.	Кінець XIX ст.
Бавовна та бавовняні вироби	16,5	4,0	10,0
Вовна та вовняні вироби	16,5	3,5	4,4
Цукор	12,5	10,0	–
Фарби	6,5	6,0	–
Вино та горілка	6,5	6,5	–
Шовк	6,0	3,0	2,3
Чай	4,0	8,0	5,0–7,0
Сіль	4,0	2,5	–
Фрукти	–	3,0	–
Машини	–	–	12,0
Кам'яне вугілля	–	–	4,4

Джерело: Кулишер І.М. История русской торговли до XIX века включительно. СПб., 1923. С. 301.

Одновекторний характер мав і географічний розподіл зовнішньоторговельних потоків. Протягом першої половини XIX ст. експортно-імпортна діяльність українського регіону здійснювалася, головним чином, з країнами Європи, такими як Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія, Австрія, Голландія, Бельгія, Греція, Туреччина тощо. Зокрема, туди українські торговці ввозили хліб, льон, пеньку, сало, льняне насіння, конопляну олію, шкіру, віск, мідь, худобу, деревину; а ввозили на внутрішній ринок – бавовняні та вовняні тканини, фарби, спиртні напої, бавовну, цукор, сіль, прянощі, шовк, фрукти, тютюн, оливкову олію. Головним торговельним партнером Російської імперії залишалася Велика Британія, до якої з української території спрямовувалися 85% експортного сала, 48% льняного насіння, 30% хлібних злаків, 43% вовни, майже 100% льону та пеньки, 63% щетини тощо [6, с. 203, 209, 213]. У зворотному напрямі до українського регіону ввозили бавовняні та вовняні тканини, ром, портер, цукор та сіль.

У 50-х роках XIX ст. у географічній структурі вітчизняного експорту відбуваються суттєві зміни, зумовлені, з одного боку, втратою Російською імперією лідерства на європейських продовольчих ринках у зв'язку з посиленням конкуренції з боку країн Нового світу, з іншого, відкриттям Суецького каналу (1869 р.) та спрямуванням вітчизняних товаропотоків на Близький Схід. Ос-

новна частка експорту до Сербії, Греції, Туреччини, Болгарії, Єгипту, Персії йшла через Одеський порт, меншою мірою – через Маріуполь. Серед українських товарів, які користувалися попитом на близькосхідних ринках, найбільшу питому вагу складала борошно, м'ясо, сало, солонина, худоба, коні, кінський волос, цукерки, канати, сіль тощо [7, с. 2–9].

До кінця XIX ст. поряд з аграрною продукцією у товарній структурі української зовнішньої торгівлі зростає питома вага промислових товарів: розгорнуте за підтримки уряду великомасштабне промислове виробництво створило умови для посилення позицій регіону на міжнародних ринках промислової сировини та товарів. Це сприяло тому, що уже з 1870-х років активно почали вивозитися за кордон цукор, сукно, свічки, канати, мотузки, мило тощо, а з 1880-х – з розвитком окремих сфер важкої індустрії у структурі вітчизняного експорту зростає частка металопродукції, залізних та марганцевих руд, рейок, вугілля та антрациту. Зокрема, за період 1886–1891 рр. з українських губерній було вивезено 17,7 млн пуд. цукру-піску, 1,1 млн відер спирту [5, с. 161]. У 1890 р. з Донецького басейну було експортовано до Румунії першу значну партію кам'яного вугілля у розмірі 10 тис. пуд.; за період 1891–1893 рр. з чорноморських портів до країн Балканського півострова вивезено 1,3 млн пуд. гасу; у 1895 р. – лише з Одеси за кордон було відправлено 477 тис. пуд. заліза, 289 тис. пуд. залізних виробів, 130 тис. пуд. чавуну, 10 тис. пуд. зброї; у 1899 р. – до Англії, Голландії та США вивезено першу партію руди у розмірі 1,2 млн пуд [8, с. 148; 9, с. 78–79].

У географічній структурі вітчизняної зовнішньої торгівлі до кінця XIX ст. продовжували домінувати країни Європи, куди ввозилося зерно, руди та вугілля, а ввозилися металовироби, машини, устаткування, бавовна, фрукти, спиртні напої тощо. У той же час, суттєво зросла питома вага країн Близького та Далекого Сходу (Єгипту, Персії, Індії та Китаю), куди спрямовувалася значна частка борошна, цукру, рейок, а імпортувалася бавовна, індиго, шовк, саго, чай, кава, прянощі, рис, олово, мідь тощо [10, с. 258]. Значна частина експорту металів припадала на країни Північної та Південної Америки (США, Аргентина, Бразилія, Мексика) та Африки, куди з чорноморських портів України вивозилися рейки, чавун, залізні та сталеві вироби, а ввозилися переважно продукти текстильної галузі (бавовна, бавовняна пряжа та матерії).

Інтенсивність зовнішньої торгівлі українського регіону перебувала у прямій залежності від заходів митно-тарифного регулювання. Зокрема, на початку XIX ст. встановлення режиму безмитної торгівлі в Одесі, скасування низки заборон на імпорт, зниження ставок ввізного та вивізного мита зумовили суттєве зростання зовнішньоторговельного обороту через чорноморсько-азовські порти: у 1820–1821 рр. він склав уже 10,4 млн руб., при цьому експорт (6,9 млн руб.) майже вдвічі перевищив імпорт (3,5 млн руб.) [11, с. 61–64]. Посилення митно-тарифного регулювання у подальші роки зумовило порушення позитивної динаміки чорноморсько-азовської торгівлі.

Тарифом 1822 р., прийняття якого було зумовлене недотриманням європейськими країнами умов Віденського конгресу (Франція ввела рухливу шкалу на хлібну торгівлю – встановила залежність ставки мита від ціни пшениці), Пруссія – підвищила ввізне мито на сировину), було заборонено імпорт бавовняних, пляних, шовкових тканин, окремих сортів сукна, паперу, мідних виробів, чавуну, заліза, скляних та фарфорових виробів, цукру-рафінаду тощо. У 1824 р. уряд підвищив ввізне мито на бавовну, цукор-сирець, прянощі, напої, тютюн, дорогоцінні метали, у 1825–1826 рр. – шовкові тканини, полотно, хустки, вищі сорти шовкових тканин, капелюхи, ножиці для стрижки овець тощо. У групі експортних товарів не дозволявся вивіз золотих, срібних та мідних монет, асигнацій, коней, пуху, шовку-сирцю, мідних та залізних руд тощо. Такі умови митно-тарифного регулювання зумовили суттєве скорочення зовнішньоторговельного обороту у чорноморсько-азовських портах, зокрема, з 1820 р. по 1828 р. він знизився майже на 40%, при цьому експорт впав на 50% (і склав лише 3,6 млн руб.), а імпорт – на 33% (2,7 млн руб.).

Починаючи з 30-х років XIX ст. до середини XIX ст. поступово було відмінено експортне мито на окремі групи товарів, зокрема, нафту, заячі шкури, необроблену шкіру, вовну, сало, льон, кістки, хімічні продукти, фаянсовий посуд, олійне насіння; скасоване імпортне мито на ввезення сільськогосподарських машин та обладнання, інструментів; суттєво знижено ставки експортного мита на хліб, хміль, худобу; послаблено ставки імпортного мита на деревину, фарбувальні матеріали, окремі сорти вин, матеріали для ручної роботи, галантерею, бронзові та мармурові вироби, альбоми, годинники. Як наслідок – за період 1828–1848 рр. експорт з чорноморсько-азовських портів зріс майже втричі

(склав 9,9 млн руб.), а імпорт – майже у 2,5 рази (склав 6,1 млн руб.) [11, с. 61–64].

У 50–70-х роках XIX ст. відмітною є подальша лібералізація урядового митно-тарифного регулювання, що виявилася в інтенсивному пониженні експортно-імпортних митних ставок на готові вироби, сировину та напівфабрикати, ліквідації різниці між тарифами сухопутної та морської торгівлі та скасуванні митного кордону між Російською імперією та Царством Польським. Такі заходи митно-тарифної політики уряду мали б позитивно вплинути на динаміку зовнішньоторговельних операцій через вітчизняні митниці. Однак з 1849 р. по 1853 р., навпаки, спостерігається зниження зовнішньоторговельного обороту в чорноморсько-азовських портах на 8,5% (до 14,6 млн руб.), головним чином, за рахунок того, що на 50% скоротився імпорт товарів (із 6 млн руб. до 3 млн руб.), хоча експорт в цілому зріс на 17% (і склав у 1853 р. 11,6 млн руб.) [11, с. 61–64]. Ці статистичні дані вказують на те, що послаблення митно-тарифного регулювання уряду виявилось недостатнім для розвитку зовнішньої торгівлі, що було зумовлене кількома причинами. По-перше, пониження більшості ставок імпортних мит було здійснено у групі так званих предметів розкоші (прянощі, цукор, фрукти, бавовна, шовк, колекційні виноградні вина тощо), у той час як на товари широкого вжитку зберігалися високі ставки імпортного мита. По-друге, митні ставки, закріплені законодавчим актом 1822 р., були настільки високими, що подекуди перевищували цінність самого товару; по-третє, суттєве пониження цін на товари до середини XIX ст. зумовило те, що ставка імпортного тарифу, яка в 20-х роках XIX ст. складала 30–40% від ціни товару, до кінця 40-х років XIX ст. сягнула 80–100% [12, с. 148].

Динаміка торгівлі через українські митниці в середині 50-х років XIX ст. зазнала впливу воєнних дій 1853–1856 рр. У зв'язку з падінням обсягів чорноморсько-азовської торгівлі через Кримську війну та з метою попередження торговельної кризи законодавчим актом 1857 р. уряд Російської імперії знизив (а по деяких статтях скасував) імпортне мито на товари через сухопутний кордон. Як наслідок, відбулося поживлення зовнішньоторговельних операцій через головні сухопутні митниці Подільської (Гусятинська, Ісаковецька митниці, Гуківська митна застава) та Волинської (Радзивилівська, Волочиська, Дружкопільська митниці, Збаразька та Мервинська митні застави) губерній, які стали центрами

експорту зернових, кукурудзи, висівок, анісу, поташу, меду, великої рогатої худоби, свиней, воску, яєць, овечої вовни, сала та імпорту переважно предметів розкоші (італійських вин, бакалійних виробів, прянощів). Зокрема, у 1854–1855 рр. з українського регіону до країн Західної Європи через Радзивилів було вивезено 90% всієї овечої шерсті, 30% зернових, 10% конопляної олії, 15% сала, 25% щетини та кінських грив, 20% обробленої та необробленої шкіри тощо.

Завдяки послабленню інтенсивності митно-тарифного регулювання та розгортанню масштабного залізничного будівництва роль сухопутних митниць як центрів експортно-імпортних операцій поступово зростала й у наступні роки, що сприяло посиленню ролі українського регіону на європейських ринках. Зокрема, уже у 1865 р. зовнішньоторговельний оборот лише з Ісаковецької та Гусятинської митниць Подільської губернії складав 1625,6 тис. руб., у 1870 р. – 2644,6 тис. руб. [13, с. 10, 36]. Більше того, саме з середини XIX ст. поряд із південними портами підвищується значення сухопутних митниць як транзитних пунктів. Через подільські (Гусятин та Ісаківці) та волинські (Волочиськ й Радзивилів) митниці проходили зовнішні товаропотоки у трьох основних напрямках: схід – до Великоросійських губерній, південь – до чорноморських портів (Одеса, Херсон, Миколаїв та інші), захід – до країн Європи. Серед міст Подільської губернії ключовими транспортними вузлами були Могилів-Подільський, Ямпіль, Балта, Проскурів; Волинської – Володимир-Волинський, Дубно, Ковель.

Починаючи з 1870-х років інтенсивність зовнішньої торгівлі підросійської України визначалася провідними тенденціями реалізації урядової митно-торговельної політики, а саме запровадженням положення про стягнення імпортного мита золотом (1876 р.), підвищенням ставок імпортних мит на метали, сільськогосподарські машини, зернові культури, олію, чай, вина, шовкову пряжу, овочі, фрукти, прянощі тощо та переходом уряду від політики автономного тарифу до системи диференціальних тарифів. Система цих заходів дозволила вітчизняним експортерам закріпити свої торговельні позиції на світових ринках та створила сприятливі умови для міжнародного позиціонування вітчизняного виробника, що своєю чергою, досить позитивно позначилося на динаміці зовнішньої торгівлі регіону. Зокрема, уже в 1888 р. через чорноморські та азовські порти було вивезено товару на суму 373 млн руб., а ввезено – на 59 млн руб. [11, с. 98]. Суттєво

зросли обсяги експортно-імпортних операцій через основні сухопутні митниці України, зокрема, якщо у 1865 р. зовнішньоторговельний оборот лише з Ісаковецької та Гусятинської митниць Подільської губернії складав 1625,6 тис. руб., то до 1870 р. він зріс на 60% і склав 2644,6 тис. руб., а у 1890 р. становив уже 3425,6 тис. руб. [13, с. 10, 36].

У 80–90-х роках XIX ст. зросла значимість морської торгівлі як для українського регіону, так і для імперії в цілому. Зокрема, якщо у 80-х роках XIX ст. на чорноморську торгівлю припадало майже 40% загальноросійського експорту, то у другій половині 90-х років – більше 60%. Лідруючі позиції у структурі чорноморсько-азовської торгівлі займала Одеса. Зокрема, за період 1886–1891 рр. в середньому в Одесу було ввезено товару на суму 48,8 млн руб, а вивезено – на суму 131,8 млн руб., при цьому 91% зовнішньоторговельного обороту складала сировина та напівфабрикати, лише 9% – готові вироби [12, с. 594]. Позитивна динаміка експорту з Одеського порту спостерігається стосовно зерна, м'яса, риби, цукру, сигарет, спирту, насіння. Щодо імпорту, то відмітним є зростання обсягів ввезених овочів, фруктів, мінеральних вод, різних сортів вин, дерева, вовни, чавуну, заліза, олова, кам'яного вугілля, скляних і фарфоро-фаянсових виробів, сільськогосподарських машин тощо.

Чорноморсько-азовські порти займали лідерські позиції у зовнішній торгівлі хлібом та хлібними злаками Російської імперії: наприкінці XIX ст. 65–85% всього хліба вивозилося з українських чорноморських та азовських портів, при цьому близько чотири п'ятих усього експорту йшло з Одеси [14, с. 59, 61; 15, с. 159]. Зокрема, середньорічний вивіз зерна з чорноморсько-азовських портів в 1896–1897 рр. у порівнянні з 1861–1865 рр. збільшився із 75 млн пуд. до 434 млн пуд., тобто майже в 6 разів [16, с. 9]. Поряд із пшеницею у 80–90-х роках XIX ст. з чорноморсько-азовських портів у значних обсягах вивозився ячмінь, сіль, олійне насіння, щетина, кінський волос, тютюн та вовна. Зокрема, у 1880-х роках було вивезено 1,3 млн пуд. вовни та 251 тис. пуд. тютюну, у 1890-х роках – 1,8 млн пуд. вовни та 300 тис. пуд. тютюну [16, с. 291–292; 17, с. 150–151].

Чорноморсько-азовські порти та західні сухопутні митниці українського регіону відігравали вагомий роль в імпорті як аграрної, так і промислової продукції, зокрема, бакалійних виробів, фруктів, прянощів, шовкових, вовняних та бавовняних тканин,

поташу, риби, посуду, хімічних виробів, машинного обладнання та устаткування, металопродукції. Зокрема, лише через Одесу в 80–90-х роках XIX ст. йшло до 10–15% загальноімперського імпорту. У 1885 р. та 1895 р. через Одеський порт було ввезено відповідно 0,9 млн пуд. та 1,8 млн пуд. заліза, чавуну та сталі; 1,3 млн пуд. та 1,6 млн пуд. бавовни та бавовняної пряжі; 138 тис. пуд. та 178 тис. пуд. чаю й кави; 45 тис. пуд. та 73 тис. пуд. прянощів тощо [17, с. 161–162].

Висновки. Попри відсутність власної державності на етапі ринково-індустріальних перетворень посилювалась участь України у світовій торгівлі. Під впливом низки чинників (сприятливі природно-географічні умови, розвинена портова й транспортна інфраструктура, послаблення інтенсивності митного протекціонізму) відбувається суттєве нарощування обсягів вітчизняних експортно-імпортних потоків як морськими, так і сухопутними шляхами та посилення конкурентних позицій українських виробників на міжнародних продовольчих ринках. Поряд із позитивною динамікою зовнішньої торгівлі відмітним є перетворення регіону на провідний центр європейського та східного транзиту, що дозволило дещо урізноманітнити товарну структуру та географічну спрямованість вивозу.

У той же час, збереження феодально-ієрархічної моделі економіки, політико-економічна залежність українського краю від Російської імперії та надмірне державне покровительство створили бар'єри на шляху ефективної реалізації вітчизняного зовнішньоторговельного потенціалу. До кінця XIX ст. основу українського експорту продовжувала складати аграрна й низько технологічна продукція: незначна часка промислових товарів у структурі вивізної торгівлі кінця XIX ст. припадала, головним чином, не на власне виробництво, а на транзит з великоросійських губерній. Аналогічно, домінуючий одновекторний характер зберігав і географічний розподіл зовнішньоторговельних потоків.

1. Економічна історія України: в 2-х т. Т. 1. Київ, 2011. 696 с.
2. Небрат В.В. Формування національного підприємництва та зовнішньоторговельних зв'язків України (XVI–XVII ст.). *Економіка України*. 2017. № 8. С. 73–85
3. Гордіца К.А. Державна політика стимулювання експорту: історичний досвід кінця XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2016. №1. С. 102–113

4. Еволюція ринкових інститутів в Україні: в 2-х ч. Ч. 1. Київ, 2012. 332 с.
5. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ, 1962. 205 с.
6. Неболсин Г.П. Статистическое обозрение внешней торговли России: в 2-х т. Т. 2. Санкт-Петербург, 1850. 495 с.
7. Соколовский С. Экономические интересы России на Ближнем Востоке (экспорт русских товаров, его прошлое и будущее). Санкт-Петербург, 1911. 21 с.
8. Довжук І. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. Вип. 11. С. 142–153
9. Шевченко А.М. Експорт промислової продукції з портів Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Інтелекція і влада*. 2009. Вип. 16. С. 75–82
10. Скальковский К. Суэзский канал и его значение для русской торговли. Санкт-Петербург, 1870. 316 с.
11. Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год: в 3-х т. Т. 3. Санкт-Петербург, 1859. 535 с.
12. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Санкт-Петербург, 1893. 636 с.
13. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х років): збірка документів. Хмельницький, 2007. 127 с.
14. Тернер Ф.Г. Движение внешней торговли России с 1853 по 1856. Санкт-Петербург, 1858. 361 с.
15. Радциг А.А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. Санкт-Петербург, 1896. 267 с.
16. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1902. 544 с.
17. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку (60–90 рр. XIX ст.). Київ, 1968. 191 с.

References

1. Lytvyn, V.M., Boryak, G.V., Heyets, V.M., Smolii, V.A. (Eds.). (2011). Economic history of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. Nebrat, V.V. (2017). Formation of the national entrepreneurship and foreign trade relations of Ukraine (XVI–XVII st.). *Ekonomika Ukrainy. – Economic of Ukraine*, 8, p. 73–85 [in Ukrainian].

3. Gorditsa, K.A. (2016). State policy of export stimulation: the historical experience of the end of XIX – early XX centuries. *Ukrains'kyi sotsium. – Ukrainian socium*, 1, p. 102–113 [in Ukrainian].
4. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. (Eds.). (2012). Evolution of the market institutions in Ukraine. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
5. Gurzhii, I.O. (1962). The development of commodity production and trade in Ukraine (from the end of XVIII century to 1861). Kyiv [in Ukrainian].
6. Nebolsin, G.P. (1850). Statistical overview of Russian foreign trade. Sankt-Peterburg [in Russian].
7. Sokolovskii, S. (1911). Economic interests of Russia in the Middle East (export of Russian goods, its past and future). Sankt-Peterburg [in Russian].
8. Dovzhuk, I. (2006). Foreign trade of Ukraine as a part of Russia in the post-reform period. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of Ukraine's history of XIX – early XX centuries*, 11, p. 142–153 [in Ukrainian].
9. Shevchenko, A.M. (2009). Export of industrial products from the South of Ukraine in the end of XIX – early XX centuries. *Intelligentsiya i vlada – Intellectuals and authorities*, 16, p. 75–82 [in Ukrainian].
10. Skal'kovskii, K. (1870). The Suez canal and its significance for Russian trade. Sankt-Peterburg [in Russian].
11. Semenov, A.V. (1859). The study of historical information on Russian industry and trade from the half of the seventeenth century to 1858. Sankt-Peterburg [in Russian].
12. Mendelyev, D.I. (Ed.). (1893). Factory Industry and Trade of Russia. Sankt-Peterburg [in Russian].
13. Zemc'kyi, Yu. S., Dyachok, V.V. (Eds.). (2007). Reports of Podilia governors (late 1860s – early 1880s). Khmel'nits'kii [in Ukrainian].
14. Terner, F.G. (1858). The movement of foreign trade in Russia from 1853 to 1856. Sankt-Peterburg [in Russian].
15. Radtsig, A.A. (1896). The impact of railways on agriculture, industry and trade. Sankt-Peterburg [in Russian].
16. Pokrovskii, I.V. (Ed.). (1902). Collection of information on the history and statistics of Russia's foreign trade. Sankt-Peterburg [in Russian].
17. Gurzhii, I.O. (1968). Ukraine in the system of the All-Russian market (60-90s of the nineteenth century). Kyiv [in Ukrainian].

Одержано 10.10.2017 р.

Л.В. Дідківська

**СИНЕРГІЯ ПРОСВІТНИЦТВА ТА КООПЕРАЦІЇ
В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
в кінці XIX – на початку XX ст.**

У статті обґрунтовано, що внаслідок взаємовпливу просвітництва та сільськогосподарської кооперації в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. відбувся інтенсивний розвиток сільського господарства та становлення селянина-фермера.

Ключові слова: кооперація, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарський кооператив, кооперативні союзи, історичний досвід, селяни.

Постановка проблеми. Однією з основних перешкод на шляху економічного розвитку сучасного українського села є відсутність відповідної державної політики розвитку національного селянського кооперативного руху, а також нерозуміння селянами переваг сільськогосподарських кооперативів та відсутність професійних кооперативних кадрів. Водночас вітчизняний історичний досвід розвитку сільськогосподарської кооперації кінця XIX – початку XX ст. довів, що кооперативні організації завдяки культурно-просвітницькій та господарській діяльності здатні забезпечити конкурентоспроможність селянських господарств в умовах ринку, сприяти розвитку аграрного підприємництва серед дрібних та середніх сільськогосподарських виробників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичний досвід господарської діяльності сільськогосподарської кооперації відображено у дослідженнях Ф. Горбоноса, Л. Горкіної, В. Зіновчука, Л. Молдаван, П. Саблука, В. Юрчишина, А. Пантелеймоненка та ін. Проте не менш важливою була й просвітницька роль кооперативних організацій в кінці XIX – на початку XX ст. в Україні в умовах розкріпачення селян і становлення селянських (фермерських) господарств.

Метою дослідження є виявлення історичної ролі прибічників кооперативного руху, організаційних форм сприяння піднесенню селянського господарства, а також безпосередньо вітчизняної сільськогосподарської кооперації в удосконаленні культури землеробства, підвищенні освітнього рівня селянства, зародженні кооперативної літератури та внесенні кооперативної ідеології в широку громадську свідомість селян.

Виклад основного матеріалу. Важлива роль у розвитку сільського господарства, формуванні селянина-фермера та поширенні вітчизняної кооперації в кінці XIX – на початку XX ст. належала інтелігенції, що активно пропагувала західноєвропейський кооперативний досвід серед українських селян, доводила необхідність впровадження агрономічних знань у сільськогосподарське виробництво та використання удосконаленої сільськогосподарської техніки. Їхня діяльність не обмежувалася теоретичними викладками та статтями у популярних виданнях, вони безпосередньо на практиці стимулювали появу та адаптацію кооперативів, забезпечували легітимність їх роботи, підвищували можливості їх виживання та функціонування в межах існуючої економічної системи. Особлива заслуга учених тієї доби у тому, що вони не були кабінетними дослідниками, свої теоретичні висновки апробували на практиці, працюючи у міністерствах, органах місцевого самоврядування (земствах), ініційованих ними громадських організаціях, безпосередньо з малограмотними селянами. Недарма відомий вчений О. Чупров стверджував, що «всюди, де земство чи одиничні інтелігентні сили з енергією бралися за проповідь удосконалень, ці останні швидко прививалися в нашому селянському середовищі, можливо, навіть швидше, ніж у Західній Європі» [1, с. 281]. Це пояснюється тим, що саме в Україні був сприятливий ґрунт для розвитку сільськогосподарської кооперації. Причому на її формування в більшій мірі впливали неформальні інститути (селянські традиції, звичаї, моральні установки, стереотипи мислення та поведінки, менталітет українського селянства), ніж недостатньо вироблені на той момент формальні. Так, властиві українському селянину взаємодопомога та взаємовиручка, чесність і порядність, помірність і відсутність погоні за надприбутками зіграли визначну роль у формуванні сільськогосподарської кооперації в Україні, в основі якої – індивідуалізм, історично притаманний українському селянству, та поширені в Україні європейські традиції селянського підприємництва. Більше того, як наголошу-

вав відомий теоретик кооперації та організатор кооперативного руху М.І. Туган-Барановський, сільськогосподарська кооперація стала важливим засобом згуртування українців у націю, шляхом до збереження «молодих паростків української волі» [2, с. 5], національного відродження української державності, формування вітчизняної культури. Інші кооператори також вважали, що метою кооперації є не тільки економічне та культурне зростання українців, але й згуртування нації. Так, В. Доманицький у 1901 р. на з'їзді представників українських громад у Києві підняв питання «про високу вагу кооперації в справі відродження української нації» [3, с. 8].

Популяризацією кооперативних ідей та агрокультурних новацій через читання лекцій, консультування, друк відповідної літератури, безпосередньо практичну роботу була насичена діяльність відомих харківських кооператорів М. Балліна (1829–1904) та В. Козлова (1842–1920), а також Г. Галагана (1819–1888), М. Левицького (1858–1934), В. Доманицького (1877–1910), В. Нагірного (1847–1921) та багатьох інших. Діяльність окремих ентузіастів стала імпульсом до формування кооперативних громадських організацій та сільськогосподарських спілок, які у більшій мірі не мали ознак справжніх кооперативів, проте сприяли піднесенню селянського господарства, розвитку споживчої (Харківське споживче товариство, 1866 р.) та кредитної (Гадяцьке ощадно-позичкове товариство, 1869 р.; Сокиренське ощадно-позичкове товариство, 1871 р.; «Крайовий союз кредитовий», 1898 р.) селянської кооперації. У Львові з 1868 р. ефективно діяло товариство «Просвіта», що стало центром українсько-громадських культурних і господарських організацій Галичини, а з 1898 р. розпочала плідну роботу організація «Сільський господар», започаткувавши видавництво однойменного журналу, який згодом фактично став центральним органом сільськогосподарської кооперації. Неабияку роль відіграли і перші благодійні кредитні товариства, які виникли за ініціативи Г. Галагана, ощадно-позичкові каси, утворені за підтримки держави, земські каси дрібного кредиту, перші хліборобські артілі, а також сільськогосподарські спілки (Харківська сільськогосподарська спілка, 1880 р.; «Спілка для господарства й торгівлі», 1899 р.).

Значне зростання кількості сільськогосподарських спілок спостерігалось із 28 лютого 1898 р., коли був затверджений нормальний статут для місцевих сільськогосподарських спілок (до

1900 р. в Україні налічувалося 23 сільськогосподарські спілки, а у 1904 р. – 58 [3, с. 10]. Завданнями сільськогосподарських спілок було піднесення освітнього рівня селян та підвищення культури селянського господарства через забезпечення удосконаленням сільськогосподарським реманентом, впровадження меліоративної, агрономічної та ветеринарної допомоги тощо. Наприклад, вище згадана Харківська сільськогосподарська спілка в 1912 р. складалась із 34 відділів (хліборобське бюро по закупках, відділ скотарства, сільськогосподарського знання, холодильний відділ, селекційна станція, хімічний відділ, відділ хліборобського знаряддя, видавничий відділ та інші) та мала п'ять видань (Хліборобський місячник з економічних та кооперативних питань, популярний журнал «Хліборобський тиждень», тижневий орган для селян «Хлібороб», Бюлетень міжселянської кооперації та Бюлетень американського сільськогосподарського бюро) [4, с. 330].

Позитивний вплив на підвищення продуктивності селянського господарства та розвиток сільськогосподарської кооперації мало й те, що під час проведення реформи П. Столипіна селянам надавалась широкомасштабна агрономічна допомога та створювалась мережа кооперативних навчальних центрів. Спеціально створеною агрономічною службою для селян були організовані навчальні курси зі скотарства та молочарства, демонструвались і впроваджувались прогресивні форми сільськогосподарського виробництва. Плідно працювали земські й урядові агрономи, очолюючи агрономічні заходи сільськогосподарських спілок. В «Енциклопедії українознавства» зазначено, що земські агрономи «...довгий час були головними пропагандистами й інструкторами кооперації» [5, с. 1125], хоча фахівців і було обмаль. У 1913 р. в Україні налічувалося 520 агрономів та 758 їхніх помічників та інструкторів-фахівців. На кожного агрономічного працівника припадало більше, ніж 25000 селян, а на одного агронома – утричі більше. Разом з тим, у волостях і селах вони розмістили свої дільниці, які мали показові поля, зразкові пасіки, прокатні машини, ферми породистої худоби, бібліотеки. Їм вдалось розгорнути досить активну роботу щодо підвищення культури землеробства селян та підвищення врожайності їхніх господарств [6, с. 57].

Дефіцит фахівців-агрономів компенсувався завдяки тісній співпраці з сільськогосподарськими спілками, що об'єднували прогресивну частину сільського населення. 1912 р. в Україні існувало вже 532 спілки (254 на Полтавщині, 60 на Катеринослав-

щині, 66 на Чернігівщині, 60 на Харківщині та 31 на Київщині) [7, с. 9]. Їхня кількість постійно зростала (рис. 1), ускладнювались господарчі завдання кооперації, створюючи передумови для формування сільськогосподарських товариств, які зосереджувалися не стільки на культурно-просвітницькій діяльності, як на безпосередньо господарській (постачали селянським господарствам сільськогосподарський реманент та техніку, насіння та добрива, займалися переробкою та збутом сільськогосподарських продуктів тощо).

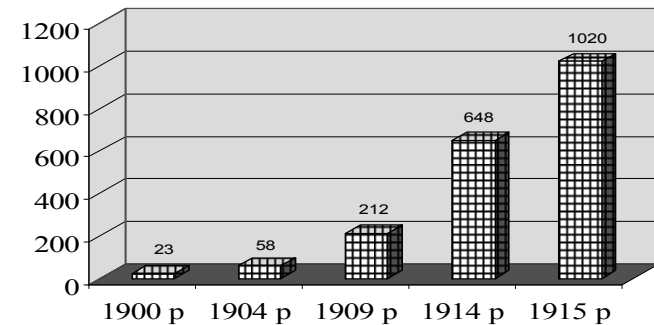

Рис 1. Динаміка зростання кількості сільськогосподарських спілок в Україні за 1900–1915 рр., од.

Джерло: Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 10; Бородаєвський С.В. Історія кооперації. Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. С. 330.

Із поширенням кооперації виникла гостра потреба у фаховій підготовці кооперативних працівників. Перші кооперативні курси для селян з'явилися в 1910 р. за ініціативи відомого кооператора Б. Мартоса. Надзвичайну популярність мали сільськогосподарські наради та сільськогосподарські читання. Лише товариством «Прогрес» до 1913 р. було організовано роботу 17 кооперативних курсів, де навчався 471 слухач та видано 520635 господарсько-кооперативних книжок [8, с. 58]. Тоді ж при товариствах сільського господарства започатковано діяльність комітетів допомоги сільській кооперації. Найбільш плідно працювали Харківський, Полтавський, Подільський та Чернігівський комітети [9, с. 35].

Значному розвитку сільськогосподарських товариств в Україні сприяли і кредитні кооперативи, понад 70% яких виконували

функції справжньої сільськогосподарської кооперації, спрямовуючи позички на виробничі потреби сільськогосподарських виробників. Крім того, кредитні товариства в Україні брали на себе і посередницькі операції, поступово поєднуючи їх з переробкою сільськогосподарських продуктів, поліпшенням умов та якості землеробства, скотарства тощо. Завдяки універсальному характеру кредитної кооперації на її основі виросла чітка організаційна структура сільськогосподарської кооперації (первинні кооперативи, районні та обласні союзи на чолі з координаційною установою Центральний Український сільськогосподарський союз («Централ»)).

«Централ» з'явився завдяки зусиллям національно свідомої інтелігенції, що об'єдналася навколо центрального органа товариства українських кооператорів «Наша кооперація» (1912 р.). Уже 1913 р. на Всеросійському Кооперативному з'їзді у Києві за ініціативи представників товариства було прийнято постанову про відкриття «Київського центрального сільськогосподарського товариства», а згодом складений та поданий на затвердження статут цієї організації, проте його затверджували аж два роки. 25 жовтня 1915 р. розпочало свою діяльність Київське центральне сільськогосподарське товариство, перетворене в 1918 р. на («Централ»), який в 1919 р. об'єднав 43 союзи та 728 сільськогосподарських кооперативів. Багато зусиль для розвитку цієї організації доклали П. Пожарський (голова), В. Коваль (заступник), Т. Добрянський та інші [10, с. 19–20]. Товариству «Наша кооперація» завдячуємо і видавництвом українського щотижневого журналу з однойменною назвою, який став ідейним центром для українських кооператорів. У 1913 р. на Всеросійській кооперативній виставці у Києві журнал «Наша кооперація» одержав малу золоту медаль за «допомогу поширенню відомостей по всіх галузях кооперації» [8, с. 53]. Крім того, товариству «Наша кооперація» належить видання двох стінних кооперативних табель-календарів, біля десяти назв кооперативних брошур, два кишенькових календарі «Товариш», декілька плакатів тощо. За його сприяння започатковано київський журнал «Муравейник – Комашня», харківський «Хлібороб» та катеринодарський «Союз», проведено першу Всеросійську кооперативну виставку та другий Всеросійський кооперативний з'їзд у Києві.

Українську кооперацію Галичини представляв «Крайовий союз ревізійний» (1903 р.), який взяв на себе контроль-

ревізійну функцію щодо роботи кооперативів і кооперативних союзів, захист інтересів кооператорів перед владою та законом, створення нових кооперативних спілок і союзів (табл. 1), консультування щодо діловодства та обліку, організацію кооперативних шкіл-курсів, бібліотек, музеїв, підрахунків і популяризацію статистичних даних кооперації, видання періодики. Союз розгорнув діяльність, не отримуючи дотацій із фондів державних і крайових, у своїй діяльності спирався виключно на членські внески товариств. Водночас майже половину спілок Союз звільняв від них з метою сприяння становленню та розвитку кооперації. Так, у 1908 р. було звільнено від внесків 98 товариств із загальної кількості 227 [11, с. 4]. Стрімкий розвиток кооперації сприяв виникненню її спеціалізованих форм. Уже в 1913 р. галицька кооперація була представлена шістьма кооперативними союзами («Крайовий Союз Кредитовий», «Союз крайовий господарсько-молочарський», Союз споживчих товариств «Народна Торгівля», «Союз господарсько-торгівельних спілок», «Крайовий союз для збуту худоби», «Крайовий союз ревізійний») та двома інституціями («Просвіта» та «Сільський господар»).

Таблиця 1

Українські кооперативні союзи Галичини, організовані Крайовим союзом ревізійним в 1904–1908 рр., од.

Рік	1904	1905	1906	1907	1908
Кількість союзних об'єднань	70	100	134	180	227

Джерело: Звіт товариства «Крайовий союз ревізійний» у Львові з діяльності товариства і розвитку союзних об'єднань за 1908 рік. *Економіст*, 1909. Річник VI. Частина 1. С. 2.

Кооперативно-союзне будівництво, що розгорнулось в Україні, потребувало великої кількості кваліфікованих працівників. Тому восени 1917 р. у Києві кооперативним відділом Міністерства земельних справ було організовано вищі інструкторські кооперативні курси для підготовки штату кооперативних інструкторів. Навесні 1918 р. було випущено близько 100 досвідчених інструкторів у різних галузях кооперації. У вересні того ж року Український Центральний Кооперативний Комітет започаткував роботу безкоштовних курсів такого ж типу, які взяли на навчання 314 слухачів. У жовтні у Києві коштами Союзбанку було відкрито трирічну середню загально-кооперативну школу на честь п'ятдесятиріччя української кооперації, а «Дніпросоюз» започаткував однорічну

нижчу споживчо-кооперативну школу ім. В. Доманицького. Крім того, розпочала свою діяльність однорічна кооперативна школа ім. В. Доманицького в Звенигородці, а згодом з'явилися кооперативні школи і в інших містах України [8, с. 74–75]. Водночас радянська влада почала використовувати кооперативні школи та курси з метою пропаганди колективних форм господарювання.

Підготовку фахівців середньої кваліфікації здійснювали технікуми та професійні кооперативні школи, а також вищі навчальні заклади: відділи Київського економічно-адміністративного інституту та Київського українського народного університету, а також Київський кооперативний інститут, який був створений 1920 р. за ініціативою і концепцією М. Туган-Барановського. При кооперативному інституті існували кооперативні педагогічні курси, які готували інструкторів культурно-освітньої діяльності, вчителів для кооперативних шкіл і курсів споживчої, сільськогосподарської і кредитної кооперації, а також учителів товарознавства. В свою чергу кооперативні працівники проводили кооперативно-просвітницьку роботу на селі (влаштовували кооперативні куточки в товариствах, місцевих селянських будинках, хатах-читальнях; організували бесіди, читання, лекції, курси, гуртки; засновували бібліотеки, передплачували газети, журнали, книжки, поширювали кооперативну літературу тощо). Проте радянська влада не дозволила широко розгорнути плідну діяльність Київського кооперативного інституту, з лютого 1921 р. він був перетворений на кооперативно-продовольчий факультет Інституту народного господарства.

Упродовж 20-х років ХХ ст. в усіх напрямках діяльності сільськогосподарської кооперації, включаючи культурно-просвітницький, виявилася стійка тенденція до посилення державного впливу. Так, Декретом від 22 серпня 1924 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» кооперативам дозволялося займатися «поширенням сільськогосподарського знання шляхом організації читань, бесід, популярних бібліотек, виставок, показових і дослідних ділянок, видання періодичної й неперіодичної літератури тощо» лише під загальним контролем Наркомосвіти і Наркомзему відповідних республік [12, с. 80–81].

Посилився вплив і на роботу навчальних закладів. Так, Київський кооперативний технікум до 1923 р. утримувався виключно за рахунок власних коштів кооперативних спілок. Кооперативні установи перераховували для його утримання 1,2% прибутків від

реалізації своєї продукції, проте у 1926–1927 навчальному році державою було надано 50% необхідних коштів [13, с. 58]. Причому така статистика не свідчить про недостатність коштів у кооперативів, адже в 1928–1929 рр. при добудові третього поверху споруди Київського кооперативного технікуму кооперативні спілки перерахували 325 тис. крб, державою було надано 100 тис. крб [14, с. 123]. Наступним кроком після фінансування навчального закладу було втручання державних органів у затвердження навчальних планів інституту. Незважаючи на утиски держави, плідну наукову і освітню діяльність у галузі теорії і практики сільськогосподарської кооперації виконувала кооперативна секція Товариства українських економістів при ВУАН, Харківський та Одеський кооперативні інституту, а також кооперативні технікуми, професійні школи та курси.

Основним джерелом поширення кооперативних знань у той період була відновлена 1922 р. Всеукраїнська кооперативна видавнича спілка «Книгоспілка» (1918 р.). Основне її завдання – видавництво та продаж книжок із кооперації, сільського господарства й інших галузей знань, а також постачання кооперативним та іншим організаціям канцелярського та наочного приладдя з природознавства, медицини, географії тощо. До того ж видавався кооперативний журнал «Нова громада» і газета «Кооперативне знання». Динаміку розвитку видавничої діяльності «Книгоспілки» продемонстровано у табл. 2.

Таблиця 2

Видавнича діяльність «Книгоспілки» в 1923–1926 рр.

Роки	1923	1923/1924	1924/1925	1925/1926
Кількість виданих назв книжок, од.	26	137	348	551
Кількість друкованих аркушів	141	471	1013	2299

Джерело: Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. С. 93.

Практично ця спілка посідала перше місце серед інших кооперативних видавництв («Кооперативне будівництво», «Кооперативне село», «Міжкооперативний щоденник», «Кооперативне життя» та ін.). Так, «Книгоспілкою» за 1925/1926 р. видано 2299 д.а., «Центросоюзом» – 1039 д.а. [15, с. 93–95].

Підвищення культурно-освітнього рівня селян і розуміння ними переваг сільськогосподарської кооперації сприяло збільшенню кількості населення, залученого до кооперації в Україні (рис. 2).

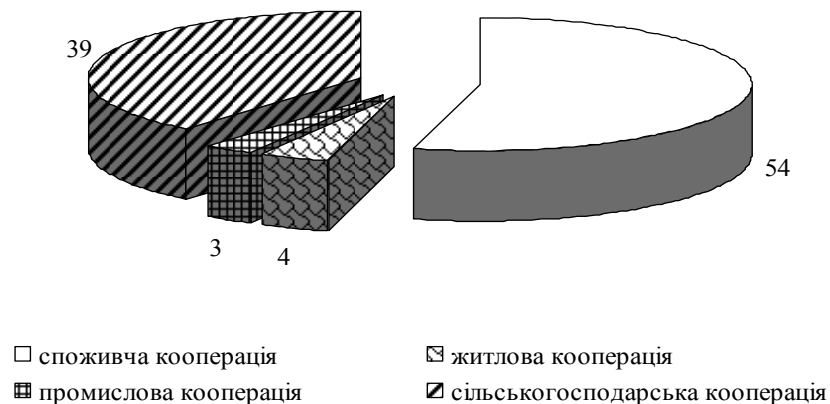

Рис. 2. Питома вага окремих форм вітчизняної кооперації за кількістю кооперованого населення в 1925 р., %

Джерело: Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). Х. : Книгоспілка, 1926. С. 61.

Незважаючи на досягнення сільськогосподарської кооперації та її видатну роль у розвитку сільського господарства та у формуванні самодостатнього селянина-господаря, діяльність сільськогосподарської кооперації у кінці 20-х років ХХ ст. була припинена у зв'язку з впровадженням радянською владою політики насильницької колективізації селян. Сільськогосподарська кооперація продовжувала свою діяльність лише на західноукраїнських землях. Центром господарського життя українських селян, рівноправним учасником сільськогосподарського ринку та експортером продукції сільського господарства було товариство «Сільський господар». Як справедливо стверджує сучасна дослідниця Л. Рева-Родіонова, однією із його заслуг можна вважати створення агрономічної організації повітово-філіальної форми. «Сільський господар» у рамках реалізації аграрної реформи розробив програму громадсько-агрономічної діяльності, що включала розвиток аграрної культури, національної сільськогосподарської науки та освіти, методичку діяльності агрономічної ор-

ганізації. Внаслідок її впровадження кожна філія мала повітового агронома, інструкторів і ветлікаря на кілька повітів [16, с. 69]. Агрокультурно-просвітницька діяльність здійснювалась через теоретичне та практично-показове навчання. Крім того, «Сільський господар» займався питаннями якості та стандартизації продукції, що збувалась через кооперативи. Не менш важливою була ініціатива товариства започаткувати роботу меліоративної кооперації (1923 р.). У серпні 1924 р. вже існувало 479 меліоративних товариств, що об'єднували понад 6000 членів [7, с. 36]. З 1923 р. по 1 жовтня 1925 р. заходами кооперації осушено 5385 дес. землі, а за один лише 1925–1926 рік осушено 8025 дес. Так, за чотири роки меліоративна робота кооперації забезпечила селян додатковими 13 тис. дес. придатної для хліборобства землі [15, с. 49].

У 1939 р. була припинена робота сільськогосподарської кооперації і на західноукраїнських землях. Проте цей неоціненний досвід організаційно-господарської та культурно-просвітницької діяльності повинен стати вагомим складовим сучасного відродження сільськогосподарської кооперації.

Висновки. Зародженню вітчизняної сільськогосподарської кооперації передувала ініціатива окремих громадських діячів та активна діяльність недержавних організацій, які опікувалися підвищенням освітнього та агрокультурного рівня селян, знайомили їх із західноєвропейським кооперативним досвідом. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. перші благодійні кредитні товариства, ощадно-позичкові каси, утворені за підтримки держави, земські каси дрібного кредиту та інші форми допомоги селянському господарству з боку земств, а також сільськогосподарські спілки, хліборобські артілі безпосередньо сприяли вітчизняному кооперативному будівництву насамперед завдяки поширенню серед селян кооперативної ідеології, кооперативних знань, навичок взаємодопомоги, підвищенню культури землеробства, освітнього рівня селян. Саме ці первісні інститути допомоги селянському господарству поклали початок розвитку споживчої і, головне, кредитної кооперації, яка брала на себе й посередницькі операції, поступово поєднуючи їх з переробкою сільськогосподарських продуктів, поліпшенням умов та якості землеробства, скотарства тощо, тим самим виконуючи функції сільськогосподарської кооперації. Формування сільськогосподарської кооперації як самоорганізованої автономної самодостатньої організації супроводжувалося заро-

дженням української кооперативної літератури та розвитком кооперативної освітньої діяльності, що відіграло визначну роль у становленні селянина-господаря, який усвідомлював переваги кооперування для піднесення продуктивності власного господарства, застосовував досягнення тогочасної агрономії, став повноцінним учасником ринку.

З огляду на сучасні виклики, пов'язані зі становленням інноваційної моделі економічного зростання, та жорсткими вимогами глобальної конкуренції, кооперативний досвід науково-технічного забезпечення виробництва, впровадження прогресивних технологій та організаційних новацій набуває особливого значення. Крім того, у зв'язку з дискредитацією кооперативної ідеї у радянський період особливої актуальності набуває просвітницька діяльність, спрямована на поширення знань про соціально-економічну сутність сільськогосподарської кооперації, її принципи та цінності. У першу чергу зусилля мають бути направлені на популяризацію кооперації у суспільстві (засобами масової інформації та безпосередньо управліннями агропромислового розвитку при місцевих органах влади, депутатами селищних та районних рад, аграрними громадськими організаціями, ініціативними прибічниками кооперативного руху, дорадчими службами) з метою формування її позитивного іміджу. Системна інформаційно-консультаційна діяльність дозволить ефективно вирішувати проблеми об'єднання малих та середніх виробників у кооперативи за умови підвищення рівня знань у сфері сільськогосподарської обслуговуючої кооперації самих ініціаторів через залучення експертів, підготовку висококваліфікованих кооперативних кадрів.

Однією з нагальних проблем розвитку кооперації в Україні є підготовка кооперативних кадрів, які будуть усвідомлювати сутність та значення кооперації, шанувати її традиції та ідеали, дотримуватись кооперативних принципів, мати глибокі знання з кооперативної теорії та практики. Адже нехтування кооперативними принципами та цінностями призводить до утворення псевдокооперативів (колгоспи, «кооперативи» перших років незалежності України, сільськогосподарські виробничі кооперативи), що деформує розуміння соціально-економічної сутності кооперації, підриває її авторитет. Тому завдання сучасних спеціалістів у сфері кооперації – повернути довіру до неї у населення. Сьогодні вищі навчальні заклади, коледжі та технікуми Укоопспілки здійснюють якісну підготовку фахівців для різних галузей господарської діяль-

ності, проте особливу увагу варто приділити вивченню організаційно-кооперативної діяльності, оскільки розбудова системи вітчизняної кооперації – актуальне завдання сьогодення.

1. Чупров А.И. Речи и статьи. Т.2. М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1909. 609 с.
2. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації. Українська кооперація. 1918. Кн. 1. С. 2–14.
3. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 1–16.
4. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. 344 с.
5. Витанович І. Кооперативна наука. *Енциклопедія українознавства в 10 т.* Т.3. Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1959. 1200 с.
6. Сільськогосподарський календар-порадник на 1922 рік. К.: Державне видавництво, 1922. 105 с.
7. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 91 с.
8. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації. К.: Робітнича книгарня, 1919. 80 с.
9. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Червоний шлях, 1925. 52 с.
10. Доманицький В. Коротка історія й напрямок діяльності Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу «Централ». *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 17–42.
11. Народа в справі І національного кооперативного конгресу [авторство не встановлено, видано під псевдонімом N.]. *Економіст*. 1909. Річник 6. Частина 10. С. 2–11.
12. Литвицький М. Сучасне становище сільськогосподарської кооперації на Україні. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подєбради, 1926. Збірник 1. С. 73–130.
13. Державний архів Київської області. Ф. Р-989. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 58.
14. Державний архів Київської області. Ф. Р-290. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 123.
15. Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. 97 с.
16. Рева-Родіонова Л.А. Українське товариство «Сільський господар»: (1899–1944). Історія. Досвід. Терноп.: Підручники і посібники, 2000. 368 с.

References

1. Chuprov, A.I. (1909). Speeches and articles. Vol. 2. Moscow: Izdanie M. i S. Sabashnikovoykh [in Russian].
2. Tugan-Baranovs'kyj, M. (1918). The last goal of the cooperation. *Ukrainian cooperation*. Book. 1. pp. 2–14 [in Ukrainian].
3. Macijevych, K. (1926). From the past of agricultural cooperation. *Ukrainian Agricultural Cooperative*, 1, pp. 1–16 [in Ukrainian].
4. Borodajevs'kyj, S.V. (1925). History of co-operation. Prague: Ukrain-skyj gromads'kyj vydavnychyj fond [in Ukrainian].
5. Vytanovych, I. (1959). Cooperative science. *Encyclopedia of Ukrainian Studies in 10 v. V. 3*. Paris – New York: Molode zhyttja [in Ukrainian].
6. Agricultural Calendar Advisor for 1922. (1922). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo [in Ukrainian].
7. Batjuk, I. (1925). Agricultural cooperation in Ukraine. Kharkiv: Knygospilka [in Ukrainian].
8. Pozhars'kyj, P.N. (1919). Essays on the history of Ukrainian co-operation. Kyiv: Robitnycha knygarnja [in Ukrainian].
9. Vysochans'kyj, P. (1925). A brief history of the cooperative movement in Ukraine. Kharkiv: Chervonyj shlja [in Ukrainian].
10. Domanyč'kyj, V. (1926). Brief history and direction of the Central Ukrainian Agricultural Cooperative Union "Central". *Ukrainian Agricultural Cooperative*. 1, pp. 17–42 [in Ukrainian].
11. Meeting on the case of the First National Cooperative Congress [authorship is not established, published under the pseudonym N]. (1909). *Economist*. Richnyk 6. Chastyna 10, pp. 2–11 [in Ukrainian].
12. Lytvyč'kyj, M. (1926). The current state of agricultural co-operation in Ukraine. *Ukrainian Agricultural Cooperative*, 1, pp. 73–130 [in Ukrainian].
13. State Archive of the Kiev region. F. R-989. Op. 1. Spr. 25. Ark. 58 [in Ukrainian].
14. State Archive of the Kiev region. F. R-290. Op. 1. Spr. 69. Ark. 123 [in Ukrainian].
15. Dешко, Я. (1927). Cooperation in Ukraine. Kharkiv: Uriadova drukarnia im. Frunze [in Ukrainian].
16. Reva-Rodionova, L.A. (2000). Ukrainian Society "The Farmer": (1899–1944). History. Experience. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

Одержано 2.10.2017 р.

М.М. Логінов, В.М. Лавриненко

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ВОЄННОГО ГОСПОДАРСТВА НІМЕЧЧИНИ
У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано стан інституційних основ економіки Німеччини в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. та особливості її адаптування до військових умов. Доведено, що в роки війни державне регулювання економіки значно посилюється у всіх воюючих країнах. Зростання впливу держави на економіку відбувалося за допомогою законодавства, оподаткування, адміністративного управління макроекономічним середовищем. Держава виступала у ролі самостійного господарського суб'єкта, контролюючи військове виробництво, транспорт і трудові відносини. Показано провідну роль державного регулювання економіки у задоволенні військових потреб.

Ключові слова: Перша світова війна, держава, господарська система, етатистська система господарських відносин, економічна політика.

Постановка проблеми. Перша світова війна висунула принципово нові вимоги до економіки, що проявилось у мобілізації та підпорядкуванні мілітарним інтересам значної частини потенціалу та індустріальної потужності Німеччини. Державно-правове регулювання господарства було обумовлено не тільки війною: напруга, викликана військовими діями, лише прискорила розвиток нових форм організації промисловості («Сировинні товариства», Хлібний центр, Міністерство продовольства тощо). Військово-акціонерні товариства були створені за зразком синдикатів, картелів та об'єднань окремих галузей промисловості, яким було передано державні функції. Ці військово-акціонерні товариства займалися економічними аспектами війни, регулюванням військової економіки, зокрема, у таких сферах, як виробництво і розподіл сировини, продуктів харчування, зовнішня і внутрішня торгівля, фінансування війни, економічне освоєння окупованих територій. Мережа вій-

ськово-акціонерних товариств стала дієвим державно-суспільним механізмом для придбання і розподілу сировини, у першу чергу металу, хімічних добрив, вовни, каучуку. Так складалася система військової економіки Німеччини.

Відомства, що розвивалися при державному апараті, мали тенденцію до сильної державно-правової регламентації економіки. Проблема полягає в з'ясуванні впливу етатизму в Німеччині на функціонування не тільки військової, але й світової економіки у ХХ ст. Чи мають вони свою дієвість у реаліях національних господарств і світової економіки ХХІ ст.? Звичайно, в межах даної статті можливо проаналізувати лише деякі історико-економічні аспекти проблеми, які розкривають значення історичного досвіду зростання масштабів державного втручання в економіку під час Першої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення економічних аспектів історії Першої світової війни сьогодні є актуальним, оскільки нова історіографія цього періоду знаходиться у стадії формування, і будь-які дослідження з даної теми мають науково-практичну значущість та представляють інтерес для вітчизняних істориків та економістів. Важливість вивчення всіх аспектів історії Першої Світової війни сьогодні визначена спільними та особливими рисами процесів, що протікають у країні в умовах військових дій, масштабністю перетворень у суспільстві, державному устрої та економіці. Столітній ювілей початку першої Світової війни (1914–1918 рр.) закономірно викликав підвищений інтерес професійних істориків до військово-технічних, суспільно-політичних, соціально-економічних і гуманітарних проблем цієї війни [3; 8; 11; 13]. Вчені побачили нові явища в економіці Німеччини. Зокрема усталені державні інститути регулювання, які сприяли розвитку традиційних напрямів економіки, були або кардинально реорганізовані, або замінені новими. Це не означає, що старі державні інститути були відкинуті, але їх діяльність виявилася підпорядкованою новим інститутам. Так, військово-сировинний відділ під керівництвом Вальтера Ратенау підпорядкував собі і змінив принципи діяльності всієї промисловості імперії. За допомогою організованих компаній сировини (Rohstoffgesellschaften) проводилися облік, закупівля, складування і продаж сировини, складалися плани закупівлі сировинних матеріалів за кордоном і виробництво штучних замінників природної сировини. Зосередивши у своїх руках сировинні запаси, відділ Ратенау ввів

елементи плановості в економіку Німеччини. При цьому прибутковість втратила пріоритет для військової промисловості, оскільки промислове виробництво було життєво важливим для суспільства навіть у разі його збитковості.

Вивчення усіх аспектів історії Першої світової війни становить важливу наукову задачу і дозволяє в рамках процесу якісних змін у розвитку історичної науки уточнити уявлення про взаємозв'язок політичного, військового, економічного, соціального і міжнародного становища держав, виявити і врахувати уроки для забезпечення ефективності економік і соціальної стабільності у суспільстві, конструктивної взаємодії та функціонування державних інститутів, політичних партій та громадських організацій.

Найбільше значення у вивченні поставленої проблеми мають праці, у яких акцентовано увагу на особливостях функціонування економіки країн Західної Європи та Німеччини безпосередньо у період Першої світової війни. Серед них особливо варто виділити наукові здобутки Блискавицького І.М. [2], Виноградова В.А. [5], Сергеева Є.Ю. [15], Кітаніна Т.М. [7], Любіна В.П., Мінца М.М. [12], Маркевича А.П., Харрісона М. [10], Шигаліна Г.І. [18], Шевіріна В.М. [19], Реєнта О.П. [14], Верстюка В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. [6] та інших. Звичайно, наукові роботи, що публікуються, не позбавлені недоліків. Це свідчить про те, що не вироблено нових загальноприйнятих концепцій глибокого наукового аналізу головних проблем історії війни. Зрозумілим є одне: вивчення Першої світової війни не втратило своєї актуальності, оскільки це пов'язано з вирішенням однієї з найбільш нагальних проблем для України – проблеми війни і миру на Донбасі. У такому контексті науковий аналіз підсумків та перспектив вивчення економічної історії періоду 1914–1918 рр. набуває великої практичної значущості, дозволяє поглибити основні напрямки розроблення проблематики співвідношення держави і ринку.

Метою статті є аналіз процесу підготовки та реалізації інституційних реформ військового господарства, а також роль державного втручання у господарські процеси з метою концентрації ресурсів та структурної перебудови економіки Німеччини в роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. На межі ХІХ–ХХ ст. змінюється характер ведення воєн. Можна сказати, що формувався новий тип війни – війна, причиною і метою якої була не політика, як раніше, а економіка. Економіка відтепер штовха-

ла держави до збройного протистояння, і, власне, ставала запорукою перемоги або причиною поразки. Залежність армій і флотів від розвитку науки, техніки та економіки стала настільки очевидною, що заперечувати цей факт було вже неможливо. Двома десятиліттями раніше про це явище зазначав Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг», написаній у 1877–1878 рр.: «...Ніщо так не залежить від економічних умов, як армія і флот. Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать перш за все від досягнутого на даний момент рівня виробництва і від засобів зв'язку» [20, с. 171]. І далі: «Суперництво між окремими державами примушує їх <...> з кожним роком збільшувати витрати на армію, флот, гармати тощо» [20, с. 175], «вся організація армій і спосіб ведення бою, а разом з цим перемоги і поразки, виявляються залежними від матеріальних, тобто економічних умов <...>» [20, с. 175]. Звучить сучасно. Втім, те, що зрозумів філософ і економіст Ф. Енгельс, розуміли і військові. Капітан німецького Генерального штабу Макс Єнс, якого цитує Ф. Енгельс, у прочитаній ним 20 квітня 1876 р. доповіді «Макіавеллі та ідея загальної військової повинності» зазначав, що «основою військової справи є перш за все господарський лад життя народів» [20, с. 176].

З XIX ст. держава збільшувала свій вплив на економіку за допомогою законодавства, оподаткування, адміністративного управління, контролювала макроекономічне середовище та виступала у ролі самостійного господарюючого суб'єкта. У роки Першої світової війни державне регулювання економіки значно посилося. У всіх воюючих державах і більшості нейтральних країн уряд брав на себе забезпечення сировиною і продуктами харчування, контролював військове виробництво, транспорт і трудові відносини. Різко зросли потреби в економічних ресурсах. На фінансування війни її учасники витратили 208,1 млрд дол. Сукупні військові витрати воюючих держав збільшилися більш ніж у 20 разів. Із загального обсягу матеріальних засобів, використаних арміями, тільки 10% склали довоєнні запаси, а 90% створювалися в умовах війни. Це потребувало підпорядкування інтересам війни значної частини економічного потенціалу та індустріальної потужності. У 1918 р. питома вага військового виробництва у продукції промисловості складала: у Німеччині і Франції – 75%, Великобританії – 65%, США – 40% [16, с. 89–90].

Війна примушувала державу впливати на економічне життя навіть у тих випадках, коли вона не ставила перед собою такого

завдання. Мобілізуючи в армію чоловіків, розміщуючи військові замовлення промисловості, використовуючи цивільні засоби сполучення для військових потреб, реквізуючи продукти харчування, коней, паровози, судна, держава створювала для економіки серйозні труднощі. Проблеми військового часу були подібними у всіх воюючих країнах. Жодна з них не була готова до тривалого військового протистояння. З'явилися проблеми, перш за все у сфері сировинних і трудових ресурсів, а також – у забезпеченні населення і армії продуктами харчування. Однак методи вирішення цих проблем були різними. Вони залежали від гостроти проблем, характеру економічних відносин, національного менталітету. Найбільш широко державне регулювання економіки використовували Німеччина, Австро-Угорщина та, особливо, Росія. У США, Великій Британії та Франції державне втручання в економіку було менш радикальним.

Прояви етатизму мали місце у всіх країнах, вплинули на різні сторони економічного життя, реалізувалися у різноманітних формах. Місце приватного суб'єкта господарювання нерідко займала держава або державні органи; в інших випадках держава обмежувалася контролем над приватним підприємництвом, іноді ставила свої інтереси у такі матеріальні і правові умови, що могла диктувати їм свою волю, могла впливати на ринок і регулювати відносини, здійснюючи свої завдання щодо постачання необхідної продукції [8, с. 69]. Як найбільший покупець і заготівельник цілої низки товарів, пов'язаних з обороною і забезпеченням армії та населення, держава не могла дозволити ринку функціонувати за правилами «вільної гри» і повинна була впливати на нього або непрямыми заходами регулювання (нормування цін), або прямими способами організації господарства (монополії). Для здійснення цього держава створювала свої бюрократичні органи одноособового характеру (уповноважені, контролери, спеціальні міністри), колегіальні «наради», «комісії», «комітети міжвідомчого характеру» за участю представників зацікавлених груп, а також приватно-господарські об'єднання, які наділялися публічно-правовими функціями, за участю в них представників державної влади [4, с. 15].

У Німеччині інституційне забезпечення функціонування військового господарства було розгорнуто у 1914–1915 рр., в Росії – у 1916–1917 рр., Англії і частково Франції – у 1917–1918 рр. Основна і дуже важлива зміна в системі інституційного забезпечен-

ня функціонування військової економіки Німеччини у роки Першої світової війни, – перехід до економіки державних позик (за рахунок кредитних операцій та емісій, з розрахунком на швидке закінчення війни і покриття військових витрат контрибуцією). Німеччина майже не залучала податкові надходження, найбільше вдаючись до внутрішніх кредитних операцій. Вона не мала можливості користуватися зовнішнім кредитом. При цьому Німеччина, на відміну від Англії, розміщувала свій поточний борг не тільки на відкритому ринку, а й у центральному банку. У другій половині перебігу війни, коли її фінансові потреби значно збільшилися, цей спосіб став домінуючим, і після поразки Німеччини виявився основною причиною руйнування грошової системи країни. При цьому організаційна структура управління фінансовою сферою не зазнала суттєвих змін. Натомість організаційна структура управління військовою економікою була створена практично заново і включала такі основні елементи:

1. Систему Військово-сировинних акціонерних товариств («Сировинні товариства»), загальне керівництво якою здійснював Відділ сировинного постачання при Військовому міністерстві, створений у серпні 1914 р. з ініціативи голови ради директорів Загальної електричної компанії Вальтера Ратенау [1, с. 247]. Цей відділ взяв під свій контроль всю сировинну промисловість імперії. За допомогою організованих компаній сировини (Rohstoffgesellschaften) проводилися облік, закупівля, складування і продаж сировини, розроблялися плани закупівлі сировинних матеріалів за кордоном і виробництва штучних замінників природної сировини. Ці компанії утворювалися у формі акціонерних товариств або товариств з обмеженою відповідальністю; їхніми акціонерами були найбільші споживачі сировини, перш за все великі фірми оборонної промисловості. Однак отримання прибутку не мало значення для їхньої роботи, оскільки їхня діяльність була важливою для суспільства незалежно від ринкової кон'юнктури. Зв'язок військового виробництва з пруським військовим міністерством, вищим армійським командуванням і німецьким військово-промисловим комітетом формально був не настільки жорстким. Однак всі промисловці координували свою діяльність з військовою владою.

Контроль з боку держави здійснювали імперські комісари і представники окремих міністерств, які користувалися правом вето. Таким чином, навколо військово-сировинного відділу та війсь-

ково-промислового комітету склалася мережа військово-акціонерних товариств, що координували діяльність окремих галузей господарства. Військово-акціонерні товариства займалися економічними аспектами війни, регулюванням військової економіки, зокрема, у таких областях як виробництво і розподіл сировини та продуктів харчування, зовнішня і внутрішня торгівля, фінансування війни, економічне освоєння окупованих територій [9, с. 29].

Одночасно було створено Військовий банк, завдання якого полягало у об'єднанні кредитних ресурсів найбільших банків і їхньому розподілі у вигляді позик підприємцям, що потребували грошових коштів. До керівництва банком входили представники приватних банків, підприємці і державні чиновники. Було заборонено капіталовкладення у низку галузей промисловості. Банк фінансував замовлення, що виконувалися винятково на підприємствах важкої, електротехнічної та хімічної промисловості, які постачали зброю. Використовуючи кредити, монополії мали змогу раціоналізувати і розширювати своє виробництво.

2. Хлібний центр спочатку мав характер змішаного товариства, призначеного для комерційних заготівель хліба за твердими цінами, а також розпоряджався усіма запасами хліба. Надалі він перетворився на орган державних заготівель (на основі системи продрозкладки) і розподілу. Весь урожай виробники зобов'язувалися здавати за твердими цінами Хлібного центру. Запаси детально обраховувалися на підставі кадастрових даних, і кожен район повинен був виконати призначену йому частку продрозкладки. Апарат для збирання хліба формувався на основі місцевих органів самоврядування, комунальних союзів, в особі міських і земських округів-повітів (Stadt- und Landkreise), які були підпорядковані центральному органу – Військово-хлібному товариству, організованому у формі акціонерної компанії. Функції розподілу доручалися імперському розподільчому бюро (Reichsverteilungsstelle), яке було адміністративним органом і являло собою абсолютно нове явище у державному та економічному житті Німеччини [4, с. 126–130].

3. Міністерство продовольства. Система роздрібною торгівлі перетворилася у технічний апарат при цьому міністерстві, що виконувало розподільчі функції на основі використання карткової системи [1, с. 257].

4. Центральне закупівельне товариство (державна організація), в якому вже на початку війни були зосереджені всі операції з імпорту продовольства [1, с. 247].

5. Інші організації, які контролювали імпорт (на монопольних засадах) та експорт (контролювався комісаром з питань зовнішньої торгівлі). Зовнішня торгівля Німеччини за час війни становила: у імпорті – 1/5 довоєнної середньої норми; в експорті – менше 1/3. Таке зменшення імпорту справило значний вплив на всю економіку Німеччини, адже до війни Німеччина здійснювала вкрай односторонню систему зовнішньої торгівлі, оскільки вирішальне значення мав не експорт, а імпорт, головним чином сировинних продуктів і напівфабрикатів – експортувала Німеччина готові вироби, машини, устаткування, хімічні продукти [17, с. 62].

6. Систему управління імперськими залізницями.

7. Систему так званих Центрів з обліку (Abrechnungsstellen) та функціонально еквівалентних структур, які виконували функції розподілу замовлень і контролю за їх виконанням [1, с. 247].

Чим довше тривала війна, тим більш впливовими ставали всі ці організації, і тим ширшою ставала сфера їхньої діяльності. Спочатку Сировинні товариства мали характер громадських організацій, їхній вплив поширювався на відносно невелику частину підприємств. Але поступово становище змінилося: доступ до сировини (включаючи паливо) ставав неможливим поза військово-сировинним об'єднанням. Пізніше на Сировинні товариства було покладено і частину контролюючих функцій, а також складання списків підприємств, які повинні були першочергово забезпечуватися відповідними видами сировини.

Про те, наскільки всеосяжними стали державне регулювання і державний контроль у сфері промислового виробництва, свідчить той факт, що до кінця війни значна кількість приватних підприємств були визнані неефективними і з метою економії сировини, матеріалів та робочої сили за державним рішенням перестали функціонувати. При цьому їх власникам надавалася компенсація за час простою підприємства, що обчислювалася на базі середньої в галузі норми прибутку.

Війна у специфічних умовах Німеччини швидко призвела до перетворення на об'єкт інтенсивного регулювання не тільки промислове виробництво, але й сферу заготівель та збуту сільськогосподарської продукції, а потім і сільськогосподарське виробництво в цілому [17, с. 84–85]. Причини цього – низький рівень само-

забезпечення сільськогосподарською продукцією (приблизно 2/3) до війни та виникнення тенденції до падіння обсягів сільськогосподарського виробництва після початку війни. Головні фактори, що визначили сільськогосподарські дефіцити, – вилучення робочої сили мобілізаціями, скорочення поставок хімічних добрив та припинення поставок імпортного фуражу (останнє особливо негативно позначилося на виробництві продукції тваринництва).

Державна хлібна монополія на основі заготівель за твердими цінами була запроваджена у 1915 р., «але оскільки тверді ціни, незважаючи на систематичні підвищення, значно відставали від спекулятивних, хлібна монополія неминуче переходила до жорсткої продовольчої розкладки. У розпорядженні селян залишався лише певний пайок для власного споживання, посіву і годування худоби. Млини були взяті на облік і здійснювали помол хліба у порядку планових завдань. Всі продовольчі ресурси розподілялися також за строго розрахованим планом. Тобто відбувся логічний перехід від першого етапу регулювання сільського господарства за допомогою твердих цін до повної заміни вільного товарообігу державною торгівлею і розподілом» [1, с. 254–255]. Зрештою картки поширювалися не тільки на першочергові предмети харчування, але й на взуття, одяг, мило, вугілля, гас, електричне світло. З'явилося і громадське харчування. Пайки, що постійно скорочувалися, були розділені на безліч груп і категорій.

Всі ці процеси не були схожими на ринкове господарство і більше нагадували політику воєнного комунізму у тому вигляді, в якому вона практикувалася у Радянській Росії в 1918–1920 рр. І ця подібність була не випадковою, адже політика «воєнного комунізму» в тому, що стосується сільського господарства і розподілу предметів споживання, була повністю перейнята політичними лідерами Радянської Росії з німецького прототипу здійснення економічної політики (відомого також під назвою політики «військового соціалізму») і відрізнялася від нього, крім ярлика, в основному, лише нижчою ефективністю. Єдина значна відмінність радянського аналога від німецької системи контролю-постачання-виробництва у промисловості проявилася у тому, що він базувався на тотальній системі державної власності на промислові підприємства. Німецький прототип ґрунтувався на формально приватній власності на більшість промислових підприємств. Але в той же час німецькі власники підприємств делегували переважну

частину своїх господарських прав державним або напівдержавним організаціям.

Вже у 1916 р. економіка Німеччини (реальний сектор і торгівля) складалася з: планованого, регульованого та контролюючого секторів (70–80% промислового і сільськогосподарського виробництва та понад 50% торгівлі, урахуваючи виробництво, заготівлі та продаж); легального нерегульованого сектора (близько 20% сільськогосподарського виробництва, промисловості і торгівлі); нелегального нерегульованого сектора, включаючи неконтрольоване, нелегальне сільськогосподарське і промислове виробництво і «чорний ринок» з цінами у 4–10 разів вищими за встановлені державою офіційно. «Якщо обчислювати виробництво, заготівлі та реалізацію не в постійних, а у поточних цінах, то на нелегальний нерегульований сектор припадало близько 1/3 всього обороту економіки. На репресії підпільний ринок відповідав швидким зростанням цін, і відносно значення спекуляції зростало тим більше, чим жорсткіше держава обмежувала споживання» [1, с. 259]. Серед найбільш рішучих заходів держави у боротьбі зі спекуляцією був закон від 24 червня 1916 р., за яким торгівля харчовими продуктами переходила під поліцейський контроль.

Політика максимальних цін в Німеччині була невдалою і жодні поправки до неї, за допомогою «контролерів цін» – спеціальних організацій, які повинні були стежити за встановленням цін, не допомогли подолати значне подорожчання продуктів, не усунули спекуляцій і посередників. Вони лише деякою мірою стали протидією інфляційним процесам, які безсумнівно мали місце у Німеччині, хоча були майже непомітними» [4, с. 99].

Спекуляція і нелегальне виробництво предметів споживання (насамперед, продовольства) стали формою перерозподілу значних військових доходів на користь торгового сектора та сільського господарства. Причому не можна не визнати, що у такому перерозподілі був певний сенс, оскільки він дозволяв певно мірою вирівняти рівень прибутковості окремих секторів економіки. Але досягалось таке «вирівнювання» за рахунок різниці цінового поля на сектор низьких (регульованих) і сектор високих (нерегульованих) цін.

За межами нелегального сектора німецька економічна система періоду 1916–1918 рр. втратила всі ознаки «капіталізму», за винятком одного, – здатності отримувати високий прибуток, який відразу залучався до загального фінансового обороту через

нелегальний ринок і державні облігаційні позики. Ці позики, в свою чергу, ставали вторинними джерелами прибутку – у формі відсотків на капітал. В цілому позики за час війни склали у Німеччині 30–40% ВВП. Це є індикатором величезних розмірів не тільки військового прибутку, а й доходів не підприємницького характеру, які було капіталізовано у державних облігаціях їх одержувачами. Німецький уряд здійснив за час війни дев'ять позик на суму 97 млрд марок, що становило близько 90% загальної суми коштів, отриманих на внутрішньому ринку [18, с. 309–310]. Таким чином виникла потужна, постійно зростаюча піраміда державного боргу. Інвестори, які вкладали кошти в державні зобов'язання, могли зберегти вкладені в ці зобов'язання гроші і отримати очікувані рентні виплати тільки у разі військової перемоги. А остання була неможливою без наявності в економіці Німеччини тотально регульованого «мобілізаційного» сектора, що покривав майже всю легальну економіку.

Відповідно виникла ситуація зацікавленості «капіталістів» в економіці і політиці «військового соціалізму». Вони підтримували «військовий соціалізм» не з остраху репресій, а тому, що він дозволяв (з урахуванням державної позикової діяльності) отримувати надприбутки і розраховувати на їх капіталізацію у разі перемоги Німеччини. При цьому, німецька економіка періоду 1916–1918 рр. в цілому не була економікою військового соціалізму, хоча вона і мала потужний квазісоціалістичний сектор. Реально вона представляла собою нестійку економічну конструкцію, що включала:

- державну систему отримання надприбутків (перш за все, через облігаційну систему);
- систему «військового соціалізму» у вигляді тотально регульованого сектора, що складався з високоприбуткових галузей військової промисловості;
- нелегальний економічний сектор.

На відміну від Німеччини, боротьба з нелегальним економічним сектором в Англії виявилася більш успішною. Цьому сприяла значно менша дефіцитність англійської економіки, що мала можливість використовувати (закуповувати) ресурси на світовому ринку. Наявність в основному позикової системи фінансування бюджету і постійна загроза інфляції створювали системно нестійку основу для функціонування німецької економіки (як і в Англії, Франції, Росії). Постійно цей механізм працювати не міг.

Умовою продовження його роботи було безперервне посилення контролю над економічною ситуацією або вливання фінансових ресурсів ззовні за одночасної підтримки мінімальної соціальної стабільності.

Основним фактором нестабільності цієї військової конструкції була державна система отримання надприбутків, ефективність якої залежала від довіри до держави як позичальника. Ця довіра цілком визначалася військовою кон'юктурою. Військова поразка Німеччини поклала край існуванню подібної господарської системи. Чому інвестори купували державні облигації і підтримували існування регульованого (а в Німеччині з 1916–1918 рр. тотально регульованого) господарства? У Німеччині існування регульованих секторів економіки було необхідною умовою перемоги. Натомість поразка автоматично знецінила усі вкладення у державні облигації та спричинила втрату військових надприбутків.

Висновки. Перша світова війна виставила принципово нові вимоги до економіки, призвела до мобілізації і підпорядкування інтересам війни значної частини потенціалу та індустріальної потужності Німеччини. Економіка Німеччини у тому вигляді, якою вона стала в роки Першої світової війни (як і економіки Англії, Франції та Росії), представляла собою специфічний тип розбалансованої, нестійкої та нездатної до саморегуляції державно-регульованої економіки, яка у той же час характеризувалася високою здатністю до отримання підприємницького прибутку. Для кардинальних змін у функціонуванні економічної системи при військовому міністерстві було створено Відділ забезпечення стратегічною сировиною (військово-сировинний відділ), який за короткий час перетворився у розгалужену мережу органів, що здійснювали фактичний контроль над всією економікою країни в умовах війни. Мережа військово-акціонерних товариств стала дієвим державним механізмом для придбання і розподілу сировини, у першу чергу металу, хімічних добрив, вовни, каучуку.

Приватно-капіталістична організація виявилася неефективною у пристосуванні економіки країни до військових завдань, у результаті відбувалися процеси одержавлення та націоналізації. Німецька держава для свого виживання змушена була перейти до мобілізаційної економіки з прямим втручанням у сферу виробництва і розподілу стратегічно важливих продуктів, у

процеси праці та зовнішньоекономічну діяльність із запровадженням «твердих» цін і карток на продукти.

Досвід Першої світової війни дозволяє виявити і врахувати історичні уроки війни, які є актуальними й сьогодні. Серед таких найважливішим є необхідність посилення форм і методів регулювання економіки, спрямованих на підвищення її ефективності і зміцнення соціальної стабільності суспільства, посилення конструктивної взаємодії державних інститутів, політичних партій і громадських організацій, формування сильної правової держави і громадянського суспільства в нашій країні.

1. Большая Советская Энциклопедия. Т. 12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ. Москва, 1928. 832 с.
2. Блискавицкий И.М. Германская историография первой мировой войны и идеологическая подготовка второй мировой войны. Первая мировая война. Москва, 1968. 374 с.
3. Бокарев Ю.П. Мобилизационная экономика России в годы Первой мировой войны. Понятие мобилизационной экономики. *Экономическая история*. 2015. № 1 (28). С. 26–39.
4. Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика. Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. Москва: Государственное издательство, 1929. 541 с.
5. Виноградов В.А. Экономическая история и современность: к 20-летию Научного совета РАН по проблемам российской и мировой экономической истории. Саранск: Изд. центр ИСИ МГУ им. Н.П. Огарева, 2009. 156 с.
6. Історія України: нове бачення. Київ: «Альтернативи», 2000. 464 с.
7. Китанина Т.М. Россия в первой мировой войне 1914–1917 гг. Экономика и экономическая политика: в 2 ч. Ч. 1: Экономическая политика царского правительства в первые годы войны. 1914 – середина 1916 г. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. 146 с.
8. Логінов М.М. Вплив Першої світової війни на господарську систему провідних країн Західної Європи. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 2. С. 65–70.
9. Лыпка Т.И. Государственно-правовое регулирование германской экономики в условиях войны (1914–1918 гг.). *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета (ВятГГУ)*. 2008. № 3(1). С. 27–33.

10. Маркевич А., Харрисон М. Первая мировая война, Гражданская война и восстановление: национальный доход России в 1913–1928 гг. Москва: Мысль, 2013. 111 с.
11. Петров Ю.А. Экономика России в годы Первой мировой войны: современная историография экономики. *Экономическая история*. 2015. № 1 (28). С. 12–20.
12. Первая мировая война: Современная историография: Сб. обзоров и реф. РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. истории. Москва, 2014. 231 с.
13. Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн. 1: Первая мировая война: исторический очерк. М.: Наука, 2002. 685 с.; Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. М.: Наука, 2002. 580 с.
14. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. № 16. С. 88–103.
15. Сергеев Е.Ю. Актуальные проблемы изучения Первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. 2014. № 2. С. 6–12.
16. Трансформация военной экономики: XX – начало XXI века. Р.А. Фармазян, В.В. Борисов; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. Москва: Наука, 2006. 343 с.
17. Шаров П. Влияние экономики на исход войны 1914–1918. Москва: Государственное издательство отдел военной литературы, 1928. 174 с.
18. Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну. Москва: Воениздат, 1956. 332 с.
19. Шевырин В.М. Россия в Первой мировой войне (новейшая отечественная историография). Москва, 2013. 32 с.
20. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-ое изд. Т. 20. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. 828 с.

References

1. The Big Soviet Encyclopedia. (1928). T. 12: *VODEN-WOLKHOVSTROI*. Moscow [in Russian].
2. Bliskavitskii, I.M. (1968). German historiography of the First World War and the ideological preparation of the Second World War. *Pervaya mirovaya voina*. Moscow [in Russian].
3. Bokarev, Yu.P. (2015). Russia's mobilization economy during the First World War. *Ekonomicheskaya istoriya – Economic history*, 1 (28), pp. 26–39 [in Russian].

4. Bukshpan, Ya.M. (1929). Military-and-economic policies. Forms and organs of economic regulation during the World War of 1914–1918. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [in Russian].
5. Vinogradov, V.A. (2009). Economic history and modernity: for the 20th anniversary of the RAS Scientific Council on the problems of Russian and world economic history. Saransk: Izd. tsentr ISI MGU im. N.P. Ogareva [in Russian].
6. Ukrainian history: a new vision. (2000). Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
7. Kitanina, T.M. (2003). Russia in the First World War of 1914–1917. *Economy and economics policies: in 2 v. V. 1: Economic policy of the Tsars Government in the first years of the war. 1914 – middle of 1916* [in Russian].
8. Loginov, M.M. (2014). Influence of the First World War on the economic system of the leading countries of western Europe. *Bulletin of the Academy of Labour and Social Relations of the Trade Unions Federation of Ukraine*, 2, pp. 65–70 [in Ukrainian].
9. Lypka, T.I. (2008). State and legal regulation of the German economy in the war conditions (1914–1918). *Bulletin of Viatka State Humanitarian University (VyatGGU)*, 3 (1), pp. 27–33 [in Russian].
10. Markevich, A., Kharrison, M. (2013). The First World War, Civil War and reconstruction: Russia's national income in 1913–1928. Moscow: Mysl' [in Russian].
11. Petrov, Yu.A. (2015). Russia's economy during the First World War: a modern economic historiography. *Ekonomicheskaya istoriya – Economic history*, 1(28), pp. 12–20 [in Russian].
12. The First World War: a modern historiography: Selection of reviews and summaries. РАН. ИНИОН. (2014). *Tsentr sotsial. nauch.-inform. issled. otd. istorii*. Moscow [in Russian].
13. The World wars of the XX century. (2002). Book. 1. The First World War. A historical essay. Scientific supervisor V.L. Mal'kov; Ex. ed. G.D. Shkundin; Book 2. The First World War. Documents and materials. Scientific supervisor B.M. Tupolev; Ex. ed. V.K. Shatsilo; Compiled by A.P. Zhilin. Moscow [in Russian].
14. Reent, O. (2007). Ukraine in the First World War: modern scientific and methodological aspects. *Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*. Kyiv: Institut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 16, pp. 88–103 [in Ukrainian].
15. Sergeev, E.Yu. (2014). Urgent problems in the study of the First World War. *Novaya i noveishaya istoriya*, 2, pp. 6–12 [in Russian].

16. Transformation of the military economy: XX – early XXI centuries. (2006). R.A. Faramazyan, V.V. Borisov; In-t mirovoi ekonomiki i mezhdunar. otnoshenii RAN. Moscow: Nauka [in Russian].
17. Sharov, P. (1928). Influence of the economy on the outcome of the war of 1914–1918. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo otdel voennoi literatury [in Russian].
18. Shigalin, G.I. (1956). Military Economy in the First World War. Moscow: Voenizdat [in Russian].
19. Shevyrin, V.M. (2013). Russia in the First World War (a modern Russian historiography). Moscow [in Russian].
20. Engel's, F. (1961). Anti-Duhring. *Marx K., Engels F. Works. 2nd ed. T. 20.* Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury [in Russian].

Одержано 23.05.2017 р.

УДК 620.2 (477) – 045.85 : (4–15) «19» 1920-і рр.
JEL: F10, L92, L98, N74

І.О. Хромов

ТРАНСПОРТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРІВ ДО ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

Розглянуто умови відновлення торгівлі України із Західною Європою на початку непу. Висвітлено досвід Української Державної Контори з експорту та імпорту – Укрзовнішдержторгу – з організації перевозки експортних вантажів до європейських країн за допомогою іноземного морського торгового флоту. Рекомендовано враховувати досвід Укрзовнішдержторгу з фрахтування трампових суден для перевезення експортних товарів за кордон на сучасному етапі розвитку зовнішньої торгівлі України.

Ключові слова: нова економічна політика (неп), агросировина, промислові матеріали, товари, експорт, експортери, Укрзовнішдержторг, торгові представництва, морський торговий флот, судна-трампи, фрахтування трампових суден, фрахти, вантажоперевезення.

Постановка проблеми. Україна як морська держава здавна експортувала до Західної Європи сировину і матеріали за допомогою власного та іноземного морського транспорту. Протягом 1914–1921 рр. із-за воєнних і політичних подій Україна втратила свій торговий флот і опинилась в ізоляції від зовнішнього світу. Лише у 1922 р. завдяки новій економічній політиці українські експортери насилу відновили порушені стосунки з іноземними промисловцями, комерсантами і судовласниками – перевізниками експортних вантажів до Західної Європи.

Сьогодні Україна знов залишилась без свого морського торгового флоту й постачає до європейських країн сільськогосподарську продукцію і промислові матеріали, залучаючи іноземних перевізників. Саме тому попередній історичний досвід з фрахтування іноземного морського транспорту для вантажоперевезень є дуже корисним і потребує детального висвітлення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Транспортування експортних вантажів з українських до європейських портів у перші роки непу розглядали і висвітлювали у тогочасній пресі і економічній літературі А. Золотарьов, О. Попов, Л. Фрей, М. Фрумкін, Г. Ходько, А. Шатхан та деякі інші автори.

У радянській економічній і технічній літературі 1930–1980 рр. досвід торгових представництв Укрзовнішдержторгу з фрахтування іноземних трампових суден залишився поза увагою авторів.

Сучасні вітчизняні вчені – фахівці з міжнародної торгівлі В. Будкін, І. Бураковський, Ю. Козак, О. Охріменко, Н. Супрун, А. Філіпенко, М. Черкес та ін. також не розглядають питання, пов'язані з транспортуванням українських експортних вантажів до Західної Європи в перші роки непу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, ознайомившись з організацією транспортування експортних вантажів з України до Західної Європи на початку 1920-х років, рекомендувати сучасним українським експортерам враховувати досвід попередників з налагодження відносин з іноземними морськими перевізниками.

Виклад основного матеріалу. Українські купці протягом багатьох століть вивозили до сусідів по суходолу гужем, а по річках і морях човнами і вітрильниками зерно, мед, руду, вугілля, натомість закупаючи у іноземців тканини, вироби з дорогоцінних металів, вино, бакалію тощо.

Розвиток науки і техніки в XIX ст. сприяв розширенню асортименту і збільшенню обсягів українського експорту. На зміну валкам і вітрильним човнам прийшли залізничні потяги і пароплави, здатні перевозити великі партії вантажів на значну відстань.

На початку XX ст. (1909–1911 рр.) з України щорічно вивозили по 300 млн пудів хліба, 50 млн пудів цукру, значну кількість агро- та промислової сировини. Загальна вартість українського експорту становила пересічно 368,6 млн золотих руб. на рік. У свою чергу в Україну із-за кордону щорічно доставляли сільсько-господарський реманент, промислове обладнання, різні фабрики на суму 106,2 млн золот. руб. Баланс міжнародної торгівлі України був активним, оскільки вивіз до зарубіжжя втричі з лишком перевищував довіз чужоземних товарів [1, с. 31].

У міжнародній торгівлі українського господарства головну роль відігравав морський флот. Його головними перевагами над річковим і залізничним видами транспорту були масовість і низька собівартість вантажоперевезень, можливість безпосередньої

доставки експортних вантажів з вітчизняних до іноземних портів і, навпаки, імпорتنих товарів із-за кордону в українські губернії. Ось чому в означений час понад 80% українського експорту надходило до Одеського, Миколаївського, Маріупольського та Бердянського портів, звідки морськими суднами перевозилось до країн Західної Європи, що мали морські кордони.

Європейські промисловці й комерсанти, зацікавленні українськими товарами, насамперед зерном, у 1910-і роки створили регулярні морські лінії, що поєднували Одеський і Миколаївський порти відправлення з портами призначення у Гамбурзі, Лондоні, Роттердамі, Антверпені та Марселі. Протягом 1912–1913 рр. морські торгові судна під іноземними стягами вивозили з України до Західної Європи 89% експортних вантажів, а вітчизняний флот піддавав транспортній обробці лише 11% експортного тону [2, с. 30].

Внаслідок розв'язаної між Німеччиною і царською Росією імперіалістичної війни (1914–1918 рр.), що більшою мірою відбувалась на українській території, боротьби українців з іноземними інтервентами, громадянської війни, яка завершилася у середині 1920-х років, Україна була відсторонена від міжнародної торгівлі. Не сприяло поверненню України на зовнішній ринок запровадження більшовицьким урядом у 1919–1921 рр. політики «воєнного комунізму», яка остаточно призвела промисловість республіки до розвалу, сільське господарство – до зубожіння, а торгівлю взагалі перетворила на товарообмін.

Дійшовши висновку, що без докорінної зміни економічної і соціальної політики більшовикам владу в країні утримати не вдасться, X з'їзд правлячої партії РКП(б) у березні 1921 р. визнав необхідним відновити ринкову форму господарювання, відтворити товарно-грошові відносини між галузями матеріального виробництва, між містом і селом. Згідно обраного курсу, який одержав назву нової економічної політики (неп), держава, залишаючи за собою командні висоти, а саме: землю, велику промисловість, банки і грошову емісію, зовнішню торгівлю, сприяла радикальним перетворенням у народному господарстві.

В Україні неп почався з провідної на той час галузі матеріального виробництва – сільського господарства. На зміну продовольчий розкладці прийшов менш жорсткий за формою вилучення і нижчий за обсягом стягнення з селян продовольчий податок. Залишки агропродукції селяни могли використовувати за власним

бажанням, у тому числі продавати за вільними цінами на міських базарах городянам, реалізовувати оптом, представникам споживчої кооперації і офіційним державним заготівельникам. Підйом продуктивності праці на селі сприяв відродженню харчової, легкої і хімічної промисловості, забезпечив сировинно-товарною маєю зовнішню торгівлю республіки.

22 березня 1922 р. в Україні було створено Управління уповноваженого Народного Комісаріату із зовнішньої торгівлі (НКЗТ). Управління уповноваженого НКЗТ при Раднаркомі УСРР здійснювало дозвільні, регулюючі та контрольні функції щодо організацій, бажаючих займатися експортом і імпортом. Першими, хто отримав від управління УповНКЗТ ліцензії на здійснення експортно-імпортних операцій, були Держбанк України, Українбанк, Укрхліб, Хлібопродукт, Укрмлнтрест, Вукоопспілка і товариство «Сільський Господар» [3, с. 16].

Державні та кооперативні організації, що одержали право виходу на зовнішній ринок, почали закуповувати у підприємств і селян надлишки промислових матеріалів і агропродуктів, але одразу зіткнулися з проблемою подальшого вивозу сировинно-матеріальних ресурсів за межі республіки. Справа була в тому, що в перші роки непу в Україні не залишилося власного морського транспорту, яким зручніше перевозити експортні вантажі до Західної Європи. Його ще у 1918–1919 рр. знищили або захопили як воєнну здобич численні окупанти. За сім років відсутності України на європейському ринку іноземні судовласники, котрі раніш обслуговували вітчизняних експортерів, переключилися на інших вантажовідправників і одержувачів вантажів, створили для них нові регулярні морські лінії, що обминали водні кордони УСРР.

Отже українські експортери могли користуватися лише послугами торгових суден нерегулярного мореплавання, або так званих трампів («tramp» англійською означає бродяга, бурлака). Кожному експортеру доводилось самотужки знаходити судно-трамп під час його вивантажування в будь-якому з європейських портів і домовлятися зі шкіпером (капітаном) судна-бродяги щодо обсягів і терміну перевезення вантажів, обговорювати розмір фрахту – перевізної плати. При досягненні порозуміння сторони уклали договір морського перевезення – чартер. Такий договір передбачав завантаження усього судна чи його окремих приміщень – трюмів, люків, палуб. Чартер укладався на один рейс або

на декілька послідовних рейсів. У чартері визначалися права, обов'язки і матеріальна відповідальність вантажовідправника і перевізника. Чартер укладали німецькою чи англійською мовою в двох екземплярах.

Зрозуміло, що далеко не кожний з нових українських експортерів мав необхідний досвід і був у змозі розбиратися в особливостях фрахтування іноземних пароплавів. Внаслідок цього шкіпери трампових суден навмисно завищували фрахти і виторговували для себе вигідні умови мореплавства, а у разі незгоди взагалі відмовлялись від вантажоперевезень. Саме тому в першій половині 1922 р. із України до Європи надійшло досить мало експортних товарів. Так, незважаючи на домовленість з німецькими партнерами, до них у порт Данциг прибуло тільки 8 великих транспортів зі спиртом, сиром щетиною і кишками тварин, а до Гамбургу лише 2 пароплави з марганцевою і залізною рудою [4, с. 17].

Фахівці Управління УповНКЗТ, проаналізувавши результати діяльності організацій, які одержали дозвіл на зовнішньоторговельні операції, зробили висновок, що обсяги фактичного вивозу товарів значно поступаються експортним можливостям України. 30 серпня 1922 р. Управління УповНКЗТ в Україні заснувало власну Державну контору з експорту та імпорту – Укрзовнішдержторг. Незабаром у Києві, Полтаві, Одесі та інших губернських центрах республіки були відкриті місцеві філії Укрзовнішдержторгу [5, с. 196]. Протягом 1922–1923 рр. Укрзовнішдержторг відкрив торгові представництва у Берліні, Лондоні, Римі, Варшаві, Празі, Відню, Ризі, Константинополі та Самсуні (Туреччина) [6, с. 3–4]. Торгпредства були укомплектовані досвідченими спеціалістами, які ще до революції працювали в галузі міжнародного морського права і мореплавання, були обізнані з торговельними правилами і звичаями в країнах Європи, вільно володіли іноземними мовами.

Фахівці торгових представництв постійно перебуваючи за кордоном, швидко налагодили стосунки з тамтешніми діловими колами, зацікавленими в українській агросировині і промислових матеріалах. Працівники торгпредства в Лондоні брали участь в роботі міжнародного фрахтового ринку, який був розташований там же, і домовлялися із власниками трампових кораблів стосовно морських перевезень заготовлених в Україні сировинно-матеріальних ресурсів до іноземних портів призначення.

Про високу ефективність роботи Укрзовнішдержторгу вже з самого початку свідчать наступні дані. У вересні – жовтні 1922 р. Державна контора з експорту та імпорту за допомогою своїх торгових представництв зафрахтувала і відправила з Одеси до Лондону кораблі «Ньюланд» і «Хіос» з вовною і прядивом, до Гамбургу пароплав «Сидорідис» з кінським волосом, хутром, шкірою, овечою шкуркою і ганчір'ям, пароплав «Карінтія» до Константинополю з вантажем шкір. Із Маріуполя до Роттердаму доставлено морем сірчаноокислий амоній. У цілому було експортовано вовни 14730 пудів, прядива – 102340 пудів, кишок – 5069 пудів, ганчір'я – 1943 пуди, овечих шкурок – 32460 штук, сірчаноокислого амонію 2000 тонн, мішків – 30 тис. штук, шпагату – 1972 пуди, пера – 700 пудів. Загальна вартість експортованих товарів становила 198760 англійських фунтів стерлінгів [7, с. 6–7]. Доречно відзначити, що у 20-і роки минулого століття англійський фунт стерлінгів виступав у якості міжнародної валюти. Один фунт містив 7,32 грам чистого золоту. До припинення його розміну на золото (21.10.1931 р.) англійський фунт користувався великим попитом у міжнародній торгівлі [8, с. 26].

Зовнішдержторг України швидко перетворився на головного постачальника української агросировини і промислових матеріалів до Західної Європи. У 1922/23 р. питома вага Зовнішдержторгу в українському експорті складала 62%, а в наступному році зросла до 65% [9, с. 4].

Губернські контори і торгові представництва Укрзовнішдержторгу надавали консультації і допомагали державним і кооперативним організаціям-експортерам при заготівлі потрібних для експорту товарів, а також у пошуку іноземних покупців і трампових перевізників. Завдяки цьому український експорт почав бурхливо розвиватися (табл. 1).

Наведені у табл. 1 дані свідчать, що за два з лишком роки обсяги вивозу української сировини і матеріалів збільшилися у 25 разів, хоча й суттєво поступалися експорту напередодні Першої світової війни. У 1921/22 рр. український експорт на третину складався зі старих запасів промислових матеріалів та їх відходів, що залишилися у підприємств і організацій. Для наступного 1922/23 рр. характерним було те, що на перше місце у структурі вивозу вийшли традиційні для України продукти сільськогосподарства, такі як прядиво, щетина, яйця, забита птиця. Проте у 1923/24 рр. основу експортної маси товарів ста-

новило зерно (94,5%), яке було конче потрібно європейським покупцям [9, с. 3–4].

Таблиця 1

Вивіз українських товарів до країн Європи і світу в перші роки непу (у млн золот. крб за довоєнними цінами)

	Пересічно за 1909–1911 рр.	1921–1922 рр.	1922–1923 рр.	1923–1924 рр.
Загальний експорт	368,61	5,08	19,89	75,88
У т.ч. продукція сільськогосподарства	321,72	3,31	15,81	73,50
У відсотках до загального обсягу	87,38	65,15	79,48	96,36

Джерело: Экспорт сельскохозяйственной продукции из Украины в 1925/26 году (к II-й сессии ВУЦИКа). Харьков: Управление УполНКВТ СССР при СНК УССР, 1925. С. 3.

Розширення переліку і збільшення обсягу вантажів, призначених до вивозу в країни Західної Європи, сприяли підвищенню ділового іміджу України на зовнішньому ринку. Якщо у 1922/23 українські товари закуповували промисловці і комерсанти з 8 сусідніх країн, то у наступному році експортні вантажі з України надходили до 19 країн Європи і світу [1, с. 50]. Перелік країн покупців і обсяги вивезених до них в 1923/24 рр. українських товарів представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Розподіл і структура українського експорту в 1923/24 рр.

Країни світу	Експортовано, у млн золот. крб за довоєнними цінами	У відсотках до загальної суми
Німеччина	32,26	42,51
Гібралтар	17,93	23,63
Туреччина	5,37	7,07
Італія	4,74	6,25
Англія	4,59	6,05
Голландія	4,51	5,94
Данія	1,17	1,55
Інші країни	5,31	7,00
Разом	75,88	100,0

Джерело за даними: Ходько Гр. Наша зовнішня торгівля. Харків: Державне видавництво України, 1926. С. 51.

Дані табл. 2 свідчать, що головним одержувачем українських експортних товарів була Німеччина. Її частка в українському експорті становила 42,51% до загальної суми вивозу за кордон. Серед товарів, придбаних німецькими покупцями, майже половина всього хліба і харчових продуктів, вивезених за межі України. Хоча друге місце серед учасників експортної торгівлі України посідав Гібралтар (23,63%), слід зауважити, що завезені туди українські товари більшою мірою попадали до Англії і Голландії. Тому питома вага цих країн в українському експорті була вища, ніж вказана у таблиці. Туреччина була єдиною неєвропейською країною, яка в 1923/24 рр. закуповувала у великому обсязі українську пшеницю, овочеві і рибні консерви, насіння кабакових і бобових культур. Що стосується інших 12 країн, у т.ч. Польщі, Естонії, Австрії, Франції, то їх частка у споживанні товарів з України була незначною – у середньому не більш 0,6% до загальної суми експорту.

Майже усі європейські країни, які в означений час торгували з Україною, мали вихід до Чорного, Середземного, Балтійського морів і Атлантичного океану, а тому віддавали перевагу морському транспорту, як головному перевізнику експортно-імпортних вантажів. Виходячи з цього торгівлі представництва Укрзовнішдержторгу всіляко підтримували контакти з власниками та їх уповноваженими – капітанами трампових суден, зустрічаючись з ними і домовляючись щодо вантажоперевезень в іноземних портах, на оптових ярмарках і міжнародних біржах, на фрахтовому ринку в Лондоні. У свою чергу шкіпери трампових кораблів, що ходили під прапорами Румунії, Греції, Італії, Німеччини, Англії і США, все частіше звертались до торгових представництв Укрзовнішдержторгу і пропонували свої послуги з фрахтування перевезень українських експортних товарів.

Конкуренція між трамповими перевізниками позитивно вплинула на підвищення якості міжнародних морських перевезень. Якщо раніш капітани суден-трампів штучно збільшували дальність рейсів і намагались уникнути відповідальності за псування експортних товарів під час їх перевезення, то надалі, одержуючи від українських експортерів нові замовлення на вантажоперевезення, вони вже більш ретельно виконували свої договірні зобов'язання з перевезення вантажів. Внаслідок конкуренції між шкіперами почали скорочуватися фрахти за доставку морем експортних вантажів (табл. 3).

Отже ділові стосунки між українськими експортерами і трамповими перевізниками у 1923/24 рр. нормалізувалися. Обидві сторони знайшли порозуміння і були зацікавлені у продовженні співробітництва.

На жаль, керівництво СРСР, розцінюючи експортну торгівлю зерном – головним багатством України – як основне джерело надходження в радянську країну іноземної валюти, почало відсторонювати республіку від безпосередніх контактів з іноземними покупцями і перевізниками. 28 листопада 1923 р. Рада Праці й Оборони – найвищий на той час орган управління народним господарством СРСР – ухвалила постанову «Про організацію акціонерного товариства «Експортхліб», якому було надано виняткове право здійснювати експортні операції з хлібом, «вилучавши його з компетенції Союзних урядів» [15, с. 18]. Для України це означало втрату можливості самостійно продавати за валюту зерно на зарубіжних ринках.

Таблиця 3

Фрахти за перевезення хлібу з чорноморських портів України до Лондону

Чартерні рейси	1923 р.	1924 р.	Скорочення
Одеса-Лондон	20 шилінгів	13 шилінгів 11 пенсів	30%
Миколаїв-Лондон	за тону	за тону	

Джерело цитування: Фрумкин М.И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР. М.- Л. : Госиздат, 1926. С. 70.

На початку 1924 р. Укрзовнішдержторг, а також державні й кооперативні організації, які одержали ліцензії на здійснення експортно-імпортних операцій, ще продовжували закуповувати і доставляти зерно до Одеського і Миколаївського портів, але подальшої участі у зовнішній торгівлі хлібом вже не брали [16, с. 10]. У 1924/25 рр. торгпредства Укрзовнішдержторга були розформовані, а їх працівники як буржуазні спеціалісти звільнені з роботи.

Деякий час Укрзовнішдержторг здійснював експорт до Західної Європи другорядних товарів, таких як прядиво, свиняча щетина, кишки, роги й копита. З другої половини 1920-х років експорт українських товарів вже забезпечували органи Наркомату із зовнішньої торгівлі СРСР [17, с. 18].

У 1929 р. при НКЗТ СРСР було утворено акціонерне товариство «Совфрахт», яке монополізувало фрахтування іноземного трампового судноплавства для експорту товарів з усіх радянсь-

ких республік. Починаючи з 1931 р. перетворене на Всесоюзне товариство (ВТ) «Совфрахт» і передано у відання Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР [18, с. 9]. Одне із представництв ВТ «Совфрахт» було відкрито в Одесі і діяло до 1992 р.

Висновки. Розгляд досвіду перебування України на Європейському ринку протягом 1922–1924 рр. свідчить про наступне.

Перше. Українське зерно, мед, руда, вугілля здавна відомі у Західній Європі і завжди користувалися значним попитом у тамтешніх комерсантів і промисловців.

За сім років відсутності України на Європейському ринку (з 1914 до 1921 рр.) ділові стосунки між українськими постачальниками і зарубіжними партнерами по міжнародній торгівлі – морськими перевізниками, фірмами – покупцями порушилися. Ось чому Україні на початку 1920-х років довелося відтворювати зовнішньоторговельну діяльність, знаходити нових іноземних судновласників і споживачів агросировини і промислових матеріалів.

Друге. У березні 1922 р. в Україні було створено Управління уповноваженого Народного Комісаріату із зовнішньої торгівлі, яке очолило експортно-імпорتنу діяльність республіки. Першими, хто отримав від Управління УповНКЗТ ліцензії на здійснення експортних операцій, були Держбанк України, Українбанк, Укрхліб, Хлібопродукт, Укрмут, Вукоопспілка і Сільський Господар.

Третє. Працівники державних і кооперативних організацій, яким було доручено займатися експортом, не маючи ані знань, ані досвіду спілкування з іноземними вантажоперевізниками – власниками і шкіперами торгових суден нерегулярного мореплавання, не спромоглися організувати масовий вивіз сировини і матеріалів до країн Західної Європи. У зв'язку з цим торгівля України із західноєвропейськими країнами у першій половині 1922 р. зійшла нанівець.

Четверте. 30 серпня 1922 р. Управління УповНКЗТ заснувало власну Українську Державну контору з експорту та імпорту. Працівники Укрзовнішдержторгу заготовлювали агросировину і промислові матеріали для наступного вивозу до зарубіжжя. З метою удосконалення зовнішньої торгівлі Укрзовнішдержторг відкрив торгові представництва у столицях багатьох європейських країн.

П'яте. Торгові представництва Укрзовнішдержторгу, укомплектовані досвідченими спеціалістами, котрі ще до революції працювали в галузі морського права і судноплавства й були

обізнані з правилами і звичаями зовнішньої торгівлі, швидко налагодили стосунки з трамповими перевізниками і діловими колами західноєвропейських країн. Номенклатура і обсяги вивозу товарів до Західної Європи почали зростати. У 1923/24 рр. в структурі українського експорту перше місце посіло зерно.

Шосте. Керівництво СРСР, розглядаючи зовнішню торгівлю сировинно-матеріальними ресурсами, в першу чергу зерном, як джерело надходження в радянську країну іноземної сталої валюти – англійських фунтів стерлінгів, почало відсторонювати Україну від експортно-імпорتنих операцій. Наприкінці 1923 р. у Москві було створено акціонерне товариство «Експортхліб» яке монополізувало вивіз збіжжя до інших країн. У 1924/25 торгові представництва Укрзовнішдержторгу були розформовані, а їх працівники як буржуазні спеціалісти звільнені з роботи.

Сьоме. Досвід діяльності державних і кооперативних організацій-експортерів, Укрзовнішдержторгу і його торгових представництв на початку непу свідчить про те, що зовнішньою торгівлею повинні займатися не будь-які юридичні та фізичні особи, а спеціалізовані організації з фахівцями, котрі мають відповідну освіту і зможуть гідно представляти Україну на міжнародному ринку.

Перспективи подальших досліджень. У статті не розглянуто базисні умови поставки товарів, які вже діяли у 20-і роки минулого століття в країнах Західної Європи. Досвід з використання українськими експортерами перших міжнародних правил торгівлі, що пізніше увійшли до системи «Інкотермс», потребує додаткового вивчення.

1. Ходько Гр. Наша зовнішня торгівля. Харків: Державне видавництво України, 1926. 72 с.
2. Попов О. Хлібна торгівля України. Харків: Всеукр. сільськогосподарське вид-во «Радянський селянин», 1927. 253 с.
3. Задачи внешней торговли Украины. (Беседа с уполномоченным НКВТ А.О. Золотаревым). *Вестник Внешней Торговли (ВВТ) Украины*. 1924. № 11. С. 16–17.
4. Заграничная хроника. Германско-украинские торговые сношения. *ВВТ Украины*. 1922. № 11. С. 17.
5. Хромов І.О. Зовнішня торгівля України під час непу. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. Вип. 44. К., 2011. С. 192–204.
6. Госторг УССР и его деятельность. *ВВТ Украины*. 1922. № 41. С. 3–4.
7. Обзор рынков. *ВВТ Украины*. 1922. № 47. С. 6–7.

8. Внешняя торговля Советского Союза. М.: Изд-во В/О «Международная книга», 1938. 328 с.
9. Экспорт сельскохозяйственной продукции из Украины в 1925/26 году (к II-й сессии ВУЦИКа). Харьков: Управление УполНКВТ СССР при СНК УССР, 1925. 23 с.
10. Фрей Л. Итоги деятельности Госторга УССР (март 1922 – март 1924 гг.). *ВВТ Украины*. 1924. № 14. С. 12–14.
11. Кейлин А.Д. Транспорт и страхование во внешней торговле. Правовые условия внешнеторговых сделок. М.: В/О «Международная книга», 1947. 72 с.
12. Котлубай М.И., Кухарчик В.Г., Сивопляс Е.Г. Международные перевозки грузов морским транспортом. Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 1999. 80 с.
13. Оберг Р.Р., Фаурин Н.А., Левицкий А.Г. Внешняя торговля и фрахтование тоннажа: учебник для мореходных училищ, изд-во 2-е, перераб. и дополненное. М.: Транспорт, 1977. 288 с.
14. Фрумкин М.И. Народное хозяйство и внешняя торговля СССР. М.-Л.: Госиздат, 1926. 74 с.
15. Официальный отдел. Обзор Советского законодательства. *ВВТ Украины*. 1923. № 37. С. 18.
16. Кастелянский Е. Итоги и перспективы (к окончанию осенней хлебэкспортной компании 1923-24 г.). *ВВТ Украины*. 1924. № 1. С. 9–14.
17. Шатхан А.С. Внешняя торговля в 5-летке. М.-Л.: Госиздат, 1930. 136 с.
18. Фрей Л.И. Внешняя торговля СССР. М.: В/О «Международная книга», 1947. 224 с.

References

1. Hodko, Gr. (1926). Our foreign trade. Kharkiv: Derzhavne vidanictvo Ukrainy [in Ukrainian].
2. Popov, O. (1927). Bread trade of Ukraine. Kharkiv: Vseukr. sil'skogospodars'ke vid-vo «Radyans'kij selyanin» [in Ukrainian].
3. Tasks of foreign trade of Ukraine. (Beseda s upolnomochennym NKVT A.O. Zolotarevym). (1924). *Vestnik Vneshnej Torgovli (VVT) Ukrainy* [Bulletin of Foreign Trade (IWT) of Ukraine], 11, p. 16–17 [in Russian].
4. Foreign chronicle. German-Ukrainian trade relations. (1922). *VVT Ukrainy* [Air Defense Forces of Ukraine], 11, p. 17 [in Russian].

5. Hromov, I.O. (2011). Foreign trade of Ukraine during NEP. *Istoriya narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy* [History of the national economy and economic thought of Ukraine: Sb. sciences works.], 44, p. 192–204 [in Ukrainian].
6. Gostorg of the Ukrainian SSR and its activities. (1922). *VVT Ukrainy* [Air Defense Forces of Ukraine], 41, p. 3–4 [in Russian].
7. Survey of markets. (1922). *VVT Ukrainy* [Air Defense Forces of Ukraine], 47, p. 6–7 [in Russian].
8. Foreign trade of the Soviet Union. (1938). М.: Izd-vo V/O «Mezhdunarodnaya kniga» [in Russian].
9. Export of agricultural products from Ukraine in 1925/26 (to the II-th session of VUTSIK). (1925). Har'kov: Upravlenie UpolNKVT SSSR pri SNK USSR [in Russian].
10. Frej, L. (1924). The results of Gostorg's activity in the Ukrainian SSR (March 1922 – March 1924). *VVT Ukrainy* [Air Defense Forces of Ukraine], 14, p. 12–14 [in Russian].
11. Kejlin, A.D. (1947). Transport and insurance in foreign trade. Legal conditions of foreign trade transactions. М.: V/O «Mezhdunarodnaya kniga» [in Russian].
12. Kotlubaj, M.I., Kuharchik, V.G., Sivoplyas, E.G. (1999). International marital transportations. Odessa: Institut problem rynku i ehkonomiko-ehkologicheskikh issledovanij NAN Ukrainy [in Russian].
13. Oberg, R.R., Faurin, N.A., Levickij, A.G. (1977). Foreign trade and chartering of tonnage: a textbook for seaworthy schools. *Uchebnik dlya morekhodnyh uchilishch. Izd-vo 2-e, pererab. i dopolnennoe*. М.: Transport [in Russian].
14. Frumkin, M.I. (1926). The national economy and foreign trade of the USSR. М.-Л.: Gosizdat [in Russian].
15. Official department. Review of Soviet legislation. (1923). *VVT Ukrainy* [Air Defense Forces of Ukraine], 37, p. 18 [in Russian].
16. Kastelyanskij, E. (1924). Results and prospects (for the completion of the Autumn Grain Export Campaign of 1923–24). *Air Defense Forces of Ukraine*, 1, p. 9–14 [in Russian].
17. SHathan, A.S. (1930). Foreign trade in the 5-year period. М.-Л.: Gosizdat [in Russian].
18. Frej, L.I. (1947). Foreign Trade of the USSR. М.: V/O «Mezhdunarodnaya kniga» [in Russian].

Одержано 5.05.2017 р.

К.А. Гордіца

**РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У РОЗВИТКУ
СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД
1920–1980-х років**

Стаття присвячена ретроспективному аналізу соціальних аспектів господарювання держави як колективного підприємця. Розглянуто особливості реалізації соціальної функції державного підприємництва на етапах становлення, активного функціонування та деструкції мобілізаційної економіки. Узагальнено історичний досвід впровадження заходів соціальної політики держави та охарактеризовано відповідні зрушення, що сталися в соціальній сфері України у 1920–1980-х роках.

Ключові слова: історія підприємництва, державне підприємство, соціальна сфера, соціальна політика, соціальний розвиток.

Постановка проблеми. Державне підприємство є невід'ємною складовою будь-якої сучасної ринкової економіки, заснованої на принципі плюралізму форм власності. Існуючи в більших або менших масштабах, воно виконує, попри певну специфіку, всі основні функції приватного підприємства – організаційну, виробничу, інноваційну, соціальну та ін. Оцінити результативність підприємницької діяльності держави, зокрема в аспекті її впливу на соціальний розвиток, важливо не лише задля виявлення її позитивного потенціалу в названій сфері, але й через необхідність урахування можливих ризиків, пов'язаних із певними соціальними стратегіями держави як колективного підприємця. Широкі можливості для такої оцінки надає нам як зарубіжний, так і власний історичний досвід, зокрема період 1920–1980-х років, коли саме державний сектор економіки відіграв провідну роль у соціально-економічному розвитку нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу питань еволюції вітчизняного підприємства та його впливу на розвиток соціальної сфери присвятили свої публікації Т. Боднарчук [3],

О. Козак [11], О. Кудласевич [12], Т. Лазанська [15], М. Слабошпицький [26], деякі інші сучасні дослідники. Проте їхні розвідки стосуються лише приватних підприємств; між тим підприємницька діяльність держави залишилася поза увагою науковців. Інституційні аспекти соціального розвитку України в різні історичні періоди розглянуто, серед іншого, в колективній монографії «Еволюція ринкових інститутів в Україні» [6] та статті В. Небрат [22].

Мета статті. Зважаючи на зазначене, автор статті вважає доцільним узагальнити досвід господарювання держави як колективного підприємця в частині реалізації соціальної функції підприємства та охарактеризувати зрушення, що сталися внаслідок цієї діяльності в соціальній сфері України у 1920–1980-х роках.

Виклад основного матеріалу. Основним способом реалізації соціальної функції вітчизняного підприємства напередодні розгляданого історичного періоду були переважно традиції доброчинності, благодійництва й меценатства, що склалися в українському суспільстві у XIX та на початку XX ст. в умовах становлення ринкової економіки. Однак у результаті інституційного зламу 1917–1920 рр. та стрімкого переходу до принципово іншої системи організації суспільного виробництва ці традиції практично зникають. Масова націоналізація, що охопила найважливіші галузі промисловості, супроводжувалась створенням системи жорсткого централізованого управління і фінансового контролю діяльності підприємств, яка не передбачала несанкціонованого витрачання ними коштів на соціальні потреби.

В умовах товарного голоду, викликаного інфляцією та спадом виробництва, уряд був змушений перейти до прямого натурального розподілу продовольства та предметів першої необхідності, що проводився за класовою ознакою відповідно до певних норм, визначених окремо для кожної соціальної категорії населення. У квітні 1920 р. було прийнято декрет РНК УРСР про єдиний трудовий пайок у містах і промислових центрах республіки і запроваджено систему бронювання продовольства, що мало забезпечити раціональний розподіл наявних ресурсів. При цьому вищу норму отримували робітники великих підприємств, насамперед важкої індустрії та кам'яновугільної промисловості [8, с. 67]. Фактично це означало, що принцип доброчинності, з його індивідуально-особистісним підходом, характерний для приватного підприємства, був повністю заміщений утилітарним прин-

ципом цільового розподілу соціальних благ, спрямованого насамперед на якнайшвидше відновлення роботи промисловості. Крім того, в умовах мілітаризації виробництва широко застосовувалися такі заходи як загальна трудова повинність, використання так званих «трудова армія», примусове закріплення робітників та службовців за підприємствами й установами тощо.

Вагомим підтвердженням неефективності соціально-економічної політики держави у період «воєнного комунізму» стало ускладнення становища з робітничими кадрами у промисловості. Кількість робітників суттєво скоротилася, зокрема через відтік до села та у кустарну промисловість, знизився їхній загальний професійний рівень, що негативно позначилося на продуктивності праці та виробничій діяльності підприємств. Так, у 1921/22 р. у фабрично-заводській промисловості Української РСР налічувалось 219,9 тис. працівників, порівняно з 494,1 тис. у 1912 р. [23, с. 62].

З метою відновлення кадрового потенціалу державних підприємств, поліпшення його кількісних та якісних характеристик, закріплення кадрів на промислових підприємствах радянський уряд на початку 1920-х років вживає заходи, спрямовані на поступове підвищення заробітної плати, стимулювання особистої матеріальної зацікавленості працівників у високих результатах праці. Для цього було ліквідовано натуральну оплату праці та карткову систему, що не враховували відмінності у кваліфікації кадрів; заробітна плата робітників у 1925 р. зросла порівняно з 1922 р. у 2,5 рази, що складало близько 90% довоєнного рівня [2, с. 50].

Після переходу до НЕП було скасовано тудармії, трудові мобілізації та постійні надурочні роботи; комплектація робітничих кадрів була переведена на добровільну основу. Водночас було запроваджено восьмигодинний робочий день, відпустки, страхування на випадок хвороби, допомогу безробітним тощо. Завдяки цим заходам плинність кадрів у промисловості зменшилась, більшість робітників протягом 1922–1925 рр. повернулись до своїх робочих місць. Як результат, чисельність робітників у фабрично-заводській промисловості УРСР зросла з 219,9 тис. 1921/22 р. у до 496,4 тис. у 1925/26 р. [8, с. 165].

Упродовж 1920-х років соціальна політика держави як колективного підприємця і провідного організатора процесу суспільного виробництва збагачувалась новими заходами, зокрема в ас-

пекті поліпшення умов праці, життя та побуту робітників, і поступово поширювалась не лише на працівників промисловості, а й на інші верстви й категорії населення, насамперед на робітничі родини. Серед цих заходів слід згадати посилення уваги до питань охорони праці та техніки безпеки на виробництві, особливо на підприємствах гірничої та металургійної промисловості Донбасу, де проводилися масові обстеження стану техніки безпеки і вживалися заходи щодо її підвищення [27, с. 100].

Вивільненню жіночої праці та безпосередньому включенню жінок до процесів суспільного будівництва та промислового розвитку сприяла організація державою таких соціальних послуг як фабрики-кухні, громадські їдальні та пральні, дитячі ясла й садки тощо. Значну увагу було приділено вирішенню житлових проблем трудівників у містах, що відбувалося не лише шляхом їх розселення у комунальні квартири, створені переважно з приміщень, конфіскованих у колишніх власників доходних будинків, а й шляхом відбудови зруйнованого та створення нового житлового фонду. Останнє засвідчують цифри приросту в Україні обсягів державного будівництва житлової площі, що складала у 1923 р. – 39,7 тис. кв.м, у 1924 р. – 45,9 тис. кв.м, а у 1925 р. – вже 144,8 тис. кв.м [8, с. 204]; за п'ять років (з 1923 по 1928 рр.) загальна площа міського житлового фонду зросла з 30011 тис. кв.м до 31937 тис. кв.м, збільшившись майже на 2 млн кв.м [18, с. 537].

Капітальне будівництво у містах супроводжувалось налагодженням безперебійної роботи та подальшим розвитком комунального господарства, зокрема зростанням обсягів електро- та водопостачання населення завдяки збільшенню потужності комунальних електростанцій та подовженню водопровідної мережі; поліпшенням трамвайного господарства – збільшенням парку рухомого складу, розширенням міської електромережі тощо. На ці потреби місцеві органи влади спрямовували значну частину коштів своїх бюджетів: у Дніпропетровську на комунальне господарство витрачалось 55% бюджетних коштів, в Одесі – 58%, у Конотопі – 64% [27, с. 101].

Докорінних змін зазнала система медичного обслуговування. У межах прийнятої урядом на початку 1920-х років науково обґрунтованої програми з охорони здоров'я трудящих держава вживала широкі заходи щодо санітарного оздоровлення міст, зниження епідемічних загроз, боротьби з соціальними захворюваннями, забезпечення населення кваліфікованою медичною

допомогою. Був запроваджений принцип безоплатності медичного обслуговування, державні асигнування на охорону здоров'я за року в рік зростали і в 1924/25 р. перевищили довоєнний рівень у 4 рази [8, с. 205].

Значну увагу держава приділяла організації професійної підготовки виробничих кадрів. Це стало можливим завдяки створенню в Україні системи народної освіти, розширенню мережі трудових шкіл, цілеспрямованих зусиль, спрямованих на ліквідацію неписьменності та боротьбу з малописьменністю, запровадженню в 1924 р. загального початкового навчання. Наприкінці відбудовного періоду в республіці налічувалося вже 17500 загальноосвітніх шкіл, у яких навчалося 2,1 млн учнів [25, с. 267]. Велика робота проводилась у напрямі забезпечення шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами.

На цій основі було створено мережу середніх професійно-технічних учбових закладів – шкіл фабрично-заводського навчання і різноманітних курсів підготовки та перепідготовки висококваліфікованих робітників: механіків, слюсарів, трактористів, котельників, ливарників, машиністів та ін. У 1929 р. в Україні налічувалося більш як 150 подібних курсів, а фабзавучами у 1928/29 р. було випущено понад 12 тис. кваліфікованих робітників [27, с. 175]. Ці навчальні заклади відіграли величезну роль у зміцненні робітничого кадрового потенціалу державних підприємств і поступового зниження, а згодом повної ліквідації безробіття.

Початкові професійні навички й уміння здобували також вихованці дитячих будинків і трудових колоній-комун, створених у системі народної освіти в ході боротьби з дитячою повоєнною безпритульністю. У цих закладах, більшість яких були обладнані гуртожитками, шкільними приміщеннями та виробничими майстернями, діти одержували не лише засоби для існування, а й освіту та виробничу підготовку, необхідну для самостійної трудової діяльності. Всього на кінець 1929 р. в Україні було 234 дитячі будинки, які охоплювали понад 26 тис. безпритульних; при них було організовано 426 виробничих майстерень, серед них 89 металообробних, 99 деревообробних, 23 поліграфічні, 94 кравецькі, 64 шевські [27, с. 152].

Особливе значення для вирішення кадрових проблем державного виробництва в аспекті підготовки кваліфікованих інженерів та керівників підприємств мало становлення вищої освіти. Навчання у вузах стало безкоштовним і доступним для всіх тру-

дящих. Останньому суттєво сприяла організація робітничих факультетів, випускники яких після двох років навчання поповнювали лави студентства, а згодом ставали фахівцями різних галузей народного господарства. У 1921 р. в УСРР налічувалося 12, а в 1925 р. вже понад 30 робітфаків, у яких навчалося близько 7,5 тис. майбутніх спеціалістів [30, с. 36].

Відповідно до збільшення кадрових потреб народного господарства кількість вищих та середніх навчальних закладів в Україні невпинно зростала: на кінець відбудовного періоду в республіці працювало 35 вузів (у тому числі 4 індустріально-технічних, 7 сільськогосподарських, 3 соціально-економічних, 12 педагогічних, 5 медичних, 4 художніх) і 145 технікумів, у яких навчалося понад 52 тис. чол. [8, с. 207]. Одночасно державними органами освіти та місцевою владою проводилась наполеглива робота у напрямі підвищення рівня забезпечення вітчизняного студентства стипендіями та гуртожитками, поліпшення умов їх навчання та побуту [27, с. 169–170].

Важливу роль у популяризації освіти в народних масах та підвищенні їхнього загального культурного рівня відіграло розгортання мережі бібліотек і забезпечення їх необхідними книжковими фондами. Поряд із Книжковою палатою республіки, двома центральними бібліотеками в Києві та Харкові, 41 окружною, 605 районними та тисячами сільських бібліотек у системі освіти УСРР у 1926–1929-х роках було створено систему пересувних бібліотек; крім того, профспілками було організовано добре обладнані бібліотеки в робітничих клубах і безпосередньо на промислових підприємствах. За ці роки загальна кількість бібліотек у республіці збільшилась у півтора рази і досягла 9375, у тому числі 2261 міських і 7114 сільських [18, с. 562].

Поряд із тим, у кадровій політиці держави існувало чимало недоліків, зокрема пов'язаних із недостатньо ефективним використанням наявних трудових ресурсів. Так, в умовах постійного дефіциту кваліфікованих фахівців було визнано доцільним використання на виробництві так званих «буржуазних спеціалістів», які здобули професійну освіту і практичний досвід у дореволюційні часи. Але у поєднанні з класовим принципом підбору керівних кадрів, відповідно до якого на командні пости в усіх галузях народного господарства висувались майже винятково представники з робітників і селян, це часто призводило до негативного ставлення до таких спеціалістів на підприємствах, недооцінки їх-

ньої ролі, нераціонального використання, створення щодо них атмосфери підозрливості й залякування. Робочий час інженерно-технічних працівників часто витрачався нераціонально, вони були перевантажені канцелярськими та адміністративно-господарськими функціями; траплялись випадки, коли інженери й техніки вузької спеціальності працювали слюсарями та різноробочими. Загалом по Україні у 1928 р. лише 30% усіх інженерів працювали за спеціальністю [27, с. 177].

Тим не менше, попри ці та інші негаразди, що пояснювалися як «хвороби росту», наведені факти засвідчують, що упродовж 1920-х років у нашій країні було закладено підвалини найбільшої на той час у світі державної системи комплексного соціального захисту, що поширювалась не лише на працівників державних підприємств, але й практично на всіх учасників суспільного виробництва. При цьому загальний обсяг соціальних благ і послуг завдяки їхньому масовому характеру суттєво перевищив той рівень благодійництва, що існував у вітчизняному підприємстві у першому десятилітті ХХ ст., і набув таких масштабів, які дозволяють говорити про створення в економіці передумов позитивного зовнішнього ефекту, що проявився під час вирішення завдань прискореної індустріалізації і значною мірою сприяв успішному переходу народного господарства до нового технологічного укладу.

У системі централізованого планового господарства 1930–1950-х років соціальні умови праці й відпочинку працівників державних підприємств визначалися специфічною політикою держави щодо трудових ресурсів, яку можна загалом охарактеризувати як мобілізаційну, оскільки вона здійснювалась у межах мобілізаційної економіки і була спрямована на вирішення поставлених перед нею завдань. Економічним підґрунтям цієї політики виступало, по-перше, монопольне становище держави як виробника переважної більшості видів продукції та дистриб'ютора всіх соціальних благ; по-друге, – державна монополія на ринку праці, що зрештою зумовило двоїстий, суперечливий характер як заходів державної соціальної політики, так і їхніх результатів.

Перш за все слід зазначити, що держава як колективний підприємець і головний споживач ресурсу праці продовжувала докладати наполегливі зусилля, спрямовані на подальше стійке нагромадження людського капіталу та всебічне вдосконалення кадрового потенціалу підприємств шляхом підвищення його кількис-

них та якісних характеристик. Ця тенденція цілком відповідала ідеологічній програмі соціалістичного будівництва, тому досягнення держави на цій ниві широко висвітлювались у вітчизняних публічних, наукових та статистичних виданнях, закладаючи нові стандарти соціального розвитку і небезпідставно слугуючи дорогоказом у цій справі для багатьох країн світу.

Найбільших успіхів у цей період було досягнуто у створенні потужної системи загальної та професійної освіти, що готувала кваліфікованих працівників для промисловості та інших галузей народного господарства. Впровадження загального початкового та перехід до обов'язкового семирічного навчання дозволило вже до кінця другої п'ятирічки практично ліквідувати неписьменність і малописьменність, про що свідчать, зокрема, дані перепису населення, згідно з якими у 1939 р. частка письменних серед громадян 9–49 років становила 87,4% [7, с. 88]. Чисельність учнів середніх професійних шкіл з 1928 по 1937 рр. зросла більш як у 5 разів (з 29319 до 159121); школи фабрично-заводського навчання випустили у першій п'ятирічці 74,8 тис. спеціалістів, а у другій – вже 211,3 тис. (у 2,8 разів більше) [13, с. 5, 41, 55]. Завдяки збільшенню терміну навчання у середніх професійних закладах освіти до 1,5–2 років (а по деяких професіях до 3 років) практична і спеціальна підготовка фахівців була суттєво розширена. Прогресувала й система вищої освіти; у 1933 р. було відновлено роботу університетів у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. Загалом по УРСР у 1937–1938 навчальному році працювало 123 вищих навчальних заклади і 576 технікумів [17, с. 102].

З року в рік поліпшувались умови праці та медичного обслуговування працівників. Так, робочий день було скорочено до 7 годин, а середня тривалість оплачуваних відпусток зросла до 14–15 днів; збільшувались видатки на всі види соціального страхування, у 1932 р. було введено спеціальну допомогу жінкам при народженні дитини. Розширювалась мережа оздоровчих закладів (лікарень, поліклінік, санаторіїв тощо); зокрема, за 5 років (з 1931 по 1935 рр.) кількість ліжок у лікарнях України зросла з 39481 до 67478, тобто в 1,7 рази, а кількість медико-санітарних пунктів і пунктів першої допомоги на заводах, фабриках та шахтах за той самий період збільшилась у 2,3 рази, з 645 до 1515 [18, с. 596, 594].

Поступово покращувались житлові умови працівників, підвищувався рівень обладнання житла водопроводом, централь-

ним опаленням, електричним освітленням тощо. Площа житлового фонду зростала, хоча й не надто швидко: за 5 років, з 1931 по 1935 р., міський житловий фонд збільшився на 12%, з 34811 до 38999 тис. кв.м. Дедалі менша частина працівників промислових підприємств мешкала у бараках: площа останніх на 1 січня 1935 р. становила 890,7 тис. кв.м, або 12,4% усієї житлової площі, тоді як площа житлових будинків – 6319 тис. кв.м, або 87,6%. Проте у великих містах, де були зосереджені значні виробничі потужності, якісного житла бракувало сильніше: площа бараків у Києві становила 16,2%, у Дніпропетровську – 27,4%, у Харкові – 43,5% загальної площі житлового фонду [18, с. 537, 543].

Задля підвищення особистої зацікавленості працівників державних підприємств у досягненні планових показників з кінця 1920-х років у промисловості використовувалась система госпрозрахункового стимулювання, що передбачала задоволення житлових, побутових та культурних потреб працівників за рахунок відрахувань від прибутку. З цією метою у 1931 р. Радою Праці та Оборони було прийнято постанову, згідно з якою 50% понадпланового прибутку залишалось у розпорядженні підприємств і використовувалось на індивідуальне преміювання робітників і службовців, поліпшення їхніх побутових умов тощо. Така політика сприяла формуванню на підприємствах соціальної інфраструктури, орієнтованої на забезпечення припливу робітників у промисловість, їхню адаптацію до нових умов виробництва та прилучення до культури й міського способу життя.

У провідних галузях промисловості розроблялися спеціальні програми забезпечення працівників житлом, медичним обслуговуванням, школами та закладами культури. Головним джерелом фінансування будівництва об'єктів соціальної інфраструктури були цільові централізовані капіталовкладення промислових міністерств і відомств. З 1936 р. на підприємствах було запроваджено Єдиний фонд директора, що формувався з частини прибутку підприємства і був призначений для фінансування будівництва житла для працівників підприємства і створення умов культурно-побутового обслуговування виробничого колективу. У 1955 р. цей фонд був перетворений на Фонд підприємства для поліпшення культурно-побутових умов працівників і вдосконалення виробництва.

З метою подолання нестачі продуктів харчування і товарів широкого вжитку у 1930-і роки на підприємствах було організо-

вано спеціальну систему відділів робітничого постачання (ВРП), що здійснювали торговельне й побутове обслуговування працівників підприємств. У міру їх розвитку на підприємствах почали формуватися підсобні сільськогосподарські відділення та підрозділи побутового обслуговування. На початок 1935 р. їхня частка у роздрібному товарообігу УСРР загалом становила 23,1%, а в промислово розвинених регіонах ще більше – у Дніпропетровській області – 30,3%, у Донецькій – 48,6% [18, с. 348].

Поряд із тим слід визнати, що рівень задоволення навіть елементарних повсякденних потреб переважної більшості робітників і службовців, за винятком відносно невеликої кількості представників керівної партійно-господарської верхівки, залишався дуже низьким. Попри те, що промислове виробництво предметів споживання протягом першої п'ятирічки зростало щороку на 11,8%, індекс фізичного обсягу споживання товарів і послуг робітничими сім'ями у ці роки відобразив його приріст лише у межах 2,2–4,9% на рік [8, с. 301]. І хоча у другій п'ятирічці середньорічна заробітна плата в УРСР підвищилася більш як удвічі – з 1385 крб до 2850 крб [17, с. 112, 113], проте одяг і взуття залишалися надто дорогими для більшості робітників, а розпочате у 1932 р. поступове скасування карткової системи так і не було завершено. Не було задовільно вирішено й житлове питання як важливий чинник залучення робочої сили та мотивації працівників.

Прямим наслідком подальшого зосередження в державному секторі основного виробничого потенціалу країни та посилення процесів централізації державного управління економікою стало відчутне наростання явищ монополізму на ринку праці. У міру становлення мобілізаційної моделі економіки позиції держави як колективного підприємця посилювалися зростанням її ролі як головного розпорядника ресурсами. Фактично на ринку праці склалася ситуація державної монополії на робочі місця, що зумовило формування майже повної залежності найманих працівників від держави. Інституційним підґрунтям цих змін стало, серед іншого, рішення союзного Наркомату праці від 11.10.1930 р. «Про термінове відправлення безробітних на роботу та припинення виплати допомоги по безробіттю», а також низка урядових постанов, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни, розширення прав адміністрації підприємств щодо регулювання трудових відносин та ліквідації плинності кадрів [24, с. 8–13, 126, 127, 662–664].

У ці ж роки відбувається поступовий занепад колдоговірних відносин між державою як монопольним працедавцем та виробничими колективами. Колективні договори, що з'явилися в перші роки радянської влади і згодом активно використовувалися в період НЕП як основний метод регулювання відносин праці, стали відчувати дедалі сильніший тиск з боку державних та партійних керівних органів, які нав'язували їм завдання мобілізації працівників на виконання планових завдань. З 1929 р. було запроваджено практику розсилання партійно-урядовими та профспілковими органами спеціальних листів, що регламентували зміст колдоговорів та процедуру їх укладання. 6 січня 1932 р. у газеті «Труд» було опубліковано рекомендований зміст колективного договору, де основна увага приділялась питанням забезпечення виробничого процесу, організації соціалістичного змагання та зміцнення трудової дисципліни. Починаючи з 1934 р., коли XVII з'їзд ВКП(б) проголосив побудову в СРСР основ соціалізму і фактично затвердив остаточну перемогу централізованої адміністративно-планової системи господарювання, колективні договори не укладалися взагалі.

Зазначені інституційні зміни у трудових відносинах, що загалом означали практичну ліквідацію ринку праці, були необхідні державі для безперешкодної мобілізації ресурсу праці та підвищення інтенсивності його використання в умовах прискореної індустріалізації. Задля цієї мети в Україні, як і в інших республіках СРСР, відбувається безпрецедентне поширення методів позаекономічного стимулювання праці, таких як активне розгортання та ідеологічна пропаганда соціалістичного змагання у різних його формах, застосування принципу «примусу до праці» та приховане використання примусової праці, зокрема у закладах пенітенціарної системи.

Усвідомлюючи, що вплив ідеологічних методів стимулювання праці не має абсолютного характеру, радянська держава на початку 1930-х років повертається до практики, випробуваної в часи «воєнного комунізму». Крім регулярної безоплатної праці на «суботниках», що вже стала звичним явищем, відроджується трудова повинність: громадян стали примусово залучати до таких видів робіт як підвезення хліба до залізничних станцій; ремонт, утримання та відновлення доріг місцевого значення, мостів та ін. У 1932 р. на підприємствах було запроваджено такі заходи контролю працівників: складання графіків виходу на роботу, рег-

ламентация внутрішніх переміщень, введення табельних номерів; були призначені суворі покарання за прогули – звільнення, позбавлення продовольчих карток, виселення з житла. Того ж року була введена паспортна система, що також стала формою примусового регулювання робочої сили: люди, які не отримали паспортів, не приймалися на роботу. Було переглянуто систему заробітної плати: впроваджувались тарифи та норми оплати праці, заріток залежав від виробничого стажу та відсотка виконання плану. З 1939 р. були відновлені трудові книжки, що надавали державі можливість контролювати зміни місця роботи людини, фіксувати її трудовий стаж, кваліфікацію, причини звільнення, покарання й нагороди [4, с. 327–329].

Низкою правових актів 1940 р. було подовжено до 8 годин тривалість робочого дня; заборонено самовільний вихід з роботи та перехід з одного підприємства чи установи до іншого; органи влади отримали право примусового переведення робітників і службовців на власний розсуд, незалежно від територіального розташування підприємств чи установ, а також проведення мобілізації молоді з метою навчання робітничим спеціальностям [24, с. 8–13, 126–127, 432–437, 757–760, 775–778]. Зрештою працівники виявилися остаточно прикріпленими до місця роботи і цілковито залежними від держави; вони були зобов'язані працювати там, де потрібно державі і за таку платню, у яку оцінить їхню працю держава.

Поряд із тим, у роки перших п'ятирічок починає активно використовуватись примусова праця окремих громадян і цілих верств населення, які потрапили до категорії «соціально-небезпечних». Значна їх кількість у різний час опинилась у виправно-трудовах таборах, створених на основі постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 27 червня 1929 р. «Об использовании труда уголовно-заключенных» та однойменної постанови РНК СРСР від 11 липня 1929 р., що стали вихідним пунктом формування гулагівської системи підневільної праці. До цієї системи входили також Бюро виправних робіт, що направляли на примусову працю осіб, засуджених без позбавлення волі. Спочатку праця ув'язнених використовувалась переважно на лісозаготівлі, земляних роботах, будівництві, але згодом їх стали розглядати як стратегічне джерело робочої сили, придатне для участі в реалізації найважливіших державних проектів. За даними соціологіч-

них досліджень, на початку 1941 р. сфера примусової праці в СРСР охоплювала понад 3 млн осіб [5, с. 544].

Рух «ударників», спрямований на підвищення продуктивності праці, на практиці призводив до підвищення змінних норм видобутку вугілля на шахтах та норм виробітку продукції в металургії, прискорення руху конвеєрів на підприємствах машинобудування, понаднормового збільшення вантажопідйомності та технічної швидкості поїздів на залізничному транспорті тощо [8, с. 360–361]. Але якщо у 1930-і роки ці результати значною мірою були зумовлені впровадженням нової техніки, технологій виробництва та застосуванням методів наукової організації праці, то у воєнну добу жорстка нестача робітників на підприємствах компенсувалася переважно шляхом надмірної експлуатації ресурсу праці. У 1941–1945 рр. набули масового характеру швидкісні методи роботи, так звані рухи «двохсотенників» і навіть «тисячників», що спонукали працівників до перевиконання змінних завдань у кілька разів, рухи за багатостаттєве обслуговування та суміщення професій, рух «фронтних бригад», що працювали у виснажливому режимі щоденної понаднормової праці, перевиконуючи виробничі плани удвічі, а подекуди у 4–5 і більше разів та ін. [9, с. 150–157].

У період післявоєнної відбудови країни мобілізаційна економіка і відповідна модель державного підприємництва продовжували функціонувати в основному на тих самих засадах, проте величезні демографічні втрати внаслідок військових дій, моральної та фізичної виснаженості населення надмірною працею змусили державу внести певні корективи до соціальної політики. Так, у перші повоєнні роки ресурс безкоштовної примусової праці поповнювався здебільшого за рахунок військовополонених та осіб, «обмежених у правах» через перебування за межами СРСР під час війни; поступово були скасовані трудова мобілізація, трудова повинність, щоденні понаднормові роботи; зменшилась відповідальність за порушення трудової дисципліни; вже з 1945 р. було відновлено право працівників на відпустки [29].

З метою підвищення трудового ентузіазму та виробничої ініціативи керівництво держави повертається до колективно-договірної практики. З 1947 р. колективні договори знову почали укладатися на підприємствах промисловості, транспорту й будівництва. Однак вони не були реальними регуляторно-правовими документами, а лише відтворювали нормативні акти органів дер-

жавної влади, спрямовуючи трудящих на виконання й перевиконання виробничих планів [1, с. 20].

Головним напрямом соціальної політики держави як колективного підприємця у відбудовний період було зростання насамперед матеріального та культурного рівня життя працівників. З метою підвищення реальної заробітної плати, яка у 1947 р. була приблизно удвічі нижчою, ніж довоєнна, уряд провів грошову реформу, скасував карткову систему і систематично знижував ціни на товари широкого вжитку на 15–20% у рік, завдяки чому реальна заробітна плата робітників і службовців УРСР у 1950 р. перевищила довоєнний рівень на 24% [9, с. 277–278]. Однак рівень задоволення основних потреб населення все ще був дуже низьким: не була вирішена зернова проблема, не вистачало продуктів тваринництва, овочів, фруктів, багатьох промислових товарів, гострим залишалось житлове питання.

Відтак зростання матеріального й культурного добробуту громадян стало головним пріоритетом державної соціально-економічної політики наступних десятиліть. Протягом 1961–1985 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців у народному господарстві УРСР зросла у 2,2 рази [10, с. 317]. При цьому за рахунок державних дотацій підтримувалась стабільність державних роздрібних цін на основні товари масового попиту. Так, лише на м'ясо-молочну продукцію у 1983 р. дотації становили понад 40 млрд крб; на дотації ЖКГ щороку витрачались майже 6,5 млрд крб [10, с. 319].

У цей період відбулося суттєве поліпшення житлових умов населення: протягом 1961–1985 рр. в УРСР було збудовано 471,8 млн кв.м житла. Як і в попередні роки, житлова площа з державного житлового фонду надавалась громадянам безкоштовно. Підвищувалась якість житла – планування та комфортабельність квартир, їхня забезпеченість комунальними послугами. З 1970 по 1985 рр. питома вага міського житла, обладнаного водопроводом, зросла з 79,7 до 92,4%, каналізацією – з 76,4 до 90,4%, центральним опаленням – з 69,2 до 87,0%, газом – з 66,7 до 85,9% [16, с. 259, 268].

Розвиток медицини відбувався як у напрямі збільшення лікарняного фонду, що засвідчує зростання кількості лікарняних ліжок у 1961–1985 рр. з 79,8 до 131,5 на 10 тис. населення УРСР, так і в напрямі поглиблення її профілактичної спрямованості: практично всі працівники промислових підприємств були

охоплені профілактичними оглядами, масово оздоровлювались у санаторно-курортних закладах; мільйони дітей та підлітків щороку відпочивали у літніх таборах та на туристичних базах, виїжджали на дачі з дитячими садками тощо. Послідовно зростала кількість кваліфікованих медичних кадрів: за той самий період кількість лікарів в УРСР збільшилася з 85,6 тис. до 210,6 тис., тобто у 2,5 рази, а в розрахунку на 10 тис. населення – відповідно з 19,9 до 41,4 фахівців [16, с. 358].

Випереджальними темпами зростали витрати держави на освіту: в цілому по країні за 1961–1985 рр. вони підвищились у 4,5 рази [19, с. 561]. Розширювалось шкільне будівництво, зростала мережа дошкільних та позашкільних закладів освіти, зокрема будинків та палаців піонерів і школярів. В основному був завершений перехід до загальної обов'язкової середньої освіти; поліпшилось забезпечення навчального процесу технічними засобами – кіноапаратами, телевізорами, магнітофонами, 53% шкіл України мали лінгафонні кабінети [14, с. 91–92]. Трудове навчання було наближено до виробництва: учні старших класів проходили поглиблену підготовку до майбутніх професій не лише у шкільних майстернях, але й на підприємствах, в організаціях, у міжшкільних учбово-виробничих комбінатах, яких на початок 1985 р. у республіці вже було відкрито майже 500 [10, с. 332].

Найважливішим джерелом поповнення всіх галузей економіки кваліфікованими кадрами стала система профтехучилищ, яка кожні 5 років збільшувалась на 110–115 закладів [14, с. 108]; виробничу практику учні проходили на базових підприємствах, де для цього створювалися спеціальні дільниці й робочі місця. Система вищої освіти УРСР за 1961–1985 рр. поповнилась на 11 закладів, а кількість студентів подвоїлась [16, с. 335]. Як наслідок, питома вага спеціалістів із вищою та середньою освітою в загальній чисельності робітників і службовців УРСР зростає за цей період з 15,6% до 30,4% [10, с. 338].

Значний внесок у розвиток соціальної сфери зробили безпосередньо підприємства, на базі яких було створено величезну кількість закладів освіти, медицини, культури, спорту, здійснювалась широка шефська допомога, заходи з профорієнтації. Майже третина коштів суспільних фондів споживання складалась із засобів фонду соціально-культурних заходів та житлового будівництва підприємств. Після тривалого періоду виділення коштів на соціальний розвиток за «залишковим принципом» та методом

«від досягнутого», у 1980-і роки почав поширюватися нормативний метод, за яким відрахування до названого фонду становили 30–50% від фонду матеріального заохочення підприємств. Завдяки цьому у промисловості був створений значний потенціал соціальної інфраструктури, відбулося суттєве поліпшення соціально-побутових умов на виробництві, а також рекреаційної, житлової сфери та сфери соціально-побутового обслуговування працівників підприємств.

Поряд із тим у соціальній сфері України протягом останніх десятиліть радянського періоду відбувається наростання низки негативних явищ, об'єктивно обумовлених історичною логікою поступової деградації мобілізаційної економіки.

По-перше, дедалі більш відчутною ставала загальна нестача трудових ресурсів, насамперед у галузях промисловості. Це пояснювалось, з одного боку, їхньою виснаженістю через багатомільйонні демографічні й соціальні втрати воєнних і післявоєнних років та вичерпанням резервів поповнення кадрів зростаючої промисловості за рахунок селян і домогосподарств; спроби держави компенсувати кадровий дефіцит шляхом залучення до виробництва працездатних пенсіонерів часто призводили до зниження результативності праці, водночас сприяючи зростанню додаткових доходів населення. З іншого боку, негативний вплив на динаміку трудових ресурсів спричиняло збільшення питомої ваги робочих місць із застарілим обладнанням. Так, у 1983 р. частка обладнання віком понад 20 років становила у промисловості 15%, а в машинобудуванні – 25% [28, с. 206]. Це призводило до надмірного витрачання коштів на ремонтні роботи й відволікання на це значної кількості працівників, а також до зниження продуктивності праці та підвищення плинності кадрів унаслідок незадоволення робітників станом їхніх робочих місць і характером праці.

По-друге, був порушений зв'язок між оплатою праці, доходами населення та результатами виробництва. Зокрема, посилюлися диспропорції між оплатою праці робітників, насамперед відрядників, і заробітками наукових та інженерно-технічних працівників, а також працівників освіти, медицини, культури, соціального захисту. Співвідношення заробітної плати працівників соціальної сфери і матеріального виробництва у середині 1980-х років становило близько 76% і погіршувалось далі [28, с. 38]. Крім того, відбулися зрушення у структурі доходів населення: частка заробітної плати у них поступово зменшувалась, натомість

зростала частка виплат з суспільних фондів споживання. Так, при збільшенні протягом 1961–1985 рр. середньомісячної заробітної плати в економіці УРСР на 122% суспільні фонди споживання зросли на 435% [16, с. 256]. Наслідком цього стали невинновдана диференціація доходів різних верств населення (з виразною тенденцією перерозподілу соціальних виплат і пільг на користь високодоходних груп) та зниження стимулюючої ролі заробітної плати. Оскільки рівень доходів дедалі більше залежав не від трудових досягнень, а від приналежності до певної соціальної страти, мотивація до високопродуктивної праці та виробничої кар'єри неухильно заміщувалася прагненням підвищити свій соціальний статус.

По-третє, значні проблеми виникли і продовжували накопичуватись у сфері народного споживання й добробуту. Так, поступово загострювалось житлове питання: кількість збудованих квартир у розрахунку на 1000 мешканців зменшилася з 12,0 у 1960 р. до 7,1 у 1985 р. [28, с. 142]. Знижувалась якість як продовольчих, так і непродовольчих товарів, у тому числі широкого вжитку, про що свідчить, зокрема, кількість претензій робітників і службовців, пред'явлених у 1986 р. до якості придбаного верхнього трикотажу (20–25%), іншого одягу (16–18%), взуття (31–33%) [21, с. 72]; дуже високою була частка бракованої побутової техніки, наприклад, у 1987 р. довелося ремонтувати кожен третій кольоровий телевізор [20, с. 157]. Поряд із прихованим та явним зростанням цін, особливо на імпортні товари, погіршувався асортимент товарів вітчизняного виробництва; набуло поширення явище товарного дефіциту, що наприкінці 1980-х років поступово переросло у хронічний товарний голод. Прямим наслідком цих процесів стало накопичення незадоволеного попиту населення на товари й послуги, що знайшло вияв у зростанні відкладеного попиту у вигляді грошових заощаджень: з 1970 по 1987 рр. сума внесків громадян у закладах Ощадбанку СРСР зроста від 46,6 млрд крб до 296,7 млрд крб, а середній розмір внеску збільшився з 581 крб до 1514 крб [20, с. 406].

Нездатність держави до якісного і своєчасного задоволення споживчих потреб населення зумовила поступове поширення в економіці 1960–1980-х років різного роду механізмів соціальної адаптації населення до умов поглиблення системної кризи планової соціалістичної економіки. Найбільш важливим серед них стало поступове відродження малого бізнесу у формі колектив-

но-кооперативної та індивідуально-трудоної діяльності громадян (ІТД). Зокрема, за рахунок останньої в середині 1980-х років у містах здійснювалося близько 50% ремонту взуття, 45% ремонту квартир, 40% ремонту автомобілів, 30% ремонту складної побутової техніки, а на селі частка ІТД у побутовому обслуговуванні доходила до 80% [28, с. 39]. Поряд із тим невпинно поширювалось кооперативне будівництво житла, надання приватних освітніх, медичних, побутових та інших послуг, оренда житлових приміщень, приватні перевезення тощо; дедалі більшої популярності (що згодом перетворилась на життєву необхідність) набувало ведення особистого підсобного господарства. Зрештою ці явища набули дійсно масового характеру, що стало вагомим підтвердженням необхідності формальної інституціоналізації, поряд із державною підприємницькою діяльністю, приватної ініціативи і приватного підприємництва.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи роль держави як колективного підприємця у соціальному розвитку України 1920–1980-х років на підставі зрушень, що сталися внаслідок її діяльності в соціальній сфері, можемо зазначити, що реалізація соціальної функції державного підприємництва в цей період здійснювалась відповідно до змін у соціальній політиці держави на етапах становлення, активного функціонування та деструкції мобілізаційної економіки, що й визначило певні особливості цього процесу.

Безумовним досягненням першого з названих етапів слід вважати формування протягом 1920-х років основ комплексної патерналістської системи державного соціального захисту та освітньо-професійного розвитку, що поширювалась не лише на працівників державних підприємств, а й на всіх учасників суспільного виробництва. Завдяки цьому в економіці проявився ефект позитивної екстерналії, що склав міцне соціальне підґрунтя для вирішення термінових завдань прискореної індустріалізації та переходу до нового технологічного укладу, а згодом – забезпечення перемоги у Другій світовій війні та післявоєнної відбудови народного господарства.

Проте, під час вирішення цих стратегічних завдань, унаслідок посилення інституційної ролі держави та державної монополізації ринку праці, у соціальній політиці держави відбулося посилення екстрактивних тенденцій, спрямованих на використання якомога більшого ресурсу праці за мінімальну ціну. Тому пода-

льше вдосконалення кадрового потенціалу виробництва та управління у 1930–1950-х роках поєднувалося з надвисоким ступенем експлуатації робочої сили при дуже низькому рівні заробітної плати, недостатньому задоволенні навіть елементарних потреб та широкому використанні примусової праці.

Негативні наслідки такої утилітаристсько-мобілізаційної соціальної політики держави проявились у надмірному фізичному й моральному виснаженні трудових ресурсів, якого не здатні були повною мірою компенсувати заходи наступних років, спрямовані на загальне поліпшення умов праці й відпочинку трудящих. Це зумовило поширення в економіці 1960–1980-х років низки соціальних проблем, таких як хронічна нестача робочої сили та вичерпання резервів її поповнення, наростання диспропорцій в оплаті праці та рівні доходів представників різних професій та соціальних груп, прихована інфляція при погіршенні якості та асортименту споживчих товарів, зростання товарного дефіциту та відкладеного попиту населення.

Зрештою стало зрозуміло, що за відсутності ідеологічного тиску на суспільну свідомість та прямого адміністративного примусу до праці держава як колективний підприємець-монополіст не спроможна забезпечити дієву мотивацію працівників до високопродуктивної праці та її справедливую оплату, ефективно використання наявних трудових ресурсів та якісне і своєчасне задоволення зростаючих потреб соціуму. Об'єктивним свідченням цього стало поступове відродження в нашій країні дрібного підприємництва як форми соціальної адаптації населення до системної кризи планової соціалістичної економіки.

Позбувшись тягаря тоталітарної радянської держави, ми на власному досвіді переконалися, що демократична ринкова економіка запобігає проявам державного монополізму як на ринку праці, так і в галузі виробництва споживчих товарів і послуг, тим самим розширюючи вибір громадян під час працевлаштування та при задоволенні потреб. Водночас намагання держави повністю відмовитися від своїх соціальних зобов'язань перед суспільством на тлі поки що дуже слабких спроб відродження традицій соціальної відповідальності приватного бізнесу, як це відбувається сьогодні в Україні, призводять до стрімкої деградації соціальної сфери, що перешкоджає якісному відтворенню трудових ресурсів і неминуче обмежує перспективи економічного зростання країни. Отже, постає необхідність переглянути роль держави і держав-

них підприємств як суб'єктів державного підприємництва у соціальному розвитку з урахуванням як позитивного, так і негативного історичного досвіду, набутого ціною великих суспільних втрат і перемог.

1. Архипова Б.А. Коллективный договор и профком. М.: Профиздат, 1988. 176 с.
2. Бакуменко П.І. Українська РСР у період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). К.: Вид. Київського ун-ту, 1960. 107 с.
3. Боднарчук Т.Л. Підприємництво як чинник соціальних трансформацій: історичний досвід XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2017. № 1 (60). С. 84–96.
4. Гончаров Г.А. «Огосударствленный труд» как элемент советской модели мобилизационной экономики: становление системы 1917–1940 гг. *Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века: сборник материалов всероссийской научной конференции* (Челябинск, 28–29 ноября 2009). Челябинск: Энциклопедия, 2009. С. 323–330.
5. Гончаров Г.А. «Принуждение к труду» и «принудительный труд» в социально-экономической политике первых десятилетий советской власти (1917–1940). *Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века: сборник материалов II Всероссийской научной конференции* (Челябинск, 23–24 ноября 2012). Челябинск: Энциклопедия, 2012. С. 540–545.
6. Еволюція ринкових інститутів в Україні: монографія: у 2 ч. В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін. К.: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2012. Ч.1. 332 с.; Ч.2. 460 с.
7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: УССР. М.: Госстатиздат, 1963. 210 с.
8. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. 2. *Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.)*. К.: Наукова думка, 1984. 440 с.
9. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. 3. Кн. 1. *Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.)*. К.: Наукова думка, 1985. 464 с.
10. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., у 4-х кн. Т. 3. Кн. 2. *Соціалістична економіка в 60–80-ті роки*. К.: Наукова думка, 1987. 440 с.
11. Козак О. Доброчинність в Україні: до історії становлення і розвитку (X – перша половина XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 22–32.

12. Кудласевич О.М. Роль добродійної діяльності у розвитку системи освіти: вітчизняний досвід. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Зб. наук. праць. 2013. Вип. 46. С. 143–156.
13. Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки: Стат. довідник. К.: Радянська школа, 1940. 203 с.
14. Куценко В.И. Региональные особенности развития социально-культурной сферы. К.: Наукова думка, 1984. 224 с.
15. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / НАН України; Інститут історії України. К., 1999. 282 с.
16. Народне господарство Української РСР у 1985 році: Стат. щорічник. К.: Техніка, 1986. 398 с.
17. Народне господарство УРСР, 1940 р.: Стат. довідник. К.: Держполітвидав УРСР, 1940. 158 с.
18. Народне господарство УСРР: Стат. довідник. К.: Народне господарство та облік, 1935. 664 с.
19. Народное хозяйство СССР в 1985 г.: Стат. ежегодник / ЦСУ СССР. М.: Финансы и статистика, 1986. 655 с.
20. Народное хозяйство СССР в 1987 г.: Статистический ежегодник. Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1988. 736 с.
21. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный стат. ежегодник. Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1987. 766 с.
22. Небрат В.В. Соціальні інститути ринку в системі суспільних трансформацій господарства України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Український соціум*. 2017. № 2 (61). С. 84–98.
23. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 3. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму. К.: Наукова думка, 1966. 488 с.
24. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: 1917–1967 гг.: Сб. документов за 50 лет. В 5-ти т. М.: Политиздат, 1967. Т. 2. 798 с.
25. Розвиток народного господарства Української РСР 1917–1967: в 2-х т. Т.1. Будівництво і перемоги соціалізму (1917–1937 рр.). АН УРСР, Ін-т економіки. К.: Наукова думка, 1967. 459 с.
26. Слабошпицький М. Українські меценати: нариси з історії української культури [2-ге вид., допов.]. К.: Вид. М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006. 416 с.
27. Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 210 с.

28. Социальные ресурсы и социальная политика / С.С. Шаталин, Ю.А. Левада, Е.В. Устюжанина и др. М.: Наука, 1990. 272 с.
29. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30.06.1945 «Об отпусках рабочим и служащим». *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1945. № 37.
30. Україна: Стат. щорічник. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. 407 с.

References

1. Arkhipova, B.A. (1988). Collective agreement and trade union committee. M.: Profizdat [in Russian].
2. Bakumenko, P.I. (1960). Ukrainian SSR during the rebuilding of the national economy (1921–1925). K.: Vyd. Kyivs'koho un-tu [in Ukrainian].
3. Bodnarchuk, T.L. (2017). Entrepreneurship as a factor in social transformations: historical experience of the XIX – early XX centuries. *Ukrains'kyj sotsium – Ukrainian society*, 1 (60), p. 84–96 [in Ukrainian].
4. Goncharov, G.A. (2009). "State-Owned Labor" as an element of the Soviet model of the mobilization economy: the formation of the system in 1917–1940. In *Mobilization model of the economy: the historical experience of Russia of the XX century: Proceedings of the Conference*, Chelyabinsk, November 28–29. 2009 (p. 323–330). Chelyabinsk: Entsiklopediya [in Russian].
5. Goncharov, G.A. (2012). "Coercion to work" and "forced labor" in the socio-economic policies of the first decades of Soviet power (1917–1940). In *Mobilization model of the economy: the historical experience of Russia of the XX century: Proceedings of the Conference*, Chelyabinsk, November 23–24. 2012 (p. 540–545). Chelyabinsk: Entsiklopediya [in Russian].
6. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. and others (2012). Evolution of Market Institutes in Ukraine. K.: In-t ekon. ta prohnouzuv. NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Results of the All-Union Population Census of 1959: Ukrainian SSR. (1963). M.: Gosstatizdat [in Russian].
8. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1984). Vol. 2. Creation of a socialist economy (1917–1937). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1985). Vol. 3. Book 1. Construction of the economy of developed socialism (1938–1960). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].

10. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1987). Vol. 3. Book 2. The socialist economy in the 60's – 80's. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Kozak, O. (2016). Charity in Ukraine: to the history of formation and development (X – the first half of the XIX cent.). *Hileia – Gilea*, 110, p. 22–32 [in Ukrainian].
12. Kudlasevych, O.M. (2013). The role of charitable activity in the development of the education system: domestic experience. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 46, p. 143–156 [in Ukrainian].
13. Cultural construction of the Ukrainian Soviet Socialist Republic: *Stat. directory*. (1940). K.: Radians'ka shkola [in Ukrainian].
14. Kutsenko, V.I. (1984). Regional features of development of socio-cultural sphere. K.: Naukova dumka [in Russian].
15. Lazans'ka, T.I. (1999). The history of entrepreneurship in Ukraine (on the materials of the trade and industrial statistics of the XIX cent.). K.: National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
16. National Economy of the Ukrainian SSR in 1985: *Stat. yearbook*. (1986). K.: Tekhnika [in Ukrainian].
17. National Economy of the Ukrainian SSR, 1940: *Stat. directory*. (1940). K.: Derzhpolityvydav URSS [in Ukrainian].
18. National Economy of the Ukrainian SSR: *Stat. directory*. (1935). K.: Narodne hospodarstvo ta oblik [in Ukrainian].
19. The national economy of the USSR in 1985: *Stat. yearbook*. (1986). M.: Finansy i statistika [in Russian].
20. The national economy of the USSR in 1987: *Statistical yearbook*. (1988). M.: Finansy i statistika [in Russian].
21. The national economy of the USSR for 70 years: *Jubilee stat. yearbook*. (1987). M.: Finansy i statistika [in Russian].
22. Nebrat, V.V. (2017). Social institutes of the market in the system of social transformations of the economy of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. *Ukrains'kyj sotsium – Ukrainian society*, 2 (61), 84–98 [in Ukrainian].
23. Nesterenko, O.O. (1966). Development of industry in Ukraine. Part 3. Ukrainian industry during the construction of socialism and communism. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
24. Decisions of the Party and Government on Economic Issues: 1917–1967: *Collection of documents for 50 years*. (1967). In 5 volumes. Vol. 2. M.: Politizdat [in Russian].

25. Development of the national economy of the Ukrainian SSR in 1917–1967. (1967). In 2 volumes. Vol. 1. The construction and victories of socialism (1917–1937). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
26. Slaboshpyts'kyj, M. (2006). Ukrainian patrons: essays on the history of Ukrainian culture. K.: Vyd. M.P. Kots'; Yaroslaviv Val [in Ukrainian].
27. Sluts'kyj, O.B. (1957). Soviet and cultural construction in Ukraine in the early years of the struggle for socialist industrialization of the country (1926–1929). K.: Vyd. AN URSS [in Ukrainian].
28. Shatalin, S.S., Levada, E.V. and others. (1990). Social resources and social policy. M.: Nauka [in Russian].
29. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of 30.06.1945 "On holidays to workers and employees". (1945). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR – Statements of the Supreme Soviet of the USSR*, 37 [in Russian].
30. Ukraine: *Stat. yearbook*. (1926). Kh.: TsSU USRR [in Ukrainian].

Одержано 10.07.2017 р.

Г.С. Іванишина

РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРОБІРНОГО НАГЛЯДУ В УКРАЇНІ

У статті досліджено основні тенденції розвитку системи пробірного нагляду в Україні. Визначено сутність пробірного нагляду та механізми його здійснення. Досліджено періоди становлення системи пробірного нагляду в Україні з описом найбільш важливих подій з початку XVI століття зі зміни підходів до таврування, організаційних реформ, інших форм державного контролю у сфері виробництва і переробки дорогоцінних металів і каміння. Виокремлено основні практики пробірного нагляду за роки незалежності України, висвітлені реформи та реалізація державної політики контролю якості в сфері виробництва і переробки дорогоцінних металів і каміння. Описано ключові проблеми, вирішення яких визначає перспективи подальшого розвитку системи національного пробірного нагляду та входження України у міжнародні інституції з випробувань та клеймування виробів із дорогоцінних металів.

Ключові слова: національна економіка, пробірний нагляд, система пробірного нагляду, дорогоцінні метали і каміння, контроль за якістю виробів з дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння, ювелірна промисловість, клеймування.

Постановка проблеми. Складовими національної економіки є її галузі, співвідношення між якими становить галузеву структуру. У цій структурі важливе місце належить виробництву дорогоцінних металів і коштовного каміння. Держава здійснює контроль за видобуванням, виробництвом, використанням, обігом, обліком і зберіганням дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та виробів із них. В Україні система пробірного контролю за якістю ювелірних виробів з дорогоцінних металів формувалася під впливом історичних та соціально-економічних чинників. Загалом, пробірний нагляд є важливим напрямком державної політики, зокрема її фінансової складової.

Пробірний нагляд як дещо специфічний об'єкт дослідження залишається актуальним науковим напрямом. Особливо це важливо з огляду на реформи у системі центральних органів державної влади, зокрема контролюючих, які розпочались у 2014 р. і тривають досі. За таких умов фахівці і науковці мають більш ґрунтовно вивчати значення пробірного нагляду, його якість у вітчизняних умовах та формулювати свої пропозиції з вирішення тих проблем, які виникають у даній стратегічно важливій сфері. Для цього необхідно розуміти ретроспективні умови формування системи пробірного нагляду в Україні, аби визначати слабкі місця та протидіяти їх виникненню в майбутньому.

На відміну від здійснених напрацювань, дане дослідження покликане охопити основні етапи розвитку ювелірної галузі в Україні, які мають свої відмінні пріоритети, що суттєво впливають на господарство в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати даного дослідження сформульовані на основі аналізу праць українських вчених, які звертались до даного питання. Серед них – Т. Артюх [3], Д. Видолоб, О. Гавриленко, В. Губарева, Н. Луців [2], М. Назимок, О. Маліченко, А. Посохов, К. Семенюк [4], Ю. Тітова [8], В. Федорук, О. Шликов та ін. Вважаємо, що ці напрацювання вимагають доповнення історичним ракурсом вивчення практики пробірного нагляду в Україні.

Постановка мети і завдань. Метою публікації є визначення основних етапів становлення системи пробірного нагляду в Україні з описом найбільш важливих подій, зміни підходів до клеймування, організаційних реформ, інших форм державного контролю в сфері виробництва і переробки дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння.

Виклад основного змісту дослідження. Переважно державний пробірний нагляд розглядається як система організаційно-технічних і правових заходів, спрямованих на здійснення державного контролю за видобуванням, виробництвом, використанням, обігом, обліком і зберіганням дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та виробів із них, а також виконанням операцій із зазначеними цінностями і на забезпечення залучення до вторинної переробки відходів і брухту, що містять дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння [1].

Категорія пробірного нагляду розкриває контролюючий вплив держави на різні дії щодо виробництва та переробки доро-

гоцінних металів і дорогоцінного каміння (рис. 1). Пробірний нагляд охоплює різні заходи організаційно-технічного та правового характеру, які в системній взаємодії забезпечують контроль за якістю виробів з дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння, збереження та ефективного використання їх скарбу.

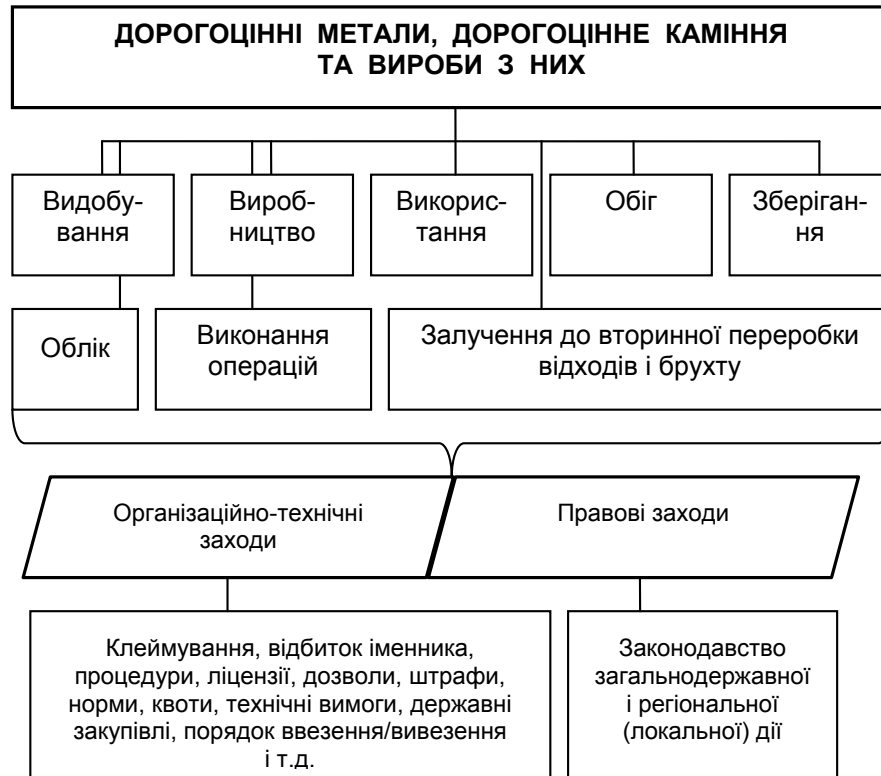

Рис. 1. Сутність пробірної нагляду як важливого напрямку державної політики

Джерело: побудовано автором за даними [1].

Пробірний нагляд в Україні відіграє значну роль для розвитку ювелірної промисловості. Як пише Н. Луців, сьогодні перед ювелірною промисловістю постають проблеми, які, насамперед, пов'язані з якістю, безпечністю та надійністю: це недотримання виробниками вимог законодавства України у сфері застосування технічних регламентів та стандартів, відсутність на підприємств-

вах системи управління якістю, застосування суб'єктами господарювання «нестандартних сплавів» та домішок, використання імпортованих сплавів низької якості, нестійких покриттів, які не пройшли випробування на відповідність показникам надійності та безпеки [2, с. 79]. Негативні висновки щодо якості вітчизняної ювелірної продукції роблять Т. Артюх та І. Григоренко. Учені зазначають, що зважаючи на незначний в Україні видобуток золота, метал, який використовується ювелірами, або вилучений з брухту, відходів та «електронного лому», або готова імпортована лігатура, інколи невідомого повного хімічного складу. Для того, щоб провести ретельний афінаж (очищення благородних металів) потрібне дороге технологічне обладнання, а для значної частки підприємств це не під силу, тому в ювелірні прикраси потрапляють такі хімічні елементи, як кадмій, свинець, індій, ртуть, залізо, олово, марганець, хром та інші, які чинять негативний вплив на здоров'я людини [3, с. 154]. З таких тверджень можна прийти до висновку, що сфера використання і виробництва дорогоцінних металів та каміння в Україні перебуває в площині численних ризиків, відображаючи загальні недоліки у сфері господарювання, що обумовлює необхідність модернізації підходів пробірної нагляду.

Пробірний нагляд в Україні пройшов різні етапи становлення. Якщо брати до уваги глибоку ретроспективу, до здобуття нашої державою незалежності, то імпонує підхід К. Семенюк, яка здійснила періодизацію регулювання ювелірної галузі України. У табл. 1 відображено основні етапи та їх загальну характеристику.

У період підневільності українських земель не було можливості здійснення самостійного пробірної нагляду у формі клеймування та й узагалі система контролю якості ювелірних виробів була впроваджена пізніше, ніж у більшості європейських держав. Лише з XVI ст. історики знаходять факти клеймування виробів із золота. На західноукраїнських землях у період приналежності до Речі Посполитої практика реєстрації клейм у міських актах була відсутня та була впроваджена лише після їх входження до складу Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії. Мережа пробірних установ на західноукраїнських землях почала поширюватись швидше, ніж на територіях в складі Російської імперії (з кінця XVIII ст.). Більше того, з 1806 р. у межах Австрійської імперії впроваджувалась триступенева ієрархія пробірних установ: другий рівень формували такі структури в головних містах, а третій –

«субституції», які розташовувались у менших містечках. Це підтверджувало активний розвиток організаційного забезпечення пробірного нагляду тих часів.

Таблиця 1

Основні етапи становлення системи пробірного нагляду в Україні

№ з/п	Етап	Загальна характеристика
1	XVI – кінець XVIII ст.	Становлення загальних практик регуляторних впливів на підневільних українських землях. Перші факти клеймування у XVI ст. Введення обов'язковості проб і клеймування дорогоцінних виробів у XVII ст. Введення системи пробірного нагляду (іменний указ Петра I, 1700 р.). Практика державного контролю проби на західноукраїнських землях (введена в Австро-Угорській імперії з 1784 р.), розвиток мережі державних пробірних установ на українській території, у складі Австрійської імперії.
2	початок XIX – середина XIX ст.	Становлення мережі установ пробірного нагляду на українських територіях. Поява та розвиток власних пробірних палат на території України, у складі Російської імперії. Цільова підготовка майстрів пробірної справи для випробування і клеймування срібних та золотих виробів. Обов'язкове створення пробірних палат в усіх містах (указ Миколи I, 1840 р.).
3	кінець XIX ст. – 1917 р.	Розвиток мережі установ пробірного нагляду на українських землях. Поява в системі державного управління додаткових контрольних органів в умовах стрімкого розвитку ювелірної промисловості як наслідку машинізації виробництва. Чинність «Пробірного статуту» зі збільшенням кількості проб. Введення єдиного клеймування на території Російської імперії та вдосконалення системи клеймування на західноукраїнських землях.

Продовження таблиці 1

№ з/п	Етап	Загальна характеристика
4	1918–1991 рр.	Розвиток пробірного нагляду в умовах радянської економіки (на західноукраїнських землях – з 1939 р.). Формування мережі пробірних управлінь (окружних, обласних), з 1940-х років – інспекцій пробірного нагляду (4 на території України). Чинність «Положення про пробірний нагляд за ювелірним промислом і торгівлею виробами із дорогоцінних металів» (1922 р. з наступними поправками). Впровадження метричної системи клеймування (1927 р.). Зростання значення пробірного нагляду в умовах розвитку в СРСР оборонної, радіоелектронної, ювелірної промисловості у післявоєнний період.
5	початок 1991 р. – початок 2000-х років	Реорганізація Південно-Західної інспекції пробірного нагляду в Центральну Українську державну інспекцію пробірного нагляду Міністерства фінансів СРСР (27.06.1991 р.), створення Державної пробірної палати Міністерства фінансів України (9.10.1991 р.). Впровадження державних пробірних клейм незалежної України (31.08.1994 р.). Формування законодавства, чинність Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (1998 р.). Розвиток мережі казенних підприємств пробірного контролю, створення Державної пробірної служби (2000 р.). Стрімкий розвиток ювелірної промисловості в умовах приватизації державних ювелірних підприємств.

Продовження таблиці 1

№ з/п	Етап	Загальна характеристика
6	початок 2000-х років і дотепер	Якісний розвиток державного управління ювелірною галуззю в Україні, поява ефективних складових державного регулювання. Створення Державної пробірної служби України та регіональних пробірних установ. Бурхливий розвиток ювелірної промисловості (десятикратне зростання у період 2000–2008-х років). Поступова лібералізація обігу дорогоцінних металів. Створення Союзу ювелірів України (2005 р.). Створення Державної пробірної служби України за новими стандартами (2010 р.). Організаційні реформи у сфері пробірного нагляду з 2014 р.: ліквідації Державної пробірної служби, розподіл функціональних зобов'язань між Міністерством фінансів України і Державною службою з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів.

Джерело: побудовано автором за даними [4, с. 8–9].

З плином років неодноразово змінювались знаки клейм, здійснювалась їх уніфікація та адаптація до територіальних умов. При цьому клеймування різнилось для різних типів дорогоцінних металів. Змінювались системи клеймування, позначення дат виготовлення виробу і т.д. Цікавою була практика у Російській імперії кінця ХІХ ст., коли застосовувались загальні і спеціальні клейма. Останні використовувалися в межах окремого округу. Усі ці практики були важливими для формування сучасної політики клеймування у системі пробірного нагляду в Україні.

Період СРСР ознаменований організаційними перетвореннями з формуванням міжреспубліканської мережі пробірних інспекцій. Державні пробірні клейма чітко регламентували затверджені зразки і технічні умови. Практика клеймування закономірно зазнавала постійних реформ. Показовим був 1927 р., коли впроваджувалась метрична система клеймування, і 1958 р., коли впроваджувалась система клеймування нового зразка.

Зосередимо більшу увагу на періоді незалежної України. Державний пробірний нагляд став особливо важливим з середини 90-х років ХХ ст., коли в економіку почав інвестуватись

приватний капітал, що, в свою чергу, формувало сприятливі передумови для розвитку ювелірної промисловості. До цього в Україні діяло лише 4 великі ювелірні підприємства та не було практики виробництва ювелірних сплавів без використання імпортної сировини.

Перші роки незалежності ознаменовані створенням Державної пробірної палати України та прийняттям Декрету Кабінету міністрів України «Про державний пробірний нагляд». Саме цей перший документ визначив сутність державного пробірного нагляду, схематично відображеного на рис. 1, а також подав такі дефініції, як дорогоцінні метали, дорогоцінне каміння, вироби з дорогоцінних металів, видобування дорогоцінних металів, видобування дорогоцінного каміння, виробництво дорогоцінних металів, використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, проба, державне пробірне клеймо, клеймування, іменник, операції з дорогоцінними металами і дорогоцінним камінням [1]. Також даний норматив регламентував процедури клеймування і встановлення проб, функціональність органів державного пробірного нагляду.

Згідно Постанови Кабінету міністрів України «Про державний пробірний нагляд та організацію обігу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння» (від 9.10.1991 р.; втратив чинність у 1998 р.) на базі діючої в м. Києві Центральної Української державної інспекції пробірного нагляду Міністерства фінансів СРСР було створено Державну пробірну палату України на засадах господарського розрахунку, з підпорядкуванням їй усіх державних інспекцій пробірного нагляду, розташованих на території України, а також постійних контролерів на підприємствах по обробці алмазної сировини [5]. Законодавство регламентувало, що на Державну пробірну палату України покладається «здійснення державного пробірного нагляду на території республіки, контроль за правильністю використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, забезпечення залучення до вторинної переробки їх лому і відходів на підприємствах, в установах і організаціях усіх галузей народного господарства, незалежно від форм власності і підпорядкованості» [5]. Фактично, до нині така функціональність профільних державних установ збереглась, хоча за останні роки відбулось розділення сфер впливів, про що буде йти мова нижче.

Серед інших показових подій становлення системи пробірного нагляду в Україні є те, що у 1994 р. було введено, вперше за

часів незалежності, державне клеймування, а також почала впроваджуватись профільна нормативна основа виробничої, переробної, торговельної та іншої діяльності з використання дорогоцінних металів і каміння. Зокрема у 1994 р. було прийнято Закон України «Про видобуток і переробку дорогоцінних металів і каменів в Україні», який згодом (з 1997 р.) був замінений діючим нині нормативом – Законом України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними». Даний норматив сьогодні є фактично основним у даній сфері, реалізуючи у вітчизняних умовах положення Конвенції з випробувань та клеймування виробів з дорогоцінних металів (1972 р.). Він містить важливі положення щодо:

– понятійно-термінологічної бази (дорогоцінні метали, дорогоцінне каміння, дорогоцінне каміння органогенного утворення, напівдорогоцінне каміння, видобуток дорогоцінних металів, видобуток дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння, виробництво дорогоцінних металів, використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, операції з дорогоцінними металами і дорогоцінним камінням, дорогоцінним камінням органогенного утворення та напівдорогоцінним камінням, Державний фонд дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України, Історичний фонд дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України, золотий запас України, банківські метали, оперативний резерв золота, Державне сховище дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України, скарб дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, державне пробірне клеймо, клеймування та ін.);

– функцій управління органів виконавчої влади України у сфері видобутку, виробництва, використання, зберігання дорогоцінних металів і каміння, напівдорогоцінного каміння та контролю за операціями з ними [6].

У 1999 р. державні управління пробірного нагляду реорганізовано в державні інспекції пробірного контролю. Загалом таких інспекцій функціонувало 4 – Центральна у м. Київ, Західна у м. Львів, Південна у м. Одеса та Східна у м. Харків. Певним чином це зберегло традиції пробірного нагляду з часів СРСР, коли саме в цих містах існували відповідно інспекції. Більше того, саме тут діяли державні, а згодом приватизовані, ювелірні заводи (нині вони досі функціонують, за винятком Одеського ювелірного заводу).

У 2000 р. згадані регіональні інспекції було ліквідовано та створено натомість Центральне, Східне, Західне і Південне казенні підприємства пробірного контролю. Важливою подією того часу було створення Державної пробірної служби України. У 2010 р. було значно вдосконалено нормативні основи її діяльності з затвердженням Указу Президента України «Про Положення про Державну пробірну службу України». Загалом останній етап К. Семенюк (див. табл. 1) позначає як період якісного розвитку державного управління ювелірною галуззю. У принципі, в порівнянні до попередніх етапів нині дійсно маємо певні зрушення за даним напрямом. Проте, з іншого боку, загострюється чимало проблем.

Так, нинішній етап є важливим у плані організаційних реформ у сфері пробірного нагляду. У 2014 р. чинний Уряд України провів численні зміни в системі контролюючих органів, орієнтуючись на оптимізацію штату держслужбовців та покращення якості роботи. У коло реформ попала Державна пробірна служба. У результаті державний пробірний нагляд перейшов до компетенції Міністерства фінансів України, а споживчі інтереси щодо виробів з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння станом на початок 2017 р. відстоює Державна служба з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів. Цей орган координується через міністра аграрної політики та продовольства України та фактично розпочав свою діяльність з квітня 2016 р. Законодавством регламентовано його повноваження щодо здійснення державного нагляду за дотримання законодавства про захист прав споживачів (у тому числі споживачів виробів з дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння) [7]. З метою виконання позначених завдань, у структурі Державної служби з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів утворено сектор державного пробірного контролю, підпорядкований департаменту захисту споживачів.

Ліквідація Державної пробірної служби певним чином була виправданою. Як стверджувала Ю. Тітова, ще до реформ 2014 р. система органів державного регулювання обігу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, незважаючи на її розгалуженість та спроби реформування, є такою, що потребує вдосконалення, оскільки через надмірну бюрократизацію, невиправдане дублювання функцій, застарілі норми законодавства та незначну результативність діяльності окремих її органів вона не забезпечує належного функціонування галузі [8, с. 47]. Тепер стоїть питання,

чи нові профільні структури будуть спроможні забезпечити прозорий регуляторний процес, чи поточні зміни є лише формальними кроками?

До опису таких організаційних реформ слід додати, що в за-собах масової інформації суб'єкти бізнесу у сфері виробництва, переробки дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння критично сприйняли ліквідацію Державної пробірної служби. На певний час суб'єкти бізнесу не могли провадити свою діяльність, що підвищило їх ризику. Наразі дана сфера залишається в невизначеному регуляторному полі, а ефективність управлінських рішень нових структур в особі Міністерства фінансів України та Державної служби з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів може підтвердити лише час.

Окрім організаційних невизначеностей суб'єкти бізнесу зазнали також податкових змін. У ході реформи з ліквідації Державної пробірної служби України, також підкреслено значимість Державної фіскальної служби, яка у сфері пробірного нагляду зобов'язана здійснювати контроль за правильністю нарахування і сплати податків. Водночас, ті реформи, які були здійснені, не сприяють розвитку ювелірного бізнесу в Україні. Фахівці критично сприймають впровадження пенсійного збору у розмірі 10%, який сплачується при обов'язковому клеймуванні напівготової ювелірної продукції. З одного боку, бізнес залишили на спрощеній системі оподаткування. З іншого боку, впровадження пенсійного збору значно підвищило вимушені виплати підприємців, зменшуючи кількість офіційно зареєстрованих фізичних осіб у даному правовому статусі.

На фоні організаційних реформ слід звернути увагу на значні прогалини в статистичному супроводі пробірного нагляду в Україні. Для прикладу, в публічному доступі експрес-випуски Державної служби статистики України «Продаж споживчих товарів, які вироблені на території України, у торговій мережі», дані яких давали змогу проаналізувати ринок ювелірних виробів в Україні, обмежуються 2010-м роком. Важливим інформаційним джерелом було щорічне звітування Державної пробірної служби, яка наразі ліквідована (останній звіт про результати контрольної-наглядової роботи служби за 2013 р.). Ця структура до 2013 р. публікувала на своєму офіційному сайті основні статистичні дані щодо: обсягів надходження виробів з дорогоцінних металів до органів державного пробірного контролю та клеймованих заводами; співвідно-

шення обсягів клеймованих ювелірних виробів за видами дорогоцінного металу; середньої маси ювелірних виробів; розподілу надходження ювелірної продукції за постачальниками (виготовлювачами, не виготовлювачами і т.д.); клеймування виробів з дорогоцінних металів за основними пробами; кількості зареєстрованих відбитків іменників (станом на 2013 р. – 1200 одиниць) і т.д. [9]. Окремі дані також можна отримати з офіційного сайту Державного гемологічного центру України, а також регіональних казенних підприємства пробірного контролю, які здійснюють обов'язкове клеймування ювелірних та побутових виробів. Разом з тим, стратегічне значення сфери виробництва та переробки дорогоцінних металів і каміння вимагає формування прозорого інформаційного забезпечення, яке б дозволяло аналізувати тренди видобування, обробки, продажу і т.д. в достатній часовій ретроспективі та з відображенням конкурентних умов у ювелірній промисловості.

До опису етапів становлення системи пробірного нагляду в Україні також слід додати, що, незважаючи на різні організаційні реформи, залишаються незмінними основні напрями та інструменти такого нагляду (табл. 2).

Таблиця 2

Сучасні напрями та інструменти пробірного нагляду в Україні

Адміністративні	Економічні	Інформаційні
<ul style="list-style-type: none"> – регулювання видобутку сировини; – встановлення правил оцінки якості сировини та виробів; – встановлення правил дистрибуції, транспортування продукції та безпеки виробництва; – створення навчальної бази для поповнення кадрового резерву ювелірної галузі, галузей переробки металів і каміння; – заохочення шляхом надання державних замовлень; – створення режиму сприяння експорту продукції, встановлення експортних квот. 	<ul style="list-style-type: none"> – оподаткування; – ставка мита для ввезення/експорту сировини та готової продукції; – вартість оцінки та ліцензування діяльності; – надання, гарантування кредитів; – створення інвестиційних програм; – виділення дотацій. 	<ul style="list-style-type: none"> – просування на державному та міжнародному рівнях вітчизняної ювелірної школи; – збереження, пропагування та поширення культурного надбання та художніх традицій, шкіль, культурного спадку в сфері виробництва з дорогоцінних металів і каміння.

Джерело: побудовано автором за даними [4, с. 77].

Вважаємо, що в Україні актуалізується не стільки підбір інструментів пробірного нагляду, як ефективність їх застосування. Здійснюючи управлінські впливи слід пам'ятати про стратегічну важливість сфери добування і переробки дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння, що є важливою безпековою детермінантою розвитку Української держави.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Система пробірного нагляду в Україні безпосередньо залежить від соціально-економічного розвитку. Її історія пов'язана з тривалою бездержавністю та територіально-політичним поділом українських земель, що позбавляло можливості формування власної системи пробірного нагляду. Разом з тим, за 25 років незалежності України влада мала достатній часовий проміжок для становлення власної ефективної системи управління добуванням і переробкою дорогоцінних металів та каміння. Наразі такої системи сформовано не було. Більше того, актуалізувались проблеми стихійного добування бурштину, недосконалість ринку ювелірних виробів, скорочення суб'єктів малого і середнього бізнесу в даній сфері. Усе це підтверджує численні проблеми у сфері пробірного нагляду, які в принципі відображають загальні недоліки системи державного управління. За таких умов залишаються актуальними дослідження ретроспективного характеру щодо практики пробірного нагляду в різні періоди становлення Української держави. Особливої уваги потребує організаційне забезпечення з частими реформуваннями за роки незалежності, зокрема: зменшення 10% пенсійного збору до 3–5%, що в цілому збільшить надходження більше як у 2 рази; зменшення відрахувань частини чистого прибутку (дивідендів) до бюджету; вдосконалення механізму підвищення тарифів на випробування та клеймування із дорогоцінних металів у 2018 р.; захист державних пробірних клейм через знаходження обладнання та клейм на непідконтрольних територіях в зоні бойових дій та окупованого Криму, частини Донецької та Луганської областей; участь України у Міжнародній асоціації пробірних служб (IAAO) та приєднання до Конвенції з випробування і клеймування виробів з дорогоцінних металів. Тому даний напрям буде предметом подальших досліджень автора.

1. Про державний пробірний нагляд: Декрет Кабінету міністрів України від 17.05.1993 року № 53-93 (втратив чинність від 11.12.1997 року, підстава 637/97-вр): Законодавство України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/53-93>

2. Луців Н.В. Проблеми та основні тенденції розвитку вітчизняного ринку ювелірних виробів. *Товарознавство та інновації*. 2012. Вип. 4. С. 79–89.
3. Артюх Т.М., Григоренко І.В. Проблеми безпеки та надійності ювелірних виробів. *Науковий вісник*. 2008. Вип. 18.7. С. 153–157.
4. Семенюк К.М. Механізми державного регулювання розвитку ювелірної галузі в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02. Харків, 2015. 214 с.
5. Про державний пробірний нагляд та організацію обігу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння: Декрет Кабінету міністрів України від 09.10.1991 року № 246 (втратив чинність від 8.04.1998 року, підстава 475-98-п): Законодавство України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/246-91-%D0%BF>
6. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними: Закон України від 18.11.1997 року № 637/97-ВР: Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80/page>
7. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: Постанова Кабінету міністрів України від 2.09.2015 року № 667: Законодавство України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF>
8. Тітова Ю.О. Система суб'єктів державного регулювання обігу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння в Україні. *Європейські перспективи*. 2012. № 4(1). С. 43–48.
9. Інформаційно-аналітичні матеріали про діяльність ювелірної галузі України у 2013 році, підготовлені Державною пробірною службою України: Uvelux. URL: <http://uvelux.com/news/informatsionno-analiticheskie-materialy-o-deyatelnosti-yuvelirnoj-otrasli-ukrainy-v-2013-godu>.

References

1. On State Probation Supervision: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated May 17, 1993, No. 53–93 (expired on 11.12.1997, basis 637/97-pp.): Legislation of Ukraine. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/53-93> [in Ukraine].
2. Lutsiv, N.V. (2012). Problems with the basic tendency in the development of Ukrainian jewelry market. *Tovarovnavstvo ta innovatsiyi*, 4, p. 79–89 [in Ukraine].

3. Artyuk, T.M., Grigorenko, I.V. (2008). Problems of safety and reliability of jewelry. *Scientific herald*, 18.7, p. 153–157 [in Ukraine].
4. Semeniuk, K.M. (2015). Mechanisms of state regulation of the development of the jewelry industry in Ukraine: diss. for obtaining a degree. state sciences exercise: special 25.00.02. Kharkiv, 214 p. [in Ukraine].
5. On State Probationary Supervision and Organization of Circulation of Precious Metals and Precious Stones: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 09.10.1991 No. 246 (expired on April 8, 1998, basis 475-98-p): Ukrainian Legislation. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/246-91-%D0%BF> [in Ukraine].
6. On state regulation of production, production and use of precious metals and precious stones and control over operations with them: Law of Ukraine dated November 18, 1997 No. 637/97-BP: Ukrainian legislation. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80/page> [in Ukraine].
7. On Approval of the Regulation on the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 2.09.2015 No. 667: Ukrainian Legislation. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF> [in Ukraine].
8. Titova, Y.O. (2012). The system of subjects of the state regulation of the circulation of precious metals and precious stones in Ukraine. *European prospects*, 4(1), p. 43–48 [in Ukraine].
9. Information and analytical materials on the activities of the Ukrainian jewelry industry in 2013, prepared by the State Probation Service of Ukraine: Uvelux. URL: <http://uvelux.com/news/informatsionno-analiticheskie-materialy-o-deyatelnosti-yuvelirnoj-otrasli-ukrainy-v-2013-godu> [in Ukraine].

Одержано 10.11.2017 р.

В.Б. Буторіна

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА

У статті проаналізовано формування окремих складових підприємництва за умов трансформації суспільного виробництва. Визначено стримуючі і сприятливі фактори використання людиною підприємницьких здібностей у різних соціально-економічних системах.

Ключові слова: підприємництво, підприємницькі здібності, новаторство, ризик, товарне виробництво, натуральне виробництво, праця, земля, капітал, спосіб виробництва.

Постановка проблеми. У людському суспільстві під час провадження господарської діяльності здавна виявляється така здатність окремих індивідів як підприємливість. Зародження і прояв підприємницьких здібностей, використання окремих функцій підприємництва для підвищення ефективності поєднання ресурсів історично переплелись як з першим, так і з другим поділами праці. Тому дослідження формування і розвитку підприємництва буде неповним без аналізу джерел його виникнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До початку ХХ ст. у економічній думці переважали дослідження понятійного апарату та функцій підприємництва – Р. Кантільйон, А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Маршалл. Вчені ХХ ст. приділяли більшу увагу взаємодії підприємництва з іншими сферами суспільного життя та переосмисленню підприємницької діяльності в цілому – М. Вебер, В. Зомбарт, Е. Кросленд і Дж. Стрейчі, Л. Мізес, Ф. Хаєк, М. Фрідмен, Дж. Гелбрейт. Роль підприємництва у суспільстві зазнала нового тлумачення – Й. Шумпетер, П. Друкер. Вітчизняні вчені досліджують теоретичні основи розвитку підприємницької діяльності в економіці України (Л. Малінчук, Л. Любохинець, В. Сизоненко, Ю. Ніколенко, А. Виноградська), ретроспективні аспекти формування та розвитку підприємництва (В. Небрат, Н. Супрун, О. Вербова, Т. Лазанська, Н. Горін,

Т. Ігнатська, В. Фещенко, О. Кудласевич, О. Богашко), проблеми і перспективи розвитку підприємництва в Україні (А. Чухно, З. Варналій, М. Долішній, І. Козоріз).

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. Появу підприємництва у сучасній його формі пов'язують з етапом формування ринкової економіки. Проте в окремих сферах господарської діяльності і раніше виявлялись окремі функції підприємництва (творча, організаційна, ресурсна). Тому ретроспективне дослідження підприємництва доцільно розпочинати з пошуку його джерел, аналізу процесу зародження окремих елементів підприємницької діяльності.

Мета статті – представити результати дослідження історичних джерел підприємництва, умов його формування, що визначають детермінанти розвитку та успішності підприємницької діяльності.

Виклад основного змісту дослідження. Історичний розвиток підприємництва як економічного і соціального феномену пов'язаний з поступальною зміною економічних та суспільних цілей, продуктивних сил та підприємницьких здібностей. Кожен суспільний лад відзначився в історії передумовами та перешкодами, які впливали на тенденції формування та розвитку підприємництва.

У традиційному суспільстві примітивні знаряддя праці і слабкість розвитку продуктивних сил стали причиною колективізму в організації виробництва та пріоритетності колективних потреб перед індивідуальними [6, с. 120; 12]. Власність була общинною, праця мала колективний характер, а розподіл відзначався зрівняльністю. За таких умов, безперечно, слабо виявлялись навіть окремі складові підприємницьких здібностей, які могли бути притаманними окремим індивідам. Будь-яка господарська діяльність не могла відбуватись на власний розсуд і ризик: колективність прийняття рішення задля досягнення спільних економічних інтересів ставала на заваді. Природний поділ праці і натуральний характер виробництва слугували гальмом організаційно-технологічних нововведень і унеможлилювали реалізацію природної схильності окремих людей до ризику, індивідуалізму та новаторства.

Вдосконалення знарядь і прогрес у соціально-виробничій організації життя спричинили відокремлення скотарства від землеробства та першого великого суспільного поділу праці. І хоч про

прагнення до прибутку у звичному сьогодні розумінні ще не йшлося, проте поява додаткового продукту дала поштовх до усвідомлення економічної ефективності обміну ним. Стрімке відокремлення ремесла як специфічного виду господарської діяльності становить зміст другого суспільного поділу праці і відкриває простір активізації обміну, виникнення товарно-грошових відносин.

Поступовий розвиток продуктивних сил руйнує общинні відносини і виключність общинної власності на засоби виробництва. Виникає фундаментальна основа і невід'ємний атрибут сучасного підприємництва – приватна власність. Праця як виробничий ресурс уже не генерується винятково членами общини, її можна залучати ззовні в залежності від виробничої необхідності. Майнове розшарування суспільства, агресивна поведінка по відношенню до сусідів (воєнні конфлікти) створюють передумови до формування системи залежності та виникнення рабовласництва. При цьому витрати на працю як ресурс люди прагнуть мінімізувати, виникає експлуатація як феномен реалізації влади шляхом використання чужої неоплаченої праці. Управлінські якості та організаційні здібності відрізняють нову соціальну групу, яка становить потенціал формування підприємця.

Зі збільшенням додаткового продукту набули розвитку нові галузі сільського господарства, будівництво, архітектура, наука, мистецтво. Гонитва за підвищенням продуктивності праці спонукала інновації у виробництві засобів праці. Нові професії виникають не лише у сфері матеріального виробництва. Підприємливість окремих членів суспільства знаходить реалізацію у купецькій та лихварській видах діяльності, що відбувається на тлі розвитку товарно-грошових відносин. Саме скорочення прибутковості рабовласницьких володінь стало поштовхом ускладнення земельних відносин між великими землевласниками і вільними селянами-орендарями та рабами (створення системи колонад). У конкурентній боротьбі між виробниками переваги отримують ті, хто найефективніше може поєднувати ресурси і просувати на ринок свій товар, тобто той, хто має підприємницькі здібності.

З огляду на перелічені економічні передумови, закономірними є поділ між сільським господарством і промисловістю, поділ праці на фізичну і розумову, поділ виробництва на велике та дрібне, адміністративний поділ між містом і селом. Феодальний лад передбачав поєднання великої земельної власності з правом кріпака-селянина на ведення власного господарства з використанням

власних засобів виробництва і худоби. Проте право власності на землю залишалось за феодалом, селянин, будучи безпосереднім виробником, у повній мірі не розпоряджався додатковим продуктом, що перешкоджало повній реалізації економічних інтересів селян та пригнобленням реалізації новаторської функції. Переважна частина доходу земельних власників витрачалася на задоволення власних потреб, що скорочувало можливості інвестувати у вдосконалення технології виробництва.

Експлуатація селян передбачала стягнення феодальної ренти, яка за період V–XV ст. трансформувалась із відробіткової та продуктової у грошову. Комутація ренти призвела до поширення товарно-грошових відносин: земля також усе частіше стає об'єктом купівлі-продажу. Саме грошова рента спонукає селян ефективніше виготовляти і реалізовувати додатковий продукт, поступово збільшуючи частку товарного виробництва у порівнянні з переважаючим натуральним. Зокрема, наприкінці XVIII ст. за умов розвитку торговельних відносин у сфері землекористування Франції, Нідерландів, Англії, Західної Німеччини відбулись помітні зміни: феодальна аристократія перетворюється на капіталістичний клас землевласників [15, с. 601]. У власності селян, наприклад, у Франції вже перебувала половина усіх земель [13, с. 32], що уможливило подальшу реалізацію їх економічної свободи та підприємницьких здібностей. Ремісництво у містах ґрунтувалось як на приватній власності майстра на засоби виробництва, так і на його кваліфікації. Для підвищення конкурентоспроможності виробники ремісничої сфери повинні були поєднувати професійні знання і навички та підприємницький хист.

Поступово економічну ефективність ремісники бачать у переході від експлуатації майстрів і підмайстрів до найманої оплачуваної праці, до розподілу праці. Таке вдосконалення трудових відносин відбувається на фоні збільшення обсягів ремісничого виробництва. Стрімкий розвиток торгівлі зміцнив становище купців, які мали в суспільстві усе більший вплив, особливо після об'єднання у численні купецькі гільдії [11, с. 136–137]. Основним ресурсом для підвищення норми прибутку у сфері торгівлі стає підприємницький хист, який включає в себе ризиковість, цілеспрямованість, комунікабельність, раціональність, завбачливість. До кінця XVIII ст. рух продукту праці від поля чи майстерні до споживача відбувається через ринок за участю купця, а відстань становить уже кілька десятків миль.

О. Богашко дослідив на основі неофіційного опитування, проведеного серед науковців, дипломатів МЗС, учасників програми Courants du Monde (France) вплив різних факторів на конкурентоспроможність виробництва в різні епохи. Результати представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Вплив факторів на конкурентоспроможність в різні епохи
(1 – найменше значення, 6 – найбільше значення)

Рушійні сили	Періоди розвитку		
	Первіснообщинний лад	Рабовласництво	Феодалізм
Наявність природних ресурсів	6,0	5,5	5,0
Наявність трудових ресурсів	4,5	5,5	5,25
Наявність капіталу	1,75	3,5	4,25
Інновації	4,0	3,0	3,5
Витонченість ведення бізнесу	1,75	1,25	2,25
Ринкова ефективність	2,0	2,0	3,25
Технологічна готовність (знаряддя праці)	4,75	4,0	4,25
Макроекономічні чинники (податкова система, законодавча база)	1,0	1,25	2,25

Джерело: [2, с. 42].

Отже, поєднання ресурсів у процесі виробництва, елементи управлінської діяльності, обмін результатами праці, рівень інституційного забезпечення провадження господарської діяльності свідчили про зародження і розвиток окремих атрибутів підприємництва та ринкового механізму у докапіталістичний період. Проте подальше зростання потреб суспільства потребувало виокремлення підприємництва як форми економічної діяльності, яка б характеризувалась низкою взаємопов'язаних функцій. Ринкова економічна система, що уже активно формувалась, за умов капіталістичного виробництва набула підприємницького характеру.

Розвиток капіталістичного виробництва призводить до поступової трансформації трудових відносин і появи нових соціальних страт. Частина майстрів окремих цехів стають найманими пра-

цівниками більших промислових виробництв – мануфактур, якими, у свою чергу, володіють більш підприємливі вихідці з промислової та купецької верстви. У процесі первісного нагромадження капіталу новопосталі буржуа також заволодівають земельними ресурсами, а селяни стають найманими працівниками. Прагнення утвердити свій вплив у суспільстві для подальшого збільшення прибутків підкріплюється нагромадженням багатств шляхом колоніальної торгівлі, лихварства, а також работорівлі.

На зламі XVII–XVIII ст. підприємництво уперше стало об'єктом теоретичному аналізу та концептуалізації, яку здійснив Р. Кантільон. За його визначенням, підприємець «купує за визначеною ціною, а продає за невизначеною ціною», що передбачає ризик і непостійний дохід. Такими людьми, на думку англійського вченого, могли бути ремісники, купці, фермери, жебраки, розбійники. Водночас, постать підприємця виокремлюючись з середовища свого походження, відзначалася активністю, спрямованою на економічну діяльність, не завжди продуктивного характеру. Тому підприємництво є особливим видом новаторської діяльності, яка пов'язана з ризиком [10, с. 260–278].

В умовах системи вільного приватного підприємництва поступово поглиблюється спеціалізація праці, оскільки підприємці вбачають необхідність в освоєнні управлінських інновацій, у масовості виробництва: від простої кооперації до мануфактури і машинного (фабричного) виробництва. Прагнення підприємців до підвищення продуктивності виробництва стало однією з причин промислової революції. Пріоритетною складовою підприємницької діяльності є спрямованість на генерування і пошуки нових техніко-технологічних можливостей для досягнення мети підприємницької діяльності [1, с. 43–44].

Технічний прогрес, постання індустріального суспільства, зростання суспільних потреб і жорстка конкурентна боротьба стали передумовами для концентрації капіталу, що, своєю чергою, з другої половини XIX ст. призвело до розвитку монополістичних тенденцій. Далекоглядність найбільш впливових підприємців-монополістів дала поштовх руху капіталів, який став не менш прибутковим, ніж рух товарів. Вони прагнуть скоротити витрати виробництва, збільшити обсяги виробництва й реалізації за доступної ціни, раціонально організувати нові виробництва і модернізувати традиційні. Методи конкурентної боротьби стають більш жорсткими і різноманітними. У свою чергу, реалізація ринковим

механізмом функції санації уможливорює отримання окремими підприємцями великого монопольного прибутку.

Оскільки грошово-кредитні відносини зазнали стрімкого розвитку, то природним стало виникнення банківських монополій. Зиск підприємці вбачають не лише у концентрації виробництва у межах галузі, а й у об'єднанні промислових та банківських капіталів у фінансовий, виникненні фінансово-промислових груп (в результаті чого виникає новий клас – фінансова олігархія). Межами однієї країни економічні інтереси підприємців-монополістів також не обмежуються – вони укладають союзи на міжнародному рівні. Підприємець цього історичного періоду мав бути наділений рішучістю, вольовим характером, беззаперечними лідерськими якостями, бути новатором. Підприємець стає успішним завдяки прийняттю нетрадиційних рішень з урахуванням наукового поступу у техніці і виробництві [11, с. 136–137].

В умовах тоталітарного суспільства з планово-адміністративною системою управління економікою приватна власність як основа економічної свободи і підприємницької активності витісняється державною власністю і централізованим розподілом. Так зване «державне підприємництво» має на меті сприяння зайнятості, обороноздатності, поповненню бюджету, розвиток комунального господарства та забезпечення стратегічних інтересів держави. Така орієнтація і відповідні пріоритети діяльності суперечать самій суті поняття «підприємництво», що ставить під сумнів правомірність вживання зазначеного терміна, водночас не заперечуючи можливості і доцільності існування державних підприємств як таких. За умов адміністративно-командної економічної системи підприємництво існує лише у спотворених та нелегальних формах – з'являється так званий «чорний ринок», підпільні «цехи», рух перекупників-спекулянтів, так званих «фарцовщиків» і т. д. Загалом, вплив інновацій, технологічної мобільності та організаційної гнучкості, ринкової ефективності на конкурентоспроможність у період соціалізму є відносно невисоким [2, с. 42].

Посилити переваги і знівелювати недоліки системи вільного ринку та планово-центральної директивної системи покликана змішана економіка. Становлення під впливом об'єктивних політичних та економічних причин на початку XX ст. державно-монополістичного капіталізму уможливило появу державних підприємств та посилення взаємодії між державою і підприємцями

ким сектором національних економік. Націоналізація і одержавлення приватних підприємств відбуваються на вигідних для власників умовах, у результаті чого вони можуть перевести капітал у більш прибуткову для себе галузь. Економічна політика капіталістичних країн також спрямована на захист підприємництва як передумови забезпечення добробуту населення. Самі ж підприємці вбачають основним чинником свого успіху вдосконалення системи управління, вдосконалення просування і збуту продукції.

Розвиток державно-монополістичного виробництва засвідчив зростання впливу держави на економічні процеси у капіталістичних країнах. У 20-х роках ХХ ст. В. Зомбарт [9] розробив теорію змішаної економіки. Прихильники цієї теорії по-різному бачили роль підприємництва в економіці: Е. Кросленд і Дж. Стрейчі [16] вважали, що роль підприємця змінюється з власника на управляючого (менеджера); Л. Мізес, Ф. Хаєк, М. Фрідмен [3] державі доручали створення умов для розвитку підприємництва; Дж. Гелбрейт сферу впливу держави назвав «новим соціалізмом», за якого приватний сектор економіки переорієнтовується на вирішення соціальних проблем [5, с. 552–567]. Загалом, в умовах змішаної економіки приватне підприємництво широко доповнюється іншими формами, заснованими на корпоративній (акціонерній), кооперативній і державній формах власності.

Проведемо порівняльний аналіз передумов безперервного відтворення підприємництва за капіталістичного, соціалістичного ладу і змішаної економіки (табл. 2), використовуючи групування цих передумов на чотири групи, запропоноване українським дослідником З. Варналієм [4, с. 24–25].

Гене́за підприємництва у ХХ ст. зазнала відчутного впливу з боку теоретиків інноваційно-еволюційної економічної теорії. Й. Шумпетер [14, с. 115–116] довів єдність інновацій та підприємництва, П. Друкер [8, с. 99–120] стверджував, що управління нововведеннями допоможе підприємцю забезпечити високу ефективність виробництва в умовах невизначеності.

Друга половина ХХ ст. відзначається формуванням постіндустріальної епохи. У підприємницькій діяльності доцільним стало враховувати зростаючу кількість факторів впливу на виробничі процеси [11, с. 136–137]. Підприємець постіндустріального суспільства повинен передбачати зміни і адекватно реагувати на них. Найбільшої ефективності поєднання ринкових механізмів і

державного управління ідеологи змішаної економіки очікують у ХХІ ст.

Таблиця 2

Передумови безперервного відтворення підприємництва в різні епохи

Передумови	Капіталістичний лад	Соціалістичний лад	Змішана економіка
Правові	Розвиток формальних і неформальних відносин між суб'єктами господарювання, що відповідають вимогам ринкового механізму.	Спрямованість законодавства на утвердження пріоритетності державного управління економічними процесами, в тому числі у сферах виробництва, розподілу та обміну.	Вдосконалення нормативно-правової бази у сфері підприємництва, в основі якої лежить як економічна ефективність, так і соціальна справедливість.
Економічні	Свобода господарської діяльності і приватна власність зумовлюють стрімкий розвиток підприємництва. Відсутність перешкод для створення монополій та невідповідність розподілу суспільним-економічним потребам.	Надмірне обмеження товарно-грошових відносин; порушення ринкових законів; здійснення розподілу за вкладеною працею не за принципом ефективності, а за кількісним принципом; необґрунтоване комбінування окремих ринкових механізмів і засад соціалістичного суспільства.	Поєднання ринкового механізму та державного контролю сприяє розвитку «здорової» конкуренції, свободі підприємництва, підвищенню економічної ефективності підприємницької діяльності.
Політичні	Готовність державної влади підтримувати підприємницький сектор економіки, але висока імовірність надання пріоритету у цій підтримці власникам великого капіталу.	Уможливлення націоналізації, висока імовірність недотримання принципів плановірності створюють несприятливий політичний клімат для підприємництва.	Створення сприятливого політичного клімату для ведення підприємницької діяльності, яка не суперечить суспільним інтересам.

Продовження таблиці 2

Передумови	Капіталістичний лад	Соціалістичний лад	Змішана економіка
Психологічні	Переважно позитивна суспільна думка стосовно підприємництва, за виключенням негативної реакції суспільства на прояви монополювальної влади.	Формування негативного ставлення суспільства до підприємництва.	Позитивна суспільна думка стосовно підприємництва.

Джерело: систематизовано автором з використанням групування [4, с. 24–25].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У різних системах суспільного виробництва умови для розвитку та реалізації підприємництва як форми економічної діяльності були різними. За умов традиційного суспільства (первіснообщинного ладу) посилення впливу індивідуальних економічних інтересів на поведінку людей стає причиною двох перших поділів праці і, як наслідок, виникнення обміну та приватної власності. За часів рабовласницького способу виробництва воно стає масштабнішим, з'являються нові види економічної діяльності, виокремлюються торгівля і лихварство, ускладнюються земельні відносини. Підприємницькі здібності найбільше виявляються у сфері обігу, сільському господарстві і будівництві. Феодальний спосіб виробництва ознаменувався стрімким розвитком торгівлі та цехового промислового виробництва. Трудові відносини поступово тяжіють до використання найманої праці, а земельні – до інституціоналізації землі як об'єкта купівлі-продажу. Отже, поєднання ресурсів у процесі виробництва, елементи управлінської діяльності, обмін результатами праці, увага до інституційного забезпечення провадження господарської діяльності свідчили про зародження і розвиток окремих атрибутів підприємництва і ринкових відносин у докапіталістичний період.

Проте подальше зростання потреб суспільства та розвиток продуктивних сил призвели до виокремлення підприємництва як форми економічної діяльності. Ринкова економічна система за умов капіталістичного виробництва набула підприємницького характеру. Розвиток капіталістичних відносин супроводжувався переходом від ремесла до мануфактури і далі – до фабричного ви-

робництва, а за умов монополістичного капіталізму воно масштабно концентрувалось. На фоні стрімкого розвитку товарно-грошових відносин, промислової революції, формування кредитно-банківської системи, появи фінансового капіталу, з одного боку, загострюється конкурентна боротьба, а з іншого, – зростають монополістичні тенденції.

Прихильники теорії змішаної економіки по-різному бачили роль підприємництва в економіці, наголошуючи на необхідності створення державою умов для його ефективного розвитку без конфлікту з інтересами постіндустріального суспільства. Правові, економічні, політичні та психологічні передумови економічного розвитку є найбільш сприятливими при поєднанні ринкового механізму та державного регулювання сфери підприємницької діяльності.

1. Білоус О. Стратегічний менеджмент. (Введення до теорії). *Вісник Академії наук України*. 1992. №6. С. 43–44.
2. Богашко О.Л. Інноваційна спроможність суспільства – основоположний фактор забезпечення конкурентоспроможності держави. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. 2013. № 4 (70). С. 41–45.
3. Економіка та бюрократія у відкритому суспільстві: до 130-ї річниці з дня народження Людвіга фон Мізеса: збірник наукових праць; за ред. М. Буника, І. Кіянки. Львів, 2012. 232 с.
4. Варналій З.С. Конкуренція і підприємництво: монографія. Київ, 2015. 463 с.
5. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Москва, 2004. 602 с.
6. Гладилін В.М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва. *Кам'яна доба України*. 2008. Вип. 11. С. 120–121.
7. Долішній М., Козоріз М. та ін. Підприємництво в Україні: Проблеми становлення і розвитку: монографія. Ужгород, 1997. 363 с.
8. Друкер, Питер, Ф. Задачи менеджмента в XXI веке: пер. с англ. Москва, 2004. 272 с.
9. Зомбарт В. Собрание сочинений в 3 томах. Т. 3. Санкт-Петербург, 2008. 480 с.
10. Кантильон Р. Эссе о природе торговли в общем плане. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: в 5 т. Т. 1. *От зари цивилизации до капитализма*. Отв. ред. Г.Г. Фетисов. М., 2004. С. 260–278.
11. Лукашевич М.П. Соціологія економіки: підручник. К., 2009. 280 с.

12. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. К., 1999. 239 с.
13. Токвіль, Алексіс де. Давній порядок і революція; пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Юніверс, 2000. 224 с.
14. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку (Исследование предпринимательской прибыли, кредита, процента и цикла конъюнктуры). М., 1982. 453 с.
15. Норман Дейвіс. Європа : історія ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
16. Strachey, J., Crosland, A. Contemporary Capitalism. London, 1957. 254 p.

References

1. Bilous, O. (1992). Strategic management (Introduction to the theory). *Visnik Akademii nauk Ukrainy* [Bulletin of the Academy of Sciences of Ukraine], 6 (p. 43–44) [in Ukrainian].
2. Bogashko, O.L. (2013). Innovative ability of society is a fundamental factor in ensuring the competitiveness of the state. *Visnyk Cherkiv's'kogo derzhavnogo tehnologichnogo universytetu*, 4 (70) (p. 41–45) [in Ukrainian].
3. Bunik, M., Kijanko, I. (2012). Economy and bureaucracy in open society: to the 130th anniversary of Ludwig von Mises. *Zbirnik naukovih prac* [Collection of scientific works]. L'viv: LRIDU NADU [in Ukrainian].
4. Varnalij, Z.S. (2015). Competition and Entrepreneurship: monograph. Kyi'v: Znannja Ukraïny [in Ukrainian].
5. Galbraith, J.K.. (2004). The New Industrial State. Moskva: AST [in Russian].
6. Gladilin, V.M. (2008). On the prominent role of the development of the physical type of man in the process of the formation of Paleolithic production. *Kam'jana doba Ukraïni*. Vypusk 11 (p. 120–121) [in Ukrainian].
7. Dolishnij, M., Kozoriz, M. (1997). Entrepreneurship in Ukraine: Problems of formation and development: monograph. Uzhgorod: Karpaty [in Ukrainian].
8. Druker, Piter, F. (2004). The tasks of management in the 21st century. Moskva: Vil'jams [in Russian].
9. Zombart, V. (2008). Collected works in 3 volumes. Volume 3. SPb.: Vladimir Dal' [in Russian].

10. Kantil'on, R. (2004). The essay on the nature of trade in general terms. *World economic thought. Through the prism of centuries*. M : Mysl'. (p. 260–278) [in Russian].
11. Lukashevych, M.P. (2009). *Sociology of Economics: Textbook*. Kyi'v: Karavela (p. 136–137) [in Ukrainian].
12. Stanko, V.N., Gladkyh, M.I., Segeda, S.P. (1999). *History of primitive society*. K.: Lybid' [in Ukrainian].
13. Tokvil, Aleksis de. (2000). *Ancient order and revolution*. K.: Junivers [in Ukrainian].
14. Shumpeter, J. (1982). *Theory of Economic Development (The study of entrepreneurial profit, credit, interest and the cycle of conjuncture)*. Moskva: Progress [in Russian].
15. Norman, Dejvis. (2001). *Europe: history* Kyi'v: Vydavnyctvovo Solomii' Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
16. Strachey, J., Crosland, A. *Contemporary Capitalism*. London, 1957. 254 p. [in English].

Одержано 1.11.2017 р.

УДК 330.8 (477)

JEL: B14, B19, B4

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9403-6025>

В.М. Фещенко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ НА ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ К. МАРКСА (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті з нагоди 200-річчя від дня народження К. Маркса проаналізовано неоднозначне сприйняття основних положень марксистського економічного вчення в українській економічній думці.

Ключові слова: марксистське економічне вчення, українська економічна думка, М. Зібер, С. Подолинський, І. Франко, М. Туган-Барановський, трансформація соціально-економічних поглядів, політична економія, капіталістичне господарство, економічні кризи, соціально-економічні суперечності.

Постановка проблеми. 200-річний ювілей від дня народження Карла Маркса, який наукова спільнота відзначатиме у квітні 2018 р., є слушною нагодою звернутися до його інтелектуальної спадщини, засадничі ідеї якої зазнали як світового наукового визнання, так і переслідування та нищівної критики, ставали гаслами побудови нового суспільства та знищення інакомислячих. А сам фундатор марксистського вчення розглядався і як геній політичної економії, і як скромний пострікардіанець, дослідження якого носили політично упереджений і тенденційний характер.

Незважаючи на всі суперечності теоретичного доробку К. Маркса, дискусії навколо яких почалися ще в XIX ст. і тривають донині, марксистська теорія стала невід'ємною частиною сучасних наукових уявлень про суспільство та закони його розвитку. Разом з тим рівень сприйняття економічної теорії К. Маркса, її оцінка та науковий інтерес до базових положень марксизму, як в зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі, від моменту його появи постійно змінювалися. Значних трансформацій щодо

основних ідей Марксового вчення зазнали погляди представників української економічної думки. Особливо активно процес критичного переосмислення марксизму відбувався наприкінці XIX – на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До перегляду марксистської доктрини, її методології, аналізу впливу марксизму на суспільно-економічну думку України вітчизняні історико-економісти звернулися з перших років становлення національної держави. У працях С. Злупка [1], П. Леоненка [2], Л. Корнійчук [3], Л. Горкіної [4] дослідження українських вчених XIX – початку XX ст. вивчалися з позицій різних напрямів і шкіл економічної думки України, методології економічного аналізу, критичного сприйняття зарубіжних течій і теорій, у тому числі марксистських. Еволюція поглядів окремих українських дослідників щодо марксизму знайшла відображення у наукових розвідках В. Небрат [5], Н. Супрун [6], В. Фещенко [7], Т. Гайдай [8], О. Кудласевич, Ю. Ущаровського та ін. Разом з тим, слід визнати, що проблема критичної оцінки марксизму в українській економічній думці загалом та узагальнення причин, сутності та напрямів перегляду вітчизняними вченими базових положень марксистської економічної теорії ще не розкрита повною мірою і вимагає до себе уваги дослідників.

Мета статті – наукове осмислення з позицій методологічних здобутків сучасної науки дискусійних проблем сутності та причин трансформації поглядів видатних представників української економічної думки останніх десятиліть XIX – початку XX ст. щодо марксистської економічної теорії.

Основна частина. Після публікації I тому «Капіталу» науковий інтерес до економічної теорії К. Маркса сформувався не тільки в західноєвропейській науці. Ідеї К. Маркса набули популярності у Центральній та Східній Європі, в тому числі в Австро-Угорській та Російській імперіях, куди входила переважна частина українських земель. Як зауважував з цього приводу сучасний російський дослідник М. Покидченко, «в 90-і роки відбувається бурхливе, але відносно короткочасне поширення марксистської політекономії, що була змінена на початку XX ст. теоріями маржиналізму та інституціоналізму» [9, с. 14]. В той час трудова теорія цінності К. Маркса була покладена в основу більшості курсів політичної економії, його формаційний аналіз розвитку суспільства став підґрунтям боротьби з народництвом, суспільно-

політичні ідеї марксизму широко використовувалися в програмних документах різних партій та громадських рухів.

Проте період посиленої уваги та щирого зацікавлення марксистським економічним вченням змінюється в кінці 90-х років XIX ст. його глибокою критикою та навіть спростуванням базових теоретичних положень. Дискусія навколо суперечностей Марксової теорії особливо загострилася після виходу в світ третього тому «Капіталу», в якому наукова спільнота і зарубіжна (Е. Бернштейн, К. Каутський), і вітчизняна (М. Туган-Барановський, С. Булгаков, П. Струве) побачила радикальний відхід від засадничих положень марксизму загалом і трудової теорії цінності, зокрема.

Якщо у першому тому «Капіталу», де безпосередньо розкривається трудова теорія цінності, проводилася думка, що ціни формуються трудовими витратами, то у третьому тому, де йшлося про утворення товарних цін, ця теза заперечувалася. Однак справжня суперечність, на думку М. Туган-Барановського, полягала навіть не у невідповідності положень першого й третього томів «Капіталу», а у розумінні трудової цінності взагалі [10, с. 128]. Марксистське вчення було піддане критиці також за сумнівність теорії додаткової вартості та її надмірну абстрактність, за необґрунтованість тези щодо абсолютного зубожіння робітничого класу при капіталізмі, за помилковість позиції стосовно класової боротьби як основи історичного розвитку людства тощо.

В українській науковій літературі (І. Франко, М. Туган-Барановський) обговорювалася також слушна, на наш погляд, думка, що марксизм, сформований всередині XIX ст., став теоретичним осмисленням капіталізму епохи вільної конкуренції. Реалії кінця XIX – початку XX ст. йшли урозріз із емпіричним матеріалом, який вивчав свого часу К. Маркс. Відповідно й висновки німецького вченого суперечили реальним господарським та соціально-політичним процесам, що відбувалися в світі на зламі XIX–XX ст. Проте марксистська економічна теорія, залишаючись у центрі дискусій, продовжувала привертати до себе увагу дослідників.

Через захоплення марксизмом в останній третині XIX ст. пройшло багато українських професійних і непрофесійних економістів. Серед них: М. Зібер, В. Железнов, Б. Кистяківський, С. Подолинський, С. Булгаков, М. Туган-Барановський, І. Франко та інші. Українські дослідники М. Зібер і С. Подолинський були знайомі з К. Марксом особисто. М. Зібер познайомився з німець-

ким вченим у Лондоні в 1881 р. Але ще до цієї зустрічі він одним із перших серед європейських вчених відгукнувся на публікацію першого тому «Капіталу» К. Маркса. За умов майже повної відсутності відгуків та рецензій у західних наукових джерелах, так званої «змови мовчання», для К. Маркса була особливо важливою ґрунтовна оцінка українським вченим його фундаментальної праці. В своїй магістерській дисертації «Теория ценности и капитала Давида Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями» (1871), а також в низці праць, зокрема: «Экономическая теория Карла Маркса», «Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского «К. Маркс и его книга о капитале»», «Б. Чичерин contra К. Маркс» та інших М. Зібер виклав зміст «Капіталу», розкрив сутність трудової теорії цінності Рікардо – Маркса та марксистської схеми суспільного розвитку.

У свою чергу, К. Маркс, будучи обізнаним з працями М. Зібера, високо цінував науковий доробок видатного українського економіста. У післямові до другого видання першого тому «Капіталу», він зазначав: «Ще у 1871 році п. М. Зібер, професор політичної економії у Київському університеті, у своїй праці «Теория ценности и капитала Д. Рикардо» показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним подальшим розвитком учення Сміта – Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору» [11, с. 19]. Проте сприйняття М. Зібером марксистського економічного вчення не було цілком беззаперечним і не мало характеру звичайного тлумачення або популяризації марксистських ідей, як про це писали радянські дослідники теоретичного доробку українського вченого А. Анікін, В. Жученко, А. Реуель, Н. Цаголов та ін.

Щодо низки теоретико-методологічних положень погляди К. Маркса і М. Зібера суттєво розходилися. Український дослідник не поділяв марксистські ідеї класової боротьби і радикально-революційного перетворення суспільства. В своїх соціально-економічних поглядах М. Зібер виступав як гуманіст, прихильник демократичних реформ та еволюційного шляху економічного розвитку, в тому числі і щодо зміни форм земельної власності.

Так, не зважаючи на критичну оцінку селянської реформи 1861 р., М. Зібер був певен, що саме завдяки їй стало можливим поступове перетворення господарства Російської імперії на ринкових засадах. Вчений розглядав капіталістичне виробництво як

об'єктивно необхідний, прогресивний, однак історично минулий етап у еволюційному процесі розвитку всіх народів. У цьому контексті, відповідно до марксистської тези про закономірний характер зміни суспільних формацій, він наголошував, що капіталізм – це явище «універсальне, що зустрічається у будь-якому суспільстві на певному ступені його розвитку...» [12, с. 673].

Разом з тим, позитивна оцінка капіталістичних відносин як необхідного щабля в суспільній еволюції не закривала від нього суперечностей та негативних проявів нового економічного ладу: періодичних економічних криз, безробіття, тяжких умов праці найманих працівників та відсутності їх соціального захисту, різкої поляризації суспільства тощо. Розв'язання означених проблем М. Зібер, на відміну від радикальних революційних висновків К. Маркса, бачив у розвитку державних та суспільних інституцій, що мусили послабити та протидіяти негативним наслідкам діяльності ринку.

Серед прихильників марксистського економічного вчення був також відомий громадсько-політичний діяч XIX ст., засновник української школи фізичної економії С. Подолинський. У 1872 р. він познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Під впливом «Капіталу» С. Подолинський опублікував низку праць, зокрема заборонену в Російській імперії працю «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). В ній, ґрунтуючись на вченні Маркса про три стадії розвитку капіталізму в промисловості, вчений розкрив процеси соціального розшарування українського пореформеного села та зародження капіталістичних відносин, проаналізував його основні форми в українському господарському середовищі: «ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток» [13, с. 139].

Проте вже в наступному дослідженні – «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880), яке стало відправною точкою у формуванні української школи фізичної економії, для С. Подолинського характерним стає більш широкий погляд на процес створення додаткової вартості та розвиток людського суспільства загалом. Уперше в історії науки С. Подолинський проголосив ідею про здатність людини в процесі праці зберігати і нагромаджувати сонячну енергію. У листуванні з К. Марксом він зауважував, що спонукою до написання цього твору став «Капітал», і висловлював надію отримати незабаром відгук на надіслану працю, в якій він зробив спробу поєднати аналіз пра-

ці людини з розподілом енергії на поверхні землі та «погодити додаткову працю з пануючими фізичними теоріями» [13, с. 64].

На відміну від К. Маркса, який вважав джерелом багатства додаткову працю і, відповідно, додаткову вартість, С. Подолинський таким джерелом бачив енергію Сонця. Остання, на його думку, збільшується завдяки корисній праці людини, під якою він розумів насамперед працю в сільському господарстві. Український вчений запропонував новий підхід до аналізу джерел економічного зростання, до яких, поряд з власне економічними чинниками, долучив фактори природничого характеру. Таким чином, економічне зростання обумовлювалося збільшенням, за словами С. Подолинського, «енергетичного бюджету людства» завдяки нагромадженню сонячної енергії.

На жаль, Ф. Енгельс, якому К. Маркс переслав зазначений твір, досить критично сприйняв дослідження С. Подолинського, назвавши помилковим природничо-наукове пояснення процесу праці українським вченим. «Подолинський, – писав він, – відхилився в бік від свого дуже цінного відкриття, ... і тому переплутав фізичне з економічним» [14, с. 106]. Такий висновок одного з наукових авторитетів того часу закриття шлях до творчих дискусій та розвитку ідей видатного українського вченого. Лише через сто років його відкриття, відоме як «закон С. Подолинського», отримало світове визнання, а новаторські ідеї вченого – потужний розвиток у сучасній європейській фізіократії та світовій фізико-економічній думці, українській науковій школі фізичної економії, обґрунтуванні екологічного землеробства тощо.

Ідеї економічного вчення К. Маркса справили також істотний вплив на формування світогляду й політичних поглядів видатного українського мислителя, вченого і громадського діяча І. Франка. У 1878 р. при підготовці до друку брошури «Катехізис економічного соціалізму» ним вперше було використано окремі положення марксистської економічної теорії. Через рік, на основі вивчення класичної політичної економії (зокрема творів Дж.С. Мілля) та праць К. Маркса, І. Франко підготував невеликий підручник «Основи суспільної економії» для пропаганди економічних знань у робітничих гуртках. На відміну від марксистського терміну «політична економія» І. Франко використовував термін «суспільна економія», який був поширений у польській економічній літературі кінця XIX – початку XX ст.

У вересні 1879 р. І. Франко підготував переклад українською мовою 24-го розділу I тому «Капіталу» К. Маркса, вважаючи його дуже важливим для розуміння сутності основних етапів становлення капіталістичного виробництва. У передмові до перекладу І. Франко зауважував, що «це прекрасний культурно-історичний очерк...», і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду ... для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владіє німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки» [15, с. 33].

З марксистських позицій український мислитель дав визначення основних категорій політичної економії, зокрема: товару, його мінової та споживчої вартості; розкрив економічну сутність грошей, капіталу; розуміння додаткової вартості, ренти тощо. Разом з тим, аналіз наведених категорій підпорядковувався І. Франком не лише науково-теоретичним цілям, але, насамперед, завданням соціального характеру: розкрити механізм капіталістичної експлуатації, привернути увагу суспільства до суперечностей існуючого ладу та необхідності розроблення заходів щодо їх розв'язання.

Характеризуючи товар як економічну категорію, І. Франко дає йому кілька визначень, залишаючись на марксистській позиції, що це є продукт праці, створений не для власного споживання, а для обміну, і що він має дві властивості – мінову та споживчу вартість. Вчений послідовно дотримується трудової теорії, наголошуючи, «що єдиним джерелом усякої вартості є праця людська» [15, с. 32].

Разом з тим, дає І. Франко й визначення праці як процесу витрачання сил, певного напруження м'язів, нервової енергії тощо. Товаром у нього виступає не здатність до праці або робоча сила (як у К. Маркса), а безпосередньо сам процес праці. «Праця – це товар», – наголошував учений, і величина ціни праці є змінною та залежить від низки факторів [16, с. 72]. Тому у тлумаченні сутності заробітної плати український дослідник стає на позиції «залізного закону заробітної плати» Ф. Лассалю, а не розкриття її з теоретико-методологічних підходів марксизму. Загалом, робить висновок учений, ціною праці управляє той самий закон, що й ціною інших товарів.

Крізь творчість вченого червоною ниткою проходить ідея необхідності удосконалення існуючого соціально-економічного ладу, заміни його в перспективі на інший, більш справедливий соціальний устрій, який дає можливості для різнобічної реалізації здібностей кожної людини. Такою прогресивною формою соціального

устрою І.Франко бачив соціалізм, становлення і розвиток якого пов'язувалися ним із втіленням ідей демократії та громадівського руху.

Але відносно шляхів побудови нового суспільства погляди І. Франка істотно розходилися з висновками К. Маркса. зокрема, щодо пролетарської революції та диктатури пролетаріату. При цьому український дослідник не ставив собі за мету применшити наукові заслуги засновників марксизму та історичне значення їх теоретичного доробку. Віддаючи належне їхнім напрацюванням у сфері економічного дослідження капіталістичного суспільства, що були побудовані на підґрунті історичних явищ і фактів середини XIX ст., І. Франко вважав, що вони багато в чому розходилися з реальною дійсністю кінця XIX – початку XX ст., а отже, висновки К. Маркса не відповідали новим умовам суспільної еволюції. Тому український вчений попереджав про шкідливість некритичного сприйняття марксизму та про необхідність розвіяти міф про «месіянство й непомилюваність» марксизму, особливо щодо його політичних поглядів та гасел.

Зокрема, аналізуючи виступ видатного діяча кооперативного руху в Україні М. Левитського на засіданні «Императорского Вольного экономического общества», І. Франко зауважував, що поширення «марксистського соціал-демократизму» російського взірця на українських землях є небезпечним явищем, адже «соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. ...соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [17, с. 272–273]. Такою працею на українському ґрунті вчений бачив кооперацію, працю вільного селянина на своїй землі, роботу в хліборобських спілках та інших громадах.

Піддаючи гострій критиці деякі марксистські положення, І. Франко прагнув до більш адекватного сучасній йому дійсності тлумачення суспільного життя, до розв'язання важливих питань соціально-економічного розвитку країни. У своїй світоглядній еволюції І. Франко, як вчений і політичний діяч, перебував у постійному творчому пошуку, залишаючись на засадах гуманізму та демократії. Вчений пройшов складний шлях від раціоналізму й позитивізму до еволюціонізму; від щирого захоплення марксиз-

мом до глибокої критики його теоретичних положень та політичних висновків, геніально передбачивши негативні наслідки реалізації окремих постулатів марксизму.

Марксистське вчення було предметом глибокого аналізу та критичного осмислення у працях відомого українського вченого-економіста і громадського діяча М. Туган-Барановського. На початку своєї наукової діяльності, у 90-х роках XIX ст., він був близьким до марксизму, в цілому поділяв погляди К. Маркса щодо сутності капіталізму та його місця в суспільній еволюції, позитивно оцінював трудову теорію вартості. Останнє, однак, не завадило українському дослідникові в одній із перших своїх наукових праць – «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности» (1890) – викласти власну синтетичну теорію цінності, поєднавши трудову теорію вартості з ідеями граничної корисності австрійської школи.

З марксистських позицій М. Туган-Барановський вів полеміку з представниками народницької течії економічної думки щодо перспектив розвитку російського капіталізму. Докладне вивчення схем відтворення суспільного капіталу, наведених у «Капіталі» К. Маркса, було використане ним для з'ясування сутності однієї з характерних рис капіталістичної системи господарства – циклічності – та розробки власної інвестиційної теорії циклів. Віддаючи належне школі Маркса-Енгельса за увагу до вивчення кризових коливань економіки, М. Туган-Барановський, проте, вважав, що Марксове їх пояснення відбувалося в межах відомої на той час теорії недоспоживання, через що, на думку українського економіста, «аналіз Маркса лишився незакінченим і невикористаним самим для якихось загальних висновків. Його знамениті схеми лишилися без логічного завершення» [18, с. 250].

З огляду на значущість проблеми економічних криз, М. Туган-Барановський, спираючись на попередні дослідження, дав принципово нове бачення сутності ринку й циклічного характеру розвитку капіталістичного господарства. Циклічність розглядалася ним як іманентна риса останнього і характеризувала собою нормальну форму життєдіяльності економіки, негативні прояви якої (циклічності) необхідно було враховувати в економічній політиці держави. Причину періодичних піднесень та спадів вчений пояснював через взаємодію заощаджень та інвестицій, створивши на цьому підґрунті новаторську концепцію криз та економічної кон'юнктури, послідовниками якої стали ві-

домі дослідники в Англії (Дж.М. Кейнс), Німеччині (А. Шпітгоф, Г. Шмоллер, Л. Пооле), Франції (А. Афталъон, Ж. Лескюр), Швеції (Г. Кассель), США (Е. Хансен) та інших країнах.

Критичний підхід М. Туган-Барановського до марксизму особливо помітним стає на початку XX ст., зокрема у працях «Нарис із новітньої історії політичної економії та соціалізму» (1903), «Теоретичні основи марксизму» (1905), «Сучасний соціалізм у його історичному розвитку» (1906) та ін. У цих наукових розвідках український вчений фактично спростовує засадничі принципи марксистської економічної теорії. Він критикує К. Маркса за надто широке використання тези про класову боротьбу, за змішування розуміння цінності й вартості, за висновок про «катастрофу капіталістичного ладу» та розробку централізованої моделі соціалізму, в якій немає місця творчій свободі людини.

З огляду на вищезазначене, М. Туган-Барановський відмовляється від використання марксистської термінології, вважаючи, що вона несе на собі відбиток соціального монізму і матеріалістичного детермінізму методології К. Маркса. Замість поняття «продуктивні сили» український дослідник використовує термін «матеріальні умови», «виробничі відносини» змінює на «господарські», а від «надбудови» відмовляється на користь «соціального середовища». Визнаючи суперечливість класових інтересів у суспільстві, а також суттєві розбіжності економічних інтересів окремих агентів господарської діяльності, вчений в основу підходу щодо їхнього узгодження поклав етичний принцип, будучи впевненим, що використання етики як глибоко гуманістичної світоглядної концепції не підриває об'єктивності аналізу та теоретичних висновків, до яких приходять економічна наука.

На початку XX ст. у наукових поглядах М.І. Туган-Барановського відбувається різке розмежування з марксизмом. Однак, навіть відійшовши від марксизму і не сприймаючи більшості його теоретичних і політичних висновків, М. Туган-Барановський завжди з повагою ставився до своїх попередників у сфері наукового аналізу, в тому числі і до К. Маркса. Прикладом такого ставлення є фраза вченого у передмові до третього видання його фундаментальної праці «Основи політичної економії», де він наголошував, що присвятив свою книгу Кене, Госсену і Марксу, бо хотів віддати належне тим ідейним впливам, яким вона зобов'язана своїм виникненням [19, с. VI]. Своє ставлення до К. Маркса український вчений найкращим чином охарактери-

зував сам, як ставлення «зовсім не противника, але й не учня, а самостійного дослідника. В своєму науковому світогляді, – писав він, – я багато взяв у Маркса, але багато і відкинув, не вважаючи себе зобов'язаним іти чужими шляхами, а шукаючи свій власний» [20, с. 44].

Таким чином, марксистське економічне вчення отримало глибоке критичне осмислення й ґрунтовний аналіз у працях М. Туган-Барановського та інших провідних представників української економічної думки останніх десятиліть XIX – початку XX ст. Неоднозначне сприйняття марксистської економічної теорії, ідеологічні розбіжності між К.Марксом і українськими дослідниками, палка наукова полеміка, безумовно, були важливими кроками на шляху до осмислення природи та характерних рис тогочасної суспільно-економічної системи і сприяли розвитку світової та української економічної науки.

1. Злупко С.М. Основи історії економічної теорії: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 628 с.
2. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). К.: ІАЕ УААН, 2004. 434 с.
3. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2004. 431 с.
4. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). Київ: Наукова думка, 1994. 243 с.
5. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть. Київ: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. 224 с.
6. Супрун Н.А. Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління. КНЕУ, 2009. 270 с.
7. Феценко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. КНЕУ, 2003. 187 с.
8. Гайдай Т. Методологічна рефлексія з приводу і в контексті наукової спадщини М.Зібера. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. Вип. 96. К., 2007. С. 7–14.
9. Историки экономической мысли России. В.В.Святловский, М.И.Туган-Барановский, В.Я.Железнов. М.: Наука, 2003. 319 с.
10. Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. СПб., 1905. 218 с.

11. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.1. Кн.1: Процесс производства капитала. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.23*. М.: Госполитиздат, 1960. 920 с.
12. Зибер Н.И. Капитализм в России. *Избранные экономические произведения*: в 2-х т. Т. 2. Очерки первобытной экономической культуры. Статьи. М.: Соцэкгиз, 1959. С. 661–673.
13. Подолинський С. Вибрані твори. К.: КНЕУ, 2000. 328 с.
14. Энгельс Ф. Энгельс – Марксу у Вентнор, 19 грудня 1882 р., Лондон. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т.35. К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1967. С. 104–107.
15. Франко І. [Друга передмова до перекладу 24-го розділу праці К.Маркса «Капітал», Т.1]. Зібр. творів у 50-ти т. Т. 44, кн. 1: Економічні праці. К.: Наукова думка, 1985. С. 32–33.
16. Франко І. Про працю. Зібр. творів у 50-ти т. Т. 44, кн. 1: Економічні праці. К.: Наукова думка, 1985. С. 66–78.
17. Франко І. А.Фаресов. Народники и марксисты С.-Петербург. 1899. Т. 45: Філософські праці. К.: Наукова думка, 1986. С. 272–275.
18. Туган-Барановский М.И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. М.: Наука; РОССПЭН, 1997. 574 с.
19. Туган-Барановский М. Основы политической экономии. 3-е изд., перераб. Пг.: Юрид. кн. склад и изд-во «Право», 1915. IX; 593 с.
20. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. М.: Экономика, 1989. 496 с.

References

1. Zlupko, S.M. (2001). The basis of the history of economic thought: Textbook. L'viv: Lviv Ivan Franko NU [in Ukrainian].
2. Leonenko, P.M. (2004). Methodological aspects of the history of Ukrainian economic thought (XIX–XX centuries). Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].
3. Kornijchuk, L.Ya. (2004). History of economic thought in Ukraine: Textbook. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Horkina, L.P. (1994). Essays on the history of political economy in Ukraine (the last third of XIX – the first third of XX centuries). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Nebrat, V.V. (2007). Ukrainian financial thought in the second half of XIX – early XX centuries. Kyiv: In-t ekon. ta prohnouzuv [in Ukrainian].

6. Suprun, N.A. (2009). Evolution of the dominant model of corporate management. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
7. Feshchenko, V.M. (2003). A research on the problems of establishment and development of market economy in the works of Ukrainian economists of the second half of XIX – early XX centuries. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
8. Hajdaj, T. (2007). A methodological reflection for the occasion and context of M.Ziber's scientific legacy. Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika, Vyp. 96, p. 7–14 [in Ukrainian].
9. Pokidchenko, M.G. (2003). Historians of Russian economic thought. Moscow: Nauka [in Russian].
10. Tugan-Baranovskii, M.I. (1905). The theoretical foundations of marksism. – SPb. [in Russian].
11. Marks, K. (1960). The capital. A criticism of political economy. Vol.1. Book.1: The process of capital production. Marks K., Engels F. Works. Vol. 23. Moscow. Gospolitizdat [in Russian].
12. Ziber, N.I. (1959). Capitalism in Russia. Selected economic works: in 2 volumes. Vol. 2. Essays of the primitive economic culture. Articles. – Moscow: Sotsekgiz [in Russian].
13. Podolyn's'kyj, S. (2000). Selected works. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian]
14. Enhe's, F. (1967). Enhels to Marksu at Ventnor, 19 December 1882 r., London. Marks K., Enhel's F. Tvory. T. 35. Kyiv. Vyd-vo polit. lit-ry Ukrayiny [in Ukrainian].
15. Franko, I. (1985). [the second preface to the translation of the 24th Section of K.Marks' "The Capital", Vol.1]. Collected works in 50 volumes. Vol 44, Book 1: Economic works. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Franko, I. (1985). About labor. Collected works in 50 volumes. Vol. 44, Book. 1: Economic works. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
17. Franko, I. (1986). Narodniks and marksists. S.-Peterburg. 1899. Vol. 45: Philosophic works. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
18. Tugan-Baranovskii, M.I. (1997). Selected works. Periodic industrial crises. The history of English crises. The general theory of crises. Moscow: Nauka; ROSSPEN [in Russian].
19. Tugan-Baranovskii, M. (1915) The foundations of political economy. Pg.:Yurid. kn. sklad i izd-vo «Pravo» [in Russian].
20. Tugan-Baranovskii, M.I. (1989). The social basics of cooperation. Moscow: Ekonomika [in Russian].

Одержано 5.09.2017 р.

УДК 330.831.1:330.837

JEL: B12, D23, D83, O33

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-0400-5955>

ResearcherID: U-1067-2017

К.І. Данилова

СПАДЩИНА Д. РІКАРДО У ХХІ СТОЛІТТІ: ТЕОРІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ПЕРЕВАГ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИКО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ¹

Стаття присвячена аналізу теоретичної системи Д. Рікардо. На основі узагальнення основних напрямів її інтерпретації обґрунтовано, що ядро теорії – принцип порівняльних переваг – є еволюційно-інституційним стандартом індустріальної організації, що врівноважує зростаючу складність виробництва з його трансакційними витратами.

Ключові слова: Давид Рікардо, порівняльні переваги, теорія виробництва, ринкові інститути, економічний порядок, альтернативна вартість, вибір.

Постановка проблеми. Підґрунтям однієї з найбільш динамічних форм сучасної економічної організації, глобальних ланцюгів цінностей, є принцип порівняльних переваг, визначений Давидом Рікардо двісті років тому в «Принципах політичної економії та оподаткування» (1817) [49]. За словами Пола Кругмана, теорія Д. Рікардо досі залишається «великою складною ідеєю» [27], яка підживлює різні та іноді протилежні концептуальні реінтерпретації, що, без сумнівів, лише підтверджує її класичний статус. За висловами видатних економістів, принцип порівняльних переваг залишається однією з найпотужніших [17; 59], але контр-інтуїтивних [27; 30], економічних концепцій.

¹ Автор дякує корпорації «Гугл» (Google Inc.) та організації «The Internet Archive» за оцифрування і відкритий доступ до збірки Статутів Королівства Англії (1225–1806 р.) і джерел середньовічного комерційного права та Бібліотеці Фонду Свободи (Liberty Fund, Inc.) за доступ до матеріалів повної збірки творів Давида Рікардо та інших класиків.

У другій половині ХХ ст. активізація історико-інституціональних досліджень – в теоретико-методологічній площині – та впровадження ліберальної зовнішньої політики – в практичній – призвели до пожвавлення дискусій та реінтерпретацій змісту теоретичної системи Д. Рікардо, її прикладного аналізу і, взагалі, переоцінки її положення відносно класичної та неокласичної шкіл. Але у вітчизняній науковій літературі висвітлення цих аспектів досі є недостатнім. Система політичної економії Д. Рікардо, зокрема теорія порівняльних переваг, частіше згадується в значно редукованій узагальненій формі, яка знецінює оригінальні надбання та аналітичний потенціал здобутків її автора. Це зумовлює необхідність подальшого дослідження спадщини Д. Рікардо в контексті сучасних глобальних зрушень в економічній динаміці на порозі Четвертої промислової революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У своєму Президентському Адресі Міжнародній економічній асоціації у 1969 р. Пол Самюельсон на питання Станіслава Улама назвати одну найвидатнішу ідею в галузі суспільних наук, яка була б «істинною та нетривіальною», відповів, що за його міркуваннями такою ідеєю є теорія порівняльних переваг Д. Рікардо: «чотири магічні цифри», що утворюють ядро доктрини та які визнаються істинними всіма економістами незалежно від школи [56; 58].

На жаль, сьогодні в більшості випадків «Принципи політичної економії та оподаткування» Д. Рікардо розглядаються суто в рамках історії економічної думки. Для цілей прикладного аналізу міжнародної торгівлі і політики найчастіше використовується показник виявлених порівняльних переваг, який у 1965 р. запропонував Бела Баласса для оцінки структури експорту країни, або модифікована теорія конкурентних переваг Майкла Портера. Як зазначив Йошинорі Шіозава, в сучасній теорії міжнародної економіки порівняльні переваги продовжують бути конструктивним джерелом різних концептуальних напрямів, але тлумачаться занадто вузько, відповідно до парадигмального ядра неокласичного синтезу – винятково як категорія сфери обігу (результат взаємодії попиту та пропозиції), в той час як у Д. Рікардо вигоди від торгівлі не обумовлені відносними цінами безпосередньо [59].

Упродовж усього періоду після публікації, *opus magnum* Д. Рікардо продовжує викликати дискусії, критику і рефлексії сучасних вчених, простеження яких може скласти окремий напрям

дослідження. Як відомо, ще під час опрацювання «Принципи» Д. Рікардо стали центром дискусії між автором і Джеймсом Міллем, Томасом Мальтусом, Жаном-Батистом Сеєм [52]. Пізніше – стали фундаментом роботи Джона Стюарта Мілля і Карла Маркса. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. – отримали досить жорстку критику Вільяма Стенлі Джевонса і Леона Вальраса, про необґрунтованість якої в наступному *opus magnum* ХІХ ст., «Принципах економіки», пише Альфред Маршалл.

У ХХІ ст. проліферація глобальних ланцюгів вартості, посилення невизначеності тенденцій посткризового відновлення міжнародної торгівлі та проблеми інституційної комплементарності і дивергенції інтеграційних процесів відродили в науковому дискурсі не тільки теоретико-методологічне переосмислення, але й емпіричний аналіз і тестування рікардіанської моделі зовнішньої торгівлі та її детермінант. Тому буде справедливим твердження, що і в ХХІ ст. теорія Д. Рікардо продовжує бути актуальною як предмет історичних [21; 28], теоретичних [6; 17; 58–59], та прикладних [9–10]. досліджень.

Причиною, за словами П. Кругмана, є не просто те, що багато людей не розуміють торгівлі в категоріях гри з позитивним вирашем, прагнучи, натомість, розглядати її в контексті міжнародного суперництва, тобто гри з нульовою сумою [27]. Принцип порівняльних переваг Д. Рікардо є невід'ємною частиною його загальної теоретичної системи, поза якою вона втрачає свій контекст та зміст. Більше того, як зазначав А. Маршалл, значна частина категорій Д. Рікардо окреслена тонко, але неявно, лишаючи читачеві простір для плідного мислення [29].

Водночас, вітчизняні дослідження і тестування теорії Рікардо є майже відсутніми, а теоретико-концептуальне дослідження порівняльних переваг у зовнішній торгівлі – здебільшого зведеним у площину конкурентних переваг в рамках теорії М. Портера. Втім, з теоретичної позиції, порівняльні та конкурентні переваги співвідносяться як внутрішній та зовнішній аспекти економічної організації, отже не можуть бути ототоженні. Принцип порівняльних переваг має свій окремий зміст та аналітичний потенціал унормування процесу прийняття господарських рішень і вибору. Він, беззаперечно, є пов'язаним із принципами конкурентних переваг, якими володіє та може вдосконалювати організація (фірма), проте є більш фундаментальним та за своєю логікою є внутрішнім стандартом виробництва (отже, інституційним вибором), у

той час як конкурентні переваги – зовнішнім критерієм споживчого вибору.

Тому є доцільним та своєчасним прочитання та з'ясування того спадку, що залишений Д. Рікардо та послідовно і дбайливо віднайдений, структурований і представлений читачеві П'єром Сраффою в одинадцяти томах повної колекції творів, памфлетів, листів Д. Рікардо [48].

Втім, **мета статті** полягає не в тому, щоб запропонувати всебічну картину або аналіз теоретичної системи Д. Рікардо, а, радше, у спробі її нетрадиційної інтерпретації, представлення історичного суспільного і інтелектуального контексту, можливих напрямів аналітичного використання.

Виклад основного матеріалу. Цьогоріч виповнилося 200 років від моменту публікації першої редакції однієї з найбільш значимих праць класичної політичної економії – *opus magnum* Д. Рікардо «Принципи політичної економії та оподаткування», – яка побачила світ у квітні 1817 р. Внаслідок великого попиту перше видання роботи швидко розійшлося, тому на вимогу видавця у 1819 та 1821 рр. було видано додаткові накладі.

Як згадує про це укладач повної збірки творів Д. Рікардо П. Сраффа, ідея написання «Принципів» виросла з опублікованої у лютому 1815 р. статті «Нарис про вплив низької ціни зерна на прибуток капіталу» (*Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock*) [50, с. 9–41] і спочатку планувалася як її розширена версія [50, с. 8; 61]. В серпні того ж року Д. Рікардо писав про це Ж.-Б. Сею у Францію: «Пан Мілль бажає, щоб я написав про це більш широко. Я боюсь, це зобов'язання перевищує мої сили» [51, с. 249].

Як відомо з листування, ще до моменту першого видання та надалі під час опрацювання другої і третьої редакції «Принципів», Дж. Мілль був постійним компаньйоном, другом і наставником Д. Рікардо в його інтелектуальній справі, підтримуючи автора в необхідності і своєчасності його праці. Так, в одному з листів у серпні 1816 р. Д. Рікардо пише Дж. Міллю: «Мої зволікання не проходять без думки про вас; ви часто присутні у моїй уяві, озброєні всіма вашими силами переконання, коли я схилюсь відмовитися від моєї роботи у відчаї, здивований труднощами, які невпинно з'являються. Незважаючи на мій страх перед вашими докорами та моїми спогадами про заохочення, якими ви завжди підтримуєте мою наполегливість, я часто схильюсь до

того, щоб відкинути моє писання як завдання, що набагато перевищує мої сили» [52, с. 54–55]. У відповідь на ці сумніви Дж. Мілль пише: «В силу моїх прав [Вчителя] я урочисто наказую і приписую вам продовжувати, не втрачаючи часу, <...> нічого не думаючи ні про порядок, ні про повторення, ні про стиль – одним словом, ні про що, окрім того як виплеснути всі думки на папір – так чи інакше» [52, с. 61].

Як більшість класичних робіт, «Принципи» Д. Рікардо отримали дуже негативну оцінку на початку так званої маржинальної революції 1870-х років. У той же час А. Маршалл, відповідаючи на жорстоку критику «Рікардіанської школи» В.С. Джевонсом, писав: «Ми повинні постійно пам'ятати про історію понять, які використовуємо. Перш за все, ця історія важлива сама по собі; але і тому, що вона проливає світло на всю історію економічного розвитку суспільства. І далі, навіть якщо єдиною метою нашого вивчення економіки було б отримання знань про те, що спрямовує нас у досягненні наших практичних цілей, ми все ж таки зобов'язані використовувати наші терміни максимально в гармонії з традиціями минулого; щоб ми могли швидко сприймати непрямі натяки і тонкі та помірковані попередження, які досвід наших предків пропонує нам для навчання» [29].

У цілому, як це зазначалось вище, дискусії навколо «Принципів» не призупинялися майже протягом усього періоду з моменту їхньої публікації. Ненсі Черчмен узагальнює перебіг інтерпретацій праці Д. Рікардо за трьома основними напрямками [6, с. 2–4]:

1. Критика неокласиків, зокрема В.С. Джевонса [29], Л. Вальраса [85], Йозефа Шумпетера [72], які визначали теорію Д. Рікардо принципово недосконалою внаслідок, по-перше, надмірної уваги до виробничих витрат як основи економічної цінності та помилкового тлумачення причинно-наслідкових зв'язків у ціноутворенні [24, с. 82, 161], по-друге, спроби визначити одним рівнянням значення чотирьох змінних, тобто неточності формулювання умов рівноваги [57, с. 568–571; 68, с. 424–425, с. 434–435] та, по-третє, відсутності аналізу впливу попиту–пропозиції, в тому числі на ринку чинників виробництва [24, с. 165–166; 57, с. 603–605]. У своїй критиці Д. Рікардо Л. Вальрас писав, підтримуючи позицію В.С. Джевонса, що «це ціна кінцевих товарів є фактором, який визначає ціну продуктивних послуг» [68, с. 425]. Але на тлі критики В.С. Джевонс погоджувався із Д. Рікардо щодо двох аспектів. По-перше, щодо закономірностей змін купівельної

спроможності (пропорцій обміну, *ratio of exchange*) товарів, що зумовлені пропорціями сукупних витрат виробництва та «є дуже важливим аспектом, який було вірно з'ясовано Д. Рікардо» [24, с. 193–194]. По-друге, щодо теорії капіталізації, яка разом із наукою обміну і цінності, складає предмет економічної науки [24, с. 221–222].

2. Неорікардіанський, або Італо-Кембриджський, напрям (П. Сраффа [60–61], Джоан Робінсон [53], Луїджі Пазінетті [39], Хайнс Курц [28], Й. Шіозава [17; 58–59]). Базові положення напрямку найбільш лаконічно узагальнено П. Сраффою у «Вступі» до першого тому збірки творів Д. Рікардо [61]. В рамках цієї інтерпретації система економічного аналізу Д. Рікардо не є повною, так само як вважали неокласики, проте вона є неповною принципово, оскільки відтворює лише фундаментальні принципи створення вартості, яке неорікардіанці розглядають класично, в рамках трудової теорії вартості, та аналізу її розподілу, який демонструє «зернова модель». Ця модель дозволяє абстрагуватися від впливу проблеми оцінювання (визначення цінності), оскільки зерно може розглядатися і як продукт праці, і як продукт капіталу, тим самим виключаючи необхідність звернення до цінового механізму. В умовах, коли ставка заробітної плати і технологія виробництва визначені екзогенно, прибуток визначається залишковим (*surplus*) методом. При цьому мобільність капіталу призводить до уніфікації норми прибутку не тільки в сільському господарстві, але й в інших галузях виробництва.

3. Інтерпретація Маршалла – Холландера, або еволюційний напрям (А. Маршалл [29, аррх. I–L], Джейкоб Вайнер [67], Семюель Холландер [22], Мічіо Морісіма [34]). В «Принципах економіки» А. Маршалл у відповідь на критику В.С. Джевонса пише, що теорія Д. Рікардо «багато в чому передбачила сучасні доктрини у з'ясуванні взаємозв'язків між витратами, корисністю та цінністю, ніж це було розпізнано Джевонсом і деякими іншими критиками» [29, аррх. I]. В рамках цієї інтерпретації теорія цінності Д. Рікардо не є адитивною. Визначається, що ринкова ціна буде пропорційною до витрат праці тільки за обмежувальними припущеннями: по-перше, рівних пропорцій всіх чинників виробництва у структурі витрат, по-друге, уніфікованої норми прибутку. Крім того, за словами А. Маршалла, аналітична система Д. Рікардо містить, хоча й імпліцитно, аналіз ціни за попитом і тому не суперечить маржиналістському аналізу розподілу ресурсів відповідно до оцінки

їхньої граничної корисності. Аргументацію А. Маршалла протягом 1970–1990 рр. було розвинуто С. Холландером, який відстоював позицію, що окрім загального формулювання теорії виробництва (*cost of production theory*) економічна система Д. Рікардо все ж таки містила аналіз попиту і пропозиції (розподілу) відповідно до «принципів інформаційно-сигнальної природи ринкової ціни, альтернативної вартості зайнятості ресурсів, максимізації чистого доходу на фактор виробництва і ринкових форм взаємодії товарів і послуг, інакше кажучи, – була теорією координації децентралізованої економічної діяльності» [22, с. 4]. Тобто в аналітичній системі Д. Рікардо природна ціна, або собівартість, товару визначається структурою виробничих витрат, яка включає нормальні (середні) прибуток і заробітну плату; оскільки ринкова ціна товару визначається взаємодією попиту та пропозиції, ресурси спрямовуються туди, де чистий дохід на фактор виробництва більший за середній, та вилучаються з тих видів зайнятості, де він є нижчим, утворюючи постійний рух і, загалом, економічну динамку. І тільки коли ринкова ціна дорівнює природній на кожному із ринків (тобто як на ринках чинників виробництва, так і на ринках кінцевих товарів і послуг), економічна динаміка трансформується у загальний рівноважний стан, в якому жодний тип зайнятості ресурсів не створює мотивації до зміни *status quo*. В цьому контексті, пише С. Холландер, те, що відбулося в 1870-х роках не було маржинальною революцією, а трансформацією: зрушенням уваги до різних спеціальних аспектів економічної динаміки, зокрема, обміну і розподілу; удосконаленням теоретичних інструментів аналізу, особливо щодо оцінки споживчого вибору, алгебраїчного формулювання загальнорівноважних зв'язків тощо [22, с. 135]. Втім, зазначає С. Холландер, для підходу Д. Рікардо властиво не тільки з'ясування загальних принципів децентралізованої системи економічних відносин, але і спроба показати відмінності між механізмом трансмісії шоків самої системи і під впливом централізованого регулювання, такого як адміністративне ціноутворення, зростання податків, тарифне регулювання. У першому випадку внаслідок змін у пропорціях розподілу продукту (доходу) чинників виробництва відбудеться структурна корекція економічної системи (при зростанні доходу від праці – зростання населення, при збільшенні доходів від виробничого капіталу – розширення промислового сектору); в другому

випадку – загальне зростання цін, яке призведе до змін у структурі кінцевого споживання і рівня капіталізації.

Аргументація Маршалла – Холландера є, на нашу думку, більш конструктивною інтерпретацією системи Д. Рікардо, особливо враховуючи історичний та інституційний контекст її становлення і розвитку. З позиції загальної рівноваги, тобто єдності ціноутворення і розподілу у часі і просторі економічної організації суспільства, теорія Д. Рікардо є класичною (завдяки розвитку теорії витрат виробництва), маржиналістською (завдяки аналізу альтернативної вартості зайнятості ресурсів та «похідного» попиту на чинники виробництва) та інституціональною (завдяки визначенню внутрішніх детермінант зміни форм економічної організації та поведінки як ендогенного технологічного розвитку, аргументації більшої ефективності суспільних порядків відкритого доступу) одночасно.

Втім, потребує багатостороннього аналізу не тільки теоретична система Д. Рікардо, але й історико-інституційний контекст її зародження. У цьому, на нашу думку, продуктивним є підхід історичної ревізійної традиції, що сформувалася під впливом кліометричних досліджень та реінтерпретації стандартних абстрактних концепцій соціоекономічного розвитку, що дозволяють збагатити розуміння мотивації Д. Рікардо, робота якого проходить водорозділом між двома епохами і багато в чому сприяла становленню новочасної економічної організації англійського суспільства². Відносно цієї ревізії Емілі Кайден, апелюючи до впливу роботи історика Елізабет Браун [5], яка одна з перших показала наявність значних відмінностей у середньовічній організації суспільства та, відповідно, неможливість її узагальнення в рамках єдиного концепту на кшталт системи феодалізму, пише: «Коли голий імператор був виставлений напоказ, історики почали ближче дивитися на припущення. <...> І вони знайшли, що ці поняття були не настільки простими, не настільки чітко визначеними, не настільки універсальними та, звичайно, не такими єдиними, якими ранні сучасні юристи визначили їх. <...> Покладання на феодалізм як абстракцію довго заважало історикам повністю вивчити складну реальність середньовічної соціальної та економічної організації» [26, с. 251–252].

² Відомо, що один з найбільш активних членів Парламенту, Роберт Піль, під час дискусій щодо скасування «зернових» законів протягом 1830–1840 рр. апелював до робіт А. Сміта і Д. Рікардо.

Таким чином, додаткова проблема розуміння загальної аналітичної системи політичної економії Д. Рікардо може бути пов'язана із (дещо помилковим) узагальненим тлумаченням господарської еволюції так званого «класичного» типу економічного розвитку, який, відповідно до поширеного розуміння, відбувався від малих форм господарювання із притаманним їм конкурентним порядком до більш великих із формуванням великих монополій. Втім, поширення кліометрії та відкриття доступу до великої кількості архівних джерел, у тому числі законодавчих, надають все більше фактичних відомостей, що піддають сумніву таку концепцію еволюції. Крізь призму правового порядку господарської практики доновочасної доби (до Індустріальної революції) більш логічним, на нашу думку, є трактування економічної еволюції як вектору розвитку від централізованого соціально-економічного порядку, зокрема ціноутворення, до децентралізованого, як це, наприклад, визначав Вальтер Ойкен [11] та Дуглас Норт, Баррі Вайнгаст, Джон Волліс [36].

Таким чином, Д. Рікардо, як і до нього А. Сміт, аргументував переваги конкурентного (децентралізованого) економічного порядку у встановленні справедливого розподілу продукту виробництва не внаслідок його наявності у сучасній автору системі господарювання, а внаслідок його відсутності. Тому структура аргументації «Принципів» має розглядатися не тільки традиційно в теоретичному аспекті, але й у практичній (як обґрунтування політики) та історичній перспективах. Історики зазначають, що на відміну від поширеного трактування «Принципів» як абстракції є підстави говорити про їх конкретно-історичні інституційні витоки [69].

Історичним контекстом праці було адміністративне ціноутворення майже на всіх ринках сучасної Д. Рікардо Англії, зокрема на ринках зерна, де посилення тарифної політики, так звані «хлібні закони», або Закони про зерно 1815–1836 рр., викликали жваві дискусії, до яких майже в кожному розділі «Принципів» апелює Д. Рікардо. Втім, адміністративне регулювання продовольчих ринків на той момент мало вже багатосотлітню історію в Англії. Так, ціноутворення на хліб, яке вперше було введено в 1266 р. Положенням про хліб та ель (Assize of Bread and Ale) [40, с. 34–36] і стало одним з найтриваліших комерційних законодавчих актів, регламентувало ціну (шкалу цін) на хліб у залежності від ціни зерна, а також вагу та якісні показники хліба та пива, виробленого та реалізованого у містах і селах. Відповідно до Положення, ціна на

хліб завжди була однаковою, навіть коли ціна зерна коливалась: коли збільшувалася ціна на зерно, вага хліба мала зменшуватися у встановлених пропорціях³. На місцевому рівні це призвело до запровадження системи ліцензування, яка дозволяла стягувати періодичні (та іноді свавільні) збори, штрафи та покарання для правопорушників. Протягом впровадження імпорتنих тарифів на зерно у 1815 р. (з доповненнями 1822, 1828 і 1836 рр.) у закон було внесено поправки, які передбачали дещо нові вагові стандарти продажу. Але повністю Положення про хліб та ель було скасовано лише у 1863 р. [18, с. 229].

У 1815 р. прийняття Законів про зерно (The Corn Laws) мало на меті підтримку стійкого високого рівня цін та недопущення імпорту, який міг призвести до цінового демпінгу, поки ціна не перевищила встановлену межу у 80 шилінгів. Така політика була вмотивована практикою ціноутворення плати за землю з ціни її продукту (зерна), а парламентська більшість в період 1760–1830 рр. була представлена партією Торі, що репрезентувала інтереси землевласників та духовенства. В політичному просторі обмеження торгівлі на тлі промислового розвитку призвело до організації представниками промисловців Ліги проти законів про зерно (Anti-Corn Laws League), спочатку в Лондоні (у 1836 р.), а згодом у Манчестері (у 1838 р.) [62, с. 14–15]. Манчестерська Ліга, на відміну від Лондонської, мала чіткі та послідовні цілі, організаційну структуру, стратегію і тактику щодо захисту вільного підприємництва⁴ та проти державного протекціонізму землевласни-

³ Наприклад, коли квартал (приблизно 240 л) пшениці коштував 12 пенсів, фартинговий (0,25 пенсовий) лаваш білого хлібу вищого сорту повинен був важити 6 фунтів 16 шилінгів (приблизно 2,5 кг). Далі вага хліба поступово зменшувалася відповідно до ціни пшениці: на кожні 6 пенсів підвищення ціни квартера пшениці, вага хліба зменшувалась; аж до того рівня, коли пшениця ціною 20 шилінгів за квартал знижувала вагу хліба до 6 шилінгів і 3 пенсів (приблизно 120 г).

⁴ «Free trade», слід зауважити, дуже часто перекладається виключно як «вільна торгівля», що не повною мірою розкриває значення слова. В цьому контексті слід звернути увагу на походження та початкове значення слова «торгівля» (trade) у європейських мовах. Як зазначає етимологічний словник, слово має німецько-голландське походження, означає шлях, «протопаний шлях», напрям діяльності та, швидше за все, набуло поширеного вжитку завдяки активності Ганзейської Ліги. Близьче до XVI ст. слово також набуло значення звичної зайнятості, діла, ремесла, тому часто використовувалося як синонім «industry» (в значенні промисел, діяльність, від лат. industrious – «дбайливий, працьовитий, майстерний», тобто той, хто впро-

ків, рентні доходи яких прямо корелювали із ціною на зерно. Розпочавши роботу під час депресії 1837–1842 рр., окрім стандартних методів ведення кампанії, на кшталт організації петицій до Парламенту⁵, Ліга також ввела у практику просвітницькі новації щодо публічних лекцій та розповсюдження друкованих видань, використовуючи нові технології друку, залізничного транспортування, здешевлення поштових відправлень для розповсюдження величезної кількості трактатів та брошур [32; 33]. Важливим елементом кампанії стала підтримка Лігою заснування у 1843 р. тижневої газети The Economist [32], яка сьогодні є однією з найвпливовіших глобальних ЗМІ. Успішне функціонування Ліги згодом стало моделлю для утворення інших політичних рухів [3, с. 269]. Дослідники зауважують, що приклад Ліги як однієї з перших лобістських організацій виробників та підприємців мав дуже мотивуючий вплив у суспільстві: окрім інших рухів, за прикладом Ліги було сформовано Асоціацію громадських шкіл в Ланкаширі для проведення політичної кампанії на підтримку програм шкільної освіти [25].

Ще жорсткіше, ніж регулювання цін продовольчих товарів, регулюванню підлягав ринок праці. Початком централізованого ціноутворення на працю та визначення її умов стали нормативні акти Едварда III після хвилі чуми, Статут працівників (Statute of Labourers Act) 1349 та 1350 рр. [41, с. 26–35]. Закони обмежували встановлення заробітної плати вище її рівня до епідемії (тобто на рівні 1346 р.), регламентували ціну праці за різними видами діяльності та рівнями кваліфікації, зобов'язували до праці все працездатне населення молодше 60 років, забороняли трудову міграцію з метою пошуку кращих умов найму, а також працевлаштування зайвих робітників та встановлення надмірних цін

ваджує знання у практичну дію з певною метою). Сучасне тлумачення «trade» як обміну товарами власного виробу у сталому вжитку з'являється тільки після Індустріальної революції, проте, паралельно і досі залишається у тлумаченні ремесла, професії, галузі заняття. Цікавим в контексті лексикону Д. Рікардо є також походження слів «прибуток» і «переваги», англійські еквіваленти яких «profit» та «advantage» мають єдиний прото-індо-європейський корінь, що утворює групу латинських похідних слів з загальним значенням «прогрес; просування вперед; розвиток; те, що створює умови розвитку» [37].

⁵ Упродовж 1839–1843 рр. Ліга направила до Палати Громад більше 17 тисяч петицій проти зернових законів із загальною кількістю підписів понад 6,2 мільйони [33].

на продукти харчування. Хоча положення регулярно порушувалися, їхня наявність надавала право стягнення штрафів і пені [8]. Двомастами роками пізніше Статут було замінено⁶ Статутом ремісників 1562 р. (Statute of Artificers Act) [42, с. 159–175], яким було уніфіковано і модернізовано, зокрема з метою антиінфляційного регулювання, трудове законодавство: централізовано вимоги до доступу в професію (раніше кваліфікаційні вимоги встановлювалися внутрішніми регламентами гільдій), надано повноваження місцевим суддям вимагати від безробітних працювати в сільському господарстві, обмежено переміщення робітників від одного роботодавця до іншого, уповноважено суддів раз на рік встановлювати ставки заробітної плати для всіх наявних на час прийняття статуту класів робітників, визначено мінімальний термін трудового контракту (1 рік) і години роботи на день (у період з березня по вересень – з 5 години ранку до 7–8 години вечора), введено відповідальність працівників і роботодавців за встановлення заробітної плати вище зазначеного рівня, за дострокове звільнення або припинення трудових відносин. Втім, Статут інституціоналізував відносини асиметрично: відповідальність роботодавця визначалася в полі цивільного, а робітника – кримінального права⁷. Ряд законодавчих актів 1699 р. вводили додаткові штрафні санкції з метою посилення заборони трудової міграції [43], як внутрішньої, так і зовнішньої.

Слід зазначити, що протекціонізм цього часу мав подвійно ексклюзивний характер: окрім наявності системи політичного фаворитизму і преференцій, середньовічні ринкові інститути носили майже виключно централізований фіскальний характер. Саме ж ринкове право, чи то внутрішнє право утворювати ринки (marked/market right), чи то право імпорту (staple right) було, за визначенням Персіваль Торнелі, «прибутковою франшизою» влади [64, с. 3], що надавалося спеціальними королівськими дозволами (патентами та хартіями). Відповідно, мотив захисту і розвитку внутрішнього ринку був також фіскальним: розширення економічної бази оподаткування для цілей зростання бюджету

⁶ Історики трудового права Англії зазначають, що заміна не скасовувала Статути 1349–1350 рр., тому вони фактично були чинними майже до середини XIX ст. (детальніше див. [46]).

⁷ Врівноваження відповідальності відбулося тільки у 1875 р. із прийняттям Закону про роботодавців і робітників (Employers and Workmen Act 1875).

Корони. Підтвердженням цьому слугують чисельні королівські акти щодо введення нових або модернізації старих зборів і податків на різні види економічної діяльності та штрафів і пені за їхню несплату [43–45]. Додатково, протягом 1770–1810-х років зростання реальних доходів, у тому числі заробітної плати, було заниженим в середньому на 10% внаслідок великих непрямих податків, що стягувалися для фінансування військових витрат уряду в роки американської революції та війни з Наполеоном, а також внаслідок згорання торгівлі, спричиненого війнами [7, с. 1312].

Статут працівників було повністю скасовано лише адміністративною реформою 1863 р. До цього часу було прийнято декілька додаткових законодавчих актів Парламенту, які посилювали жорсткість регламентації трудової мобільності та контрактних відносин найманої праці, яка, за визначенням істориків, хоча й мала деякі обмежені права, залишалась невільницькою аж до періоду фритредерства середини XIX ст., коли почала формуватися система фабричного виробництва і вільного найму [63]. Цей характер промислового протекціонізму так описує Річард Моріс: «У 1699 р. Торговельна палата закликала парламент заборонити виїзд з Англії працівникам, які займаються виробництвом вовняних тканин. Додаткові обмеження на вільну еміграцію кваліфікованих ремісників Велика Британія ввела у 1718 р.; у 1750 р. обмеження були спеціалізовані до працівників окремих текстильних галузей промисловості. У 1765 р. Парламент заборонив еміграцію кваліфікованих операторів з метою запобігання поширенню промислових таємниць та підтримки адекватного рівня постачання висококваліфікованої праці на внутрішньому ринку. За цим слідували статuti 1774 і 1781 рр., що забороняли вивезення текстильних машин, їхніх планів чи моделей. Акт 1782 р. забороняв еміграцію майстрів текстильної галузі та галузі виробництва текстильних машин; через три роки ця заборона поширилася на працівників чорної металургії; і через чотири роки її було поширено на шахтарів» [35].

Система централізованої економічної організації, що на внутрішніх ринках відбивалася адміністративним ціноутворенням, у зовнішній політиці мала форму тарифно-транспортного протекціонізму. У цій сфері однією з найбільш впливових законодавчих ініціатив перших років Реставрації була серія Навігаційних актів [47], якими Англія відновила обмеження на торговельну політику імпорту, засновану Штапельним Статутом 1353 р. [41, с. 78–96],

та ввела обмеження на торгівлю колоній в Америці майже на двісті років⁸. Метою цієї політики було усунення з конкурентного простору, з одного боку, товарів переробної промисловості колоній та захист постачання сировини з них; з іншого, – недопущення на ринок транспортних послуг ефективної системи морського вантажного перевезення голландських торговельних агентів та створення преференцій і монопольного становища в цій сфері для лондонських торговців. Першими Навігаційними Актами 1650–1651 рр. [13] Парламент заборонив іноземним суднам здійснювати торгівлю з Америкою; для торговельних цілей дозволялося використання тільки англійського флоту. Серією навігаційних актів 1660–1663 рр. було посилено торговельну монополію, зокрема через митно-податкові інструменти [47, с. 181–205], надано дозвіл на експортування з Європи в Америку тільки через англійські порти (зі сплатою відповідних мит та зборів) [47, с. 246–250] та створено комісії, які забезпечували контроль виконання актів та стягнення штрафів [47, с. 449–452]. Пізніше, у 1699 р. було введено заборону на перепродаж експортних товарів, зокрема солі, на внутрішньому ринку; заборонено текстильну переробку, зокрема вовни, у кінцеві споживчі товари та їхній експорт з американських колоній [43, с. 256; 20]. Втім, як писав у 1897 р. в «Індустріальній історії Англії» Генрі Гіббінс, «Немезида цієї захисної політики мала прийти неодмінно; і вона прийшла у тій смертельній помилці⁹, яка змусила нас втратити ті самі колонії, які ми захищали від французів у Семирічній війні» [18, с. 170].

Тому є підстави стверджувати, що «чотири магічні цифри» з ілюстрації Д. Рікардо щодо порівняльних переваг торгівлі Порту-

⁸ Формально Навігаційні закони було скасовано тільки у 1849 р.

⁹ Тут Г. Гіббінс має на увазі Акт про імпорт заліза 1750 р. [20, с. 976–979], яким британським колоніям в Америці було заборонено організацію переробних виробництв і торгівлю переробленим залізом та дозволено лише експорт сировини і тільки в порт Лондону (більш детально див. [2]). В середньому після розробки родовищ Вірджинії, Пенсильванії та Меріленду протягом 1720-х років до початку революції середньорічний обсяг колоніального імпорту залізної сировини коливався в діапазоні 2–3 тис. тон [12, с. 245]. Нагадаємо, що меркантилістська політика щодо недопущення вивезення дорогоцінних металів в якості оплати англійського імпорту реалізовувалася через пряму заборону оплати імпорту золотом або сріблом, внаслідок чого імпортні товари мали сплачуватися тільки шляхом викупу англійських виробів (вовняних, шкіряних і т. ін.) (більш детально див. [14; 54; 65]).

галії та Англії вином та одягом, скоріше за все, не було обрано автором довільно та виключно як приклад дедуктивного аналізу. Такий висновок пов'язаний з дією третьої угоди Метуена (The Methuen Treaty), яку було укладено між Португалією та Англією у грудні 1703 р. та формально скасовано лише у 1836 р. [16]. Угода складалася із трьох частин, які іноді формулюють як окремі із зазначенням порядкового номера частини. Перші дві угоди, які було укладено у травні того ж року, стосувалися гарантій військового альянсу між Англією, Республікою Об'єднаних провінцій (Голландською Республікою), Австрією та Португалією проти Франції у Війні за іспанську спадщину та права Англії на використання лісабонського порту. Третя Метуенська угода була виключно комерційною та формалізувала торговельні відносини між Англією та Португалією саме щодо португальського вина та англійського вовняного одягу, які використовує як приклад Д. Рікардо. Відповідно до умов торговельної угоди, Португалія отримувала право експортувати вино до Англії за зниженою ставкою мита (на 1/3 меншу за французьку), а Англія – право ввозити в Португалію одяг без мита [16, с. 117, с. 119]. Починаючи з 1707 р., як зазначають дослідники [69], Англія мала позитивне сальдо торгівлі з Португалією майже протягом всього XVIII ст.; масштаб надлишку збільшився у 1720–1750-х роках, становлячи 1,2% британського ВВП, або близько 1/8 загального обсягу британського експорту [69, с. 260]. Проте зовнішня торгівля Португалії з Англією мала негативне сальдо, яке Португалія покривала завдяки масивному видобутку бразильського золота, що припав на цей період внаслідок відкриття нових родовищ. Бразилія на цей час була португальською колонією, тому її золоті запаси, що складали біля 40% світових у XVIII ст., використовувалися для врегулювання торговельного дефіциту, в результаті чого Британія протягом 1700–1760 рр. отримала понад 25 мільйонів фунтів стерлінгів золота у торгівлі з Португалією [69, с. 261].

Приклад торгівлі Португалії і Англії, який наводить Д. Рікардо, мав та продовжує викликати критику до цього часу. Так, Дж. Робінсон писала, що введення вільної торгівлі вбило перспективи текстильної промисловості Португалії та залишило їй повільний експортний ринок вина, тоді як для Англії експорт бавовняної тканини призвів до накопичення капіталу, механізації та всього спірального зростання промислової революції [53, с. 103]. Проте, як це показано вище, Метуенська угода не надавала Пор-

тугалії права вільної торгівлі, а навпаки, вкорінювала монопольне становище Британської імперії в рамках стандартної політики меркантилізму, яка була остаточно залишена тільки в середині XIX ст. під політичним тиском професійних організацій, об'єднань промисловців та кооперативів. У цьому контексті, на нашу думку, слухним є зауваження Вільфредо Парето в «Трактаті про комерцію», де він акцентує увагу, що не має значення, яку назву має міждержавна угода, навіть якщо це «угода про вільну торгівлю», вона завжди є і буде адміністративним інструментом регулювання [38, с. 73–81].

Таким чином, звужене абстрактне трактування принципу порівняльних переваг, що базуються виключно на першій половині Розділу 7 «Про зовнішню торгівлю» (відомому прикладі з «чотирма магічними цифрами»), є не в повній мірі коректним. Таке тлумачення виключає з аналізу щонайменше три важливі аспекти теоретичної системи Д. Рікардо:

1. Загальну структуру «Принципів», яка зумовлена та побудована відповідно до логіки визначення, перш за все, базових чинників виробництва та особливостей їхньої участі у процесі виробництва, а вже потім, прикладних аспектів функціонування законів виробництва та розподілу продукту. Отже, всі прикладні аспекти політичної економії Д. Рікардо не можуть розглядатися самостійно та поза контекстом системи економічної рівноваги, яку вибудовує автор, і навпаки. В цьому контексті закон порівняльних переваг є внутрішнім стандартом теорії індустріальної організації і виробництва, а не теорії торгівлі.

2. Історичний контекст політико-економічного дискурсу, зокрема стосовно політики тарифного протекціонізму та імпорту дорогоцінних металів. Дослідження цінової та податкової статистики урядової політики того часу свідчать, що стосовно багатьох імпортованих товарів (таких як цукор та тютюн) застосоване тарифне мито іноді складало 100–150% ціни до оподаткування [14]. У 1815 р. стягнення мита було поширено на групу базових продовольчих товарів сировинного характеру. Це закономірно негативно вплинуло на потенціал промислового виробництва внаслідок вилучення частини доданої вартості з фонду інвестування та реінвестування і перерозподілу у фонд споживання та, через підвищення грошового еквіваленту вартості життя, підвищувало витрати на фонд оплати праці без збільшення реального наявного

доходу працівників. Як відомо, підвищення цін зерна у 1815–1822 рр. призвело до голоду і демографічної кризи.

3. Особливості обмежень зовнішньоекономічних розрахунків за умов політики меркантилізму (заборони на експорт дорогоцінних металів) та практики зовнішньоекономічних розрахунків через боргові¹⁰ та кредитні¹¹ інструменти обігу і платежу. Відповідно, ефективність використання таких інструментів була вищою за умов білатеральної міжнародної торгівлі внаслідок взаємної економії на витратах правозастосування (плати випуску формальних інструментів), комісійного обслуговування розрахунків (обліку векселів), вартості авансованого капіталу (альтернативних витрат розрахунку власними або кредитними коштами).

Крізь призму зазначених аспектів принцип порівняльних переваг відбивається внутрішньою логікою балансування техноло-

¹⁰ Відповідно до середньовічної практики існувало два основних класи врегулювання боргових відносин: на засадах формальних (публічних, *sur obligation*), та неформальних (приватних, *sur contract*) інститутів. Ознаками першого класу регулювання відносин були письмові зобов'язання встановленого королівськими актами формату (*writ of debt: bond, recognizance, audita querela*), другого – довільні, неформальні, консенсусні зобов'язання (*contract by parole, asumpsit*). Господарські справи, внормовані першим типом зобов'язань, вирішувались в королівських судах відповідно до загального права (*common law royal courts*). Другий тип відносин майже до другої половини XIX ст. королівськими судами не захищався, правозастосування відбувалось відповідно до локальних правил вирішення господарських суперечок (судів міста, релігійного ордену, професійної організації, ярмаркового (торгівельного) форуму тощо). Втім, у цьому випадку сторони економили на витратах оплати формування публічного зобов'язання, проте втрачали королівську гарантію відшкодування збитків. Таким чином, кожен тип боргових інститутів мав свої транзакційні витрати, механізм оптимізації яких визначався характером конкретної діяльності та відносин.

¹¹ До початку XVI ст. закони про лихварство забороняли виплату відсотку на позику. Лише у часи правління Генріха VIII вводиться перша поправка до цієї заборони (*The Against Usury Act 1545*), що дозволяє кредитний відсоток (не вище 10%, але без уточнення методу нарахування (прості чи складні відсотки). У 1660 р. введено нове обмеження на надмірні відсоткові ставки [47, с. 236–237] та знижено максимальну ставку до 6%. Обмеження з різними поправками проіснувало до 1854 р. На думку істориків, адміністративне регулювання кредитного ринку знижувало можливості антикризового ринкового регулювання і мобільності перерозподілу капітальних активів. Відповіддю на це обмеження була система обігу векселів (*bills of exchange*), що дозволяла уникнути «лихварського регулювання» та обмежень на зовнішньоекономічні розрахунки, встановлені політикою меркантилізму [1, с. 170; 57, с. 664; 65].

гічних, зумовлених порівняльними умовами організації та ведення промислового виробництва, та грошово-кредитних, визначених комплексом трансакційних витрат, інститутів. «Хоча оподаткування саме по собі спричиняє порушення монетарної рівноваги, це, насправді, відбувається внаслідок позбавлення країни, в якій воно впроваджується, переваг, що стосуються підвищення майстерності, промисловості та природних вигід. <...> Кажучи про обмін та порівняльну вартість грошей, ми, не в останню чергу, маємо посылатися на вартість грошей, що оцінена в товарах у кожній країні» [49, с. 145–148].

Аналіз рикардівської логіки порівняльних переваг, таким чином, актуалізує два характерні аспекти цієї теорії. По-перше, спеціалізація у торгівлі не створює багатства, його творить внутрішня мотивація економічних суб'єктів щодо формування і розвитку економічної організації та збільшення технологічності праці, які забезпечують основу ефективного розміщення економічного потенціалу (як сукупності наявних обмежених ресурсів, що можуть бути використані у господарюванні) та управління виробничими витратами за принципом мінімізації їхньої альтернативної вартості використання. Тобто *закон порівняльних переваг є критерієм економічного вибору*. По-друге, питання спеціалізації може вирішуватися не в статичній, а динамічній, тобто відносно майбутнього цільового стану. Часова перспектива порівняльних переваг формує більший перелік проблем: проектування попиту, цін, технологій та інших змінних. Проте вона також розширює горизонт можливостей економічного розвитку: пошук та вибір форм діяльності та інститутів спеціалізації може сприяти динамічній еволюції економічної системи у напрямі сталого розвитку, подолання негативних наслідків залежності від попереднього стану системи, у тому числі негативних умов торгівлі. Тобто *закон порівняльних переваг також є еволюційним критерієм інституційної рівноваги*. Саме через виведення цих аспектів принципу порівняльних переваг як фундаменту індустріальної організації роботи Д. Рікардо досліджував та високо цінував А. Маршалл [30].

Таким чином, ядром системи політичної економії Д. Рікардо є принципи вибору і розподілу зайнятості чинників виробництва в національній економіці відкритого типу в контексті цільового орієнтування збільшення добробуту (виробництва національного продукту) на тлі обмежуючих чинників. Теорія Д. Рікардо не є теорією обміну *per se*, хоча її ефективність і розкривається автором

на прикладі системи обмінів. Це теорія організації, розміщення та управління виробництвом. При цьому основним принципом (критерієм) переваг у розміщенні виробництва та прийнятті економічних рішень є технологічна відмінність, яка в концентрованій формі відбивається структурою виробничих витрат як витрат зайнятості (організації) різних чинників виробництва. Постійна діяльність власника щодо оптимізації витратної структури виробництва за принципом мінімізації альтернативної вартості зайнятості ресурсів, що утворює внутрішній технологічний стандарт виробництва (або «складність виробництва» за Рікардо), і є порівняльною перевагою економічного суб'єкта і суспільства в цілому.

Для демонстрації принципу порівняльних переваг Д. Рікардо фактично застосовує методологію рівноважного аналізу взаємовпливу чинників і кінцевих товарів виробництва: завдяки постійному пошуку прихованих ресурсів оптимізація витрат виробництва підвищує купівельну спроможність заробітної плати (гарантованого (wage) доходу на працю¹²), в той час як прибуток на капітал в одній і тій же формі його зайнятості має тенденцію до уніфікації з мінімальною нормою, внаслідок чого власник повинен забезпечувати його постійний рух. «Це відбувається внаслідок бажання, яке має кожен капіталіст, щодо переведення коштів з менш до більш ефективної зайнятості, яке заважає ринковій ціні товарів продовжувати протягом тривалого періоду часу значно перевищувати або бути значно нижчою за їхню природну ціну. Конкуренція корегує обмінну вартість товарів в такий спосіб, що після сплати заробітної плати, необхідної для виробництва, та всіх інших витрат, необхідних для того, щоб використати капітал у початковому стані ефективності, залишкова вартість, або надлишок, відповідає в кожній галузі пропорціям вартості використаного капіталу» [49, с. 90–91]. Таким чином, аналітичний прин-

¹² Слово «wage», яке з кінця XIX ст. набуло поширеного використання як заробітна плата (wage of labour), походить, судячи з етимології та правової історії, з розвитку консенсусних (приватних) контрактних інститутів у Англії в XIV ст. Інфорсмент таких контрактів відбувався за принципом гарантування права (wage of law) відповідача (wage, від старофранцузького *gage* – застава, гарантія, порука). В цьому сенсі в умовах вільної контрактиції плата за виробничі послуги праці є авансованим платежем, який робітник на контрактних умовах отримує ще до моменту кінцевої реалізації продукту виробництва. Цим аспектом відбивається відмінність у міжчасових вподобаннях найманого працівника і власника.

цип, згідно з яким собівартість, або природня ціна (cost price) відображає альтернативні можливості зайнятості кожного з чинників виробництва, забезпечує обґрунтування теореми розподілу Д. Рікардо – зворотного співвідношення між доходами на працю і капітал. Цей аспект Італо-Кембриджський напрям аналізу роботи Д. Рікардо пояснює тяжінням заробітної плати до прожиткового мінімуму. На противагу йому, інтерпретація Маршалла – Холландера визначає дохід на працю як варіативний (в часі і просторі), тобто такий, що змінюється залежно від об'єктивних і суб'єктивних факторів: ринкової кон'юнктури, в тому числі споживчих товарів, продуктивності, «порівняльної майстерності робітника та інтенсивності праці» [49, с. 20]. Це доводить і формулювання самого Д. Рікардо: «Не слід думати, що природна ціна праці, навіть оцінена в продуктах харчування або необхідних товарах, є абсолютно фіксованою та постійною. Вона коливається в різні часи та в тій самій країні, а в різних країнах відрізняється істотно. І ця ціна суттєво залежить від звичок і звичаїв людей» [49, с. 93, с. 96–97]. Та наприкінці додає: «Як і всі інші види, трудові контракти мають бути надані справедливій та вільній конкуренції ринку, та ніколи не мають підпадати під сферу впливу і втручання законодавчої влади» [49, с. 105].

Метод Д. Рікардо щодо виокремлення закономірностей динаміки грошових і реальних доходів є і досі актуальним як інструмент прикладного аналізу економічної динаміки, зокрема розподілу доходів, нерівності, стандартів добробуту тощо. Так, дослідники звертають увагу, що існуючий дискурс щодо стагнації середньої реальної заробітної плати відносно зростаючої загальної продуктивності виробництва, зокрема в США протягом останніх 45 років, не завжди є достатнім аргументом для зваженого висновку щодо проблем нерівності. Обґрунтуванням тези є аналіз, по-перше, пропорцій споживчих цін відносно реальної заробітної плати, тобто купівельної спроможності доходів домогосподарств, яка за окремими групами товарів за цей період зросла до 86% [23; 55]. По-друге, – міжгенераційної мобільності доходів¹³. Іншим

¹³ Дослідники зауважують, що наратив про багатих, які багатіють, та бідних, які бідніють, зокрема щодо США, є, в значній мірі, результатом інтерпретації, заснованої на статичному методі оцінки статистичних даних щодо нерівності за доходами. Втім, якщо враховувати міжгенераційний чинник, тобто аналізувати динаміку доходів конкретних домогосподарств США, статистична картина дещо змінюється. Відповідно до такого методу аналізу,

прикладним аспектом застосування аналітичної системи Д. Рікардо є аналіз змін у витратах населення на освітлення і опалення протягом 1800–2000 рр. у Великій Британії, які завдяки оптимізації виробництва у зазначений період були знижені майже у 3000 разів (а у порівнянні між 1711 р. та 2000 р. – у 6000 разів) порівняно зі зростанням середнього доходу тільки в 10 разів [15]. Це також підтверджується аналізом прогресу заробітної плати в Англії у період до Першої світової війни та її порівнянням з аналогічними показниками в Україні (рис. 1 і 3 відображає динаміку заробітної плати в грошовому вимірі, рис. 2 і 4 – у натуральному).

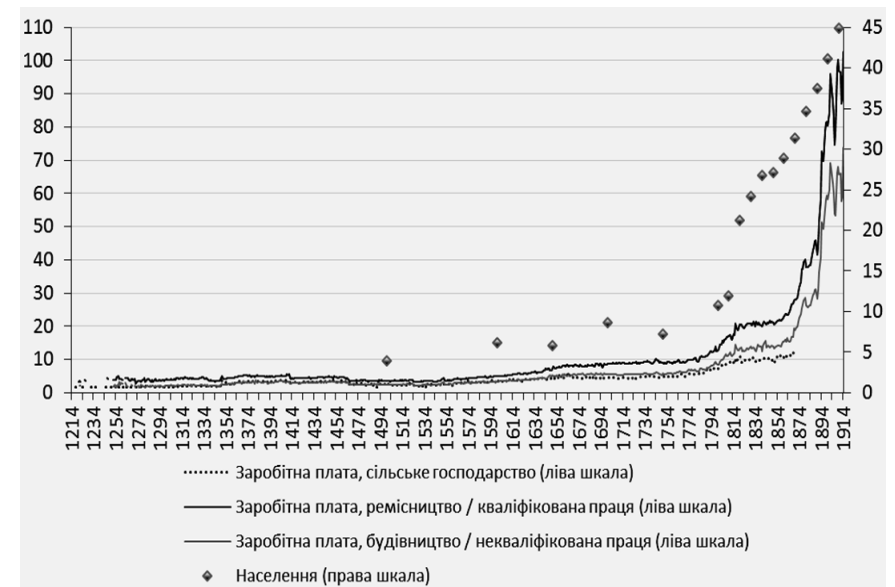

Рис. 1. Динаміка заробітної плати за видами діяльності (у грамах срібла в день) та населення (у млн чол.) у Великій Британії у 1214–1914 рр.

Джерело: побудовано на підставі даних [19; 4; 31].

«домогосподарства дійсно багатіють, але кожного року це різні домогосподарства» [23]. Так, наприклад, в останній чверті ХХ ст. з найбільш бідного у 1975 р. квантилю 95% домогосподарств наприкінці періоду перейшли у вищі квантили, а 60% – у два найвищі. Детальніше див. [23].

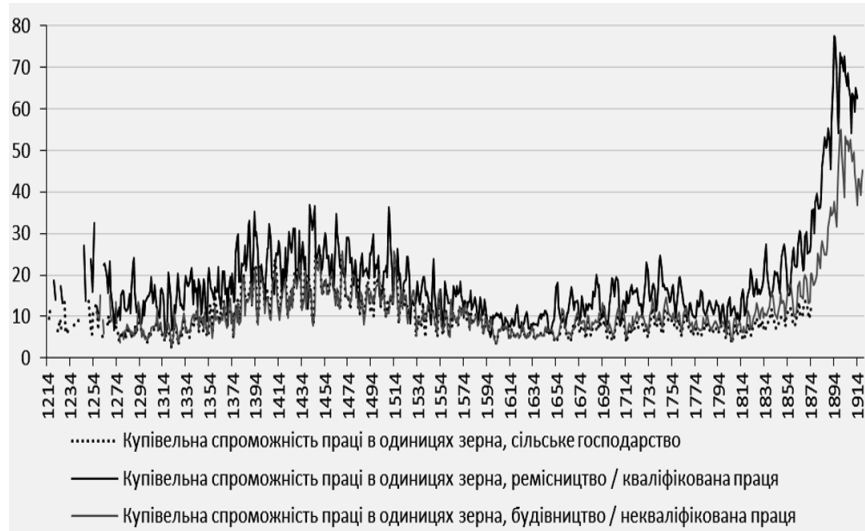

Рис. 2 Динаміка купівельної спроможності 1 дня праці за видами діяльності в одиницях зерна (*літрів пшениці*) у Великій Британії у 1214–1914 рр.

Джерело: розраховано на підставі даних [19].

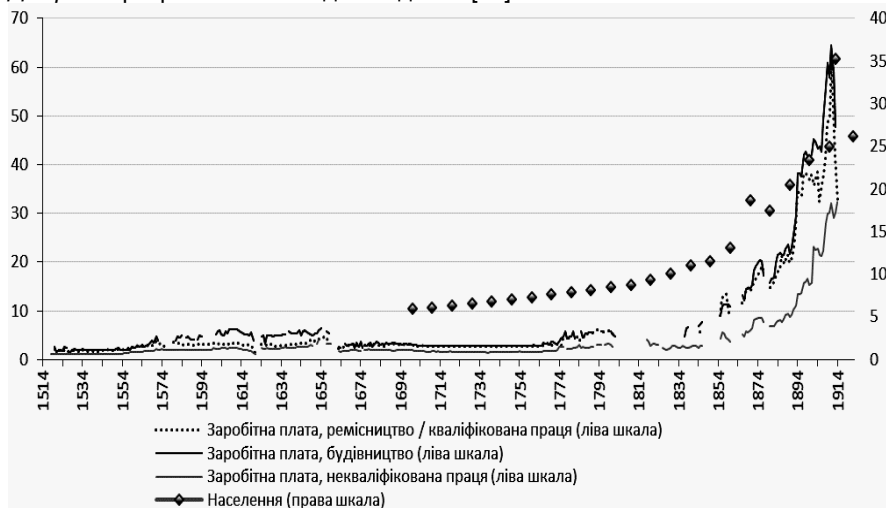

Рис. 3. Динаміка заробітної плати за видами діяльності (*у грамах срібла в день*) та населення (*у млн.чол.*) в Україні (м. Львів) у 1514–1914 рр.

Джерело: побудовано на підставі даних [19; 66].

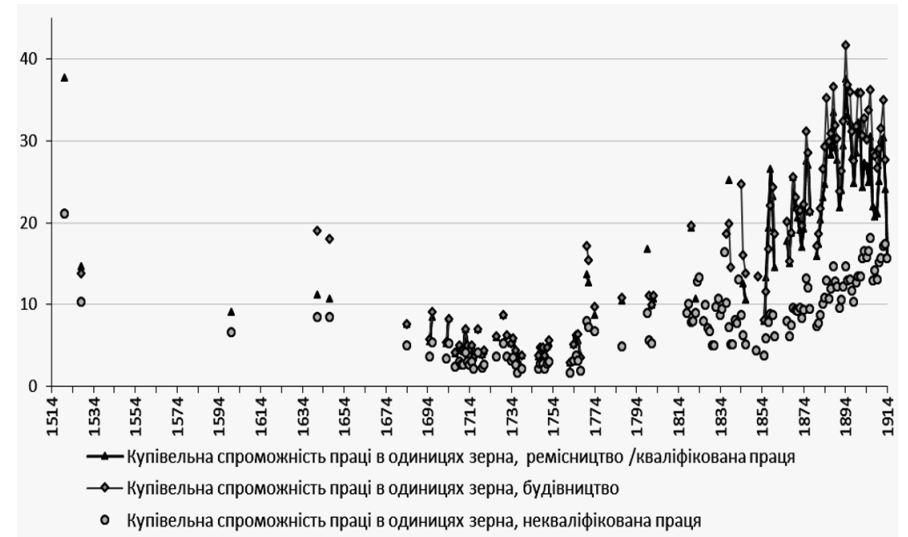

Рис. 4. Динаміка купівельної спроможності 1 дня праці за видами діяльності в одиницях зерна (*літрів пшениці*) в Україні (м. Львів) у 1514–1914 рр.

Джерело: розраховано на підставі даних [19].

Таким чином, в системі політичної економії Д. Рікардо прибуток на капітал є не тільки продуктом стриманості у споживанні (*abstinence*) як перерозподілу його у часі, але й результатом переструктурування всієї системи вподобань суб'єкта щодо споживчих витрат, раціоналізація яких призводить до акумуляції ресурсів (капіталізації), подальша виробничо-технологічна спеціалізація яких утворює основу прогресивної економічної динаміки через формування і розширення попиту на зайнятість праці. Відповідно, мірою цінності, за Рікардо, є спроможність капіталу створити зайнятість додаткових чинників виробництва, зокрема праці (тобто його гранична продуктивність). Це є очевидним з листа Ж.-Б. Сєю, де Д. Рікардо пише: «Як я бачу ви трохи змінили визначення слова «цінність» (*value*) в напрямі корисності, але я не думаю, що ви усвідомили труднощі, які приносять пояснення цього важкого слова. Корисність, безумовно, є основою цінності, але рівень корисності ніколи не може бути засобом її оцінки. Складний у виробництві товар завжди буде більш цінним, ніж той, який легко видобутий, хоча всі люди повинні погодитися, що

останній може бути більш корисним, ніж перший. Товар має бути корисним для того, щоб мати цінність, але складність його виробництва є справжньою мірою його вартості. <...> Відповідно, багатство вимірюється кількістю цінностей, якими володіє людина, а не поміркованістю її бажань. <...> Ви кажете, що виробник, аби з'ясувати вартість його капіталу, повинен провести інвентаризацію всього, що він має, оцінюючи кожен товар за його поточною ринковою ціною. Такий процес інформував би його лише про те, чи збільшилася грошова вартість його капіталу: це може його задовольнити, але це не той спосіб, яким політичний економіст повинен судити про збільшення вартості капіталу. Під час девальвації нашої валюти (банківських нот) багато людей вважали, що вартість їхнього капіталу зросла, лише з тієї причини, що він вартував більшу кількість фунтів стерлінгів, коли вона, насправді, зменшилась. Гроші, чи то металеві, чи то паперові, можуть завжди впасти в ціні, і тому не можуть правильно виміряти вартість інших товарів протягом шести місяців поспіль. Зростання капіталу повинно встановлюватися лише через його здатність залучати більше робочої сили та примножувати продукт землі та праці країни» [51, с. 247–249].

Д. Рікардо не формулює експліцитно принцип межі виробничих можливостей (production possibility frontier), але вся його система політичної економії – теорія цінності, розподілу та капіталізації – формуються саме на засадах загальної динамічної економічної рівноваги. Ефективність рівноважного стану, за Д. Рікардо, відбивається спроможністю розширеного відтворення праці, яка функціонально заснована на розширенні виробничо-технологічного потенціалу. Представлена динаміка заробітної плати (рис. 1, 3) підтверджує рікардіанську тезу про функціональний зв'язок між можливостями зайнятості праці та динамікою населення: ще до хвили суттєвого піднесення рівня заробітної плати (внаслідок впровадження з середини ХІХ ст. фритредерської політичної програми) ми спостерігаємо майже двократне зростання населення Великої Британії.

У відмінності економічних законів ренти та прибутку, за Д. Рікардо, полягає різниця між землею та капіталом (аграрним і промисловим способами виробництва): при зростанні зайнятості землі як чинника виробництва, її доходність зменшується, в той час як для капіталу – збільшується. Проте, коли досягається гранична продуктивність капіталу, він починає поводити себе за за-

конами ренти. Ця різниця у можливостях розширення виробництва без зменшення доходності на одиницю чинника і складає порівняльну перевагу промислового виробництва, заснованого на виробничому потенціалі капітальних активів з урахуванням трансакційних витрат їхньої організації.

Висновки. Еволюційно-інституціональний аналіз «Принципів політичної економії та оподаткування», зокрема теорії порівняльних переваг, дозволяє переосмислити спадок Д. Рікардо як спробу вибудувати основи теорії загальної динамічної рівноваги та обґрунтувати модерний принцип економічного (виробничого) вибору за критеріями граничної продуктивності чинників виробництва та альтернативної вартості зайнятості ресурсів. У цьому контексті узагальнення принципів економічної динаміки дозволило Д. Рікардо започаткувати та розвинути напрями, що сьогодні є особливо актуальними, а саме:

- дослідження загальної економічної рівноваги та економічної самоорганізації на принципах управління витратами (економії), міжчасовими вподобаннями (дисконтування) та раціоналізації споживання (капіталізації та соціальної мобільності);
- начала теорії граничної продуктивності та індустріального проектування як внутрішнього стандарту (технології) виробництва;
- принципи грошово-кредитного регулювання економіки, грошової стабільності та інфляції, основи теорії валютного регулювання;
- інституційні дослідження заробітної плати як контрактної взаємодії всередині виробничого процесу;
- теоретичні основи системи децентралізації соціальної політики та її більшу ефективність на нижчих рівнях політичного управління¹⁴;
- принципи політичної обумовленості тарифної політики та її економічне обґрунтування, визначення загального принципу,

¹⁴ Детальне розкриття цього аспекту досліджень Д. Рікардо не було метою статті. Характеристика основ децентралізації соціальної політики держави, що з'ясовуються Д. Рікардо у декількох розділах «Принципів», зокрема про заробітну плату, податки та безпосередньо у розділі «Збори для бідних» (Poor rates), має скласти самостійне окреме дослідження. Але його сучасність підтверджується гостротою дискусій, що існує сьогодні навколо питань фіскальної децентралізації як в Україні, так і в інших країнах світу.

за яким слід реалізувати її унормування для досягнення цілей зростання багатства нації (принцип порівняльних переваг).

З'ясований у статті історико-інституційний контекст класичної ліберальної доктрини, адвокатом якої був, за загальноприйнятим розумінням, Д. Рікардо, дозволяє, на нашу думку, більш детально зрозуміти її доцільність, логічність, ефективність і справедливість. Слід зазначити, що в рамках цієї доктрини ринкові механізми не розглядаються як абсолютна панацея, як це часто демонструється критикою так званого ринкового фундаменталізму. Класичний лібералізм є доктриною не тільки вільних ринків, але, перш за все, вільної економічної організації, яка є більш ефективною у досягненні внутрішніх організаційних цілей через гнучкість у створенні і модифікації нових норм, рутин та, що важливіше, нового знання, ніж будь-який централізований релігійно-політичний порядок, який був найбільш поширеною формою управління у до-модерній Європі та Англії.

Елегантність принципу порівняльних переваг зумовлена ще й тим, що, як істинно класичний принцип, від водночас є прагматичним (економічно ефективним) та пізнавальним (формує приріст знання за умов використання на практиці). У цьому контексті, він має потенціал організації як комерційних (економічно ефективних), так і некомерційних (соціально справедливих) відносин, оскільки забезпечує еквівалентність обміну.

Логіка принципу порівняння комплексів виробничих витрат в руслі теорії Д. Рікардо є нормативною і позитивною одночасно (і в цьому сенсі вона перекликається із деонтологічною філософією кантіанства) та паралельно із поширеним трактуванням як принципу виробничої оптимізації «ринковими силами» конкуренції є також і принципом кооперації, що вимагає від суб'єкта активної інтенції та дії, тобто виходу у простір невизначеності та ризику. Тому сприйняття цієї логіки є важливою, але вимогливою нормою. Це особливо стосується посттоталітарних та постколоніальних суспільств, у яких істотним є вплив ефектів «колії» та надмірного патерналізму. Проте, саме для таких суспільств перехід до цієї логіки має найбільший позитивний потенціал внаслідок наявності значного розриву у продуктивності та технологічності праці, а отже і простору для його скорочення.

Перспективи подальшого дослідження. Сучасний розвиток теорій індустріальної організації та контрактів дозволяє з'ясувати вплив інституційної комплементарності у балансуванні

економічної динаміки і розвитку як механізм структурування економічних відносин в руслі логіки порівняльних переваг. Проектування міжнародних виробництв у формі глобальних ланцюгів вартості та цифрових інструментів фасилітації обміну (blockchain) також зумовлено цією логікою. Але вітчизняні дослідження цих модифікацій принципу порівняльних переваг є майже відсутніми, що зумовлює перспективність подальшого дослідження зазначеної проблематики.

Перспективним також є обґрунтування економічної політики переходу від реалізації абсолютних переваг у міжнародному обміні до системи порівняльних інституційних переваг, основою яких є високопродуктивний та творчий інтелектуальний капітал в частині його найважливіших компонентів: людського (практичних якостей, кваліфікацій та етичних норм праці) та організаційного (якості виробничих процесів, специфікованих моделей управлінської практики та стандартів організації праці), які у поєднанні створюють синергетичний ефект переходу до якісної кооперації як основи знанневої економіки та демократичного суспільства.

1. Atack J., Neal L. (Eds.). *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions: From the Seventeenth Century to the Present*. New York: Cambridge University Press, 2009, 472 p.
2. Bining A.C. *British Regulation of the Colonial Iron Trade*. Philadelphia: Univ. of Philadelphia Press, 1933. 163 p.
3. Briggs A. *The Age of Improvement, 1783–1867*. Second Ed. New York: Routledge, 2014. 496 p.
4. Broadberry S.N., Campbell B. M. S., van Leeuwen B. *English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence*. Coventry: University of Warwick, 2010. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/sbroadberry/wp/medievalpopulation7.pdf>
5. Brown E. A. R. *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*. *The American Historical Review*. 1974. №79 (4):1063.
6. Churchman N. *David Ricardo on Public Debt*. New York: Palgrave, 2001. 186 p.
7. Clark G. *The Condition of the Working Class in England, 1209–2004*. *Journal of Political Economy*. 2005. № 113(6). P. 1307–1340.
8. Cohn S. *After the Black Death: Labour Legislation and Attitudes towards Labour in Late-Medieval Western Europe*. *Economic History Review*. 2007. № 60(3). P. 457–485.

9. Costinot A., Donaldson D. Ricardo's Theory of Comparative Advantage: Old Idea, New Evidence. *NBER Working Paper*. 2012. № 17969. URL: <http://www.nber.org/papers/w17969>
10. Eaton B., Kortum S. Technology, Geography, and Trade. *Econometrica*. 2002. №70 (5). P. 1741–79.
11. Eucken W. The Foundations of Economics. History and Theory in the Analysis of Economic Reality. Translated by T. W. Hutchison. Heidelberg, Berlin: Springer-Verlag, 1992, 358 p.
12. Evans Ch., Rydén G. Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century. Leiden: Brill, 2007. 360 p.
13. Firth C. H., Rait R. S. (Eds.). August 1650: An Act for the Advancing and Regulating of the Trade of this Commonwealth. *Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642–1660*. London: His Majesty's Stationery Office, 1911. URL: <http://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp403-406>.
14. Floud R., Johnson P. (Eds.). The Cambridge Economic History of Modern Britain, Volume 1: Industrialisation, 1700–1860. New York: Cambridge University Press, 2004. 536 p.
15. Fouquet R., Pearson P. J. G. The Long Run Demand for Lighting: Elasticities and Rebound Effects in Different Phases of Economic Development. *Economics of Energy & Environmental Policy*. 2012. № 1(1). P. 83–100.
16. Francis A. D. John Methuen and the Anglo-Portuguese Treaties of 1703. *The Historical Journal*. 1960. № 3(2). P. 103–124.
17. Fujimoto T., Shiozawa Y. Inter and intra company competition in the age of global competition: a micro and macro interpretation of Ricardian trade theory. *Evolutionary and institutional economics review*. 2011. № 8 (1). P. 1–37.
18. Gibbins H. de B. The Industrial History of England. London: Methuen & Co, 1897. 258 p.
19. Global Price and Income History Group. URL: <http://gpih.ucdavis.edu/Datafilelist.htm>
20. Great Britain. A collection of all the statutes now in force: relating to the revenue and officers of the customs in Great Britain and the plantations, In 2 vol. London: C. Eyre and W. Strahan, 1780. 1586 p. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=pst.000022133328;view=1up;seq=7>
21. Heertje A. Life and Work of David Ricardo (1772–1823). *Handbook of the History of Economic Thought. The European Heritage in Economics and the Social Sciences*, vol 11. New York: Springer, 2012. P. 173–177.

22. Hollander S. Ricardo. The 'New View': Collected Essays. New York: Routledge, 1995. 369 p.
23. Horwitz S. Inequality, Mobility, and Being Poor in America. *Social Philosophy and Policy*. 2015, № 31 (2). P. 70–91.
24. Jevons W. S. Theory of Political Economy, 3rd ed. London: Macmillan, 1888. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/625>
25. Jones D. K. The Educational Legacy of the Anti-Corn Law League. *History of Education*. 1974. № 3(1). P. 18–35.
26. Kadens E. The Medieval Law Merchant: The Tyranny of a Construct. *Journal of Legal Analysis*. 2015, № 7(2). P. 251–289.
27. Krugman P. The Ricardo's Difficult Idea. URL: <http://web.mit.edu/krugman/www/ricardo.htm>
28. Kurz H. D., Salvadori N., Gehrke Ch., Freni G., Gozzi F. Interpreting Classical Economics: Studies in long-period analysis. New York: Routledge, 2007. 284 p.
29. Marshall A. Principles of Economics. 8th ed. London: Macmillan and Co, 1920. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/1676>
30. Marshall A. The pure theory of foreign trade: The pure theory of domestic values. London: The London School of Economics and Political Science, 1949. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.49015001082396;view=1up;seq=12>
31. McEvedy C., Richard J. Atlas of World Population History. Middlesex: Penguin, 1978. 368 p.
32. Miller H. The Anti-Corn Law Campaign. URL: <https://www.foe.co.uk/sites/default/files/downloads/campaigning-change-lessons-from-history-anti-corn-law-league-101815.pdf>
33. Miller H. Popular Petitioning and the Corn Laws, 1833–46. *The English Historical Review*. 2012. № 127(527). P. 882–919.
34. Morishima M. Ricardo's Economics: A General Equilibrium Theory of Distribution and Growth. New York: Cambridge University Press, 1989. 254 p.
35. Morris R.B. The Supply of Skilled Labour. *Government and Labor in Early America*, New York: Columbia University Press. 1946. Pp. xvi, 557. URL: <http://www.ditext.com/morris/labor.html>
36. North, D.C., Wallis J.J., Weingast B.R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. New York: Cambridge University Press, 2009. 308 p.
37. Online Etymology Dictionary. URL: <http://www.etymonline.com>
38. Pareto V. Traités de commerce. *Mythes et idéologies. Textes réunis*. Genève: Librairie Droz, 1966, 341 p.
39. Pasinetti L.L. A Mathematical Formulation of the Ricardian System *The Review of Economic Studies*. 1960. № 27(2). P. 78–98.

40. Pickering D. (Ed.). *The Statutes at Large, From Magna Charta to the 14th Year of King Edward III*. Vol. I: 1225 to 1340. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge30britgoog>
41. Pickering D. (Ed.). *The Statutes at Large, from the Fifteenth Year of King Edward III to the Thirteenth Year of King Henry IV*. Vol. II: 1341 to 1411. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge62britgoog>
42. Pickering D. (Ed.). *The Statutes at Large, from the First Year of Queen Mary to the Thirty-fifth Year of Queen Elizabeth, inclusive*. Vol. VI: 1554 to 1592–3. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge58britgoog>
43. Pickering D. (Ed.). *The Statutes at Large, from the Eighth Year of King William III to the Second Year of Queen Anne*. Vol. X: 1696–7 to 1703. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge31britgoog>
44. Pickering D. (Ed.). *The Statutes at Large, from the Second to the Eighth Year of Queen Anne*. Vol. XI: 1703 to 1709. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge35britgoog>
45. Pickering D. (Ed.). *The Statutes at Large, from the Eighth to the Twelfth Year of Queen Anne*. Vol. XII: 1709 to 1711. Cambridge: Charles Bathurst, 1763. URL: <https://archive.org/details/statutesatlarge65britgoog>
46. Quigley W.P. Five Hundred Years of English Poor Laws, 1349–1834: Regulating the Working and Nonworking Poor. *Akron Law Review*. 1996. № 30(1), P. 73–128.
47. Raithby J. (Ed.). *Statutes of the Realm: Volume V: 1628–80*. London: Great Britain Record Commission, 1819. URL: <http://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5>.
48. Ricardo D. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. 11 vols. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/159>
49. Ricardo D. *Principles of Political Economy and Taxation*. Vol. 1. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>
50. Ricardo D. *Pamphlets and Papers 1815–1823*. Vol. 4. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/205>

51. Ricardo D. *Letters 1810–1815*. Vol. 6. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: http://oll.libertyfund.org/titles/207#Ricardo_0687-06_705
52. Ricardo D. *Letters 1816–1818*. Vol. 7. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/208>
53. Robinson J. *Aspects of Development and Underdevelopment*. New York: Cambridge University Press, 1979, 146 p.
54. Rogers J. S. *The Early History of the Law of Bills and Notes: A Study of the Origins of Anglo-American Commercial Law*. New York: Cambridge University Press, 1995. 267 p.
55. Sacerdote B. Fifty Years Of Growth In American Consumption, Income, And Wages. *NBER Working Papers*. 2017. №23292. URL: <http://www.nber.org/papers/w23292>
56. Samuelson P. A. Presidential Address The Way of an Economist. *International Economic Relations*. London: Palgrave Macmillan, 1969. P. 1–11.
57. Schumpeter J. *History of Economic Analysis*. Oxon: Routledge, 1994. 1260 p.
58. Senga Sh., Masatomi F., Tabuchi T. (Eds.). *Ricardo and International Trade*. Oxon: Routledge, 2017. 276 p.
59. Shiozawa Y. The revival of classical theory of values. *The Rejuvenation of Political Economy*. Oxon: Routledge, 2016. P. 151–172.
60. Sraffa P. *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1960. 112 p.
61. Sraffa P. Introduction to *The Principles of Political Economy*. *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Vol. I. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. P. xiii–lx.
62. Steelman A. Anti-Corn Law League. *The Encyclopedia of Libertarianism*. Thousand Oaks: SAGE; Cato Institute, 2008. pp. 14–15. doi:10.4135/9781412965811.n9
63. Steinfeld R. J. *Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century*. New York: Cambridge University Press, 2001. 329 p.
64. Thornely P. E. W. *The history of the law merchant and negotiability*. London: E. Pouteau, 1904. URL: <https://archive.org/details/history-lawmerch00thorgoog>

65. Tracy J. D. (Ed.). *The Political Economy of Merchant Empires State Power and World Trade, 1350–1750*. New York: Cambridge University Press, 1997. 519 p.
66. Ukraine historical demographical data of the whole country. URL: <http://www.populstat.info/Europe/ukrainec.htm>
67. Viner J. *Studies in the Theory of International Trade*. New York: Harper and Brothers, 1965. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/1414>.
68. Walras L. *Elements of Pure Economics*, translated by W. Jaffe. London: George Allen and Unwin, [1874] 1954. 620 p.
69. Watson M. Historicising Ricardo's comparative advantage theory, challenging the normative foundations of liberal International Political Economy. *New Political Economy*. 2017. № 22(3). P. 257–272.
70. Woodward D. The Background to the Statute of Artificers: The Genesis of Labour Policy, 1558–63. *The Economic History Review*, 1980. № (33) 1. P. 32–44.

References

1. Atack, J, Neal, L. (Eds.). (2009). *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions: From the Seventeenth Century to the Present*. New York, NY: Cambridge University Press.
2. Bining, A.C. (1933). *British Regulation of the Colonial Iron Trade*. Philadelphia, PA: Univ. of Philadelphia Press.
3. Briggs, A. (2014). *The Age of Improvement, 1783–1867*. Second Ed. New York, NY: Routledge.
4. Broadberry, S.N., Campbell, B. M. S., B. van Leeuwen. (2010). *English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence*. Coventry, UK: University of Warwick. Retrieved August 30, 2017 from: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/sbroadberry/wp/medievalpopulation7.pdf>
5. Brown, E. A. R. (1974). The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe. *The American Historical Review*, 79 (4):1063. doi:10.2307/1869563
6. Churchman, N. (2001). *David Ricardo on Public Debt*. New York, NY: Palgrave.
7. Clark, G. (2005). The Condition of the Working Class in England, 1209–2004. *Journal of Political Economy*, 113(6), 1307–1340. doi:10.1086/498123
8. Cohn, S. (2007). After the Black Death: Labour Legislation and Attitudes towards Labour in Late-Medieval Western Europe. *Economic History Review*, 60(3), 457–485. doi:10.1111/j.1468–0289.2006.00368.x

9. Costinot, A., Donaldson, D. (2012). Ricardo's Theory of Comparative Advantage: Old Idea, New Evidence. *NBER Working Papers*, 17969. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.nber.org/papers/w17969>
10. Eaton, J., Kortum, S. (2002). Technology, Geography, and Trade. *Econometrica*, 70 (5), 1741–1779. doi:10.1111/1468–0262.00352
11. Eucken, W. (1992). *The Foundations of Economics. History and Theory in the Analysis of Economic Reality*. Translated by T. W. Hutchison. Heidelberg, Berlin: Springer-Verlag.
12. Evans, Ch., Rydén, G. (2007). *Baltic Iron in the Atlantic World in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.
13. Firth, C.H., Rait, R.S. (Eds.). (1911). August 1650: An Act for the Advancing and Regulating of the Trade of this Commonwealth. In *Acts and Ordinances of the Interregnum, 1642–1660*. London, UK: His Majesty's Stationery Office. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/pp403-406>.
14. Floud, R., Johnson, P. (Eds.). (2004). *The Cambridge Economic History of Modern Britain, Volume 1: Industrialisation, 1700–1860*. New York, UK: Cambridge University Press.
15. Fouquet, R., Pearson, P. J. G. (2012). The Long Run Demand for Lighting: Elasticities and Rebound Effects in Different Phases of Economic Development. *Economics of Energy & Environmental Policy*, 1(1), 83–100. doi: 10.5547/2160–5890.1.1.8
16. Francis, A.D. (1960). John Methuen and the Anglo-Portuguese Treaties of 1703. *The Historical Journal*, 3(2), 103–124. doi:10.1017/S0018246X00022858
17. Fujimoto, T., Shiozawa, Y. (2011). Inter and intra company competition in the age of global competition: a micro and macro interpretation of Ricardian trade theory. *Evolutionary and institutional economics review*, 8(1), 1–37. doi:10.14441/eier.8.193
18. Gibbins, H. de B. (1897). *The Industrial History of England*. London, UK: Methuen & Co.
19. Global Price and Income History Group. (2017). Retrieved August 30, 2017 from: <http://gpih.ucdavis.edu/Datafilelist.htm>
20. Great Britain. (1780). *A collection of all the statutes now in force: relating to the revenue and officers of the customs in Great Britain and the plantations*, In 2 vol. London, UK: C. Eyre and W. Strahan. 1586 p. Retrieved August 30, 2017 from: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=pst.000022133328;view=1up;seq=7>

21. Heertje, A. (2012). Life and Work of David Ricardo (1772–1823). In *Handbook of the History of Economic Thought. The European Heritage in Economics and the Social Sciences*, vol 11. New York: Springer, 173–177.
22. Hollander, S. (1995). *Ricardo. The 'New View': Collected Essays*. New York, NY: Routledge.
23. Horwitz, S. (2015). Inequality, Mobility, and Being Poor in America. *Social Philosophy and Policy*, 31 (2), 70–91. doi:10.1017/S0265052514000260
24. Jevons, W.S. (1888). *Theory of Political Economy*, 3rd ed. London, UK: Macmillan. Retrieved August 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/625>
25. Jones, D.K. (1974). The Educational Legacy of the Anti-Corn Law League. *History of Education*, 3(1), 18–35. doi:10.1080/0046760740030102
26. Kadens, E. (2015). The Medieval Law Merchant: The Tyranny of a Construct. *Journal of Legal Analysis*, 7(2), 251–289. doi:10.1093/jla/lav004
27. Krugman, P. The Ricardo's Difficult Idea. Retrieved February 08, 2017 from: <http://web.mit.edu/krugman/www/ricardo.htm>
28. Kurz, H.D., Salvadori, N., Gehrke, Ch., Freni, G., Gozzi, F. (2007). *Interpreting Classical Economics: Studies in long-period analysis*. New York, NY: Routledge.
29. Marshall, A. (1920). *Principles of Economics*, 8th ed. London, UK: Macmillan and Co. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/1676>
30. Marshall, A. (1949). *The pure theory of foreign trade: The pure theory of domestic values*. London, UK: The London School of Economics and Political Science. Retrieved July 17, 2017 from: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.49015001082396;view=1up;seq=12>
31. McEvedy, C., Richard, J. (1978). *Atlas of World Population History*. Middlesex, UK: Penguin.
32. Miller, H. (2017). The Anti-Corn Law Campaign. Retrieved August 30, 2017 from: <https://www.foe.co.uk/sites/default/files/downloads/campaigning-change-lessons-from-history-anti-corn-law-league-101815.pdf>
33. Miller, H. (2012). Popular Petitioning and the Corn Laws, 1833–46. *The English Historical Review*, 127(527), 882–919. doi: 10.1093/ehr/ces073

34. Morishima, M. (1989). *Ricardo's Economics: A General Equilibrium Theory of Distribution and Growth*. New York, NY: Cambridge University Press.
35. Morris, R.B. (1946). The Supply of Skilled Labour. In *Government and Labor in Early America*, New York, NY: Columbia University Press. Retrieved Sept. 26, 2017: <http://www.ditext.com/morris/labor.html>
36. North, D.C., Wallis, J.J., Weingast, B.R. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. New York, NY: Cambridge University Press.
37. Online Etymology Dictionary. (2017). Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.etymonline.com>
38. Pareto, V. (1966). Traités de commerce. In *Mythes et idéologies. Textes réunis*. Genève: Librairie Droz.
39. Pasinetti, L.L. (1960). A Mathematical Formulation of the Ricardian System *The Review of Economic Studies*, 27(2), 78–98.
40. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, From Magna Charta to the 14th Year of King Edward III*. Vol. I: 1225 to 1340. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge30britgoog>
41. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Fifteenth Year of King Edward III to the Thirteenth Year of King Henry IV*. Vol. II: 1341 to 1411. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge62britgoog>
42. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the First Year of Queen Mary to the Thirty-fifth Year of Queen Elizabeth, inclusive*. Vol. VI: 1554 to 1592–3. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge58britgoog>
43. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Eighth Year of King William III to the Second Year of Queen Anne*. Vol. X: 1696–7 to 1703. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge31britgoog>
44. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Second to the Eighth Year of Queen Anne*. Vol. XI: 1703 to 1709. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge35britgoog>
45. Pickering, D. (Ed.). (1763). *The Statutes at Large, from the Eighth to the Twelfth Year of Queen Anne*. Vol. XII: 1709 to 1711. Cambridge, UK: Charles Bathurst. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/statutesatlarge65britgoog>

46. Quigley, W.P. (1996). Five Hundred Years of English Poor Laws, 1349–1834: Regulating the Working and Nonworking Poor. *Akron Law Review*, 30(1), 73–128. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://ideaexchange.uakron.edu/akronlawreview/vol30/iss1/4>
47. Raithby, J. (Ed.). (1819). *Statutes of the Realm: Volume V: 1628–80*. London, UK: Great Britain Record Commission. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <http://www.british-history.ac.uk/statutes-realm/vol5>
48. Ricardo, D. ([1951] 2005). The Works and Correspondence of David Ricardo, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. 11 vols. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/159>
49. Ricardo, D. ([1951] 2005). Principles of Political Economy and Taxation. Vol. 1. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>
50. Ricardo, D. ([1951] 2005). Pamphlets and Papers 1815–1823. Vol. 4. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/205>
51. Ricardo, D. ([1951] 2005). Letters 1810–1815. Vol. 6. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: http://oll.libertyfund.org/titles/207#Ricardo_0687-06_705
52. Ricardo, D. ([1951] 2005). Letters 1816–1818. Vol. 7. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis, IN: Liberty Fund. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/208>
53. Robinson, J. (1979). *Aspects of Development and Underdevelopment*. Cambridge, New York, NY: Cambridge University Press.
54. Rogers, J.S. (1995). *The Early History of the Law of Bills and Notes: A Study of the Origins of Anglo-American Commercial Law*. Cambridge, New York, NY: Cambridge University Press.
55. Sacerdote, B. (2017). Fifty Years Of Growth In American Consumption, Income, And Wages. *NBER Working Papers*, 23292. Retrieved Sept. 22, 2017 from: <http://www.nber.org/papers/w23292>
56. Samuelson, P.A. (1969). Presidential Address The Way of an Economist. In *International Economic Relations*. London, UK: Palgrave Macmillan, 1–11.

57. Schumpeter, J. (1994). *History of Economic Analysis*. Abingdon, Oxon, UK: Routledge.
58. Senga, Sh., Masatomi, F., Tabuchi, T. (Eds.). (2017). *Ricardo and International Trade*. Abingdon, Oxon, UK: Routledge.
59. Shiozawa, Y. (2016). The revival of classical theory of values. In *The Rejuvenation of Political Economy*. Oxon: Routledge, 151–172.
60. Sraffa, P. (1960). *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
61. Sraffa, P. ([1951] 2005). Introduction to The Principles of Political Economy. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Vol. I. Indianapolis, IN: Liberty Fund. P. xiii–lx. Retrieved July 17, 2017 from: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>
62. Steelman, A. (2008). Anti-Corn Law League. *The Encyclopedia of Libertarianism*. Thousand Oaks, CA: SAGE; Cato Institute, 14–15. doi:10.4135/9781412965811.n9
63. Steinfeld, R.J. (2001). *Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century*. New York, NY: Cambridge University Press.
64. Thornely, P. E. W. (1904). *The history of the law merchant and negotiability*. London, UK: E. Pouteau. Retrieved Sept. 20, 2017 from: <https://archive.org/details/historylawmerch00thorgoog>
65. Tracy, J.D. (Ed.). (1997). *The Political Economy of Merchant Empires State Power and World Trade, 1350–1750*. New York, NY: Cambridge University Press.
66. Ukraine historical demographical data of the whole country. (2017). Retrieved August 30, 2017 from: <http://www.populstat.info/Europe/ukrainec.htm>
67. Viner, J. (1965). *Studies in the Theory of International Trade*. New York, NY: Harper and Brothers. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/1414>.
68. Walras, L. ([1874] 1954). *Elements of Pure Economics*, translated by W. Jaffe. London, UK: George Allen and Unwin.
69. Watson, M. (2017). Historicising Ricardo's comparative advantage theory, challenging the normative foundations of liberal International Political Economy. *New Political Economy*, 22(3), 257–272. doi:10.1080/13563467.2016.1216535
70. Woodward, D. (1980). The Background to the Statute of Artificers: The Genesis of Labour Policy, 1558–63. *The Economic History Review*, (33) 1, 32–44. doi:10.1111/j.1468-0289.1980.tb01152.x

УДК 303.446.4:339.56

JEL: N01, N70

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>

Н.О. Горін

ІСТОРИОГРАФІЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ

У статті проаналізований стан наукового вивчення зовнішньоекономічних зв'язків України. Узагальнено та охарактеризовано основні групи історіографічних джерел з теми. Виокремлено проблемні та дискусійні питання, що потребують додаткового дослідження в майбутньому.

Ключові слова: економічні зв'язки, міжнародна торгівля, історіографія, джерельна база дослідження.

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку невід'ємною частиною товарного виробництва є вихід на міжнародні ринки. Зовнішньоекономічні зв'язки як на загальнодержавному так і на регіональному рівнях характеризують затребуваність та конкурентоспроможність національної продукції. Вони відображають рівень включеності держави та її компаній в глобальні господарські відносини, є одним з головних показників її розвитку загалом. «Життя тече, як вічно повноводна торгова ріка. Якщо ми хочемо зрозуміти швидкість і характер її течії, нам необхідно вирушити до її витоків», пише Вільям Бернстайн. Потяг до обміну і торгівлі є частиною людської природи. Саме торгівля виступає тією сполучною ланкою, що забезпечує розвиток підприємств і держав, слугує запорукою добробуту її громадян. Адже, як слушно зауважив Фредерік Бастіа, якщо через кордони не пускати товари, через них пройдуть солдати. Кожна країна має свої особливості, як економічні, так і політичні, релігійні, соціальні, ментальні, географічні та інші, що формувались впродовж століть попереднього розвитку, безпосередньо або ж опосередковано впливали на ступінь, інтенсивність та характер економічних зв'язків між містами, землями, князівствами та державами. Завдання вивчення, наукового осмислення та історико-теоретичного узагальнення витоків і розвитку міжнародних еко-

номічних зв'язків України загалом, і торгових зокрема, передбачає опрацювання великої кількості літератури, присвяченої цьому питанню. Вивчення історії науки має в своїй основі використання як об'єкта дослідження писемних пам'яток і тематичних наукових досліджень, котрі писались в різних історичних умовах та на різній джерельній базі, про різні історичні періоди та географічні регіони, вектори та форми зовнішньоекономічних зв'язків, про торговельні контакти між містами, регіонами (землями) та країнами. З огляду на відсутність державності впродовж тривалого часу та ідеологічної деформації суспільної історичної свідомості актуальним завданням постає відродження економічної історіографії як джерельної бази дослідження економічної історії України загалом, і трансформації її зовнішньоекономічних зв'язків та контактів зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх наукових публікацій, присвячених ретроспективі міжнародних економічних зв'язків України, низка публікацій стосувалась саме історіографічної тематики. Так, проблему економічного розвитку Правобережної України у XVI–XVIII ст. у польській історіографії дослідив В. Берковський. Історичні джерела та публікації про торговельні зв'язки Південної України з Османською імперією проаналізовані у статті В. Тимченка. Дослідженням історії вивчення питань зовнішньої торгівлі українських губерній кінця XIX – початку XX ст. присвячені публікації О. Пилипенка та І. Жиленкової. Історіографічні та теоретико-методологічні аспекти вивчення української торгівлі, «виходу» її на зарубіжжя у XVIII – на початку XX ст. висвітлені в окремих статтях та монографіях О. Годуновського, О. Гуржія та О. Ресента. Особливу увагу дослідники приділяють південним регіонам, котрі мали свою господарську специфіку. Загалом більшість сучасних праць мають вузько проблемний характер, присвячені або окремим локальним питанням зовнішньоторговельних контактів, або певним історичним періодам. З огляду на це, актуальним завданням постає аналіз, систематизація та узагальнення джерельної бази дослідження зовнішніх економічних зв'язків України.

Метою статті є систематизація, оцінка та характеристика джерел та наукових праць з історії міжнародних економічних зв'язків України на основі методологічних засад кумулятивності та еволюційності наукового пізнання.

Виклад основного змісту дослідження. Однією з перших та найбільш розвинених форм міжнародних економічних зв'язків є торгівля. Вона зародилася ще до нашої ери та почала поширюватись із формуванням перших національних держав. Звісно, що обсяги такої торгівлі були не значними, адже домінувало в ті часи здебільшого натуральне господарство. Проте потреби держав у сировині та продуктах, які неможливо або надто складно було самостійно виробляти, задовольнялись через канали міжнародної торгівлі, яка стала основною формою тогочасних міжнародних економічних відносин. Так, вже для полісів стародавньої Греції було притаманне домінування зовнішньої торгівлі над внутрішньою. Головними чинниками експорту сільськогосподарської продукції та ремісничих виробів були відмінності в розвитку продуктивних сил та нерівномірність розміщення природних ресурсів.

Соціально-економічний розвиток Русі був у центрі уваги багатьох істориків. Чільне місце в дослідженнях займало питання розвитку ремесла і торгівлі, зокрема зовнішньої. Головними джерельними ресурсами для науковців були дані археологічних експедицій, записи актових книг, нумізматичні знахідки, писемні джерела (літописи, збірники руського права, щоденники мандрівників і дипломатів) та закордонні джерела (античні, візантійські, західноєвропейські, скандинавські та східні)¹⁵.

Із постанням держави Київська Русь провідним фактором її економічного життя стала торгівля, особливо зовнішня. Вчені, зокрема В. Ключевський¹⁶, О. Єфименко¹⁷, К. Єгоров¹⁸, В. Бутенко¹⁹, П. Мельгунов²⁰, П. Мілюков²¹ називають поширення зовніш-

¹⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия в 5-ти т. Под редакцией Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой, А.В. Подосинова. Москва, 2009. Т. 1: Античные источники. 352 с.; Москва, 2010. Т. 2: Византийские источники. 384 с.; Москва, 2010. Т. 3: Восточные источники. 264 с.; Москва, 2010. Т. 4: Западноевропейские источники. 512 с.; Москва, 2009. Т. 5: Скандинавские источники. 384 с.

¹⁶ Ключевский В.О. Политическое значение древнерусского государства в связи с международной торговлей. *Киевская Русь: сборник статей под ред. В.Н. Сторожева*. Москва: Тип. И.Д. Сытина. Т. 1. 661 с.

¹⁷ Єфименко А.Я. История украинского народа. Санкт-Петербург: Тип. «Брокгауз-Ефронь», 1906. Вып. 1. 392 с.

¹⁸ Єгоров К.Л. Образование Киевской Руси. Москва, 1997–2000. 142 с.

¹⁹ Бутенко В.А. Краткий обзор истории русской торговли. Санкт-Петербург, 1911. 167 с.

²⁰ Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. Москва: Изд. магазина «Сотрудник школ» А.К. Залесской, 1905. 291 с.

ньої торгівлі у Київській Русі унікальним явищем, адже вона сприяла розвитку міст, ремесел, промислів, налагодженню ділових та дипломатичних відносин між державами. Про економічні зв'язки з європейськими та східними країнами писали М. Грушевський²², Н. Полонська-Василенко²³, А. Чуткий²⁴, Д. Дорошенко²⁵, Й. Кулишер²⁶, І. Шекера²⁷, Г. Вернадський²⁸, Б. Рибаків²⁹, В. Потін³⁰, А. Назаренко³¹, О. Сидоренко³², О. Головка³³, Л. Данилова³⁴, М. Левченко³⁵, В. Василевський³⁶, В. Пашуто³⁷,

²¹ Милуков П.Н. Очерки по истории русской культуры: в 2 ч. Санкт-Петербург, 1909. Ч.1: Население, экономика, государственный и сословный строй. 2-е изд. С. 111–112.

²² Грушевський М.С. Історія України-Руси. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1905. Т.3. 588 с.

²³ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Київ: Либідь, 1995. Т. 1. До середини XVII століття. 672 с.

²⁴ Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. 616 с.

²⁵ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. (до половини XVII ст.). Київ: Глобус, 1992. Т. 1. 238 с.

²⁶ Кулишер И.М. История русской торговли. Петербург: Тип. Коминтерна, 1923. 328 с.

²⁷ Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII–X ст. Відп. ред. К.І. Стецюк. АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 199 с.

²⁸ Vernadsky G. *Kievan Russia*. New Haven: Yale Univ. Press, 1973. 430 p.

²⁹ Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути. История культуры древней Руси. Москва: АН СССР, 1951. С. 315–369.

³⁰ Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Ленинград: Советский художник, 1968. 237 с.

³¹ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва: Языки русской культуры, 2001. 784 с.

³² Сидоренко О.Ф. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. 1989. Вип. 15.

³³ Головка О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. Київ, 1994. 29 с.

³⁴ Данилова Л.В. Товарное производство на Руси (до XVII в.). *Вопросы истории*. 1954. № 1. С. 117–136.

³⁵ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений IX–XIV. Москва: Изд. Акад. наук СССР, 1956. 567 с.

³⁶ Васильевский В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. *Журнал министерства народного просвещения*. 1888. Июль. С. 121–150.

³⁷ Пашуто В.Т., Новосельцев А.П. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.). *История СССР*. 1967. № 3. С. 81–109.

В. Даркевич³⁸, І. Іванцов³⁹, Ф. Дворнік⁴⁰, С. Франклін та Дж. Шепард⁴¹ та ін. Дослідники здебільшого звертали увагу на напрями торгівлі й торгівні каравани, торгівні договори і торгівні центри, аналізували роль Київської Русі як транзитного центру міжнародного руху товарів, оцінювали вплив зовнішньої торгівлі на розвиток товарного виробництва на Русі, досліджували участь Церкви в поширенні торгівлі, виокремлювали домінуючі предмети експорту та імпорту Київської Русі.

Важливу роль у розвитку зовнішньоторговельних контактів відігравали окремі землі, які входили до складу Київської Русі, зокрема Галицька й Волинська. Ці території після ослаблення та роздроблення Русі на феодальні князівства, завдяки зручному географічному розташуванню, розвитку ремесел, покращенню торгової інфраструктури (митниць, складів, шляхів сполучень, засобів транспортування товарів і т.д.), посилюють свої економічні зв'язки з Візантією та країнами Сходу в XIII – першій половині XIV ст. і стають потужним торговим осередком у східноєвропейському регіоні.

Джерельну базу дослідження зовнішньоторговельних зв'язків Галицької та Волинської земель складають писемні твори, матеріали археологічних експедицій, а також нумізматичні знахідки, які надають цінну історичну інформацію про напрямки і форми зовнішньоекономічних зв'язків, про розвиток торгівельно-грошових відносин між країнами, землями, краями та окремими містами. До писемних джерел можна віднести літописи (Київський літопис, Галицько-Волинський літопис, Хроніка Галла Аноніма), щоденники або описи подорожей мандрівників та монахів (монаха Юліана, Джованні дель Плано Карпіні, Гійома де Рубрука, Марко Поло, францисканця Одоріко Порденоне, домініканця Іордана Каталані).

Комплексне використання джерел дає можливість дослідити основні напрямки і форми економічних зв'язків Галицької та Во-

³⁸ Даркевич В.П. К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1974. Вып. 138. С. 93–103.

³⁹ Іванцов І.О. Торговля Київської Русі IX–XIII ст. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.12, 42 (рукопис). 50 с.

⁴⁰ Dvornik F. The Kiev State und its Relations with Western Europe. *Transactions of the Royal Historical Society*. L., 1947. Ser. IV. Vol. 29. P. 27–46.

⁴¹ Franklin S., Shepard J. *The emergence of Rus. 750–1200*. London; New York: Routledge, 1996.

линської земель і їх інфраструктуру. Перші наукові розвідки зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель почалися в другій половині XIX ст. До вивчення цієї проблеми звернувся М. Грушевський в своїй багатотомній «Історії України-Руси». Зокрема, вчений досліджував трансформацію напрямів економічних контактів та їх інфраструктуру⁴². Проблема торговельних шляхів та джерелознавчий аналіз імпортованих товарів здійснені Я. Пастернаком⁴³. Окремим аспектам інфраструктури та характеристик товарних груп привізних та вивізних товарів присвячені праці І. Крип'якевича⁴⁴, М. Котляра⁴⁵, М. Рожка⁴⁶, А. Копитка⁴⁷. Проблеми міжнародних економічних відносин регіону в цілому та окремих міст були також предметом дослідження в наукових розвідках І. Свешнікова⁴⁸, С. Терського⁴⁹, А. Копитка⁵⁰. Роль нуміз-

⁴² Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1955. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. 670 с.

⁴³ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Краків – Львів, 1944. 238 с.; Пастернак Я. *Археологія України*. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто, 1961. 702 с.

⁴⁴ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. 174 с.; Крип'якевич І.П. *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)*. Київ, 1962.

⁴⁵ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. 336 с.

⁴⁶ Рожко М.Ф. Карпатські шляхи та їх оборона. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 86–97.

⁴⁷ Копитко А.Д. Інфраструктура зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель (XIII – перша половина XIV ст.). *Король Данило та його доба (XIII ст.)*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 2002. С. 26–41.

⁴⁸ Свешников И.К. Древнерусский город Звенигород и его торговые связи с Востоком. *VI Междунар. конгресс славянской археологии, г. Прилеп (Югославия), 1990 г.: тез. докл., подготовл. совет. исследователями. АН СССР, Ин-т археологии*. Москва: Наука, 1990. С. 195–197.

⁴⁹ Терський С.В. Галицько-Волинські землі у торгівлі з Балтикою (X–XIV ст.). *Gospodarka ludów morza Bałtyckiego. Mare Integrans: studia nad dziejami: wybrzeży morza Bałtyckiego: materiały z IV Międzynar. ses. nauk. Dziejow Ludow Morza Bałtyckiego Wolin, 1–3 sierp. 2008 r.* Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2009. Т. 1: Starożytność i średniowiecze. S. 176–186.

⁵⁰ Копитко А.Д. Галицька та Волинська землі і Візантія в системі міжнародних економічних зв'язків (XIII – перша половина XIV ст.). *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Матеріали міжнародної наукової конференції 29–30 листопада. 2001 р. Львів, 2002. С. 97–103; Копитко А.Д. З історії економічних зв'язків Північного Прикарпаття і Західної Волині з країнами Балтійського регіону (X–XIII ст.). *Львівський національний універ-*

матичних джерел в економічних відносинах регіону з країнами Європи і Сходу аналізував М. Котляр⁵¹. Про участь Галицької та Волинської земель у міжнародних економічних зв'язках та зростання їх ролі в системі зовнішньоекономічних зв'язків руських земель у XIII–XIV ст. згадує в своїй ґрунтовній монографії О. Сидоренко⁵², яка цілком присвячена дослідженню ролі українських земель в міжнародній торгівлі середньовічної доби. Використана автором широка джерельна база, що ґрунтується на архівних документах, літописах та щоденниках мандрівників і дипломатів, дає підстави стверджувати, що попри складні геополітичні та гео економічні обставини, український народ створював внутрішній товарний ринок і займався міжнародною торгівлею з багатьма сусідами й далекими країнами Європи, Близького Сходу, Кавказу та навіть Азії. Дослідниця піддає критиці положення російської та польської історіографії стосовно розвитку і стану товарного виробництва в Україні від часу нашестя орд хана Батия, а також обставини еволюції міжнародної торгівлі українських князівств і земель після ліквідації загарбниками державної незалежності цих утворень. О. Сидоренко обґрунтовує тезу про те, що економічні фактори сприяли консолідації роздроблених українських земель та живили ідею про відродження їхнього суверенітету.

Історію культурних та економічних взаємин східних слов'ян із чехами висвітлює А. Флоровський⁵³. Об'єктом досліджень сучасних польських дослідників, зокрема Я. Котлярчика⁵⁴, Ф. Персов-

ситет імені Івана Франка. Наукові зошити історичного факультету. Львів, 2000. Вип. 3. С. 13–18; Копитко А. Економічні зв'язки Галицької і Волинської земель з Польщею і Чехією (X – перша половина XIV ст.). Львівський національний університет імені Івана Франка. Наукові зошити історичного факультету. Львів, 2001. Вип. 4. С. 25–38.

⁵¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. 175 с.

⁵² Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – сер. XVII ст.). Київ: Наукова думка, 1992. 229 с.

⁵³ Флоровський А.В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Прага, 1935. Т. 1. 519 с; Флоровський А.В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Прага, 1947. Т. 2. 539 с.

⁵⁴ Kotlarczyk J. Grydy Czerwieckie a karpacki system obronny pod Przemysłem we wczesnym średniowieczu. *Acta archaeologica Carpathica*. 1970. Т. XI. Fasc. 2. S. 239–269.

ського⁵⁵ та Т. Керсновської⁵⁶, є торговельні шляхи, що зв'язували Польщу з Галицько-Волинським князівством.

Литовсько-польський період української історії характеризується певними змінами, що відбулися в організації торговельного процесу. Характерним проявом економічного розвитку в цей час став розвиток цехового ремесла у містах, поширення латифундій в сільському господарстві, утворення інститут перекупництва в сфері обміну. Набуває розвитку спеціалізація серед купців: одні зосередилися на внутрішній ярмарковій торгівлі, інші віддали перевагу торгівлі міжнародній. Концентрація населення в містах Західної Європи викликала зростання попиту на продукти сільського господарства і промислів. Неухильне підвищення цін на ці товари не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку сприяло зростанню східноєвропейського експорту і поступовому перетворенню його на одну з найважливіших галузей зовнішньої торгівлі міст півночі, а насамперед через Гданськ, якому відводилася роль основного торгового посередника між Західною Європою та українськими містами та регіонами. Місто Гданськ (Данциг) було одним із ключових міст ганзейського економічного союзу. Після підписання Другого Торунського миру 1466 р. між Польщею та Німецьким Ордену у руках Гданська зосередилася майже вся заморська торгівля.

Досить цінним для дослідження торговельної діяльності територій, які перебували у складі Польської та Литовської держав, є впорядкований В. Кравченком та Н. Яковенко збірник актових джерел «Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина»⁵⁷. Зібрані матеріали дають можливість узагальнити мережу ярмарків та торгових шляхів, обсяг та номенклатуру товарів, специфіку грошового обігу. Окремі документи присвячені торговим зв'язкам місцевого купецтва з іншими регіонами України, Польщею, Білорусією, Литвою, Молдовою і Валахією, Росією, Кримом і Туреччиною. Чималий інтерес представляють відомості про участь України у балтійській торгівлі через

⁵⁵ Persowski Fr. Jeszcze o grodach czerwieckich. *Studia Historyczne*. Kraków, 1973. R. XVI. Z. 3(62). S. 441–448.

⁵⁶ Kiersnowska T. Czersk w XIII i XIV wieku. *Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*. Warszawa, 1986. 244 s.

⁵⁷ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. АН УРСР. Археограф, комісія та ін.; Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990. 408 с.

Гданськ. Значне місце у збірнику належить протоколам купецьких спорів, які достовірно фіксують тогочасні звичаї, побут, мову, купецькі традиції. Цінність цього видання полягає в тому, що ряд документів вперше вводяться до наукового обігу.

Питанню торгових шляхів та зовнішньоекономічних зв'язків окремих земель, воєводств, губерній України у XV – першій половині XVII ст. присвячені праці А. Верзілова⁵⁸, М. Грушевського⁵⁹, В. Берковського⁶⁰, І. Грекова⁶¹, В. Дубровського⁶², Г. Боряка⁶³, Я. Кіся⁶⁴, О. Подгарської⁶⁵, В. Чорного⁶⁶, І. Терещука⁶⁷, В. Пришляка⁶⁸, А. Чуткого⁶⁹, В. Колесника й І. Пасюка⁷⁰. Окрема група дослі-

⁵⁸ Верзілов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569 гг. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1898. № 1. С. 44–66.

⁵⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка. 1995. Т. 6. 680 с.

⁶⁰ Берковський В.Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. *Доповіді та повідомлення*. Кам'янець-Подільський, Київ, Острог, 2006. Т. 2. С. 395–401; Берковський В.Г. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.). *Український історичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 7. С. 123–140.

⁶¹ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. 376 с.

⁶² Дубровський В.В. До питання про міжнародну торгівлю в першій половині XVIII ст. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1931. Т. XXVII.

⁶³ Боряк Г.В. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. *Минуле і сучасне Волині*. Луцьк, 1985.

⁶⁴ Кісь Я.З історії торговельних зв'язків України в XVI – I пол. XVII ст. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Київ, 1982. Т. 8. С. 82–87.

⁶⁵ Подгарська О. Економічні зв'язки Кам'янця-Подільського з містами Молдавії. *Матеріали III-ої подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 92–94.

⁶⁶ Чорний В.Б. Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля й Волині. *Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29–30 листопада 2001 р.* Вінниця, 2001.

⁶⁷ Терещук К.І. Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині. Археологія. Київ, 1981. Вип. 36

⁶⁸ Пришляк В.В. Торговельні шляхи Західної Волині в XVI–XVIII ст. *Тези республіканської конференції по Атласу історії культури Волинської області*. Луцьк, 1991.

джень, зокрема Р. Шияна⁷¹, Д. Оляничча⁷², О. Компана⁷³, Н. Котляра⁷⁴, В. Кривоноса⁷⁵, Г. Іванюхи⁷⁶, присвячена розвитку торгівлі в українських містах та їх міжнародним економічним зв'язкам. Про їх широкий спектр може свідчити історія міста Броди, яке в XVII–XVIII ст. знаходилось на перехресті торгових шляхів, що з'єднували Польщу й Литву з Молдовою та Туреччиною. Великий ярмарок у місті приваблював купців з цілої України та із-за кордону. Тут торгували і збіжжям, і худобою, і ремісничою продукцією. Зокрема, потужною була торгівля кіньми, яких сюди приганяли із Правобережної України, Молдавії, Криму, Туреччини і продавали польським, пруським та шведським купцям. Місцеві торговці перепродували товари на ринках Львова і Гданська, на ярмарках Вроцлава, Лейпціга, Амстердама, Флоренції, Болонії, Венеції, у містах Угорщини та Саксонії⁷⁷. Так, в середині XVIII бродівські купці на Лейпцігських ярмарках становили більше третини усіх купців Речі Посполитої⁷⁸. До Бродів приїжджали численні групи східних купців, які реалізували тут свої товари, натомість

⁶⁹ Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. Київ, 2013. Книга 1. На перехресті торгових шляхів. 616 с.

⁷⁰ Колесник В. Особливості розвитку торговельних шляхів на Волині в XIV–XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки* Луцьк, 2010. Вип. 3. С. 134–139; Колесник В. Розвиток торговельно-економічних відносин на Волині в XVI–XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2010. Вип. 3. С. 10–20.

⁷¹ Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI – першій половині XVII століття. *ЗНТШ*. Львів, 1994. Т. 228. С. 152–157.

⁷² Олянич Д.Г. До історії торгівлі України-Руси з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII й на початку XVIII ст. *Записки чину св. Василя Великого*. 1936. Т. 6. Вип. 1–2.

⁷³ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 387 с.

⁷⁴ Котляр Н.В. Левантійська торгівля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим даним. *Нумизматика и эпиграфика*. Москва: Наука, 1966. Т. VI. С. 135–148.

⁷⁵ Кривонос В. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. *Український історичний журнал*. Київ, 1995. № 1. С. 48–57.

⁷⁶ Іванюха Г. Економічна історія Бродів XVII–XVIII ст. Незалежний культурологічний часопис «І». 2012. № 69. Retrieved from: http://www.ji.lviv.ua/n69texts/lvanyuha_Ekonomichna_istoriya_Brodiv.htm

⁷⁷ Lutman T. Studia nad dziejami handlu Brodow w latach 1773–1880. Lwow – Warszawa, 1937. 364 s.

⁷⁸ Baracz S. Wolne miasto handlowe Brody. Lwow, 1865. 198 s.

куплені на місцевих ринках везли продавати на російських ярмарках⁷⁹. Отже, загальна широта зовнішньоторговельних зв'язків окремо взятого містечка Броди була досить значною, завдячуючи, зокрема, і розвитку транзитної торгівлі.

В контексті проведення дослідження щодо регіональних аспектів міжнародних торговельних контактів українських земель, їх участі в транзитній торгівлі можна виокремити публікації А. Войнаровського⁸⁰, М. Петрова⁸¹, О. Білецької⁸², Ю. Сіцинського⁸³, Л. Томіловича⁸⁴, С. Стопенчука⁸⁵, які присвячені висвітленню торговельно-економічних зв'язків Подільської землі. Маючи стратегічне географічне розташування, Поділля впродовж усього часу свого існування володіло торговельними шляхами, які проходили між містами й державами. За допомогою цих життєво необхідних економічних артерій здійснювався і розвиток регіону загалом. Одним із них був північно-східний вектор, а передусім торговельні зносини з Великим князівством Литовським і Московською державою, а також містами, які входили до складу Ганзейського економічного союзу. Подільські міста стали місцем обміну між купцями країн Леванту і далекої півночі. Помітне місце серед

⁷⁹ Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке. Кишинев: Изд-во Штинница, 1980. 160 с.

⁸⁰ Войнаровський А. Північно-східний напрямок зовнішньої торгівлі Поділля в XV – першій половині XVII ст. *Проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 10–11. С. 390–402; Войнаровський А. Подільська земля в системі торговельно-економічних зв'язків Польщі та Османського світу у XV – першій половині XVII ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. Серія 6 : Історичні науки. Вип. 13. С. 105–110.

⁸¹ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Миське і замкове управління. Кам'янець-Подільський, 2012. 480 с.

⁸² Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса, 2004. 416 с.

⁸³ Сіцинський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.

⁸⁴ Томілович Л.В. Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII – сер. XVI ст. *Vita Antiqua*. Київ, 1999. № 2. С. 215–222.

⁸⁵ Стопенчук С. Деякі аспекти організації торгівлі на Верхньому Побужжі в II пол. XVI ст. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. Дніпропетровськ*, 2011. № 1(3). С. 45–48.

усіх українських міст посідали Кам'янець і Луцьк, котрі сполучали Схід, Крим, Молдавію з литвинами та московитами.

Дослідження міжнародних торгових зв'язків проводилось також шляхом аналізу товарної номенклатури, відслідковування ланцюгів доданої вартості. Так, на основі фахових досліджень та архівних матеріалів Д. Тоїчкін⁸⁶ зумів провести ретельний аналіз міжнародних торговельних поставок готових екземплярів холодної зброї в Україну, їх частин для місцевого монтажу, а також заліза та сталі, необхідних для виготовлення клинків для внутрішніх потреб та на експорт.

Ціла група праць в українській історіографії присвячена вивченню торгових зв'язків з окремими країнами. Про важливість молдавського торгового шляху для середньовічної торгівлі та особливості правового впорядкування торгових відносин між молдовськими та львівськими купцями у XV–XVI ст. пишуть М. Лихогляд⁸⁷, О. Огуй⁸⁸, Є. Подградська⁸⁹ та С. Ковальова⁹⁰. Зокрема, С. Ковальова спирається у своєму дослідженні на аналіз тогочасних документів, зокрема таких: грамота молдавського господаря Олександра Доброго, лист Стефана Великого львівським купцям про право вільної торгівлі на території Молдови, борговий запис господаря Стефана Томші I львівському купцю Мельхеру, листи львівських та молдавських купців до місцевих адміністрацій. С. Ковальова наголошує на важливості таких контактів львівських торговців, адже Молдова мала добрі торгові зв'язки на той

⁸⁶ Тоїчкін Д.В. Канали постачання в українській землі клинкової зброї та матеріалів для місцевого виготовлення клинків: XVII – перша половина XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. № 11. С. 176–186.

⁸⁷ Лихогляд М.Ф. Особливості торгівлі між Лівобережною Україною та Молдовою в II половині XVIII ст. *Наукові записки. Серія: Історія*. Вінниця, 2000. Вип. 2.

⁸⁸ Огуй О. Молдавський торговий шлях у XIV–XVII ст.: торгівля, товари та мита. *Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжнародна наукова школа-семінар. 27–28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ. Тези доповідей*. Київ, 2011. С. 26–28.

⁸⁹ Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1968. 224 с.; Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке. Кишинев: Изд-во Штинница, 1980. 160 с.

⁹⁰ Ковальова С.Г. Правове регулювання торгівлі Молдавії з львівськими купцями у XV–XVI ст. *Х міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»*. Дніпро. Тези доповідей. С. 23–25.

час із Польщею, а з Кракова до Сучави транзитом через Львів проходив важливий міжнародний торговий шлях, що з'єднував Західну Європу з південними та східними країнами. Тож молдавські та волоські господарі були зацікавлені у налагодженні систематичної торгівлі з львівськими купцями, для чого треба було вжити заходів для безпечного пересування останніх територією Молдавії та Валахії і встановити гарантії проти можливих суперечностей та непорозумінь з місцевою владою та місцевими купцями.

Питанню економічних та політичних стосунків України та Росії та географії торгових зв'язків між ними присвячені праці О. Сидоренко⁹¹, І. Крип'якевича⁹², Ф. Шевченка⁹³, Б. Кафенгауза⁹⁴, А. Раздорського⁹⁵. Про участь українських земель в європейській торгівлі Речі Посполитої пишуть О. Сидоренко⁹⁶, А. Блануца⁹⁷, Д. Олянич⁹⁸, В. Крот⁹⁹, А. Вавжинчик¹⁰⁰. Також вийшли окремі праці про торгові зв'язки з Угорщиною¹⁰¹, Білоруссю¹⁰², Італією¹⁰³, Швецією¹⁰⁴, Китаєм¹⁰⁵, Османською імперією¹⁰⁶.

⁹¹ Сидоренко О.Ф. До питання про географію українсько-російських торговельних зв'язків у другій половині XVI – першій половині XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 1988. С. 61–67.

⁹² Крип'якевич І.П. Зв'язки західної України з Росією до середини XVII ст. Київ, 1953.

⁹³ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959.

⁹⁴ Кафенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия. Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954.

⁹⁵ Раздорский А. Торговые связи Курска с Украиной в XVII веке (по материалам курской таможи). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 174–184.

⁹⁶ Сидоренко О.Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої. *Україна і Польща в період феодалізму: зб. наук. пр.* Київ, 1991. С. 47–60.

⁹⁷ Блануца А. Зовнішньоторговельні зв'язки України доби Ягеллонів: загальні тенденції. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2011. № 1(3). С. 37–40.

⁹⁸ Олянич Д.Г. Торговельні зносини України з Бреславлем у 18 ст. *Наша культура*. Варшава, 1936. № 1.

⁹⁹ Крот В.А. Торговля Польши с Турцией в Причерноморье (XV – первая пол. XVI в.). Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1988.

¹⁰⁰ Wawrzyńczyk A. Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku. Warszawa, 1956.

¹⁰¹ Шульга І.Г. З історії економічних зв'язків між Лівобережною Україною та Угорщиною в XVIII ст. Українсько-угорські історичні зв'язки. Київ, 1964.

Окремо варто згадати про міжнародні торговельні зв'язки Запорізької Січі. Природно-історична спеціалізація та географічне положення краю, а також її багатогалузеве і досить розвинене господарство спонукало до розвитку різноманітних торговельних зв'язків. Серед торгових партнерів Запорізької Січі були Росія, Гетьманщина, Польща, Литва, Крим, Туреччина, Персія, Вірменія, Греція та інші країни. Інтенсивні торговельні контакти із Туреччиною розвивались ще початку XVII ст. і були формалізовані спеціальним договором у 1649 р. Одним з перших дослідників питання внутрішньої та зовнішньої торгівлі запорожців був А. Скальковський¹⁰⁷. Вчений наголошує на важливій ролі торгівлі у наповненні скарбниці. Особливого розвитку набула транзитна торгівля. Важливою статтею доходу був соляний промисел, який орієнтувався виключно на експорт за посередництва чумаків. Серед сучасних дослідників торговельних зв'язків Січі можна ви-

¹⁰² Завальнюк К.В. Українсько-білоруські торговельні зв'язки у першій половині XIX ст. *Історія України*. 1998. № 20 (Травень); Завальнюк К.В. Торговля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 4.

¹⁰³ Кривонос В. З історії українсько-італійських зв'язків в середині XIV–XV ст. *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії*. Львів, 1998. С. 144–151; Еманов А.Е., Попов А.И. Итальянская торговля на Черном море в XIII–XV вв. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и в средние века. Ростов-на-Дону, 1988.

¹⁰⁴ Шаскольский И.П. Об основных особенностях русско-шведской торговли XVII в. Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (экономика, политика, культура). Москва, 1966. С. 13–14.

¹⁰⁵ Курц Б.Г. Як повстала державна караванна (валкова) торгівля Росії з Китаєм у XVII віці. *ЗІФВ ВУАН*. Київ, 1929. Кн. XXI–XXII. С. 249–296; Курц Б.Г. Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII ст. Харьков, 1929.

¹⁰⁶ Олянич Д.Г. До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі меморіалу французького консуля Шарля Пессонеля. ЗНТШ. 1933. Т. 152; Іналджук Г. Османська імперія: класична доба 1300–1600. Київ, 1998. 287 с.; Тимченко В.М. Розвиток торговельного мореплавання між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 66–77; Тимченко В.М. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 2006. 12. С. 126–135.

¹⁰⁷ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: 1730–1823. Одесса, 1836. Ч. I.: С. 1730 по 1796. 326 с.; Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.

окремити праці Ю. Горобець¹⁰⁸, Ю. Чермошенцевої¹⁰⁹, О. Мірущенка¹¹⁰. Зокрема, О. Мірущенко зазначає, що найбільш традиційною для Вольностей була транзитна торгівля, прибуток від якої Запорожжя отримувало вже тоді, коли торгівля власним продуктом тільки-но зароджувалась. Через Запорожжя проходили товари, які везли з Росії, Гетьманщини, Польщі до Туреччини й Криму та у зворотному напрямку. Частина товарів залишалась в Січі для внутрішніх потреб. Вчений наголошує, що вже із середини XVIII ст. транзитна торгівля поступається зовнішній, з якою остання була пов'язана як напрямками та предметами торгівлі, а особливо внутрішній торгівлі. Розвиток останньої став наслідком суттєвого зростання продуктивних сил Запоріжжя через його орієнтацію на збільшення свого економічного потенціалу. Разом з тим, з другої половини XVIII ст. російський уряд почав вживати заходи щодо контролю над південним напрямком транзитної торгівлі Запоріжжя, які особливо посилились після проведення у 1755 р. митної реформи. Вони конкретизувались регламентацією предметів транзитної торгівлі, що йшли потоком до Туреччини та Криму; впровадженням на Микитинському перевозі посади перекладача, який призначався Колегією іноземних справ і видавав білети усім, хто їхав у південному напрямку. Поступово

¹⁰⁸ Горобець В. Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі. Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2010. Т. 21. С. 101–117.

¹⁰⁹ Чермошенцева Н.М. С.Я. Боровий про торгівельні відносини єврейських купців та запорозьких козаків. *Козацька спадщина*. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. Вип. 3. С. 214–216.

¹¹⁰ Мірущенко О.П. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких Вольностей. *Наук. пр. іст. фак. Запоріж. держ. ун-ту*. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. 19. С. 44–55; Groshoviy obig na zaporozkykh zemlyakh u XVIII st. v kontekstі rozvytku tranzitnoy ta zovnyshnoy torhivli Volynostey. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koy doby v Ukraini: zb. nauk. pr. K.*, 2004. Вип. 13. С. 134–144.; Економічний розвиток війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. *Київська старовина*. 2005. № 3–4. С. 128–142.; Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII–XVIII століття Південна Україна XVIII–XIX ст. *Зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. Вип. 7. С. 248–251; Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40–60-х рр. XVIII ст. *Наук. пр. іст. фак. Запоріж. держ. ун-ту* Запоріжжя: Тандем-У, 1999. Вип. 7. С. 53–61.

посилювалось намагання російського уряду встановити контроль і над зборами з перевозів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбулись значні зміни в соціально-економічному житті України. Поступово занепадають традиційні форми торгівлі, змінюються форми й методи купівлі-продажу товарів, освоюються нові території, розширюються виробничі зв'язки між окремими містами та регіонами, покращується інфраструктура, удосконалюються засоби транспортування продукції. Господарський розвиток українських губерній супроводжувався становленням південноукраїнських міст, розвитком внутрішньої торгівлі, суднобудування та судноплавства, розширенням торгових зв'язків в межах азовсько-чорноморського басейну, що дало можливість стати, на думку Н. Полонської-Василенко, «основним постачальником сільсько-господарської продукції для Європи»¹¹¹. Питанню налагодження та правового унормування міжнародних торгових зв'язків в означений період присвячені праці Н. Мазуркевича¹¹², Г. Неболсіна¹¹³, В. Золотова¹¹⁴, А. Скальковського¹¹⁵, Я. Рейхмана¹¹⁶, Ф. Захарієвича¹¹⁷, Т. Гончарука¹¹⁸, М. Федорова¹¹⁹, П. Цитовича¹²⁰, Г. Шершеневича¹²¹, Л. Ніселовича¹²².

¹¹¹ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. К.: Либідь, 1995. Т. 2: Від середини 17 століття до 1923 року. С. 340.

¹¹² Мурзакевич Н. Письма барона Антуаня графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном. *Записки Одесского общества истории и древностей российских*. Одесса, 1883. Т. 13. С. 156–160.

¹¹³ Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. СПб., 1850. Ч. 1. 409 с.; Ч. 2. 495 с.

¹¹⁴ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963. 192 с.

¹¹⁵ Скальковский А. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1835. № 9. С. 337–364.

¹¹⁶ Reychman J. Le commerce Polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson. *Cahiers du monde russe et soviétique*. Année 1966. Vol. 7. Num. 7–2. P. 234–248.

¹¹⁷ Захариевич Ф.А. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России. СПб., 1854. 52 с.

¹¹⁸ Гончарук Т.Г. Торговля України I половини XIX століття: історія вивчення. Одеса, 1998.

¹¹⁹ Федоров М.П. Конкуренция балтийских и черноморско-азовских портов. СПб., 1909; Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли. М., 1889.

¹²⁰ Цитович П.П. Очерк основных понятий торгового права. Киев, 1886; Цитович П.П. Учебник торгового права. Киев, 1891.

Головними джерелами дослідження питань зовнішньоторговельних зв'язків ХІХ – початку ХХ ст. для дослідників є архівні фонди, в яких знаходяться відомості та рапорти митних та карантинних установ щодо перевезення товарів через кордон; імперські укази стосовно організації митної справи та тарифної політики (зокрема укази Катерини ІІ, Павла І та Олександра І); нормативні акти, що стосуються історії України і опубліковані в Повному зібранні законів Російської імперії; ділова документація міністерств, комітетів, департаментів та місцевих урядових установ, органів місцевого і станового самоврядування; міжнародні угоди Російської імперії, в тому числі торговельні; звіти й доповіді губернаторів, керівників митних постів, начальників морських портів, комітетів біржової торгівлі; статистичні документи державного, губерньського та місцевого рівня; публікації в тогочасних періодичних виданнях, зокрема таких, як «Журнал Министерства внутренних дел», «Журнал Министерства государственного имущества», «Огляд сучасних подій сільського господарства Західної Європи» та ін.; матеріали ділового характеру, зокрема листування між купцями (з яким можна дізнатись про фінансові та інші суперечки між ними, встановити географію зовнішньоторговельних контактів), довідники, путівники, адрес-календарі; мемуаристична література учасників господарських та торгових процесів тих часів. Найбільш інформативними джерелами виступають довідникові та статистичні матеріали, котрі містять інформацію як про загальний вивіз продукції з країни, так і інформацію, виокремлену по губерніях. Джерела дослідження зовнішньоекономічної діяльності українських губерній Російської імперії узагальнено в сучасних публікаціях Ю. Головка¹²³, А. Бойка, І. Лимана¹²⁴,

¹²¹ Шершеневич Г.Ф. Система торговых действий: Критика основных понятий торгового права. Казань: Тип. Имп. ун-та, 1888. 352 с.

¹²² Нисселович Л.Н. О торговых книгах. СПб: Лито-Типография Берман и Рабинович, 1893.

¹²³ Головка Ю.І. Джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті ХVІІІ – початку ХІХ ст. в державному архіві Херсонської області. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ, 2010. С. 162–172; Головка Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губерньської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Вип. ХХVІІ. С. 319–323.

О. Пилипенка¹²⁵. Зокрема, О. Пилипенко на основі аналізу документів доходить висновку, що торгова політика уряду здебільшого була спрямована на захист інтересів російських губерній імперії, що зокрема, проявлялось в забороні експорту української руди, цукру, продуктів харчування задля забезпечення дешевою сировиною російської промисловості.

Окремі аспекти тарифної політики царського уряду розглядають в своїх працях С. Гулишамбаров¹²⁶, В. Вітчевський¹²⁷, В. Поляков¹²⁸, В. Мукосеев¹²⁹. Про особливості первісного нагромадження капіталу та ступінь розвитку капіталізму на українських землях пишуть І. Слабеев¹³⁰ та О. Шляхов¹³¹. У монографії

¹²⁴ Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті ХVІІІ ст. Аналіз джерел. Київ, 2000; Бойко А.В., Лиман І.І. Південна Україна в міжнародних торговельних зв'язках другої половини ХVІІІ століття (огляд архівних джерел). *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. Материалы научной конференции*. Запорожье, 1993. С. 52–56.

¹²⁵ Пилипенко О.Е. Опубліковані джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ століть. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. пр. 2007. Вип. 15. С. 124–134.

¹²⁶ Гулишамбаров С.И. Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. Санкт-Петербург, 1898. 244 с.; Гулишамбаров С.И. Международная торговля птицей и птичьими продуктами: Птица (живая и битая), перо, пух, яйца, гуано: ввоз и вывоз, таможенные тарифы. Санкт-Петербург, 1899. 199 с.

¹²⁷ Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времён Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург, 1909. 362 с.

¹²⁸ Поляков В.А. Таможенная пошлина царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы. Ленинград, 1976.

¹²⁹ Мукосеев В.А. Статистическая характеристика русско-германского товарообмена в 1909 г. в связи со ставками таможенного тарифа (ставки общего тарифа договора 1894 г., конвенции 1904 г. и ценность ввоза и вывоза). Санкт-Петербург, 1912. 35 с.

¹³⁰ Слабеев И.С. 3 історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Київ, 1964.

¹³¹ Шляхов О.Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2006. № 12. С. 25–36.

В. Задорожного¹³² висвітлюється специфіка торгових відносин Галичини зі Східною Україною та Росією, аналізується значення транзитної торгівлі та відносин з європейськими країнами, зокрема з Австрією, Угорщиною, країнами Балканського півострова, німецькими землями, Італією та Францією.

Комплексним дослідженням стану та характеристикою розвитку зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії в XIX – на початку XX ст. займалися А. Осіпов¹³³, В. Покровський¹³⁴, О. Дружиніна¹³⁵, М. Довнар-Запольський¹³⁶, А. Волков¹³⁷, І. Гольдштейн¹³⁸, А. Жиро¹³⁹, Б. Сокольський¹⁴⁰, В. Федоровський¹⁴¹, А. Шор¹⁴², А. Шульц¹⁴³, Л. Яснопольський¹⁴⁴, І. Дусан¹⁴⁵, М. Кече-

¹³² Задорожний Б.Є. З історії торгівельних зв'язків Галичини з Східною Україною і Росією у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1978. № 12. С. 82–88.

¹³³ Осіпов А.Н. Русские сельскохозяйственные продукты на рынках Турции и Египта. СПб.: тип. В. Демакова, 1891. 90 с.

¹³⁴ Покровский В.И. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. СПб., 1902. Т. 1. 331 с.

¹³⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва, 1959; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва: Наука, 1970.

¹³⁶ Довнар-Запольский М.В. Очередные задачи русского экспорта. Киев, 1912. 36 с.; Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок: в таблицах и диаграммах. Киев, 1914. 46 с.

¹³⁷ Волков А.Ф. Курс международной хлебной торговли. Санкт-Петербург, 1910. 459 с.

¹³⁸ Гольдштейн И.М. Анкета о причинах упадка ввоза русской пшеницы в Англию и о средствах к поднятию русского экспорта в эту страну. Санкт-Петербург, 1903. 56 с.

¹³⁹ Жиро А. Торговля России с Францией. Париж, 1915. 32 с.

¹⁴⁰ Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). Санкт-Петербург, 1913. 20 с.

¹⁴¹ Федоровский В.К. Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. Москва, 1915. 227 с.

¹⁴² Шор А.С. Товарообмен между Россией и Германией за последние 20 лет. Санкт-Петербург, 1914. 67 с.

¹⁴³ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором. Санкт-Петербург, 1913.

¹⁴⁴ Яснопольский Л. Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору. Киев, 1914. 10 с.

¹⁴⁵ Дуссан И.В. Торговые сношения России с Францией и Германией. К., 1916. 62 с.

джі-Шаповалов¹⁴⁶, М. Костров¹⁴⁷, М. Крюков¹⁴⁸, М. Соболев¹⁴⁹, С. Остапенко¹⁵⁰, А. Челінцев¹⁵¹, К. Кононенко¹⁵², В. Золотов¹⁵³, Д. Опарін¹⁵⁴, Ф. Кунцевич¹⁵⁵, П. Лященко¹⁵⁶, Є. Дворецкий¹⁵⁷. Серед зазначених дослідників домінувало прихильне ставлення до посилення протекціоністських заходів та запровадження додаткових мит для іноземних товарів, що мало би забезпечити зростання доходної частини бюджету й розвиток національної економіки. Деякі вчені, зокрема Є. Сташевський¹⁵⁸, Я. Балабан¹⁵⁹,

¹⁴⁶ Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. Санкт-Петербург, 1911. 71 с.

¹⁴⁷ Костров Н.И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. Москва, 1915. 248 с.

¹⁴⁸ Крюков Н.А. Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие: 1901–1910 гг. Санкт-Петербург, 1912. 99 с.

¹⁴⁹ Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора. Петроград, 1915. 202 с.

¹⁵⁰ Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта. Киев, 1912. 25 с.

¹⁵¹ Челинцев А. Перемены в хлебной продукции европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства. *Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. Х., 1913. Кн. 7. С. 49.

¹⁵² Kononenko K. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). Milwaukee, WI, 1958.

¹⁵³ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в. Ростов-на-Дону: Ростовский университет, 1963. 192 с.; Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. Ростов-на-Дону: Ростовский университет, 1966. 256 с.

¹⁵⁴ Опарин Д.И. Схематический анализ развития внешней торговли России за 175 лет (1742–1917 гг.). *Методологические вопросы в статистических исследованиях*. Москва: Наука, 1968. С. 96–128.

¹⁵⁵ Кунцевич Ф.П. Экспорт хлеба за границу и его влияние на развитие зернового хозяйства в Таврической губернии в конце XIX – начале XX в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1968. Ленинград, 1972. С. 263–273.

¹⁵⁶ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Петроград, 1915. 293 с.

¹⁵⁷ Дворецкий Е.В. Статистика внешней торговли. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. Москва: Наука, 1979. С. 346–381.

¹⁵⁸ Сташевський Є.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. Київ, 1929.

¹⁵⁹ Балабан Я.С. Внешняя торговля и Юг России. Одесса: Тип. Швейцара, 1915. 11 с.

Ф. Ястребова¹⁶⁰, В. Мезенцов¹⁶¹, О. Слабченко¹⁶², О. Оглоблин¹⁶³, І. Гуржій¹⁶⁴, О. Попов¹⁶⁵ характеризують роль правобережних та південних губерній України в хлібному експорті Російської імперії, зумовленого інтенсифікацією торгового землеробства. Цей процес супроводжувався як розширенням посівних площ, так і збільшенням валових зборів хліба, зумовлених підвищенням продуктивності праці в сільському господарстві та врожайності зернових культур. Вчені приводять цікаві статистичні відомості впливу митно-тарифної політики уряду на експорт зернових, характеризують основні шляхи вивозу товарів, досліджують динаміку цін й головні проблеми ціноутворення, оцінюють зростаючу роль чорноморських портів та порівнюють їх із балтійськими, аналізують особливості збуту зернових в країні Європи. Основну частину хлібного експорту Правобережжя складала пшениця. Завдяки кліматичним умовам тут родило зерно високої якості, яке користувалося значним попитом на європейських ринках. Третина усього експорту зернових припадала на італійські порти, 24% – на Туреччину і Грецію, 17% – Велику Британію, 14% – Францію, решта 15% – Голландію, Данію, Прусію, Австрію й інші країни. Сусідство з аграрними регіонами Австро-Угорщини зумовлювало й особливості продажу збіжжя через сухопутні кордони. Вивезен-

¹⁶⁰ Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине в I половине XIX века. Киев, 1936; Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття. Київ, 1939.

¹⁶¹ Мезенцов В.И. Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли: Производство, потребление и остатки хлебов в Азовско-Черноморском районе. Полтава, 1912. 37 с.

¹⁶² Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Одеса, 1921. Т. I.

¹⁶³ Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Харків-Київ, 1931. Т.1.; Оглоблин О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*. Київ : З друк. УАН, 1927. Кн.12.

¹⁶⁴ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968; Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60–90-і роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1962. № 5. С. 35–47; Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 5. С. 51–63.

¹⁶⁵ Попов О. Загальний характер української зовнішньої торгівлі в передвоєнні роки. *Україна*. 1926. Кн. 5; Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Х.: Радянський селянин, 1927. 80 с.

ня його було хвилеподібним і зростало тоді, коли в сусідніх країнах був неврожай та природно зростав попит на хліб. Шлях від виробника до споживача був надзвичайно довгим та складним. Так, доставка хліба з правобережних губерній до Туреччини тривала від одного до двох місяців, а до Великобританії й Нідерландів – від трьох до чотирьох місяців. Торгівля збіжжям була заняттям ризикованим, попри сталий попит на цей товар, можна було отримати як великі прибутки, так і зазнати чималих збитків.

Науковці вказують на те, що в середині XIX ст. відбулись потужні економічні зміни, котрі вплинули не лише на розвиток сільського господарства і промисловості, але й сприяли розширенню зовнішньоторговельних зв'язків імперії. Зокрема, О. Оглоблин показав розвиток української торгівлі як окремого цілісного процесу у міжнародному контексті, відтворив складні економічні й політичні умови, в яких відбувалася консолідація української економіки. Яскраво показавши суперечності між розвитком українського господарського життя й інтересами інших країн, насамперед, Росії та Польщі, вчений обґрунтовує поняття української економіки, як економіки національної. Вперше в українській історіографії дослідивши систему митних заходів Росії, вчений переконливо довів, що економічна політика царського уряду, змінюючи структуру української промисловості й зовнішньої торгівлі, не дозволяла Україні у повній мірі скористатися з свого економічного потенціалу. Шляхом аналізу російської митної політики О. Оглоблин досліджує етапи підпорядкування українського господарства інтересам імперії. Хоча подальша господарська спеціалізація регіонів зумовила злиття окремих територіальних ринків в єдиний всеукраїнський, проте він все більше входив та розвивався в рамках та інтересах загальноросійського.

Після здобуття Україною незалежності еволюціонувала й історико-економічна наука, змінились вектори та методика досліджень, відбулась переоцінка окремих питань соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії. Вітчизняним дослідникам, зокрема Б. Кругляку¹⁶⁶, К. Завальнюку¹⁶⁷,

¹⁶⁶ Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 72–81.

¹⁶⁷ Завальнюк К.В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 43–56.

С. Джулаю¹⁶⁸, О. Пилипенку¹⁶⁹, В. Степаненку¹⁷⁰, Д. Решетченку¹⁷¹, І. Жиленковій¹⁷², О. Крижановській¹⁷³, І. Довжуку¹⁷⁴, А. Філінюку та Т. Ігнатєвій¹⁷⁵, М. Москалюку¹⁷⁶, О. Гордуновському і О. Гуржю¹⁷⁷, О. Сердюку та О. Реєнту¹⁷⁸, Г. Казьмирчуку та

¹⁶⁸ Джулай С.Н. Азово-Черноморские порты во внешней торговле Российской империи 70–90-е гг. XIX столетия. *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 11. С. 49–51.

¹⁶⁹ Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): монографія. Київ: АМУ, 2008. 280 с.; Пилипенко О.Є. Індустріальні регіони України у зовнішній торгівлі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2014. Т. 20. № 6. С. 56–67.

¹⁷⁰ Степаненко В.В. Місце Північного Причорномор'я у зовнішній торгівлі Росії на межі XIX–XX століть: загальноукраїнський та регіональний аспекти *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2010. № 1–4(5). С. 52–57; Степаненко В.В. Великий капітал у північно-чорноморській торгівлі (1890–1914 рр.) *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2007. № 1(1). С. 47–51.

¹⁷¹ Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 69–82.

¹⁷² Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія. Київ: Фоліант, 2016. 667 с.

¹⁷³ Крижановська О.О., Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси, 2010. 320 с.

¹⁷⁴ Довжук І.В. Зовнішня торгівля під російською Україною у післяреформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. № 11. С. 142–153.

¹⁷⁵ Філінюк А.Г., Ігнатєва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Кам'янець-Подільський, 2006. 316 с.

¹⁷⁶ Москалюк М. Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. *Пам'ять століть: Історичний науковий та літературний журнал*. 2007. № 6. С. 70–76.

¹⁷⁷ Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2017. 155 с.; Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.; Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26.

¹⁷⁸ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. К.: Ін-т історії України: НАН

Т. Соловйовій¹⁷⁹ вдалось позбутись імперських та радянських догматів та імперативів історичних досліджень, переорієнтуватись на об'єктивний аналіз господарсько-економічних відносин, більше уваги приділити саме ролі українських територій та господарств в поширенні торгових міжнародних контактів, розширенні їх географії та збільшенні асортименту вивізної продукції. В сучасних працях вже з'являється регіональна тематика наукових пошуків, аналізуються причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників. Також варто відмітити праці О. Крижанівського¹⁸⁰ та А. Зінченка¹⁸¹, які прослідкували специфіку діяльності церковних та монастирських господарств, їх поступову переорієнтацію із внутрішнього на зовнішній ринок.

Про непрості обставини розвитку зовнішньоекономічних відносин України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. писав сучасник тих подій О. Андерсон¹⁸². Автор докладно аналізує основні міжнародні угоди УНР та Української Держави: мирний договір з державами Четверного союзу, додаткові угоди з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, економічна угода з Центральними державами; законодавчі акти гетьманського уряду щодо реалізації торговельно-економічних договорів. Подальша інкорпорація українських земель до складу Радянського Союзу обумовила специфіку зовнішньоекономічних контактів окремих республік, що встановлювались та підтримувались в умовах державної монополії на всі зовнішні зносини, як економічні, так і політичні. Вони визначались геополітичною доктриною СРСР, його економічною спроможністю та розвивались в рамках формування військово-політичних блоків держав Центральної та Східної Європи.

України, 2011. 365 с.; Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 7.

¹⁷⁹ Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX століття. Київ, 1998.

¹⁸⁰ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I половині XIX ст. Київ, 1991.

¹⁸¹ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Київ, 1994.

¹⁸² Андерсон О. Внешняя торговля Украины в 1918 году. К., 1919. 216 с.

Висновки. Застосування ретроспективного методу дозволило системно простежити найбільш помітні риси і тенденції розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України в дослідженнях українських та зарубіжних науковців, виявити суперечливі та дискусійні положення у їхніх дослідженнях. Проблемним моментом дослідження історії зовнішніх торгових зв'язків України є відсутність власної державності та необхідність аналізу зовнішньоторговельних контактів українських земель під владою сусідніх державних утворень. На основі аналізу фахової літератури виявлено перспективні напрями подальших досліджень.

Насамперед, якісні зрушення в подоланні усталених стереотипів щодо економічних зв'язків українських земель, напрямів та структури зовнішньоторговельної діяльності можливі завдяки розширенню джерельної бази досліджень, зокрема введення в науковий обіг закордонних архівних документів. Ретельне дослідження торгових зв'язків між українськими та польськими, чеськими, угорськими, прибалтійськими та іншими містами країн Центральної, Північної та Західної Європи дасть можливість побачити більш повну картину зовнішніх економічних зв'язків України. Особливої уваги потребує питання торгових зв'язків у південному напрямі, зокрема торгові зв'язки Запорізької Січі із Кримським ханством та Туреччиною. Також предметом подальших наукових пошуків має стати питання зовнішньоекономічних зв'язків України в радянський період, коли існувала державна монополія на зовнішню торгівлю, а економічні зв'язки були частиною політики та військової стратегії країни.

References

1. Anderson, O. (1919). Foreign trade of Ukraine in 1918. Kyiv [in Russian].
2. Ancient Rus in the light of foreign sources: Khrestomatiya v 5-ti t. Moscow, 2009. T.1,5; 2010. T. 2, 3, 4 [in Russian].
3. Balaban, Ya.S. (1915). Foreign Trade and South of Russia. Odessa: Tip. Shveitsara [in Russian].
4. Baracz, S. (1865). Wolne miasto handlowe Brody. Lwow [in Polish].
5. Berkovs'kyj, V.G. (2003). Volyn in the system of international trade relations of the end of XV – beginning of the XVI century. Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów. Lublin. T. I [in Ukrainian].

6. Berkovs'kyj, V.G. (2004). Credit and contract in the system of international and interregional trade relations of the Volyn Province (mid. of the XVI – first half of the XVII century). Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk – Ukrainian Historical Collection, 7 [in Ukrainian].
7. Berkovs'kyj, V.G. (2004). Sources on the history of Polish-Ukrainian trade relations in the middle of the XVI – first half of the XVII century (on the example of the Volyn province). Pivdennyj arkhiv – Southern Archive, 16 [in Ukrainian].
8. Berkovs'kyj, V.G. (2006). To the history of the state and evolution of the network of trade routes of the Volyn Voivodship in the 16th – the first half of the XVII century. II International scientific congress of Ukrainian historians «Ukrainian Historical Science at the present stage of development» (Vol.2.), (p. 395-401). Kyiv, Ostrog [in Ukrainian].
9. Bilec'ka, O. (2004). Podillya at the turn of the XIV–XV centuries: to the origins of the formation of the historical region. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
10. Blanuca, A.V. (2011). Foreign trade relations of Ukraine in the era of Jagiellonian: general tendencies. Istoriiia torhivli, podatkov ta myta – History of trade, taxes and duties, 1(3), p. 37–40 [in Ukrainian].
11. Bojko, A.V. (2000). Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII century. Analysis of sources. Kyiv [in Ukrainian].
12. Bojko, A.V., Lyman, I.I. (1993). Southern Ukraine in international trade relations of the second half of the XVIII century (review of archival sources). Proceedings of the Conference «International relations and state structures in Central, Eastern and South-Eastern Europe in the IV – XVIII cent.» (p. 52–56). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
13. Borjak, G.V. (1985). Trade routes in Volyn in the first half of the XVI century. Past and present of Volyn. Abstracts of Papers of the Volyn Regional History and Local History Conference (p. 168–172). Luck [in Ukrainian].
14. Butenko, V.A. (1911). Brief review of the history of Russian trade. Saint Petersburg [in Russian].
15. Chelintsev, A. (1913). Changes in the bread production of European Russia in connection with the overall development of agriculture. Ahronomycheskyj zhurnal – Agronomical Journal, 7, p. 1–20 [in Russian].
16. Chermoshenceva, N.M. (2006). S.Ya. Borovoy about the trade relations of Jewish merchants and Cossacks. Kozats'ka spadschyna – Cossack heritage, 3, p. 214–216 [in Ukrainian].

17. Chornyj, V.B. (2001). Ostrog fee and main trade routes of Podillya and Volyn. Podillya in the context of Ukrainian history. Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference. Vinnycja [in Ukrainian].
18. Chutkyj, A. (2013). Essays on Economic History of Ukraine. Book 1. At the crossroads of trade routes. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
19. Danilova, L.V. (1954). Commodity production in Russia (before the XVII century.). *Voprosy ystoryy – Questions of History*, 1, p. 117–136 [in Russian].
20. Darkevich, V.P. (1974). To the history of trade relations of Ancient Rus (according to archaeological data). *Brief Communications of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences*, 138, p. 93–103 [in Russian].
21. Doroshenko, D.I. (1992). Essay on the history of Ukraine. Kyiv: Globus [in Ukrainian].
22. Dovnar-Zapol'skii, M.V. (1912). The next tasks of Russian exports. Kyiv [in Russian].
23. Dovnar-Zapol'skii, M.V. (1914). Russian export and world market: in tables and diagrams. Kyiv [in Russian].
24. Dovzhuk, I.V. (2006). Foreign trade under russian Ukraine in the post-reform period. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the XIX and early XX centuries*, 11, p. 142–153 [in Ukrainian].
25. Druzhinina, E.I. (1959). Northern Black Sea Coast in 1775–1800. Moskow [in Russian]; Druzhinina, E.I. (1970). South Ukraine in the 1800–1825 yers. Moskow: Nauka [in Russian].
26. Dvoret'skii, E.V. (1979). Statistics of foreign trade. Mass sources on the socio-economic history of Russia during the period of capitalism (pp. 346–381). Moskow: Nauka [in Russian].
27. Dvornik, F. (1947). The Kiev State und its Relations with Western Europe. *Transactions of the Royal Historical Society*, 29, p. 27–46 [in English].
28. Dzhulai, S.N. (1999). Azov-Black Sea ports in the foreign trade of the Russian Empire in 70–90-ies. Of XIX century. *Kul'tura narodov Prychernomor'ia – Culture of the peoples of the Black Sea*, 11, p. 49–51 [in Russian].
29. Dussan, I.V. (1916). Trade relations between Russia and France and Germany. Kyiv [in Russian].
30. Dubrovsky, V.V. (1931). On the issue of international trade in the first half of the XVII century. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN – Notes of the historical and philological department of VUAN* (Vol. 27). Kyiv [in Ukrainian].

31. Egorov, K.L. Formation of Kievan Rus. Moskow, 1997–2000 [in Russian].
32. Efimenko, A. (1906). History of the Ukrainian people. Saint Petersburg: Tip. Akts. obshch. «Brokgauz'-Efron'» [in Russian].
33. Emanov, A.E., Popov, A.I. (1988). Italian trade on the Black Sea in the XIII–XV centuries Trade and navigation in the Black Sea basin in antiquity and in the Middle Ages. Rostov-na-Donu [in Russian].
34. Fedorovskii, V.K. (1915). Russia's trade with France and Belgium and our export of agricultural products to these countries. Moskow [in Russian].
35. Fedorov, M.P. (1909). The competition of the Baltic and Black Sea-Azov ports. Saint Petersburg [in Russian].
36. Fedorov, M.P. (1889). Review of international grain trade. Moskow [in Russian].
37. Filinjuk, A.G., Ignat'jeva, T.V. (2006). Trade and economic ties of the Right-Bank Ukraine in terms of incorporation and geopolitics of the Russian Empire (the end of the XVIII – 50th years of the XIX century). *Kam'janec'-Podil's'kyj* [in Ukrainian].
38. Florovskii, A.V. (1935). Czechs and Eastern Slavs. Essays on the history of Czech-Russian relations (X–XVIII centuries). (Vol. 1-2). Praga [in Russian].
39. Franklin, S., Shepard, J. (1996). The emergence of Rus. 750–1200. New York: Longman [in English].
40. Goldshtein, I.M. (1993). Questionnaire on the reasons for the decline in the import of Russian wheat to England and about the means to raise Russian exports to this country. Saint Petersburg [in Russian].
41. Golovko, O.B. (1994). Russia in the international life of Europe IX of the Xth century. Kyiv [in Ukrainian].
42. Goncharuk, T.G. (1998). Trade of Ukraine and the first half of the XIX century: the history of studying. Odesa [in Ukrainian].
43. Gordunov's'kyj, O.M., Gurzhij, O.I., Rejent, O.P. (2017). Trade in Southern Ukraine: the organization of commodity turnover and human potential (the end of the XVIII – the beginning of the twentieth century). Kyiv [in Ukrainian].
44. Gordunov's'kyj, O.M., Gurzhij, O.I., Rejent, O.P. (2013). Ukrainian bread and its implementation in the XVIII – early twentieth century. Kyiv [in Ukrainian].
45. Golovko, Ju.I. (2010). Sources on the history of foreign trade of Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII – beginning of the XIX cent. in the state archive of the Kherson region. *Scientific*

- notes. Laboratory of Young Scientists and Postgraduates (Vol. 21), (p. 162–172). Kyiv [in Ukrainian].
46. Golovko, Ju.I. (2009). Materials of the fund of Novorossiysk province drafts of the State Archives of the Kherson region as a source for the history of foreign trade and the fight against smuggling in southern Ukraine at the end of the XVIII – early XIX century. Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University, 37, p. 319–323 [in Ukrainian].
 47. Gorobec, V. (2010). Legal basis for the trade of the Zaporizhzhya Army Forces of New Sich. Scientific notes. Collection of Young Scientists and Postgraduates (Vol. 21), (p. 101–117). Kyiv [in Ukrainian].
 48. Grekov, I.B. (1963). Essays on the history of international relations of Eastern Europe XIV–XVI centuries. Moscow [in Russian].
 49. Grushevs'kyj, M.S. (1995). History of Ukraine-Rus. (Vol.6). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 50. Grushevs'kyj, M.S. (1905). History of Ukraine-Rus. (Vol. 3). Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka [in Ukrainian].
 51. Gulishambarov, S.I. (1898). World trade in the XIX cent. and Russia's participation in it. Sankt-Peterburg [in Russian].
 52. Gulishambarov, S.I. (1899). International trade in poultry and poultry products: Poultry (live and bathed), feather, down, eggs, guano: import and export, customs tariffs. Sankt-Peterburg [in Russian].
 53. Gurchij, I.O. (1960). Ukraine's place in Russia's foreign trade at the end of the XVIII century of the first half of the nineteenth century. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 5, p. 51–63 [in Ukrainian].
 54. Inaldzhyk, G. (1998). Ottoman Empire: Classical Day 1300–1600. Kyiv [in Ukrainian].
 55. International relations and state structures in Central, Eastern and South-Eastern Europe in the IV–XVIII centuries (1993). Materials of the scientific conference. Zaporizhzhya [in Russian].
 56. Ivanjuha, G. (2012). The economic history of the Brody in XVII–XVIII centuries. Nezalezhnyj kul'turolohichnyj chasopys «І» – Independent cultural magazine «І», 69. Retrieved from: http://www.ji.lviv.ua/n69texts/lvanyuha_Ekonomichna_istoriya_Brodiv.htm [in Ukrainian].
 57. Ivancov, I.O. Trade of the Kievan Rus of the IX–XIII centuries. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. F.12, 42 (rukopys). 50 p. [in Ukrainian].

58. Kafengauz, B.B. (1954). Economic ties between Ukraine and Russia in the late XVII – early XVIII century. Reunification of Ukraine with Russia. Moscow [in Russian].
59. Kaz'myrchuk, G.D., Solovjova, T.M. (1998). Socio-economic development of the Right-Bank Ukraine in the first quarter of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
60. Kechedzhi-Shapovalov, M.V. (1911). World trade and Russia's participation in it. Saint Petersburg [in Russian].
61. Kiersnowska, T. (1986). Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy na południowym Mazowszu. Warszawa [in Polish].
62. Kis', Ja.P. (1982). From the history of trade relations of Ukraine in the XVI – I floor. XVII century. Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia – Historical researches. National history, Vol. 8, p. 82–87 [in Ukrainian].
63. Klyuchevskii, V.O. The political significance of the ancient Russian state in connection with foreign trade. Kyevskaia Rus': sbornyk statej pod red. V.N. Storozheva – Kievan Rus: a collection of articles edited by. V.N. Storozheva (Vol.1). Moscow: Tip. I.D. Sytina [in Russian].
64. Kopytko, A.D. (2002). Galician and Volyn lands and Byzantium in the system of international economic relations (XIII – first half of the fourteenth century). King Danylo Romanovich and his place in Ukrainian history. Materials of the International Scientific Conference November 29–30 (p. 97–103). Lviv [in Ukrainian].
65. Kopytko, A.D. (2000). From the history of economic ties of the North Prykarpattia and Western Volyn with the countries of the Baltic region (X–XIII centuries). Lviv Ivan Franko National University. Scientific notes of the Faculty of History, 3, p. 13–18 [in Ukrainian].
66. Kopytko, A.D. (2001). Economic ties of the Galician and Volyn lands with Poland and the Czech Republic (X – the first half of the fourteenth century.). Lviv Ivan Franko National University. Scientific notes of the Faculty of History, 4, p. 25–38 [in Ukrainian].
67. Kopytko, A.D. (2002). Infrastructure of foreign economic relations of the Galician and Volyn lands (XIII – first half of the XIV century). King Danylo and his era (XIII century.). Materials of the international scientific conference (p. 26–41). Lviv [in Ukrainian].
68. Kolesnyk, V.P. (2010). Features of the development of trade routes in Volyn region in the fourteenth and eighteenth centuries. Istorychni studii Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Historical studios of Volyn National University named after Lesya Ukrainka, 3, p. 134–139 [in Ukrainian].

69. Kolesnyk, V.P. (2010). Development of trade and economic relations in Volyn region in the XVI–XVIII centuries. *Istorychni studii Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Historical studios of Volyn National University named after. Lesia Ukrainka*, 3, p. 10–20 [in Ukrainian].
70. Kompan, O.S. (1963). Cities of Ukraine in the second half of the XVII century. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian].
71. Kononenko, K. (1958). Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). Milwaukee, WI. [in English].
72. Kostrov, N.I. (1915). Trade of Russia with Italy and our export of agricultural products to this country. Moscow [in Russian].
73. Kotljar, M.F. (1998). Galicia-Volyn Rus. Kyiv [in Ukrainian].
74. Kotljar, M.F. (1971). Money circulation on the territory of Ukraine is the era of feudalism. Kyiv [in Ukrainian].
75. Kryzhanivs'kyj, O.P. (1991). Church in the socio-economic development of the Right Bank of Ukraine in the XVIII – first half of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
76. Kryzhanovs'ka, O.O., Gordunovs'kyj, O.M. (2010). Organization, development and directions of bread trade in Ukraine in the nineteenth century. Cherkasy [in Ukrainian].
77. Krypjakevych, I.P. (1962). Galician-Volyn principality. Kyiv [in Ukrainian].
78. Krypjakevych, I.P. (1962). Sources on the history of Galicia during the period of feudalism (to 1772 p.). Kyiv [in Ukrainian].
79. Krugljak, B.A. (1994). The trade bourgeoisie in Ukraine (60th years of the XIX century – 1914 p.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, p. 72–81 [in Ukrainian].
80. Kryukov, N.A. (1912). Russia's foreign trade in agricultural products for the decade: 1901–1910. Saint Petersburg [in Russian].
81. Kulisher, I.M. (1923). History of Russian Trade. Peterburg: Tip. Kominternu [in Russian].
82. Kotlarczyk, J. (1970). Grydy Czerwieckie a karpacki system obronny pod Przemysłem we wczesnym szredniowieczu. *Acta archaeologica Carpathica*. Vol. 2, p. 239–269 [in Polish].
83. Kotlyar, N.V. (1966). Levantine trade of Lviv XIV–XV cent. by numismatic datas. *Numyrmatyka y epyhrafyka – Numismatics and epigraphy*, vol. 6, p. 135–148 [in Russian].
84. Koval'ova, S.G. (2016) Legal regulation of trade of Moldavia with Lviv merchants in the XV–XVI centuries. Proceedings of the X International Scientific Conference «History of Trade, Taxes and Customs» (p. 23–25). Dnipro [in Ukrainian].

85. Kryvonos, V.P. (1995). Lviv-Levantine trade in the late XV – in the middle of the XVII century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, p. 48–57 [in Ukrainian].
86. Kryvonos, V.P. (1998). From the history of Ukrainian-Italian ties in the middle of the XIV–XV centuries. *Tsentral'na i Skhidna Yevropa v XV–XVIII stolittiakh: pytannia sotsial'no-ekonomichnoi ta politychnoi istorii – Central and Eastern Europe in the XV–XVIII centuries: issues of socio-economic and political history* (p. 144–151). Lviv [in Ukrainian].
87. Kryvonos, V.P. (1995). Lviv-Levantine trade in the late XV – in the middle of the XVII century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, p. 48–57 [in Ukrainian].
88. Krypjakevych, I.P. (1953). Links of Western Ukraine with Russia by the middle of the XVII century. Kyiv [in Ukrainian].
89. Krot, V.A. (1988). Trade of Poland with Turkey in the Black Sea region (XV – first half of the 16th century). Trade and navigation in the Black Sea basin in antiquity and the Middle Ages. Rostov-na-Donu [in Russian].
90. Kuntsevich, F.P. (1972). The export of grain abroad and its impact on the development of grain production in the Tauride province in the late XIX – early XX century. *Yearbook on the Agrarian History of Eastern Europe* (1968), p. 263–273 [in Russian].
91. Kurc B.G. (1929). How did the state caravan (roller) trade rebound with China in the 17th century. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilennia VUAN – notes of the historical and philological department of VUAN*, 21–22, p. 249–296 [in Ukrainian].
92. Kurts, B.G. (1929). Russian-Chinese relations in the XVI, XVII and XVIII centuries. Kharkov [in Russian].
93. Levchenko, M.V. (1956). Essays on the history of Russian-Byzantine relations IX–XIV. Moscow: Izd-vo Akad. nauk SSSR [in Russian].
94. Lyashchenko, P.I. (1915). Grain economy and grain trade relations between Russia and Germany in connection with customs duties. Petrograd [in Russian].
95. Lyhogljad, M.F. (2000). Features of trade between the Left-Bank Ukraine and Moldova in the second half of the XVIII century. *Naumovi zapysky. Serii: Istorii. – Native notes. Series: History*, 2 [in Ukrainian].
96. Lutman, T. (1937). *Studia nad dziejami handlu Brodow w latach 1773–1880*. Lwow – Warszawian [in Polish].

97. Mezentsov, V.I. (1912). Materials on the issue of the grain trade reform: Production, consumption and the remains of bread in the Azov-Black Sea region. Poltava [in Russian].
98. Mel'gunov, P.P. (1905). Essays on the history of Russian trade IX–XVIII centuries. Moscow: Izd. Mag. «Sotrudnyk shkol» A.K. Zaleskaya [in Russian].
99. Milyukov, P.N. (1909). Essays on the history of Russian culture (V.1: Population, economy, state and class system). Saint Petersburg [in Russian].
100. Mirushhenko, O.P. (2003). Zaporizhzhya trade directions at the end of the seventeenth and eighteenth centuries Southern Ukraine of the XVIII–XIX centuries. Zapysky naukovo-doslid laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu – Zaporizhzhya State University Scientific Research Laboratory of History of Southern Ukraine, 7, p. 248–251 [in Ukrainian].
101. Mirushhenko, O.P. (2004). Money circulation on the Zaporizhzhya lands in the XVIII cent. in the context of the development of transit and foreign trade. Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini – New researches on the monuments of the Cossack era in Ukraine, 13, p. 134–144 [in Ukrainian].
102. Mirushhenko, O.P. (2005). Influence of the geopolitical position of New Sich on the economic development of the Zaporizhzhya Liberty. Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya State University, 19, p. 44–55 [in Ukrainian].
103. Mirushhenko, O.P. (2005). Economic Development of the Zaporizhzhya Army during the Russo-Turkish War of 1768–1774. Kyivs'ka starovyna – Kyivan Antiquities, 3–4, p. 128–142 [in Ukrainian].
104. Moskaljuk, M. (2007). Ukrainian foreign trade in the second half of the XIX – early XX century. Pam'iat' stolit': Istorychnyj naukovyj ta literaturnyj zhurnal –Memory of the Centuries: Historical Scientific and Literary Journal, 6, p. 70–76 [in Ukrainian].
105. Mukoseev, V.A. (1912). Statistical characteristics of the Russian-German trade in goods in 1909 in connection with the rates of the customs tariff (the rate of the general tariff of the treaty of 1894, the convention of 1904 and the value of import and export). Saint Petersburg [in Russian].
106. Murzakevich, N. (1883). Letters from Baron Antoine to Count Segura about the benefits of Marseille's maritime trade with Kher-son. Zapysky Odesskoho obschestva ystoryy y drevnostej rossyjskykh – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities of the Russian, 13, p. 156–160 [in Russian].
107. Nazarenko, A.V. (2001). Ancient Rus on the international roads: Interdisciplinary essays of cultural, trade, political ties of the IX–XII centuries. Moscow: Yazyki russkoi kul'tury [in Russian].
108. Nebolsin, G. (1850). Statistical Review of Russia's Foreign Trade. Saint Petersburg [in Russian].
109. Nisselovich, L.N. (1893). About trading books. Saint Petersburg : Lito-Tipografiya Berman i Rabinovich [in Russian].
110. Ogloblyn, O. (1931). Essays on the history of capitalism in Ukraine (Vol.1). Kharkiv-Kyiv [in Ukrainian].
111. Ogloblyn, O. (1927). Transit Trade of Ukraine in the first half of the nineteenth century. Notes of the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv: UAN [in Ukrainian].
112. Oguj, O. (2011). Moldavian trade route in the XIV–XVII centuries: trade, goods and customs. History of trade, taxes and duties. Proceedings of the Fifth International Scientific School-Workshop (p. 26–28). Kyiv [in Ukrainian].
113. Oljanchyky, D.G. (1933). The History of Trade of Ukraine with the Crimea (1754–1758) on the basis of the memorial of the French Consul of Charles Pessonel. Zapysky naukovoho tovarystva shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society, vol. 152 [in Ukrainian].
114. Oljanchyky, D.G. (1936). To the history of trade between Ukraine and Russia and the Baltic, in particular Starodub with Konigsberg at the end of the XVII and the beginning of the XVIII century. Zapysky chynu sv. Vasylia Velykoho – Notes of the Order of St. Basil the Great, vol. 6, p. 1–2 [in Ukrainian].
115. Oljanchyky, D.G. (1936). Trade relations of Ukraine with Breslau in the 18th century. Nasha kul'tura – Our culture, 1 [in Ukrainian].
116. Oparin, D.I. (1968). A schematic analysis of the development of Russia's foreign trade for 175 years (1742–1917). Methodological issues in statistical research (p. 96–128). Moscow: Nauka [in Russian].
117. Osipov, A.N. (1891). Russian agricultural products in the markets of Turkey and Egypt. Saint Petersburg: Tip. V. Demakova [in Russian].
118. Ostapenko, S.S. (1912). Tasks of Russian grain exports: Towards grain exports. Kyiv [in Russian].
119. Pasternak, Ja. (1944). Old Galich Archaeological and historical experiments in 1850–1943 biennium. Krakiv – L'viv [in Ukrainian].

120. Pashuto, V.T., Novosel'tsev, A.P. (1967). Foreign trade of Ancient Rus (until the middle of the XIII century). *Ystoriya SSSR – History of the USSR*, 3, p. 81–109 [in Russian].
121. Pasternak, Ja. (1961). Archeology of Ukraine. The original, ancient and middle history of Ukraine for archaeological sources. Toronto [in Ukrainian].
122. Persowski, Fr. (1973). Jeszcze o grodach czerwieckich. *Studia Historyczne*. Kraków, 3 (62), p. 441–448 [in Polish].
123. Petrov, M.B. (2012). The city of Kamyanets-Podilsky in the 1930's of the XV–XVIII centuries: problems of socio-economic, demographic, ethnic and historical and topographical development. City and castle management. Kam'janec'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
124. Podgars'ka, O. (1970). Economic ties of Kamyanets-Podilsky with the cities of Moldavia. Materials of the III-st Podillya Historical and Local History Conference (p. 92–94). Lviv [in Ukrainian].
125. Podgradskaja, E.M. (1968). Trade relations between Moldova and Lviv in the XVI–XVII centuries. Kishinev: Izd. CK KP Moldavii [in Russian].
126. Podgradskaja, E.M. (1980). Economic relations of the Moldavian principality and the Balkan countries with the Russian state in the 17th century. Kishinev: Izd. Shtinnica [in Russian].
127. Pokrovskij, V.I. (1902). Collection of information on the history and statistics of foreign trade of Russia (Vol.1). Saint Petersburg [in Russian].
128. Polons'ka-Vasylenko, N.D. (1995). History of Ukraine (Vol.2). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
129. Polyakov, V.A. (1976). The customs duty of the tsarist government and its influence on the development of domestic industry during the period of the expansion of the feudal system. Leningrad [in Russian].
130. Popov, O. (1926). The general nature of Ukrainian foreign trade in the prewar years. *Ukraina – Ukraine*, 5 [in Ukrainian].
131. Popov, O. (1927). Bread trade of Ukraine. The prewar crisis of Ukrainian grain exports. Kharkiv: Radjans'kyj seljanyn [in Ukrainian].
132. Potin, V.M. (1968). Ancient Rus and European states in the X–XIII centuries. Leningrad : Sovetskii khudozhnik [in Russian].
133. Pylypenko, O.Je. (2007). Published sources on the history of foreign economic activity of Ukraine as part of the Russian Empire in the nineteenth and early twentieth centuries. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky – Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology*, 15, p. 124–134 [in Ukrainian].

134. Pylypenko, O.Je. (2008). Foreign economic ties of Ukrainian lands within the Russian Empire (1861–1914 pp.): Monograph. Kyiv: AMU [in Ukrainian].
135. Pylypenko, O.Je. (2014). Industrial regions of Ukraine in the foreign trade of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries. *Naukovi pratsi Natsional'noho universytetu kharchovykh tekhnolohij – Scientific works of the National University of Food Technologies*, Vol. 20, 6, p. 56–67 [in Ukrainian].
136. Razdorskii, A.I. (2000). Trade relations between Kursk and Ukraine in the 17th century (based on the materials of the Kursk customs). *Ukrainian Cossack State: Origins and Ways of Historical Development*, 7, p. 174–184 [in Russian].
137. Rejent, O.P., Serdjuk, O.V. (2011). Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914): Monograph. Kyiv: Ins. istorii Ukrainy: NAN Ukrainy [in Ukrainian].
138. Rejent, O.P. (2017). General trends of development, the main centers and the reverse features of Ukrainian trade in the nineteenth and early twentieth centuries. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries*, 26 [in Ukrainian].
139. Reshetchenko, D.V. (2007). Right-bank Ukraine in the international grain trade at the end of the XVIII – in the first half of the XIX century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, p. 69–82 [in Ukrainian].
140. Rozhko, M.F. (1990). Carpathian ways and their defense. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10, p. 86–97 [in Ukrainian].
141. Rybakov, B.A. (1951). Trade and trade routes. History of the culture of ancient Russia. Moscow: AN SSSR [in Russian].
142. Reyhman, J. (1966). Le commerce Polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson. *Cahiers du monde russe et soviétique*, 2, p. 234–248 [in French].
143. Sicins'kyj, Yu. (2009). Podillia under the Lithuanian Rule. Kamianets-Podilsky [in Ukrainian].
144. Shaskol'skii, I.P. (1966). On the main features of Russian-Swedish trade in XVII century. *International relations of Russia in the XVII–XVIII centuries: economy, politics, culture*. Moscow [in Russian].
145. Shevchenko, F.P. (1959). Political and economic ties between Ukraine and Russia in the middle of the XVII century. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [in Ukrainian].

146. Shershenevich, G.F. (1888). The system of trade actions: Criticism of the basic concepts of commercial law. Kazan: Typ. Imp. University [in Russian].
147. Shyjan, R. (1994). Trade of cities of the Russian and Belgique provinces in the XVI – the first half of the XVII century. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society*, vol. 228, p. 152–157 [in Ukrainian].
148. Shekera, I.M. (1963). International relations of Kievan Rus: From the history of foreign policy in the period of the formation and strengthening of the Ancient Russian state in the VII–X centuries. Kyiv: Vyd. AN URSR [in Ukrainian].
149. Shljahov, O.B. (2006). The question of the degree of development of capitalism in Ukraine in the late XIX and early XX centuries. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the XIX and early XX centuries*, 12, p. 25–36 [in Ukrainian].
150. Shor, A.S. (1914). Commodity exchange between Russia and Germany over the past 20 years. Saint Petersburg [in Russian].
151. Shulga, I.G. (1964). From the history of economic ties between the Left-Bank Ukraine and Hungary in the XVIII century. *Ukrainian-Hungarian historical ties*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
152. Shults, A.K. (1913). A study on the production and trade of Germany with field crop products for 30 years, in connection with the Russo-German trade agreement. Saint Petersburg [in Russian].
153. Skal'kovskii, A.A. (1836). Chronological review of the history of Novorossiysk region: 1730–1823. Odessa [in Russian].
154. Skal'kovsk'kyj, A.O. (1994). History of New Sich, or the last Kosh Zaporozhian. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
155. Skal'kovskii, A. (1835). A sight at the history of trade in the Black and Azov Seas. *Zhurnal Mynysterstva vnutrennykh del – Journal of the Ministry of the Interior*, 9, p. 337–364 [in Russian].
156. Slabchenko, M. (1921). Materials for the economic and social history of Ukraine of the XIX century (Vol.1). Odesa [in Ukrainian].
157. Slabeev, I.S. (1964). From the history of the initial accumulation of capital in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
158. Sobolev, M.N. (1915). History of the Russo-German Trade Treaty. Petrograd [in Russian].
159. Stashevs'kyj, Je.D. (1929). The agricultural market of the Right-Bank Ukraine for the pre-reform period. Kyiv [in Ukrainian].
160. Stepanenko, V.V. (2010). The place of the Northern Black Sea in Russia's foreign trade at the turn of the XIX–XX centuries: the na-

- tion and regional aspects. *Eminak – Eminak*, 1–4(5), p. 52–57 [in Ukrainian].
161. Stepanenko, V.V. (2007). Great capital in the North-Black Sea trade (1890–1914). *Eminak – Eminak*, 1(1), p. 47–51 [in Ukrainian].
162. Sveshnikov, I.K. (1990). The ancient Russian city of Zvenigorod and its trade links with the East. VI Intern. congress of Slavonic archeology, Prilep (Yugoslavia) (p. 195–197). Moscow: Nauka [in Russian].
163. Sokol'skii, B. (1913). Export of Russian flour to England (in connection with the state of export of flour in general). Saint Petersburg [in Russian].
164. Stopenchuk, S. (2011). Some aspects of the organization of trade in the Upper Bug in the II part of XVI century. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta – History of trade, taxes and duties: collection of scientific works*, 1 (3), p. 45–48 [in Ukrainian].
165. Sydorenko, O. (1991). On the issue of Ukraine's participation in European Commerce of the Polska Rzeczpospolita Ludowa. *Ukraina i Pol'scha v period feodalizmu – Ukraine and Poland during the period of feudalism: collection of scientific works*, p. 47–60 [in Ukrainian].
166. Sydorenko, O.F. (1989). Trade routes of Russia with the East in the early feudal period. *Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia – Historical research. Patriotic history*, 15 [in Ukrainian].
167. Sydorenko, O.F. (1992). Ukrainian lands in international trade (IX – mid XVII century). Kyiv [in Ukrainian].
168. Sydorenko, O.F. (1988). To the question of the geography of Ukrainian-Russian trade relations in the second half of the XVI – first half of the XVII century. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical research in Ukraine*, p. 61–67 [in Ukrainian].
169. Ters'kyj, S.V. (2009). Galician-Volyn lands in trade with the Baltic (X–XIV centuries). *Gospodarka ludów morza Bałtyckiego. Mare Integrans: studia nad dziejami: wybrzezy morza Bałtyckiego: materiały z IV Międzynar. ses. nauk. Dziejow Ludow Morza Bałtyckiego Wolin*, 1–3 sier. 2008 r. Wyd-wo Adam Marszałek [in Ukrainian].
170. Toi'chkin, D.V. (2004). Canals supplying Ukrainian land of blade weapons and materials for local fabrication of blades: XVII – first half of the XVIII century. *Special Historical Disciplines: Theory and Methodology*, 11, p. 176–186 [in Ukrainian].
171. Tomilovych, L.V. (1999). Naddnipyriansky link trade route east-west in XIII – sir. XVI century. *Vita Antiqua*, 2, p. 215–222 [in Ukrainian].

172. Trade in Ukraine, XIV – mid XVII century: Volyn and Naddniprovschyna. Academy of Sciences of the USSR. Archeographer, commission and others (1990). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
173. Tsitovich, P.P. (1886). Ocherk osnovnykh ponyatii torgovogo prava. Textbook of commercial law. Kyiv, 1891 [in Russian].
174. Tymchenko, V.M. (2009). The development of merchant shipping between the northern Black Sea regions of the Russian Empire and Turkey (1774–1853 years). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, p. 66–77 [in Ukrainian].
175. Tymchenko, V.M. (2006). The role of Turks in the development of trade infrastructure in the south of Ukraine and the Crimea (the end of the XVIII – beginning of the nineteenth century). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine XIX – beginning of the XX cent.*, 12, p. 126–135 [in Ukrainian].
176. Vasil'evskii, V. (1888, July). Ancient trade of Kiev with Regensburg. *Journal of the Ministry of Education*, p. 121–150 [in Russian].
177. Vernadsky, G. (1973). *Kievan Russia*. New Haven: Yale Univ. Press [in English].
178. Verzilov, A. (1898). Sketches of trade of Southern Russia from 1480–1569. *Zemsky collection of the Chernigov province*, 1, p. 44–66 [in Russian].
179. Vitchevskii, V. (1909). Trade, customs and industrial policy of Russia from the time of Peter the Great to our days. Sankt-Peterburg [in Russian].
180. Vojnarovs'kyj, A. (2015). North-eastern direction of foreign trade of Podillya in XV – the first half of the XVII century. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Problems of international relations*, 10–11, p. 390–402 [in Ukrainian].
181. Vojnarovs'kyj, A. (2015). Podillya land in the system of trade and economic relations of Poland and the Ottoman world in the XV – the first half of the XVII century. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov: a collection of scientific works*, 13, p. 105–110 [in Ukrainian].
182. Volkov, A.F. (1910). The course of international grain trade. Sankt-Peterburg [in Russian].
183. Wawrzyńczyk, A. (1956). *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*. Warszawa [in Polish].
184. Yasnopol'skii, L. (1914). The position of Russia in relation to the new Russo-German trade agreement. Kyiv [in Russian].
185. Yastrebov, F. (1936). The disintegration of the feudal-serf system and the emergence of capitalism in Ukraine in the first half of the 19th century. Kyiv [in Russian].
186. Jastrebov, F. (1939). Ukraine in the first half of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
187. Zadorozhnyj, B. Je. (1978). From the history of trade relations of Galicia with eastern Ukraine and Russia in the first half of the XIX century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 12, p. 82–88 [in Ukrainian].
188. Zaharievich, F.A. (1854). Bread trade in the Black Sea and Azov ports of Southern Russia. Saint Peterburg [in Russian].
189. Zaval'njuk, K.V. (1998). Trade in industrial goods between Ukraine and Belarus in the second half of the XIX century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*, 4, p. 43–56 [in Ukrainian].
190. Zaval'njuk, K.V. (1998). Ukrainian-Belarussian trade relations in the first half of the XIX century. *Istoriia Ukrainy – History of Ukraine*, 20 (Traven') [in Ukrainian].
191. Zinchenko, A.L. (1994). Church land tenure in the policy of tsarism on Right-Bank Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
192. Zhiro, A. (1915). Trade between Russia and France. Paris [in Russian].
193. Zhylenkova, I.M. (2016). Foreign Trade of Ukraine in the Context of the Interest of the Industrial and Agricultural Capital of the Russian Empire (1890's – 1914): monograph. Kyiv: Foliant [in Ukrainian].
194. Zolotov, V.A. (1963). Foreign trade of Southern Russia in the first half of the XIX century. Rostov-na-Donu: Rostovskii universitet [in Russian].
195. Zolotov, V.A. (1966). Bread export of Russia through ports of the Black and Azov seas. Rostov-na-Donu: Rostovskii universitet [in Russian].

Одержано 21.11.2017 р.

УДК 330.831:330.828
JEL: B13, B15, B31, B41

К.В. Лопух

METHODENSTREIT: ОСНОВНІ НАПРЯМИ КРИТИКИ К. МЕНГЕРОМ МЕТОДОЛОГІЇ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ

У статті розглянуто ключові напрями критичних зауважень австрійського економіста К. Менгера щодо методології наукових досліджень представників німецької історичної школи. Показано, що теоретична, практична та історична науки є складовими загального вчення про народне господарство. Кожна з наук має свої принципи і методи, змішування яких є неприпустимим при дослідженні господарської системи.

Ключові слова: наукове пізнання, методологія дослідження, теорія національної економії, емпіризм, критика історичного методу, криза економічної науки.

Постановка проблеми. Друга половина XIX ст. характеризується наростанням кризових явищ у розвитку економічної науки. Теоретико-методологічні положення мейнстріму – класичної політичної економії – зазнавали критики за поверховість, абстрактність, фіктивність постулатів та нестійкість наукових конструкцій, що призвело до неможливості практичного вирішення соціально-економічних проблем епохи. Особливо потужно проти загальноприйнятої теорії виступили представники німецької історичної школи, які розвиток економічної науки розглядали у німецькій філософській та історичній традиції крізь призму економічної політики, загальної історії та етики.

У той же час австрійський вчений-економіст К. Менгер концентрує свою увагу на розв'язанні фундаментальних проблем економічної теорії як науки, розробивши нові методологічні принципи та здійснивши тим самим «наукову революцію». Його суб'єктивно-психологічний та атомістичний підходи, теорія суб'єктивної цінності, теорія виникнення соціальних інститутів здійснили переворот у розвитку економічної науки. Разом з тим,

новаторства австрійського вченого не були сприйняті науковими колами Німеччини. Більше того, його досягнення у галузі теоретичної економії були сприйняті як загроза історизму – методу, який використовували у своїх дослідженнях еволюції суспільства і його господарської підсистеми представники німецької історичної школи. Г. фон Шмоллер заперечив існування «чистої» загальної економічної теорії та вважав, що істинним знанням може бути тільки те, що доведено історичним розвитком окремого процесу та емпіричними фактами. Абсолютно не погоджуючись із твердженням впливового німецького професора, К. Менгер публікує працю «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема» (1883), де він систематично і послідовно викладає критичні зауваження щодо методологічних підходів німецької історичної школи і закладає основи методології, філософії та епістемології австрійської економічної школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Спір про метод» став важливою подією в історії розвитку економічної науки. Полеміка між представниками двох різних наукових шкіл щодо методології досліджень та місця і ролі економічної теорії та історії привертала увагу багатьох вчених. Проте важливо наголосити, що більшість з них розглядають власне «спір про метод» не приділяючи достатньо уваги окремим напрямам критики К. Менгера, адже саме він розпочинає цю методологічну полеміку з метою обґрунтувати значущість фундаментальної економічної теорії. У той же час, у працях таких видатних економістів минулого і сучасності як Й. Шумпетер [9], Ф. фон Хайєк [7], У. Жаффе [1], Х. Уерта де Сото [5; 6], Р. Кубедду [2], Б. Селігмен [4], Й. Хюльсман [8] та ін. відображено основні наукові погляди К. Менгера, його переконливі аргументи щодо першочерговості використання структурованої економічної теорії в економічних дослідженнях та намагання подолати обмеженість економічної науки у ґрунтовному поясненні та відображенні реалій господарського світу.

Метою статті є розкриття наукової позиції К. Менгера у Methodestreit, що полягає, з одного боку, у виявленні змістовних суперечностей у підходах до економічних досліджень представників німецької історичної школи, а з іншого боку, – у подоланні кризи в теорії наукового пізнання економічних явищ шляхом формулювання цілей дослідження науки про народне господарство та розроблення шляхів (методів), що ведуть до реалізації цих цілей.

Виклад основного змісту дослідження. Наукові пошуки К. Менгера у галузі методології фундаментальної економічної теорії були зумовлені кризовим станом політичної економії як теорії наукового аналізу національного господарства. Економічна наука потребувала «докорінної реформи», оскільки «національно-економічна теорія ... не має фундаментальних основ, елементарні проблеми не вирішені повністю, вона особливо не задовольняє вимог практичних наук, а разом з тим не вирішує і практичних проблем» [3, с. 293]. Вчений запропонував реформувати теоретичні принципи наукового дослідження, оскільки господарська практика існувала як данність, природний динамічний розвиток явищ і процесів, для пояснення яких необхідною була фундаментальна теорія. Разом з тим, ідеї німецької історичної школи та її методологія економічних досліджень викликали у К. Менгера різкі критичні зауваження, адже, на його думку, вони не розвивали економічну науку, а навпаки знищували її через змішування предмету, об'єкту, методів, цілей дослідження з іншими науками, зокрема історією, соціологією, науками про державу. З цього приводу австрійський вчений писав: «Коли у певній науковій галузі внаслідок певних причин втрачається правильне розуміння цілей дослідження, що виникають з природи речей, коли другорядним завданням науки надається більш важливе, інколи навіть вирішальне, значення, коли помилкові методологічні положення впливових наукових шкіл мають панівне становище, ... коли прогрес науки відчуває перепону з боку помилкових методологічних положень, тоді саме чітка постановка методологічних проблем є первинною умовою подальшого прогресу науки» [3, с. 293].

Таким чином, К. Менгер виступив із критикою наукових положень німецької історичної школи, що активно поширювалися її представниками. Зокрема вчений виділяє низку помилкових тверджень у їхніх підходах до економічних досліджень, а саме: а) відсутність фундаментального наукового обґрунтування досліджень; б) методи теоретичної національної економії і практичних наук про народне господарство можуть бути однаковими; в) дослідження універсальних та незмінних законів народного господарства в теорії і практиці економічної науки без урахування місцевих, часових особливостей, а також без урахування соціальних явищ тощо неприпустиме; г) заперечення будь-якої аналогії між законами природи та законами народного господарства

(розглядаючи останні як закони історичного розвитку); д) політична економія (наука про господарство) – це специфічна історична наука (історичне дослідження розвитку економічного явища як єдина правильна мета, яка досягається під час аналізу народного господарства). Прагнення реформувати політичну економію шляхом застосування нових методів дослідження, головним чином, історизму, помилкових аналогій, нерозуміння справжнього призначення політичної економії і одностороннього розуміння її сутності призвело не лише до віддаленості німецької історичної школи від наукового співтовариства, а й вульгаризації економічної науки в цілому.

Перш за все австрійський вчений жорстко критикує представників нової німецької історичної школи на чолі з Г. фон Шмоллером за змішування історичного і теоретичного дослідження соціальних-економічних явищ народного господарства. Визначення національної економії як науки історичної і практичної з відкиданням при цьому значення теоретичних знань про окремі дії індивідів та господарські процеси, на думку К. Менгера, стає найбільшим недоліком в методології німецької історичної школи. Розглянемо напрями критики докладніше.

А) Історія як засіб пояснити існування емпіричних законів. К. Менгер відмічає, що нову історичну школу цікавила *не історія як дослідження унікальних подій, а історичне дослідження як емпіричний підхід*, що веде до теоретичного пояснення соціальних інститутів. Через вивчення історичного розвитку вони намагалися виявити закони розвитку соціального цілого, які, у свою чергу, дозволяли вивести закони кожного етапу цього розвитку. Вчений вважав, що ці закони має *встановлювати теорія на основі глибокого дослідження і вивчення сутності явищ, а не історія*. Крім того, основним завданням теорії є відтворення структури соціального цілого із його частин шляхом використання «компаративного методу» або, за Й. Шумпетером, принципу «методологічного індивідуалізму».

Б) Змішування історії народного господарства з теорією народного господарства. Наступний пункт критики ґрунтується на доведенні відмінностей між теоретичними, історичними та практичними науками (рис. 1). Так, історична наука і теоретична наука народного господарства мають різний предмет дослідження: завдання історичної науки полягає у пізнанні *конкретних явищ в їх індивідуальній сутності та індивідуальному зв'язку, а*

завдання теоретичної науки – у *пізнанні форм та законів розвитку народногосподарських явищ*. Під конкретними явищами маються на увазі конкретні дії, інститути народів та держав, конкретний культурний розвиток тощо, а мета теоретичної науки полягає у поясненні форм соціальних явищ та законів в їх послідовності та співіснуванні.

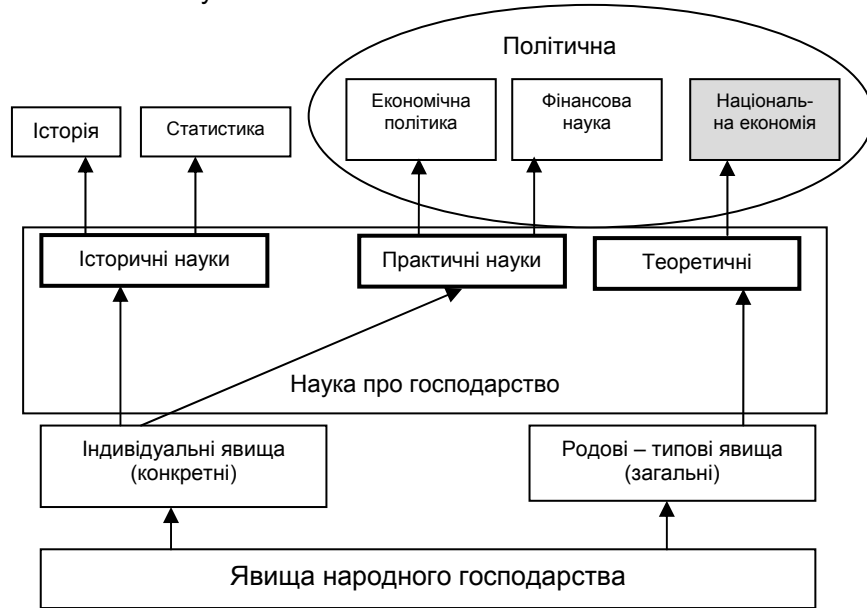

Рис 1. Структура науки про народне господарство
Джерело: складено автором на основі [3].

Таким чином, відбувається взаємне заміщення теорії історією і навпаки, що призводить до змішування історії і теорії народного господарства, і, як наслідок, у своєму прагненні до історичного дослідження народногосподарських явищ німецька історична школа запропонувала лише історичний напрям у теоретичній національній економії. К. Менгер також розмежує роль теоретика та історика в економічній науці. Теоретик – це той, хто ставить собі завданням *побудову та пояснення самої теорії*. Натомість історик досліджує конкретні явища народного господарства *через застосування теорії національної економії як засобу* для цього дослідження, а теоретичні соціальні науки для його досліджень є допоміжними. «...Теоретичні науки, які послуговуються

лише емпіричними законами, мають більш вагоме практичне значення для людства... Історичне пізнання та історичне дослідження явищ, навпаки, самі по собі, не дають жодного підґрунтя для передбачень, а, отже, вони ніколи не замінять теоретичного пізнання. Історичне пізнання може слугувати лише матеріалом, на основі якого ми отримуємо можливість спостерігати за законами явищ (наприклад, закони розвитку народного господарства)» [3, с. 317]. Тому фундаментальною помилкою історичної школи є погляд на теоретичну національну економію як на науку історичну.

В) Змішування теоретичних і практичних знань у науці про народне господарство. Змішування теоретичних і практичних знань у науці про народне господарство яскраво проявляється у *систематиці та методиці* економічної науки. Прагнення більш широкого та глибокого історичного дослідження конкретних народногосподарських явищ негативно вплинуло на систематику – тому, що представники німецької історичної школи почали вважати доцільним переривати викладення теорії численними екскурсами в історію, саме для використання «історичного методу»; на методику – бо ідея і постулати історичного дослідження переносилися німецькими вченими у методику теоретичної національної економії. Таким чином, замість теоретичного дослідження в цілому і теоретичного дослідження з історичної точки зору зокрема, було створено історичне дослідження – *історіографію*.

Наступним пунктом критики у К. Менгера виступає реалістично-емпіричний напрям як більш достовірний спосіб наукового пізнання господарських явищ і основа розвитку науки про народне господарство. Австрійський вчений вважає такий підхід одностороннім у розумінні та аналізі проблем соціальних наук в цілому. Для підтвердження своєї думки щодо важливості саме теоретичних досліджень для розвитку економічної науки (теоретичної національної економії) К. Менгер детально розкриває суть *двох основних напрямків теоретичного дослідження: реалістично-емпіричний* – дослідження реальних явищ і емпіричних законів; цей напрям виключає можливість досягнення строгого (точного) теоретичного пізнання усіх реальних народногосподарських та інших явищ і *точний* – пошук строгих законів явищ (природних законів), правильностей у послідовності явищ, таких закономірностей, які представляються нам непорушними – точними законами (рис. 2).

Рис. 2. Напрямки теоретичного пізнання за К. Менгером
Джерело: складено автором на основі [3].

К. Менгер, аналізуючи значення реалістично-емпіричного напрямку в економічних дослідженнях, зазначає: «Якщо розглядати світ явищ строго через реалістичний напрям, то закони їх є *лише констатованими* шляхом спостереження фактичними правильностями (закономірностями) у послідовності і співіснуванні реальних явищ, що належать до відомих форм явищ» [3, с. 320]. Якби існував лише цей напрям теоретичного дослідження, то не існувало б можливості та фундаментальності будь-якого дослідження, що могло розглядатися для розроблення точної теорії. Саме тому реалістично-емпіричний напрям теоретичного дослідження є одностороннім.

Точний напрям економічного дослідження є більш складним, оскільки підтверджується не тільки досвідом, а й законами мислення. К. Менгер формулює його вихідні положення: а) те, що спостерігалось в одному випадку, має бути завжди, за наявності тих самих умов; б) обставина, яка хоча б в одному випадку була несуттєвою для послідовності явищ, за незмінних умов, завжди буде такою ж несуттєвою для даного наслідку; в) при дослідженні повинні розкриватися найпростіші елементи всього реального – саме вони є строго типовими; г) між явищами встановлюються точні (строгі) закони [3, с. 324–325].

Точна наука вивчає, як з найпростіших неемпіричних елементів реального світу, в їх ізольованості від усіх інших впливів, розвиваються більш складні елементи. Тим самим точна наука

виводить точні закони шляхом обґрунтування типових співвідношень або взаємозв'язків між найпростішими елементами (явищами). «Точний напрям теоретичного дослідження має своїм завданням вчити нас законам, за якими ... з вказаних елементарних факторів господарської діяльності, у їхній ізольованості від інших факторів, що впливають на реальну людську поведінку, розвивається не все реальне життя у його цілісності, а лише більш складні феномени господарської діяльності», – наголосував К. Менгер [3, с. 328].

У той же час вчений не заперечував важливості реалістично-емпіричного напрямку у дослідженні господарства. І точний, і реалістичний напрями теоретичного дослідження є рівноправними. Результати обох напрямів мають спільним те, що встановлюють загальну сутність та взаємозв'язок явищ, але між ними існують значні відмінності щодо обставин та інструментів їх виявлення, а також впливу на розвиток науки про народне господарство. Теоретичні науки забезпечують розуміння господарських процесів, що виходить за межі безпосереднього досвіду.

Таким чином, ключовою помилкою німецької історичної школи є положення, що теоретичне пізнання є другорядним, а емпіричне – більш достовірним шляхом пізнання. Ця помилка зумовлена нерозумінням сутності точного напрямку теоретичного дослідження, його відношення до реалістично-емпіричного напрямку і перенесення охарактеризованих підходів у дослідженнях з останнього на перше. Точна національна економія, за своєю природою, має своїм завданням виявити закони господарювання, а емпірично-реалістичне вчення про народне господарство, навпаки, – правильності у послідовності та співіснуванні реальних явищ господарської системи.

Наступним пунктом критики К. Менгером виступає ідея німецьких економістів досліджувати народногосподарські явища у нерозривному зв'язку із загальним соціальним та державним розвитком народів. Вчений не заперечує ролі впливу історії на еволюцію суспільств, але вважає, що головна проблема тут полягає у тому, що метод, притаманний історичним наукам, «механічно переноситься в теорію і теоретичне дослідження явищ народного господарства» [3, с. 340].

Австрійський вчений виходить з того, що точна теоретична наука не може бути універсальною, оскільки вона вивчає тільки одну сторону життя суспільства – народне господарство та зако-

ни його функціонування. В цьому є її призначення. Натомість представники німецької історичної школи прагнуть розширити теоретичну національну економію в універсальну теорію дослідження соціальних явищ. На думку К. Менгера, розширення окремих точних наук в універсальні теорії визначених сфер реальних явищ в їх емпіричній дійсності призводить до нерозуміння положень і призначення наукового знання. Прагнення до всестороннього аналізу конкретних явищ за допомогою всієї сукупності наук призводить до того, що вчений, досліджуючи певне явище, не може проникнути у глибинну суть цього явища, виявити закономірності та природу його зв'язків з іншими елементами господарської системи.

Для розуміння впливу неекономічної діяльності і явищ на народне господарство потрібно залучати методи інших соціальних наук, до сфери вивчення яких належать ці соціальні процеси, явища, події тощо. Адже головне завдання теоретика – поступово досягати більш ясного, глибокого, точного розуміння господарської сторони соціальних явищ. Цю функцію серед соціальних наук виконує теоретична економія. «Завданням історії, – відмічає К. Менгер, – є дослідження всіх сторін конкретних явищ, завданням теорії – виявити особливим чином лише окремі сторони всіх явищ...» [3, с. 342].

При цьому реалістично-емпіричний напрям наукового пізнання не має зв'язку із загальним соціальним та державним розвитком суспільств. Реальні типи та емпіричні закони, які виступають основою методології німецької історичної школи, не є результатом вивчення соціальних явищ, що охоплюють всі сторони народного життя; яким би реалістичним не було теоретичне дослідження, ці реалістичні типи та емпіричні закони все ж є результатом абстракції окремих сторін соціальних явищ. «Уже у самій ідеї «законів» ... присутні абстракція від повної емпіричної дійсності» [3, с. 343]. К. Менгер наголошує на тому, що наукові закони відображають не послідовність та співіснування конкретних явищ, а форм явищ, які виражають їхню сутність. Аналіз сутності вимагає абстрагування від усіх інших можливих соціальних, історичних, правових впливів і форм явищ. Таким чином, використання абстракції у будь-яких науках є невідворотним, тим більше у точних науках, якою є теоретична національна економія.

У такому контексті особливо привертає увагу відповідь австрійським вченим на звинувачення щодо догми «своєкорисності»

індивіда, суть якої полягає у «реалізації окремими господарюючими суб'єктами власних інтересів, що не обмежується ніякими політико-економічними заходами уряду, і сприяє при цьому вищому суспільному благу, якого тільки можна досягнути за наявних місцевих і часових умов» [3, с. 346]. Разом з тим, представники німецької історичної школи наголошували на тому, що поведінкою індивіда керують різні мотиви, які часто суперечать один одному, а тому існування закономірностей в людській діяльності і в народному господарстві в цілому неможливе.

Звичайно, людська поведінка і діяльність є надзвичайно багатограничними та залежать від багатьох факторів зовнішнього впливу. К. Менгер відмічає, що наголошувати на «своєкорисності» та егоїзмі при досягненні власних цілей, як і говорити про те, що людина ніколи не помиляється і завжди повністю володіє інформацією щодо функціонування господарської системи, є помилковим і тим більше не є аксіомою. Але коли необхідно фундаментально дослідити господарську діяльність індивіда, яка, головним чином, спрямована на підвищення власного добробуту, то «своєкорисність» виступає одним з найважливіших мотивів поведінки індивіда і, відповідно, предметом аналізу точної національної економії. У цьому випадку важливо зрозуміти не всі соціальні явища чи процеси в їхній цілісності та їх вплив на поведінку індивіда, а окрему, господарську, частину людського життя. «Економіст не стверджує, що люди фактично керуються однією лише «своєкорисністю» або що вони повністю поінформовані та приймають правильні рішення; предметом його дослідження є форми соціального життя з погляду впливу на них індивідуальних мотивів поведінки, передусім своєкорисності» [3, с. 351]. Тому завданням теоретичної національної економії не може бути аналіз всіх соціальних або народно-господарських явищ в цілому, а саме до цього прагнули представники німецької історичної школи, і, отже, предмет дослідження в цій науці має бути чітко визначеним, як і в інших соціальних науках.

Крім доведення фундаментальності принципу «своєкорисності» або особистого інтересу у системі теоретичної національної економії, К. Менгер визначає сутність та значення принципу «атомізму» у теорії народного господарства. Необхідність роз'яснення австрійським економістом цього принципу викликана несприйняттям представниками німецької історичної школи функціонування народного господарства в цілому на основі діяльності

окремих господарюючих суб'єктів. Проблема полягала у хибному застосуванні методологічних принципів німецькими економістами, які, по-перше, були запозичені у німецької історичної школи юристів, а, по-друге, були механістично перенесені на теоретичне вчення про народне господарство.

На думку німецьких економістів, предметом наукового пізнання має стати народне господарство як цілісність та конкретні господарські факти, але не сутність господарських явищ і процесів та не їхні зв'язки і закономірності розвитку. Але К. Менгер вважає хибним такий підхід. Суть народного господарства полягає не у єдиному, спільному «господарстві народу», а в тому, що воно є результатом діяльності великої кількості окремих прагнень господарюючих суб'єктів. З цього приводу вчений зазначає: «Хто хоче теоретично зрозуміти явища народного господарства, складні людські феномени <...>, той повинен вивчати істинні елементи, тобто сингулярні господарства народу, і намагатися досліджувати закони, за якими створюються перші з останніх» [3, с. 356]. Цим К. Менгер обґрунтовує ключовий методологічний принцип своїх досліджень і австрійської економічної школи в цілому – аналіз окремих індивідуальних елементів господарського життя з метою дослідження більш складних явищ народного господарства. Колективізм є абсолютно неприпустимим при аналізі господарських процесів, адже за своєю суттю вони є одиничними, відокремленими проявами діяльності економічних суб'єктів. Тому критика представників німецької історичної школи є поверховою та засвідчує про однобоке розуміння ними призначення теоретичної національної економії.

Висновки. К. Менгер ставив перед собою завдання розв'язати проблеми теоретичного наукового пізнання. Це було зумовлено тим, що він надавав виняткового значення політичній економії як науці, що досліджує закони та закономірності функціонування господарської системи на основі взаємодії індивідів. При цьому австрійський вчений вважав загрозою для економічної науки історичний метод, який використовували представники німецької історичної школи та активно пропагували його у наукових колах. К. Менгер виступив із рішучою критикою методологічних підходів німецьких економістів.

Змішування методів теоретичної, прикладної та історичної наук не дозволяло фундаментально досліджувати господарські процеси, висвітлюючи лише поверхові зв'язки між ними на основі

історичних фактів. Вчений акцентував увагу на тому, що не можна заперечувати існування законів та закономірностей в еволюції господарських явищ. Реальні факти і події не відображають сутності господарських явищ і процесів, а є лише частиною знання про них, їх конкретні прояви. Ключова проблема полягала у тому, що теорія підмінялася історією, дослідження історичного розвитку народного господарства висувалося на перший план, а фундаментальна економічна теорія розпорошувалася і вважалася неефективною у поясненні реальних господарських процесів.

Проявом цього стали звинувачення у догматизмі, зокрема щодо принципів «своєкорисності» та атомізму у теоретичній національній економії. На думку К. Менгера, ці звинувачення були безпідставними, адже поведінка господарюючого суб'єкта спрямована на задоволення власного добробуту, а тому досліджувати потрібно власний інтерес і прагнення людей задовольнити потреби. Перенесення акценту досліджень з індивіда на народ як суб'єкт господарства він уважав глибоко помилковим, адже це унеможлиблює теоретичний аналіз функціонування господарства в цілому саме через відсутність знання про особливості поведінки і діяльності окремих індивідів.

Ретроспективний аналіз критичних зауважень К. Менгера у бік представників німецької історичної школи показав, наскільки важливою є фундаментальна економічна наука. Поверховість підходів німецьких вчених була наслідком невірного розуміння ними значення теорії, яку вони сприймали крізь призму визначальної ролі історії та емпіричних даних у пізнанні господарського розвитку суспільств. Теорія як метод наукового пізнання господарської реальності ними відкидалася або підмінялася методами з інших наук. У цьому полягала криза економічної науки наприкінці XIX ст., і саме К. Менгеру вдалося реформувати її, врятувавши від повного занепаду.

1. Истоки: качественные сдвиги в экономической реальности и экономической науке. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 503, [1] с.
2. Кубедду Р. Политическая философия австрийской школы: К. Менгер, Л. Мизес, Ф. Хайек. Москва: Мысль: ИРИСЭН; Челябинск: Социум, 2008. 46 с.
3. Менгер К. Избранные работы. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 496 с.

4. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. Москва: Прогресс, 1968. 600 с.
5. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество. Челябинск: Социум, 2011. viii + 202 с.
6. Уэрта де Сото Х. Социально-экономическая теория динамической эффективности. Челябинск: Социум, 2011. XV, 408 с.
7. Хайек Ф. фон. Судьбы либерализма в XX веке. Москва, Челябинск: ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2009. 337 с.
8. Хюльсман Й. Г. Последний рыцарь либерализма: Жизнь и идеи Людвиг фон Мизеса. Москва; Челябинск: Социум, 2013. xii, 878 с.
9. Шумпетер Й. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. 415 с.

References

1. Origins: qualitative shifts in economic reality and economic science (2015). Moskva: Izd. dom Vysshej shkoly jekonomiki, 503 p., [1] [in Russian].
2. Kubeddu, R. (2008). Political philosophy of the Austrian School: K. Menger, L. Mises, F. Hayek. Moskva: Mysl': IRISJEN; Cheljabinsk: Socium, 46 p. [in Russian].
3. Menger, K. (2005). Selected works. Moskva: Izdatel'skij dom «Territorija budushhego», 496 p. [in Russian].
4. Seligmen, B. (1968). Main schools in the modern economic thought. Moskva : Progress, 600 p. [in Russian].
5. Uerta de Soto, H. (2011). The Austrian Economic School: market and entrepreneurs' creative activities. Cheljabinsk: Socium, viii+202 p. [in Russian].
6. Uerta de Soto, H. (2011). The socio-economic theory of dynamic activity. Cheljabinsk: Socium, XV, 408 p. [in Russian].
7. Hajek, F. fon. (2009). Fates of liberalism in the XX century. Moskva, Cheljabinsk: IRISJEN, Mysl', Socium, 337 p. [in Russian].
8. Hjul'sman, J.G. (2013). The last knight of liberalism: life and ideas of Ludwig von Mises. Moskva; Cheljabinsk: Socium, xii, 878 p. [in Russian].
9. Shumpeter, J. (2011). Ten greal economists from Marx to Keynes. Moskva: Izd-vo In-ta Gajdara, 415 p. [in Russian].

Одержано 7.06.2017 р.

УДК 330.83:001.32(477-25) київська політекономічна школа «18/19»
JEL: A11, B19
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-4519-0552>

О.П. Курбет

SCIENTIFIC SCHOOLS MATTER. ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ІДЕНТИФІКАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ПОЛІТЕКОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ

У статті вперше встановлено відповідність Київської політекономічної школи статусу «наукова школа» на основі аналізу наявних в науковій літературі визначень та основних ознак останньої. Обґрунтовано суспільне значення досліджуваної школи, підтверджене, зокрема, значущістю наукових результатів, їхньою реалізацією та актуальністю. Запропоновано удосконалити сучасну методологію визначення наукових шкіл з урахуванням неформального характеру цих об'єднань науковців.

Ключові слова: наукова школа, неформальні наукові об'єднання, ознаки наукової школи, історія економічної думки, Київська політекономічна школа, друга половина XIX – початок XX ст.

Постановка проблеми. Вплив розвитку науки на всі сфери суспільного життя важко переоцінити. Аби переконатися в цьому достатньо ознайомитися з історією наукових революцій та їхніми наслідками, що змінили уявлення про природу та суспільство. Революції в економічній науці здатні здійснювати вплив на урядову політику держави та, як наслідок, на господарську діяльність. При цьому важливо розуміти, що прориви в науці часто здійснюються науковими школами, що робить їх одними із найважливіших суб'єктів наукової діяльності та ставить у центр досліджень історії будь-якої галузі науки.

В історії української економічної думки однією з таких шкіл була Київська політекономічна школа, засновник якої тричі обирався ректором Київського університету Св. Володимира та обирав посаду міністра фінансів Російської імперії, маючи можли-

вість реалізувати власне бачення розвитку господарства в урядовій політиці держави. Досліджуючи здобутки представників цієї школи, автор зіткнулася з проблемністю вирішення вихідного методологічного питання, яке виникає перед дослідником будь-якої наукової школи. Це питання визначення сутності та ключових ознак наукової школи як явища.

Актуальність порушеної проблематики посилюється, з одного боку, різноманітністю, а з іншого – схильністю до формалізації критеріїв визначення наукових шкіл.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен наукової школи почали активно досліджувати у другій половині минулого століття. Продовжують займатися розробкою даного питання і сучасні вчені, аналізуючи абсолютно різні наукові школи: бухгалтерського обліку, технології поліграфічного виробництва, культурологічно-мистецького та бібліотечно-інформаційного профілів, наукові школи в педагогіці, наукові школи Національної академії наук України тощо. Сутність та ознаки наукових шкіл ґрунтовно дослідили Д.Д. Зербіно, Ю.О. Храмов, О.А. Гнізділова та ін. Серйозні розвідки на предмет виявлення наукових шкіл в українській економічній думці містяться у працях С.М. Злупка [12], Л.Я. Корнійчук [15], П.М. Леоненка [17], Л.В. Воробйової [7] та ін. Київська політекономічна школа також стала предметом окремих досліджень, що актуалізувалися у 90-х роках ХХ ст. Однак, попри різноманітність підходів (політекономічний, управлінський, фінансовий, правознавчий) до аналізу здобутків наукової школи М.Х. Бунге та їхнє внесення до навчальних курсів з історії економічної думки, – вчені ще не досліджували Київську політекономічну школу крізь призму відповідності статусу школи наукової.

Мета статті полягає у виявленні характеристик Київської політекономічної школи відповідно до ознак наукових шкіл, що може бути корисним для сучасних дослідників та укладачів нормативних документів, зважаючи на посилений інтерес до цього виду наукових об'єднань та їхнє суспільне значення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження Київської політекономічної школи крізь призму поняття «наукова школа», перш за все, вимагає визначення цього терміну. Попри те, що дослідженням наукових шкіл займаються вчені у різних галузях науки (соціологія, філософія, педагогіка, економіка тощо), на сьогоднішній день у науковій спільноті ще не сформовано однозначної позиції стосовно цього явища (див. табл. 1).

Визначення поняття «наукова школа» сучасними дослідниками

Автор	Визначення наукової школи
Д.Д. Зербіно	Професійна добровільна співдружність людей, що сформувалася під егідою особистості вченого-лідера. Вона займається активною дослідницькою роботою в новому актуальному напрямі й об'єднана ідеями, методиками, науковими традиціями, співпрацею, що розширюється пошуком нових фактів.
Ю.О. Храмов	Неформальна творча спільнота дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером у певному науковому напрямі, об'єднаних однаковими підходами до розв'язання проблеми, стилем роботи й мислення, оригінальністю й новизною ідей і методів реалізації дослідницької програми, яка одержала значні наукові результати, здобула авторитет і громадське визнання в даній галузі знання.
Н.М. Малюга	Неформальний колектив, де навколо лідера об'єднуються учні, які підхоплюють його ідеї, розробляють їх, розширюючи межі пошуку і дослідження загалом.
М.О. Кизим та О.М. Тищенко	Неформальне співтовариство вчених-дослідників різної наукової кваліфікації, у тому числі, пов'язаних ланцюжком «учитель – учень», які займаються спільними дослідженнями в рамках одного і того ж наукового напрямку, використовуючи при цьому спільні методологічні підходи й реалізуючи отримані наукові результати в освітній процес і практику господарювання.
Ф.Ф. Бутинець	Суб'єкт, що відображає складний спектр соціально-творчих зв'язків між ученими, що її представляють. Некомерційний суспільний інститут.
Т.Ю. Павельєва	Комплексний феномен, який поєднує в собі прояви різних концептуальних статусів науки як діяльності, системи знань та соціального інституту. Наукова школа здійснює дослідницьку діяльність, котра дає приріст нового знання в науці, є формою спільної творчості вчених різних поколінь, а виробництво нового знання в ній поєднується з відтворенням наукового товариства.

Продовження таблиці 1

Автор	Визначення наукової школи
П.Ю. Саух	Як правило, відносно невеликі наукові колективи, об'єднані не стільки організаційними рамками і не лише конкретною тематикою, але й загальною системою поглядів, ідей, інтересів і традицій, які зберігаються, передаються і розвиваються від покоління до покоління. Їх характерною особливістю є спільність наукових інтересів, наукова значущість поставлених проблем, рівень наукових результатів і їх визнання, роль наукового лідера в стабільності і перспективах школи.

Примітка: розроблено автором за джерелами: [11, с. 10; 27, с. 122; 19, с. 11–16; 14, с. 9; 6, с. 9, с. 10; 22, с. 13; 25, с. 44–45].

В силу того, що самі наукові школи вельми варіативні, їх важко звести воедино в рамках однієї дефініції. Навіть у межах економічної науки поняття наукової школи не є чітко визначеним, і якщо німецьку історичну, австрійську чи кембриджську наукова спільнота одноставно називає школами, то, наприклад, для класичної використовуються назви: школа, теорія, напрям тощо, засвідчуючи відсутність єдиного методологічного підходу до того, що саме й на підставі яких ознак можна називати науковою школою в економічній науці.

При тлумаченні поняття «наукова школа» слід враховувати його неоднозначність. Адже, з одного боку, воно використовується для визначення напрямів економічної думки, заснованих окремими видатними вченими або групами вчених, які у своїх дослідженнях послуговуються схожими методологічними засадами. З іншого – має чітке національне забарвлення та географічний аспект, наприклад німецька історична школа. І, зрештою, для ідентифікації наукової школи може використовуватися прив'язка до наукових центрів, університетів.

Серед економістів поширеним є визначення наукової школи, запропоноване В.Д. Базилевичем: «Школа економічної думки – сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, а також спільністю або наступністю методів» [13, с. 11]. Проте, воно не враховує неформального характеру даного виду об'єднань науковців. Тому автору імпонує формулювання К.А. Ланге, згідно з яким наукова школа – це «неформальний науковий колектив, що формується при видатному вченому на базі класичного університету чи науково-дослідної установи з метою

колективної розробки певної наукової ідеї (проблеми, напряму)» [16, с. 207].

Наявні «Положення про наукові школи» та публікації, присвячені школам в науці, засвідчують, що на практиці дуже поширеним є застосування формалізованого підходу, де критеріями виокремлення наукових шкіл виступають переважно індекс цитування, наявність публікацій у провідних фахових виданнях (при цьому обов'язковою може бути наявність праць у наукометричних базах Scopus та Web of Science), кількість захищених під керівництвом представників наукової школи кандидатських та докторських дисертацій, подекуди лімітується навіть кількість «учасників» школи. Тому інформація на офіційних сайтах окремих вищих навчальних закладів більше нагадує штучний поділ професорсько-викладацького складу за наказом згори, ніж реальну наявність неформальних об'єднань науковців. Зважаючи на це, автор підтримує позицію сучасної дослідниці О.А. Гнізділової, згідно з якою наукова школа – це «абсолютно неформальний, творчий союз дослідників, який не можна створити за наказом, за допомогою адміністративних рішень» [8].

Аналіз наукових праць, предметом яких є наукова школа, дозволив визначити сукупність ознак, які дозволяють кваліфікувати Київську політекономічну школу як наукову.

І. Наявність лідера наукової школи. Засновником Київської політекономічної школи є Микола Християнович Бунге (1823–1895). З огляду на сучасні трактування, наявність яскравої постаті вченого-засновника є однією з першочергових рис для означення наукової школи, при цьому слід пам'ятати, що остання може і не мати лідера, або ж їх може бути декілька, автор звертає увагу на відповідність Київської політекономічної школи статусу наукової за даним критерієм.

Сучасний дослідник проблематики виокремлення наукової школи Д.Д. Зербіно зазначає, що «перша умова її виникнення – наявність крупної особистості, істинного вченого-екстраверта», який здатен об'єднати навколо себе учнів та послідовників у прагненні розвивати та поширювати свої знання, виконуючи просвітницьку місію вченого [10, с. 43–44]. Спираючись на думки сучасників М.Х. Бунге, які вказували на притаманні вченому «стриманість і замкнутість характеру», можна припустити, що за особистісними якостями він не був екстравертом. Попри це, його «моральна особистість <...> уособлювала поєднання рідкісної душев-

ної чистоти, скромності і доброти з широким державним розумом і непохитною відданістю обов'язку», які «приваблювали до нього всіх, хто його знав, чи кому довелося вчитися і працювати під його просвітницьким керівництвом» – писав Є.Н. Фену [20, с. 8]. Постать вченого притягувала перспективних учнів, які формували наступне покоління його школи.

II. Наявність учнів та послідовників, які поширюють прогресивні ідеї наукового лідера. Ідеї засновника поширювали та розвивали його учні – Дмитро Іванович Піхно (1853–1909), Афіноген Якович Антонович (1848–1917) та Микола Мартиніанович Цитович (1861–1919), а також Роман Михайлович Орженцький (1863–1923), Олександр Дмитрович Білімович (1876–1963), Євген Євгенович Слуцький (1880–1948), які, згідно сучасного підходу до групування персонального складу наукової школи, утворили друге та третє покоління Київської політекономічної школи відповідно.

III. Просторова локалізація. Наукова діяльність представників Київської політекономічної школи була пов'язана з Імператорським університетом Св. Володимира у Києві (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Саме тут вони здобували вищу освіту. Школа продовжила свою діяльність в Імператорському Новоросійському університеті в Одесі (нині – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова), Київському комерційному інституті (нині – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) та інших вищих закладах освіти. За свою академічну кар'єру викладачі могли працювати в декількох навчальних закладах, що, однак, не впливало на їхню приналежність до Київської політекономічної школи, адже це – «не прописка і не штамп в паспорті, а етап наукової та педагогічної творчості» [18, с. 18]. Наприклад, в літературі відмічалися такі моменти в біографіях харківських професорів початку ХХ ст.: «Майже кожен з них служив у різні роки в університетах різних міст, петербуржці їдуть до Харкова, харківські фахівці вирушають на кілька років служити в Дерпт (Тарту), Київ, Москву, Петербург, Ярославль та ін. Багато харківських професорів захистили магістерські та докторські дисертації в Московському університеті, багато були пов'язані роботою і навчанням з відомим Демидівським юридичним ліцеєм в Ярославлі. Такий обмін був не рідкістю, бо умови великих міст, побутові та матеріальні в тому числі, не надто різнилися, а в підсумку обмін інформацією наукових шкіл був

значний» [26, с. 43–44]. Так, Р.М. Орженцький тривалий час викладав в університетах Одеси та Ярославля.

IV. Спільність теоретико-методологічних засад досліджень та принципів підходу до вирішення тієї чи іншої проблеми. Характерна особливість Київської політекономічної школи полягає у еволюції поглядів її представників на методологію економічної науки. Так, ліберальні погляди М.Х. Бунге еволюціонували до усвідомлення ним та його учнями необхідності державних регулюючих дій для ефективної розбудови ринкового господарства. А розроблення теорії цінності пройшло шлях від підтримки психологічних засад її утворення, математичних методів та моделювання, відходу від трудової теорії цінності до об'єднання математичних методів з психологічною теорією та наближенням до розробки синтетичної теорії цінності, в якій вчені прагнули поєднати трудову теорію та теорію граничної корисності.

Відповіддю Київської політекономічної школи на суспільний запит стала робота над вирішенням практичних проблем соціального характеру, спричинених, зокрема, промисловим переворотом та ринковими реформами другої половини ХІХ ст. Ідея захисту інтересів особистості та задоволення суспільних потреб червоною ниткою проходить крізь праці київських вчених, у яких вони намагалися вирішити питання соціального захисту та страхування робітників, унормування робочого часу (з особливою увагою до праці дітей та жінок), регулювання залізничних тарифів, податкової політики тощо.

Об'єднувало представників Київської політекономічної школи і те, що, продовжуючи традицію, закладену І.В. Вернадським, у центр своїх досліджень вони поставили людину з її реальними потребами та проблемами, залучаючи до економічного аналізу психологічні, етичні та правові моменти. Це значною мірою актуалізує здобутки київських вчених, зважаючи на посилений інтерес сучасних економістів до ідеї синтезу економічної теорії та психології. Про затребуваність таких розробок говорить вручення Премії Шведського центрального банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля психологу Д. Канеману (2002) – за застосування методів психології у дослідженні прийняття рішень, Р. Шиллеру (2013) – за розробку та успішне застосування теорії поведінкових фінансів та Р. Талеру (2017) – за внесок у вивчення поведінкової економіки.

V. Науково-педагогічна діяльність. Представники Київської політекономічної школи були викладачами економічних та пов'язаних з ними дисциплін, що у сукупності із науковим керівництвом давало змогу поширювати їхні новаторські ідеї та виховувати нове покоління учнів. М.Х. Бунге обіймав посади ад'юнкта, екстраординарного та ординарного професора кафедри політичної економії і статистики, а згодом кафедри поліцейського права Київського університету. А.Я. Антонович – доцента кафедри політичної економії, статистики і правознавства в Інституті сільського господарства і лісництва у Новій Олександрії (Люблінської губернії), доцента кафедри поліцейського права Київського університету. Д.І. Піхно обіймав посаду приват-доцента, екстраординарного та ординарного професора кафедри політичної економії і статистики Київського університету. М.М. Цитович був екстраординарним та ординарним професором кафедри поліцейського права Київського університету. Р.М. Орженцький – приват-доцентом кафедри політичної економії і статистики Новоросійського університету (Одеса), екстраординарним та ординарним професором кафедри політичної економії і фінансів Демидівського юридичного ліцею (Ярославль), а згодом кафедри політичної економії і статистики Петроградського університету, завідувачем кафедри теоретичної економії в УАН, професором кафедри політичної економії Київського комерційного інституту. О.Д. Білімович був приват-доцентом, екстраординарним та ординарним професором кафедри політичної економії і статистики Київського університету, завідувачем кафедри політичної економії і статистики Люблінського університету, декана економічного та юридичного факультету Мюнхенського університету. Є.Є. Слуцький працював на посадах доцента, а згодом професора кафедри політичної економії Київського комерційного інституту, завідувача кафедри теорії ймовірностей і математичної статистики Московського державного університету.

VI. Розробка та викладання авторських курсів, а саме: «Основания политической экономии» М.Х. Бунге [5], А.Я. Антоновича [3; 2] та Д.І. Піхна [23], «Курс политической экономии» А.Я. Антоновича [1], «Пособие к элементарному изучению политической экономии» Р.М. Орженцького [21]. Вчені також були авторами курсів поліцейського права (М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, М.М. Цитович) та статистики (М.Х. Бунге, Р.М. Орженцький).

VII. Висока кваліфікація, науковий авторитет та значущість отриманих результатів. Високу кваліфікацію представників Київської політекономічної школи засвідчують здобуті ними наукові ступені. Авторитет – високі державні посади, які вони обіймали, зокрема М.Х. Бунге, Д.І. Піхно та А.Я. Антонович.

М.Х. Бунге тричі обіймав посаду ректора Імператорського університету Св. Володимира у Києві, перший раз (6.05.1859 – ? 02.1862) за призначенням – це був безпрецедентний випадок в історії університету, адже вченому на той час було лише 35 років [9], два інші (26.05.1871 – 2.05.1875 та 2.09.1878 – ? 03.1880) – за обранням. Вченого високо оцінювали сучасники: «Микола Християнович поєднував багатосторонні пізнання з широтою поглядів, непохитною чесністю та надзвичайною працьовитістю» [20, с. 5] – зазначав Є.Н. Фену. Вченого було обрано дійсним членом Імператорської академії наук.

Р.М. Орженцький 14 червня 1919 р. одним з перших був обраний на посаду дійсного академіка Української академії наук. Тоді ж, за обранням на Спільному Зібранні УАН, вчений очолив соціально-економічний відділ, а з осені 1919 р. – Інститут економічної кон'юнктури [4, с. 42]. «Р. М. являв собою видатну постать поміж нашими академіками. До його голосу уважно всі прислухалися. Надзвичайна ясність, об'єктивність, логічність та гострота його думки викликали величезну пошану й інтерес до його промов» [24, с. 3] – писав про нього видатний науковець, академік М.В. Птуха.

Про реальну значущість наукових результатів Київської політекономічної школи найбільш красномовно промовляють досягнення її представників на ниві державної служби, реалізовані М.Х. Бунге – у його ліберальній реформаторській діяльності під час перебування на посаді міністра фінансів (1881–1886 рр.) та голови Комітету міністрів Російської імперії (1887–1895 рр.); Д.І. Піхном – в Київській підкомісії по дослідженню залізничної справи в Росії (з 1879 р.), на посадах чиновника з особливих доручень Міністерства фінансів та члена ради міністра шляхів сполучення, і при здійсненні операцій, пов'язаних із викупом казною приватних залізниць, які зловживали концесійними правами та гарантіями, отриманими від уряду; А.Я. Антоновичем – на посаді товариша (заступника) міністра фінансів (1893–1895 рр.).

Міжнародне визнання наукового авторитету та високої кваліфікації представників Київської політекономічної школи засвідчує

зацікавленість їхніми здобутками сучасних зарубіжних дослідників, зокрема В. Барнетта [29] і Й. Цвайнерта [28].

Таким чином, відповідно до основних критеріїв, визначених сучасними дослідниками, з якими солідаризується автор, встановлено, що Київська політекономічна школа відповідає статусу «наукова школа». Це була неформальна спільнота вчених, об'єднаних світоглядними, духовно-культурними та моральними позиціями, що сформувалася у результаті суспільного запиту для вирішення певної наукової проблеми з притаманною цій науковій школі спільністю методологічних підходів. Більше того, зважаючи на дослідження реальних проблем розвитку господарства, в тому числі соціальних, та спрямованість на забезпечення його ефективного функціонування, практичне впровадження результатів досліджень, прогресивність наукових поглядів, які сотню років потому не втрачають своєї актуальності, натомість співзвучні з прогресивними теоріями сучасності, існують всі підстави визнати її взірцем наукової школи та прикладом для наслідування сучасними вченими.

Наукові школи здатні здійснювати прориви в науці, тому важливо, щоб ці творчі об'єднання формувалися на добровільних засадах і, ні в якому разі, не примусово і не як результат самовизнання. Київські вчені, під керівництвом свого лідера, непересічної особистості – М.Х. Бунге, працювали над вирішенням актуальних проблем розвитку ринкового господарства з урахуванням суспільних потреб. Наступність ідей забезпечувалась, зокрема, неформальним спілкуванням, спільністю моральних переконань та світоглядних позицій. Тому необхідно усвідомлювати важливість тісного зв'язку між представниками школи, який виходить за межі формальних відносин. Можливо тому питання визначення сутності та виокремлення характерних ознак наукових шкіл досі лишається дискусійним, адже це, перш за все, – неформальне об'єднання. І чим більше його намагаються формалізувати, тим менше воно відповідає духу і змісту поняття «наукова школа». Справжня наукова школа не створюється «на вимогу», а колектив кафедри, який проводить науково-дослідну роботу на певну тему, не обов'язково є науковою школою. Цей статус вимагає суспільного визнання та підтвердження часом наукових здобутків творчої спільноти вчених.

Висновки. Попри наявність значної кількості праць та офіційних положень про наукові школи слід визнати превалювання

формалізованого підходу до трактування їхніх сутності та ознак. Деякі дослідники зводять визначення результатів їхньої діяльності до вимірювання кількісних показників. При цьому, наукова школа часто ототожнюється з колективом кафедри або іншим адміністративно-організаційним об'єднанням науковців. Тому підхід до визначення наукових шкіл потребує вдосконалення та подальшого впровадження, з урахуванням неформального характеру та соціальної місії цієї форми інтелектуальних об'єднань.

Реальну вагу у виокремленні будь-якої наукової школи має практична складова та затребуваність результатів досліджень її представників. Так, представники Київської політекономічної школи були не просто кабінетними вченими чи викладачами – вони були практиками, які свої теоретичні розробки прагнули втілити у життя, здійснюючи вплив на урядову політику Російської імперії.

Міжнародний резонанс даної школи підтверджує визнання сучасниками здобутків її представників. Ба більше, вона є предметом досліджень і сучасних зарубіжних істориків економічної думки, які високо оцінюють її досягнення. А співставлення останніх із сучасними тенденціями в економічній науці дозволяє констатувати факт прогресивності наукових ідей київських вчених та стверджувати, що вони працювали на перспективу. Не дарма одна із найбільш поширених назв даної школи – Київська реально-психологічна, адже ще на межі XIX–XX ст. її представники досліджували вплив психологічних аспектів на економічні проблеми, що нині є одним із магістральних шляхів розвитку економічної науки.

Ідентифікація Київської політекономічної школи як наукової засвідчила, що її приклад може бути свого роду еталоном. Саме до такого рівня визнання мають прагнути сучасні дослідники та неформальні об'єднання вчених. Зрештою, не індексами цитувань, кількістю публікацій і захищених дисертацій вимірюється реальний внесок в науку і практику. Представники істинної наукової школи здатні впливати не лише на переконання своїх учнів та послідовників, а й на об'єктивну реальність, керуючись суспільним запитом, адже наукові школи мають значення.

1. Антонович А.Я. Курс политической экономии. Киев: В унив. тип., 1886. VI + 654 с.
2. Антонович А.Я. Основания политической экономии. Вып. второй. Варшава: Тип. К. Ковалевского, 1879. 190 + [2] с.

3. Антонович А.Я. Основания политической экономии. Вып. первый. Варшава: Тип. К. Ковалевского, 1879. 136 с.
4. Антонюк С.Н. Академик Р.М. Орженцький – представник Київської економічної школи. *Вчені записки*. 2006. Спец. вип. С. 41–47.
5. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. Киев: В унив. тип., 1870. [4] + 136 с.
6. Бутинець Ф.Ф. Наукова школа: її ознаки та умови формування. *Вісник ЖДТУ. Серія: Економічні науки*. 2011. № 4 (58). С. 8–15.
7. Воробйова Л.В. Формування наукових шкіл. Українська школа фізичної економії. *Економіка України*. 2008. № 5. С. 66–76.
8. Гнізділова О.А. Характеристика дефініції «наукова школа». *Теорія та методика навчання та виховання*. 2008. Вип. 22. С. 13–23.
9. Економічна думка України в особах: матеріали до наукових біографій. URL: http://wiki.kneu.kiev.ua/MediaWiki3/index.php/Головна_сторінка
10. Зербино Д. Научная школа как феномен. *Зеркало недели. Украина*. 2004. № 15, 16 апреля – 23 апреля. URL: http://gazeta.zn.ua/SCIENCE/nauchnaya_shkola_kak_fenomen.html
11. Зербино Д.Д. Научная школа как феномен. Киев: Наукова думка, 1994. 134 с.
12. Злупко С.М. Наукові школи в історії української економічної думки та їхній міжнародний резонанс. *Економічна наука і наукознавство: монографія*. Львів: Тріада плюс, 2006. С. 120–129.
13. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2006. Ч. 1. 582 с.
14. Кизим М.О., Тищенко О.М. Наукові школи. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2009. 74 с.
15. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посібн. Київ: КНЕУ, 2004. 432 с.
16. Ланге К.А. Организация управления научными исследованиями. Львів: Наука, 1971. 248 с.
17. Леоненко П.М. Методологія аналізу наукових шкіл у економічній і фінансовій науках. *Фінанси України*. 2013. 5. С. 31–49.
18. Лушникова М.В. Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. Ярославль, 2013. 639 с.
19. Малюга Н.М. Наукова школа: поняття та критерії визнання. *Тези та тексти виступів VII-ої Міжнародної наукової конференції «Наукові, бухгалтерські школи світу: еволюція, сучасний стан, перспективи розвитку»*. Житомир: ЖДТУ, 2008. С. 11–16.

20. Министерство финансов. 1802–1902: Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. В 2 ч. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. Ч. 2. VIII+692 с.
21. Орженцький Р.М. Пособие к элементарному изучению политической экономии. Вып. 1. Одесса: Тип. А. Хакаловского, 1900. 76 с.
22. Павельева Т.Ю. Научные школы в системе науки: философский анализ : автореф. дис. ... доктора философских наук. Москва, 2012. 50 с.
23. Пихно Д.И. Основания политической экономии. Вып. первый. Киев, 1890. VI+168 с.
24. Птуха М.В. Академик Роман Михайлович Орженцький. *Записки соціально-економічного відділу*. 1926. Томи II–III. (1924–1925). 19 с.
25. Саух П.Ю. Феномен наукової школи в контексті реалій сучасної науки. *Становлення і розвиток науково-педагогічних шкіл: проблеми, досвід, перспективи*: зб. наук. праць. Житомир, 2012. С. 44–50.
26. Федорова Е. Безымянное поколение. Записки правоведа, адвоката, бывшего меньшевика Александра Гюнтера (1890–1984). Москва: Просветитель, 2004. 447 с.
27. Храмов Ю.О. Наукові школи в НАН України. *Наука та наукознавство*. 2008. № 4. С. 122–133. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/49107/15-KhramovNEW.pdf?sequence=1>
28. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805–1905. Москва: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. 410 с.
29. Barnett, V. A History of Russian Economic Thought. L., NY.: Routledge, 2005. XIV + 172 p.

References

1. Antonovych, A.Ya. (1886). The course of political economy. Kyiv: V univ. tip. [in Russian].
2. Antonovych, A.Ya. (1879). Foundations of political economy. Second ed. Varshava: Tip. K. Kovalevskoho [in Russian].
3. Antonovych, A.Ya. (1879). Foundations of political economy. First ed. Varshava: Tip. K. Kovalevskoho [in Russian].
4. Antoniuk, S.N. (2006). Academician R.M. Orzhentsky – a representative of the Kyiv School of Economics. *Vcheni zapysky*, Spec. ed., p. 41–47 [in Ukrainian].

5. Bunge, N.Kh. (1870). Foundations of political economy. Kyiv: V univ. tip. [in Russian].
6. Butynets, F.F. (2011). Scientific school: its features and conditions of formation. *Visnyk ZhDTU. Seriya: Ekonomichni nauky*, 4 (58), p. 8–15 [in Ukrainian].
7. Vorobiova, L.V. (2008). Formation of scientific schools. Ukrainian School of Physical Economy. *Ekonomika Ukrainy*, 5, p. 66–76 [in Ukrainian].
8. Hnizdilova, O.A. (2008). Characteristics of the definition of "scientific school". *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, 22, p. 13–23 [in Ukrainian].
9. Economic thought of Ukraine in Persons: Materials for Scientific Biographies. URL: <http://wiki.kneu.kiev.ua/MediaWiki3/index.php> [in Ukrainian].
10. Zerbino, D. (2004). Scientific school as a phenomenon. *Zerkalo nedeli. Ukraine*, 15, URL: http://gazeta.zn.ua/SCIENCE/nauchnaya_shkola_kak_fenomen.html [in Russian].
11. Zerbino, D.D. (1994). Scientific school as a phenomenon. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
12. Zlupko, S.M. (2006). Scientific schools in the history of Ukrainian economic thought and their international resonance. *Economic science and science of science*: monograph. Lviv: Triada plius [in Ukrainian].
13. History of Economic Thought: pidruchnyk: In 2 parts. Za red. V.D. Bazylevycha. Kyiv: Znannia, 2006, Part 1 [in Ukrainian].
14. Kyzym, M.O., Tyshchenko, O.M. (2009). Scientific schools. Kharkiv: VD "INZhEK" [in Ukrainian].
15. Korniychuk, L.Ya. (2004). History of economic thought of Ukraine: navch. posibn. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
16. Lanhe, K.A. (1971). Organization of scientific research's management. Lviv: Nauka [in Russian].
17. Leonenko, P.M. (2013). A methodology for analyzing scientific schools in economic and financial sciences. *Finansy Ukrainy*, 5, p. 31–49 [in Ukrainian].
18. Lushnikova, M.V. Lushnikov, A.M. (2013). Russian School of Financial Law: portraits on the time background: monograph. Yaroslavl [in Russian].
19. Maliuha, N.M. (2008). Scientific school: concept and criteria of recognition. *Abstracts of Papers of the VIIth International Scientific Conference «Scientific, accounting schools of the world: evolution, current state, prospects of development»*. Zhytomyr: ZhDTU [in Ukrainian].

20. Ministry of Finance. 1802–1902: Historical overview of the main activities of the financial department. In 2 ch. Sankt-Petersburg: Ekspeditsiia zagotovleniia gosudarstvennykh bumag, 1902, Ch. 2 [in Russian].
21. Orzhentsky, R.M. (1900). A Handbook for Elementary Study of Political Economy. Vol. 1. Odesa: Tip. A. Khakalovskoho [in Russian].
22. Paveleva, T.Yu. (2012). Scientific schools in the system of science: a philosophical analysis : avtoref. dis. ... doktora filosofskikh nauk. Moscow [in Russian].
23. Pihno, D.Y. (1890). Foundations of political economy. Vol. 1. Kyiv [in Russian].
24. Ptukha, M.V. (1926). Academician Roman Mykhailovych Orzhentsky. *Zapysky sotsialno-ekonomichnoho viddilu*, Vol. II–III. (1924–1925) [in Ukrainian].
25. Saukh, P.Yu. (2012). The phenomenon of scientific school in the context of the realities of modern science. *Stanovlennia i rozvytok naukovo-pedahohichnykh shkil: problemy, dosvid, perspektyvy*: zb. nauk. prats. Zhytomyr [in Ukrainian].
26. Fedorova, E. (2004). Nameless generation. Notes of a jurist, lawyer, former menshevik Alexander Gunter (1890–1984). Moscow: Prosvetitel [in Russian].
27. Khramov, Yu.O. (2008). Scientific schools at the NAS of Ukraine. *Nauka ta naukoznavstvo*, 4, p. 122–133. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/49107/15-KhramovNEW.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
28. Zweynert, J. History of Economic Thought in Russia. 1805–1905. Moscow: Izd. Dom GU VShE, 2008 [in Russian].
29. Barnett, V. A History of Russian Economic Thought. L., NY.: Routledge, 2005 [in English].

Одержано 3.10.2017 р.

УДК 171.9 : 338.1] : 330.83 (477) «18/19»
JEL: A13, B19

М.В. Цаповська

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВІДОБРАЖЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІСТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкрита роль інститутів духовно-культурної підсистеми суспільства у функціонуванні господарства в авторських концепціях українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізовано теорії господарства М.І. Туган-Барановського, С.М. Булгакова, С.А. Подолинського, В.І. Вернадського та ін., в яких відображено форми втілення моральних та етичних установок у господарському житті. Шляхом порівняння теорій обґрунтовано правомірність розширення сфери застосування морально-етичних принципів на взаємодію людини з навколишнім природним середовищем. Ці принципи визначено критерієм прийняття господарських рішень.

Ключові слова: гармонійне господарство, економічна думка України, етичний принцип, мораль, об'єктивні закони, свобода, усвідомленість, прийняття господарських рішень.

Постановка проблеми. Перманентна кризовість сучасної економіки і низький рівень добробуту широких верств населення виводять на порядок денний потребу у віднайденні морально-етичного орієнтиру та визначення сутності господарської діяльності. Цим питанням у свій час займалися українські вчені другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На сьогоднішній день спадщина українських економістів періоду становлення і розвитку ринкового господарства досліджена недостатньо. Особливо це стосується врахування історико-економічних узагальнень для формулювання пропозицій щодо шляхів гармонізації сучасного національного господарства. Такі обставини підсилюють актуальність висвітлення фундаментальних ідей представників української економічної думки, зокрема щодо морально-етичної і, тіс-

но пов'язаної з нею, природничої визначеності господарських процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом помітно зростає зацікавленість науковою спадщиною українських економістів. Концепція господарства С.М. Булгакова досліджувалась такими вченими, як В.Д. Базилевич, В.І. Назаров, Ю.М. Осипов, К.С. Базилевич, Т.В. Гайдай, А.О. Маслов, що, зокрема, опублікували свої розвідки у книзі «С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття» [17], а також З.М. Остропольською [13], О.Б. Кондратом [9] та ін. У дослідженнях цих вчених акцент зроблено на значенні нового підходу С.М. Булгакова до розуміння господарства, соціуму та науки політичної економії. Проте з позицій морально-етичних аспектів господарської діяльності, певною мірою упущена увага до такого простору моральної і господарської дії людини як природне середовище, що мало місце у теоретичних розробках С.М. Булгакова.

Спадщина М.І. Туган-Барановського є більш вивченою. Над етичними аспектами його теорії народного господарства працювали такі вчені, як С.М. Злупко [7], Н.А. Супрун [18], Б.В. Корнейчук [10], Н.П. Лопата [11]. Проте в загальному обсязі досліджень про господарську концепцію М.І. Туган-Барановського її етичний аспект часто зауважується лише побіжно.

Щодо економічного виміру вчення С.А. Подолинського та В.І. Вернадського, то, на жаль, вітчизняних дослідників у цій царині небагато. До них належать Л.Я. Корнійчук [14], М.Д. Руденко [16], Л.С. Гринів [6], Л.В. Воробйова [5] та ін. Українськими науковцями висвітлено основні ідеї представників фізичної економії, як її назвав М.Д. Руденко. В теорії господарства вони найбільше виражені у розподілі виробленого продукту, в походженні здатності до праці, джерелах додаткового продукту, у взаємовідносинах людини і природи. Також вивченням спадщини С.А. Подолинського та В.І. Вернадського займалися російські вчені Б.Є. Большаков [1], П.Г. Кузнецов, О.Л. Кузнецов, М.М. Мойсєєв. Названими вченими глибоко досліджуються природничі засади теорій С.А. Подолинського та В.І. Вернадського, розвиваються відкриті ними фізичні закони.

Аналіз висвітлення спадщини українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у системі морально-етичної визначеності господарства засвідчує, що ідеї розкриття сутності господарювання як духовно-природничого явища потребують розвитку.

Поєднання надбань С.М. Булгакова, М.І. Туган-Барановського, С.А. Подолинського та В.І. Вернадського дає можливість охопити в межах економічної теорії такі три системи: «Бог – людина», «людина – людина» та «людина – природа». Ця публікація є одним із кроків представлення цих взаємопов'язаних систем у господарюванні.

Метою статті є систематизоване представлення теоретичної спадщини українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо ідей про морально-етичний вимір господарського життя. У процесі досягнення поставленої мети вирішувались завдання встановлення основних критеріїв морально-етичної мотивації прийняття господарських рішень людиною як економічним суб'єктом у концепціях українських економістів, а також визначення умов функціонування етично орієнтованого господарства.

Основна частина. Господарська система у структурі суспільства відіграє роль ланки, яка підтримує матеріальне життя його членів. У зв'язку з тим, що основна «клітинка» суспільства – людина – є духовно-тілесною істотою, то сутнісно суспільне життя, як і життя окремої людини, виражається у духовно-культурній сфері. Розуміючи це, українські економісти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не хетували взаємозв'язками господарської та духовно-культурної підсистем суспільства у своїх дослідженнях, хоч безпосередньо і не послуговувались такими термінами. Це виражалось насамперед у намаганні поєднати віру зі знанням, що було притаманно і тогочасній українській філософській думці.

Процес прийняття господарських рішень тісно пов'язаний з ціллю та принципами людської діяльності, понад те – як зазначають українські економісти – з розумінням, усвідомленням сенсу життя людини. Саме тому морально-етичні аспекти функціонування господарської системи становлять такий інтерес як для тогочасних вчених-економістів, так і для сучасних.

Щоправда часто вважається, що етика і мораль – це сторони індивідуального і суспільного життя, які безпосередньо не входять до предмету дослідження економічної науки. Але, оскільки кожна суспільна наука впливає на соціальну дійсність і від неї залежить, то морально-етичні аспекти господарської діяльності доцільно враховувати в побудові економічних теорій. Саме з таких позицій були сформульовані такі оригінальні теорії, як християнсько-економічна концепція господарства С.М. Булгакова, соціально-

економічна теорія господарства М.І. Туган-Барановського та фізико-економічна теорія С.А. Подолинського та В.І. Вернадського. Аналізуючи їхні теоретичні системи, можна сказати, що згадані вчені поряд із розробленням об'єктивних законів функціонування господарської системи привнесли ідеї, які випередили час. Вони запропонували ідеал, який є недосяжним, а, проте, вартим того, щоб до нього прагнути. Саме тому такі ідеї завжди випереджають час, адже в певному розумінні вони – позачасові.

У суспільстві постійно відбувається обмін матерією, енергією та інформацією в широкому їх розумінні. Обмін, комунікація завжди відбувається на основі певних законів – формальних та неформальних. Джерелом цих законів у суспільстві виступає насамперед система легітимних цінностей, які формуються на рівні індивідуальної свідомості і належать до морального виміру життя. Цінності стають орієнтирами для суспільних відносин, формують культуру, походзячи з духовності. Так формується ціннісно-орієнтована індивідуальна і суспільна діяльність, їхня взаємоузгодженість, ціннісні принципи суспільної взаємодії.

Якщо звернутися до традиції економічного мислення, до історії, то схожу позицію можна, наприклад, віднайти у працях Ф. Кене. У «Природньому праві» він зазначає, що «люди, об'єднані у суспільство, мають бути підпорядковані природнім та позитивним законам. Природні закони бувають або фізичні, або моральні. При цьому, під фізичним законом розуміється правильне протікання всякого фізичного явища зі сфери природного порядку, очевидно, найбільш вигідного для людей. Під моральним законом розуміють тут правильне протікання кожної людської дії зі сфери морального порядку, що узгоджена з фізичним порядком, очевидно, найбільш вигідним для людського роду. Сукупність цих законів і складає те, що називається природним законом». У той же час, «позитивні закони», у розумінні Ф. Кене, є правилами, що встановлені верховною владою, щоб установити порядок в адміністрації та управлінні, забезпечити захист суспільства і дотримання природних законів, щоб змінити чи підтримати існуючі в народі звичаї та побутові звички і т.п. [8, с. 337–338]. Саме в такому розумінні розглядаються позитивні закони і в поданій статті.

Отже, першими до уваги бралися саме природні, а не позитивні закони. І хоч пізнання природних фізичних та моральних законів не належить безпосередньо до сфери економічної науки,

а проте вони були і залишаються визначальними як для суспільного устрою, так і, відповідно, для його підсистем, у т.ч. для господарської.

Протягом історії змінюються форми вираження господарського життя суспільства, але його зміст залишається незмінним. Саме тому С.М. Булгаков в «Основних проблемах теорії прогресу» зазначає, що «точне знання, метафізика та релігія повинні знаходитись в деякому гармонійному співвідношенні між собою» [3, с. 607]. Концентруючись на позитивному знанні, історичних даних, тощо, надзвичайно важко здійснювати яке-небудь довгострокове передбачення у розвитку господарства та його тенденціях, тому що як індивідуальне, так і суспільне життя вимагає відповіді на питання сенсу цього життя, що є поза межами позитивної науки. Отже, вчений порушує питання найбільшої глибини для людини – сенсу життя, який підпорядковує собі цілі будь-якої діяльності.

У пошуку відповіді на це питання С.М. Булгаков, критикуючи позитивну теорію прогресу, суб'єктом якої, за його словами, є людство, ставить інше запитання: чому обожнюється саме людство? Адже насправді людство є повторенням на невизначеному просторі і часі і невизначену кількість разів нас самих з усією нашою слабкістю та обмеженістю. Тому, якщо наше життя має абсолютний сенс, ціну та завдання, то має її і людство; але якщо – ні, то так само беззмістовними є і доля людства [3, с. 614]. Таким чином, позитивна наука пропагує релігійну віру в людство, що, по суті, є нерозумною і сліпою вірою; забобою. Людське життя, як і людства загалом, не є беззмістовним, а, проте, і не є досконалим. Отже, побудова гармонійного суспільства потребує не лише суб'єктивної волі, але і знань об'єктивних, природних законів.

У контексті природного морального закону С.М. Булгаков відкидає його розуміння як прагнення людини до постійного задоволення. Він наголошує, що «моральним є лише те щастя, яке є супутнім і ненавмисним результатом моральної дії, служіння добру» [3, с. 616]. А для забезпечення можливості служити добру на загальнонародному рівні, «ми повинні прагнути до полегшення народних лих, до боротьби з бідністю, хворобами, рабством, усім, що стоїть на шляху духовного розвитку народу» [3, с. 616–617]. Саме духовний розвиток людини та суспільства є істинною ціллю господарського розвитку, і, навіть, логічним «наслідком» еволюції. Достаток, підвищуючи матеріальний рівень

життя людини, дозволяє розвиватися їй духовно, культурно, морально. Хоча, з іншого боку, може виступати спокусою лише збільшувати своє споживання.

Однією із загальноновизнаних цілей прогресу є удосконалення людини. Та для того, щоб удосконалитись, потрібен певний ідеал, який не можна отримати через досвід, тобто позитивним шляхом, – його отримують з-понад досвіду. Найбільшою шкодою для розвитку людини, суспільства, цивілізації, за С.М. Булгаковим, є втрата віри, моральна смерть [3, с. 630]. У той же час, умовою розвитку, який сприяє суспільному прогресу, є свобода та самосвідомість. Ці дві цінності, що забезпечують усвідомлене життя, червоною ниткою пронизують концепції українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ідея розвитку людини в умовах зростання простору свободи та усвідомленості є однією із тих, які можна назвати непідвладними часу. Саме в таких умовах можливе дотримання природного морального закону, за Ф. Кене. Про це він писав у вже згадуваній своїй праці «Природне право» [8].

У своїй праці «Про економічний ідеал», С.М. Булгаков зазначає, що політична економія існує задля вирішення практичних завдань. Для нього ця наука є «етикою економічного життя». Продовжуючи тему про цінності, цілі та ідеали, на основі яких і до яких рухається в тому числі і господарське життя, С.М. Булгаков зазначає, що ці ідеали потрібно випробовувати, приводячи їх у зв'язок із тим, що для нас є абсолютним і непохитним [2, с. 633]. С.М. Булгаков називає зростання багатства і пов'язаний з ним розвиток потреб двома «заповідями» політичної економії. Тоді, наприклад, розкіш буде «злом» для економіста, адже вона зменшує багатство, хоч і задовольняє другу «заповідь». На думку вченого, при відповіді на питання моральності багатства важливо не впасти у спокусу звести все до естетичного матеріалізму, вважати матеріальні потреби та матеріальне життя чи взагалі життя самостійною ціллю і цінністю [2, с. 645]. Саме в духовній роботі полягає для С.М. Булгакова сенс людського життя, а все решта розглядається як засіб. Істинною умовою духовного життя, а тому і духовного виміру господарської діяльності, є свобода. Повна духовна свобода є для людини недосяжним ідеалом, але ж таки ідеалом.

Питання свободи приводить нас також до питання суспільних залежностей. Людина у зовнішньому світі є залежна від іншої

людини, спільноти людей, а також від природи. Першу залежність, «людина – людина», С.М. Булгаков пов'язує з, висловлюючись сучасною науковою мовою, політичною та соціальною підсистемами суспільства, а залежність «людина – природа» – з господарською [2, с. 648]. Мислитель протиставляє людину природі, підкреслюючи ворожість природної стихії, з якою доводиться боротись. Із цим твердженням важко погодитись, оскільки з тим самим успіхом можна було б протиставляти у ворожій формі людині іншу людину, навіть найближчу. Проте важливим є те, що вчений не уникав аналізу взаємозв'язку людини з природою.

Розвиток господарства призводить до зростання багатства, успіхів техніки та промисловості, що поступово покликане одухотворити матерію. На противагу цьому, бідність як відносно об'єктивна, недобровільна дійсність породжує такі страждання, які принижують людську особистість. Вона виключає можливість власне духовного життя, якщо не є добровільною. Тому боротьба з бідністю визначається С.М. Булгаковим як боротьба за права людського духу. В той же час, економічний прогрес, послаблюючи залежність людини від природи як зовнішнього обмежувального чинника, не звільняє її від внутрішньої залежності від свого тіла. Багатство стає духовною силою, зсередини діючої на дух людини, із обмеження перетворюється у спокусу. Тобто людина виступає як поєднання ідеального і плотського. Останнє має бути завжди під контролем духа [2, с. 650–655]. Отже, економічне завдання, за С.М. Булгаковим, приблизно має вкладатись у таку тезу: помножувати свої потреби, поки цього потребує життя духа і людська гідність, але опісля й уміти обмежувати їх, бо це тренує людський дух очищуватись від зайвого і зосереджуватись на найбільш важливому.

Як зазначав ще один український економіст Р.М. Орженцький, економічні явища – психологічні за своєю суттю, а свідомі дії впливають з нашого усвідомлення і визначаються волею [12, с. 275]. У такій логіці певне почуття формує мотив (бажання), що виявляється в конкретній цілі і призводить до вольового акту (дії). Цінність учений визначає через почуттєве забарвлення інтелектуальних процесів, коли об'єкти набувають для нас значення. І саме цінність приносить суттєве доповнення і зміну в світі явищ, якими він відкривається чистому пізнанню. Р.М. Орженцький зазначає, що для чистого пізнання світ існує сам по собі, а цінність представляє цьому байдужому світові інтерес. Чисте пізнання

бачить у світі явищ сили і причини; почуття приносить в нього цінність і мету [12, с. 277]. При цьому деяка цінність може бути найвищим благом. Проте, знову ж таки, вивести цю цінність теоретично неможливо. Проблемою сучасного Р.М. Орженцькому, а також і нашого, культурного стану людства є те, що немає загальноновизнаної, практично існуючої кінцевої цінності. Жодна з визнаних цінностей не закріпилась настільки в нашій психіці, щоб підкорити собі всі інші і стати справжнім мотивом всіх дій людства [12, с. 283].

Більшість людей не сприймає ідею кінцевої мети. Найчастіше кінцевою метою стають блага, які підпорядковуються закону спадної цінності, такі, як багатство, почесність, влада і т. п. Будучи досягненими чи набутими у великій кількості, вони втрачають цінність. Для Р.М. Орженцького, кінцевою метою є загальне благо. Найчастіше воно виражається у вигляді якої-небудь конкретної частини цієї цінності – звільнення вітчизни, усунення якогонебудь суспільного зла тощо; в інших випадках найвищим благом є знання і їм приносяться в жертву всі інші особисті блага [12, с. 284]. Допоки в суспільному чи індивідуальному житті панують базові потреби нижчого порядку, доти у психіці переважають відповідні цінності; а ці цінності, згідно зі своєю природою, не можуть стати найвищим благом.

Питання місця людини в господарській системі вивчав М.І. Туган-Барановський, ставлячи в основу своїх досліджень, по-перше, етичний принцип функціонування суспільства, по-друге – етичний принцип господарської діяльності. Вчений виводить його із логіки суспільних інтересів. Він зазначає, що інтереси в існуючому суспільному ладі є протилежними для різних груп населення. І саме тому для уможливлення існування єдиної економічної науки потрібно піднятися над цією відмінністю інтересів. Це дозволяє етика. Те, що ми визнаємо в моральному відношенні добрим або поганим, визнається нами таким незалежно від якого-небудь особистого інтересу. Стаючи на позицію етики, знаходимо практичний інтерес, загальнообов'язковий для всіх людей з нормальною моральною свідомістю. Центральною ідеєю етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності, і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості [20, с. 71].

Ідеї морально-етичного визначення господарської діяльності знайшли відображення в теорії кооперації М.І. Туган-

Барановського. Вчений зазначав, що кооперація як явище заснована на зростаючій ролі свідомості. Вона виникає як наслідок певного суспільного наміру, свідомого прагнення деяких груп суспільства перетворити в певному напрямку громадське господарство і утворити нову систему господарства за відомим планом [19, с. 259]. Український економіст був переконаний, що примус, насильство суспільства над волею окремої особи є безсумнівним соціальним злом. Ідеальним же суспільство може бути лише за умови, якщо складатиметься із цілком вільних людей. Воля, тобто свобода, людської особистості є вищим соціальним благом. І якщо довелося б обирати між економічним добробутом і волею, то довелося б, зазначає вчений, обрати волю. М.І. Туган-Барановський був свідомим того, що неможливо досягнути соціальний ідеал вповні, але у наближенні до цього ідеалу і полягає суспільний прогрес. Чим вищий рівень розвитку суспільства, чим більш високого морального та інтелектуального розвитку досягають особи, які складають це суспільство, тим вищого ступеня свободи воно може досягти [19, с. 262–266].

М.І. Туган-Барановський наголошував, що тільки моральна свідомість може протистояти егоїстичним прагненням людини, захищаючи особистий інтерес іншої людини [20, с. 72]. В цьому сенсі варто також звернути увагу на те, що навколишнє природне середовище, хоч і не є повноцінним суб'єктом господарської діяльності, а, проте, має свої «потреби» та «інтереси». Це показує сьогоднішня реальність – брак задоволення потреби землі у догляді, дбайливому ставленні, наприклад, є причиною значного погіршення стану цього цінного ресурсу. Це, у свою чергу, викликає серйозні зміни в конкретній локальній екосистемі, а згодом виходить і на планетарний рівень. Тому етичний принцип М.І. Туган-Барановського варто поширити також і на відношення людини до навколишньої природи. Це означає – в першу чергу брати до уваги потреби іншого, а не його статус, визнаючи в такий спосіб цінність цього іншого «самого в собі». Тобто тут – це потреби довкілля: щоб людина, як економічний суб'єкт, діяла в межах природних фізичних законів його (довкілля) функціонування, а не ставилась лише як до ресурсу, який можна використати. Без сумніву, економічна наука повинна враховувати висновки, результати, дані інших наук – тих, які займаються вивченням соціального середовища та природознавством. Вчений зазначав, що ланцюг, який зв'язує людство із зовнішньою приро-

дою, ніколи не розривається, він лише продовжується, і загальний розвиток стає вільнішим в тому розумінні, що він все більше визначається своїми власними, внутрішніми, соціальними, духовними, а не зовнішніми, сторонніми матеріальними силами. Тобто залежність від зовнішньої природи ніколи не закінчується, але із зростанням культури, стає все більш різноманітною, безпосередньою і віддаленою, щораз більше ускладненою впливом соціальних факторів [20, с. 129]. Саме тому людина повинна сприяти природі, не упускати з виду взаємозв'язок суспільства і природи.

Поєднанням природного із соціальним і формулюванням на цій основі теорії господарювання займався С.А. Подолинський – засновник української школи фізичної економії. Започаткована останнім економічна парадигма базується на відкритті джерел економічного буття та суспільного прогресу, яким він називає сонячну енергію. Вчений усвідомлював взаємопроникнення і взаємозалежність цих двох сфер – природного і соціального, намагався науково довести вплив цього взаємопроникнення на господарський розвиток. Оскільки основою життєдіяльності людства є енергія, то наділені інтелектом суб'єкти повинні усвідомлено протидіяти ентропійним процесам, вважає С.А. Подолинський, – кожна людина та людство загалом здатні збільшувати обсяги енергії на поверхні Землі [21, с. 723]. З наведеної тези зрозуміло, що основним завданням господарської діяльності, функцією якої є життєзабезпечення, є протидія ентропійним процесам та збільшення кількості енергії на поверхні Землі (іншими словами – метою господарювання є абсолютне збільшення енергетичного бюджету).

Виняткова роль людської діяльності полягає у розподілі енергії, який може бути позитивним (нагромадження) і негативним (розкрадання енергії, ентропія), тобто, який має визначальний вплив на ефективність та продуктивність господарської діяльності. Для ясності в цьому питанні він дає чітке визначення поняттю праці – «таке споживання механічної і психічної роботи, нагромадженої в організмі, що має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні» [15, с. 229]. Це може бути як безпосереднє нагромадження, так і діяльність задля збереження енергії від марнування. Та, як наголошує С.А. Подолинський, господарська реальність полягає у тому, що людина не створює ні матерію, ні енергію – енергія вся сповна надходить від Сонця. Завдяки ж застосуванню людської праці

десятина землі, до прикладу, може зберегти в матерії рослинності, що її вкриває, у десять чи двадцять разів більше енергії, ніж без застосування праці. За С.А. Подолинським, найкращим видом корисної праці є правильне землеробство [15, с. 236]. Додатковий продукт, який людина отримує від правильного землеробства стає поштовхом і умовою для звільнення духу людини, про яке говорив С.М. Булгаков.

У своїх дослідженнях С.А. Подолинський, попри те, що порівнював людину з термічною машиною, дотримувався широкого погляду на саму людину та її життєдіяльність, враховував не тільки фізичні характеристики, а й те, що формує її «психічну енергію», що допомагає їй зберігати загалом свою енергію шляхом задоволення потреб, виступав за більш гуманне сприйняття індивіда як економічного суб'єкта. Також С.А. Подолинський виступав за врахування всіх важливих факторів у формуванні здатності до праці, а у своєму баченні суспільного устрою центральне місце відводив соціальним питанням і забезпеченню добробуту кожної людини. Він розумів, що чим вищий розвиток людини, тим більше місце в його бюджеті відведено так званім психічним потребам [15, с. 245].

Визнаючи основою ефективною та справедливою господарської діяльності взаємодію людини і природи, з її (взаємодії) мультиплікативним ефектом у плані нагромадження та збереження обсягів енергії, С.А. Подолинський виокремлює такі фактори розвитку як корисна праця та задоволення потреб людини, тобто її добробут. Згаданий мультиплікативний ефект від взаємодії природного і соціального виражає себе, за словами С.А. Подолинського, у становленні людства разом з усім його господарством – нивами, табунами, машинами тощо – як досконалої машини з коефіцієнтом корисної дії більшим від одиниці [15, с. 247–248].

С.А. Подолинський намагався обґрунтувати теорію сонячного (фізичного, енергетичного) походження додаткової вартості і це сприяло започаткуванню нової теорії відтворення із застосуванням вже згаданого поняття про розподіл – у значенні циркулювання енергетичних потоків [21, с. 723]. Додаткова вартість безпосередньо пов'язана із розширеним відтворенням, що є основою для господарського розвитку, і в контексті фізико-економічної теорії вона є наслідком описаного вище мультиплікативного ефекту.

Енергетичне вчення С.А. Подолинського про господарство і його розвиток має значний прогностичний потенціал. С.А. Подолинський зазначає, що тільки суспільство з прагненням до швидкого нагромадження енергії може швидко йти вперед. Застій тут майже рівнозначний розсіюванню енергії – ентропії, тому що суспільне життя без розвитку втрачає всякий сенс [15, с. 280]. Тобто в даному контексті господарський розвиток суспільства, з огляду на всезростаючу в обсягах функцію життєзабезпечення, виступає як самоціль – в контексті загального розвитку суспільства. Адже розвиток, на чому також наголошував В.І. Вернадський, – це закономірний процес, певною мірою об'єктивний для всього живого [4, с. 51]. Проте лише людина має свідомість, а тому може спричинитись як до добра (розвитку життя), так і до зла (знищення життя).

Те, що шкодить життю і розвитку, є протилежним поняттю С.А. Подолинського про працю. Як приклад він наводить ті види діяльності, які сприяють розкраданню енергії та підлягають засудженню: війни, виробництво предметів розкоші та непродуктивне споживання [15, с. 276, с. 280–281], що на сьогоднішній день є надто поширеним у світі. Також сюди належать добування і споживання викопних енергетичних джерел, шкода від розумової праці та мистецтва. В цілому останні два види діяльності – розумова праця та мистецтво – покликані служити збереженню енергії, тобто розвитку, проте коли вони, наприклад, збуджують потреби у розмірі шкідливому для організму чи такому, що перевищує можливість задоволення інших, нагальніших потреб, тоді ця діяльність стає розкраданням енергії [15, с. 265].

Розвиваючи безпосередньо ідеї С.А. Подолинського, В.І. Вернадський – видатний вчений, засновник Української академії наук, академік – сформулював нове бачення світобудови, в тому числі господарського устрою суспільства. В.І. Вернадський сприймав навколишній світ єдиним і неподільним, розглядав людську діяльність у космічному вимірі. Саму людину, В.І. Вернадський уявляв як активного суб'єкта, який впливає на земну кору та її зміни з геологічною силою і формує своєю працею знаряддя для діяльності. Вчений вважав, що практичному освоєнню природи має передувати інтелектуальна діяльність, осмислення людиною навколишнього світу. Так здійснюється свідоме, цілеспрямоване освоєння земної кори, або, іншими словами, економічна діяльність (господарювання) [21, с. 724]. Отже, інтелектуальна діяльність, до якої можна віднести також і

філософське осмислення дійсності, здобуті в процесі навчання знання, є особливо потужним фактором господарської діяльності та розвитку. На нього неявно вказував і С.А. Подолинський, проте саме В.І. Вернадський розвинув з цієї тези повноцінну концепцію ноосфери.

Можемо сказати, що якщо теоретичне вчення передують практичним законам, якщо реальній дії передують інтелектуальна діяльність, то економіці повинна передувати екологія. У даній логічній побудові виявляє свій зміст згадана концепція ноосфери. Остання започатковує нову економічну парадигму, відповідно до якої людський розум, думка, наука разом із фактором землі мають передувати праці й капіталу у суспільно-господарському розвитку [21, с. 724]. Так, перш ніж встановлювати позитивні закони проживання та упорядкування дому, потрібно знати з чого цей дім зроблений. Крім того, праця через інтелектуальний фактор набирає рис корисної, а завдяки землі отримує енергію через харчування людини. Якість капіталу, у свою чергу, залежить від характеристик праці та ресурсу земля. Вчений усвідомлював необхідність повернути людину в природне та космічне середовища у світоглядних конструкціях наукових теорій і сприяти разом з тим «вписуванню» економічних систем у природні системи [21, с. 725], тобто поєднати природне та соціальне в теоретичному та практичному вимірах.

В.І. Вернадський застерігав, що людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від зовнішньої природи об'єктом. Проте навіть вчені-натуралісти в наш час, протиставляючи людину та живий організм взагалі середовищу їх життя, дуже часто цим нехтують. Так само і сучасна філософія переважно не враховує функціональну залежність людини, як природного об'єкта, і людства, як природного явища, від середовища їхнього проживання та мислення [4, с. 39]. Еволюційний процес біосфери отримує особливе геологічне значення завдяки тому, що він створив нову геологічну силу – наукову думку соціального людства. Людина, за В.І. Вернадським, повинна зрозуміти, що вона не є випадкове, незалежне від навколишнього – біосфери чи ноосфери – вільно діюче природне явище. Вона є неминучим проявом великого природного процесу, що закономірно триває протягом щонайменше двох мільярдів років. Разом з тим, «наукове знання, що проявляється як геологічна сила, що створює ноо-

сферу, не може приводити до результатів, що суперечать тому геологічному процесу, породженням якого вона є» [4, с. 49].

Отже, логіка природного процесу еволюції біосфери органічно вплітається у розуміння С.М. Булгаковим та М.І. Туган-Барановським зорієнтованих на людину морально-етичних принципів. Ці концепції взаємно доповнюють одна одну: С.М. Булгаков вивів поняття господарства на рівень стосунку Бог-людина, М.І. Туган-Барановський – на рівень людина-людина, а С.А. Подолинський та В.І. Вернадський сформулювали концепцію гармонійних відносин людини і природи. Дослідження української економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. показують, що економічний світогляд українських вчених не обмежувався питаннями суто економічними, а включав трактування загальносуспільних проблем, питань духовно-культурного характеру та суспільного устрою, а також екологічні міркування.

На основі аналізу викладених вище концепцій логічно вибудовується висновок, що суспільство, а, отже, і господарська його підсистема має засвоїти певну ієрархію взаємодії різних частин зовнішнього світу – «живе» має цінність у собі, адже є даром, «неживе» тому має бути підпорядкованим «живому», тобто не шкодити, а «живе», у свою чергу, має керуватись «розумним».

Висновки. Авторські концепції українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. подають як визначальні у функціонуванні гармонійної господарської системи такі духовно-культурні чинники, як свобода, усвідомленість, знання, моральне добро. Людина як економічний суб'єкт і одночасно як суб'єкт моральної дії виступає, приймаючи господарське рішення, в трьох таких сферах: «Бог – людина», «людина – людина» та «людина – природа», зазначаючи впливу природних – фізичного та морального – законів, а також, похідного від перших, позитивного закону. Природний фізичний закон є необхідним для врахування при господарській взаємодії людини з природним навколишнім середовищем. Природний моральний закон виражається у однаковій цінності кожної людської особистості, у забезпеченні гідності її життя. Відповідно до цих законів має відбуватися відтворення суспільного та індивідуального виробництва. Перспективами подальших розвідок є, розвиток визначених С.М. Булгаковим, М.І. Туган-Барановським, С.А. Подолинським, В.І. Вернадським та іншими українськими економістами природних законів господарського

життя (відповідно до термінології Ф. Кене), а також формулювання на їхній основі відповідних позитивних законів для переходу до більш гармонійної господарської системи.

1. Большаков Б.Е. Наука устойчивого развития. Книга I. Введение. М.: РАЕН, 2011. 272 с.
2. Булгаков С.Н. Об экономическом идеале. Размисли. Творча спадщина в контексті XXI століття. К.: Знання, 2006. С. 632–661.
3. Булгаков С.Н. Основные проблемы теории прогресса. Размисли. Творча спадщина в контексті XXI століття. К.: Знання, 2006. С. 606–631.
4. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление [Электронный ресурс]. Научная мысль как планетное явление. М.: Наука, 1991. URL: <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.pdf>
5. Воробйова Л.В. Українська школа фізичної економії: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01. Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". К., 2006. 16 с.
6. Гринів Л.С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку: моногр. Львів: Ліга-прес, 2016. С. 97–110.
7. Злупко С.М. Наукові новаторства Михайла Туган-Барановського і його «Основи політичної економії». *Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії*. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. С. 7–42.
8. Кенэ Ф. Естественное право. Ф. Кенэ, А.Р.Ж. Тюрго, П.С. Дюпон де Немур. *Физиократы. Избранные экономические произведения*. М.: Эксмо, 2008. С. 327–339.
9. Кондрат О.Б. Теорія господарства у науковій спадщині С.М. Булгакова: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". К., 2013. 18 с.
10. Корнейчук Б.В. Этическая экономия М.И. Туган-Барановского и вызовы глобального развития. *Вопросы экономики*. 2014. № 12. С. 116–128. URL: <http://institutiones.com/personalities/2505-eticheskaya-ekonomika-tugan-baranovskogo-vyzovy-globlnogo-razvitiya.html>
11. Лопата Н.П. Етичні основи кооперативної теорії М.І. Туган-Барановського. *Українська кооперація*. № 3. 2010. URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua /2010-3/num/lopata.htm>

12. Орженцький Р.М. Основні закони цінності і їх практичне значення. *Українська економічна думка: Хрестоматія*. К.: Знання, 1998. С. 275–284.
13. Остропольська З.М. Соціокультурні виміри концепції господарства С.М.Булгакова: автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.04. ДВНЗ «Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна». Харків, 2005. 23 с.
14. Подолинський С.А. Вибрані твори. К.: КНЕУ, 2000. 328 с.
15. Подолинський С.А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. Вибрані твори. К.: КНЕУ, 2000. С. 203–282.
16. Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. К.: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2015. 680 с.
17. С. Булгаков. Размисли. Творча спадщина в контексті XXI століття. К.: Знання, 2006. 903 с.
18. Супрун Н.А. Жрець строгої науки. *М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження*. К.: Наук. думка, 2015. С. 5–46.
19. Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета. *Українська економічна думка: Хрестоматія*. К.: Знання, 1998. С. 259–266.
20. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 628 с.
21. Українська наукова школа фізичної економії. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 3. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. С. 722–725.

References

1. Bol'shakov, B.E. (2011). Science of sustainable development. Book I. Introduction. Moscow: RAEN [in Russian].
2. Bulgakov, S.N. (2006). About the economic ideal. S. *Bulhakov. Reflections. Creative heritage in the context of the XXI century*, Kyiv: Znannia, p. 632–661 [in Russian].
3. Bulgakov, S.N. (2006). The main problems of the theory of progress. S. *Bulhakov. Reflections. Creative heritage in the context of the XXI century*, Kyiv: Znannia, p. 606–631 [in Russian].
4. Vernadskii, V.I. (1991). Scientific thought as a planetary phenomenon. Moscow: «Nauka». URL: <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.pdf> [in Russian].

5. Vorobjova, L.V. (2006). Ukrainian school of physical economy: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : 08.00.01. "Kyiv. nats. ekon. un-t im. Vadyma Het'mana", Kyiv, 16 p. [in Ukrainian].
6. Hryniv, L.S. (2016). Physical economy: new models of the sustainable development. L'viv: Liha-pres, p. 97–110 [in Ukrainian].
7. Zlupko, S.M. (2003). Mykhajlo Tuhan-Baranovs'kyj's scientific innovations and his «Fundamentals of political economy». *Tuhan-Baranovs'kyj M.I. Fundamentals of political economy*, L'viv: Vydavnychyj tsentr L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka, p. 7–42 [in Ukrainian].
8. Kene, F. (2008). Natural law. *F. Quasney, A.R.J. Turgot, P.S. du Pont de Nemours Physiocrats. Selected economic works*, Moscow: Eksmo, p. 327–339 [in Russian].
9. Kondrat, O.B. (2013). Theory of Economy in the scientific heritage of S.N. Bulgakov : avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: 08.00.01. Derzh. vysch. navch. zakl. "Kyiv. nats. ekon. un-t im. Vadyma Het'mana", Kyiv, 18 p [in Ukrainian].
10. Korneichuk, B.V. (2014). M.I. Tugan-Baranovsky's ethical economy and the challenges of the global development. *Questions of economy*, 12, p. 116–128. URL: <http://institutiones.com/personalities/2505-eticheskaya-ekonomika-tugan-baranovskogo-vyzovy-globlnogo-razvitiya.html> [in Russian].
11. Lopata, N.P. (2010). Ethical ground of the M.I. Tuhan-Baranovs'kyj's cooperation theory. *Ukrainian cooperation*, 3, URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/lopata.htm> [in Ukrainian].
12. Orzhents'kyj, R.M. (1998). The basic laws of value and their practical meaning. *Ukrainian economic thought: Anthology*, Kyiv: Znannia, p. 275–284 [in Ukrainian].
13. Ostropol's'ka, Z.M. (2005). Social and cultural dimensions in S.Bulgakov's conception of economy: avtoref. dys. ... kand. fil. nauk: 09.00.04. DVNZ «Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet im. V.N. Karazina», Kharkiv, 23 p. [in Ukrainian].
14. Podolyns'kyj, S.A. (2000). Selected works. Kyiv: KNEU, 328 p. [in Ukrainian].
15. Podolyns'kyj, S.A. (2000). Human labour and attitude to the energy distribution. *S.A. Podolyns'kyj Selected works*, Kyiv: KNEU, p. 203–282 [in Ukrainian].
16. Rudenko, M. (2015). Energy of progress. Selected works on economy, philosophy and cosmology. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 680 p. [in Ukrainian].

17. S. Bulhakov. (2006). Reflections. Creative heritage in the context of the XXI century. Kyiv: Znannia, 903 p. [in Ukrainian].
18. Suprun, N.A. (2015). A Priest of Rigorous Science. *M.I. Tuhan-Baranovs'kyj: scientist, citizen, state creator. To the 150th anniversary of birth*, Kyiv : Naukova dumka, p. 5–46 [in Ukrainian].
19. Tuhan-Baranovs'kyj, M.I. (1998). Cooperation, its socio-economic nature and purpose. *Ukrainian economic thought: Anthology*, Kyiv: Znannia, p. 259–266 [in Ukrainian].
20. Tuhan-Baranovs'kyj, M.I. (2003). Fundamentals of political economy. L'viv: Vydavnychyj tsentr L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka, 628 p. [in Ukrainian].
21. The Ukrainian scientific school of physical economy. (2002). *Economical encyclopedia: In three volumes. V. 3*, Kyiv: Vydavnychyj tsentr «Akademiia», p. 722–725 [in Ukrainian].

Одержано 10.10.2017 р.

С.М. Голубка, Д.С. Голубка

КОНЦЕПЦІЯ ФІНАНСОЗНАВСТВА ГРИГОРІЯ П'ЯТАЧЕНКА

У статті розкрито значущість професійної діяльності Г. П'ятаченка в історії розвитку наукової школи фінансів України. Охарактеризовані найбільш вагомі досягнення Г. П'ятаченка в галузі державно-управлінської діяльності, зокрема на посаді міністра фінансів України.

Ключові слова: економічна наука, фінанси, економічна історія, Міністерство фінансів України, наукова спадщина.

Постановка проблеми. Українська фінансово-економічна думка рясніє багатьма відомими іменами, які підтверджували свою кваліфікацію та професіоналізм не лише в науково-дослідній, але й практичній та, що важливо, державно-управлінській діяльності. Безперечно, одним із авторитетних та знаних фахівців фінансової науки в Україні є Григорій Олександрович П'ятаченко. Його внесок у творення системи державних фінансів, становлення України у міжнародному фінансовому просторі з огляду на те, що він був першим міністром фінансів України нової доби, доби незалежності, визначає необхідність пильнішої уваги до його професійної діяльності з боку науковців-сучасників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Напрацювання представників української наукової школи фінансознавства стає все більш популярним предметом досліджень. Найбільш ґрунтовний доробок у цьому плані належить таким ученим, як П. Леоненко, В. Небрат, В. Опарін, В. Федосов, П. Юхименко та ін. Сам Г. П'ятаченко належить до тих авторів, які суттєво розвинули історичний напрям фінансово-економічної науки. З огляду на вагомість результатів професійної діяльності Г. П'ятаченка, окремі автори розкривали у своїх працях його надбання – С. Гасанов, С. Голубка, Т. Єфименко та ін. Це дослідження, у доповнення існуючих, покликане звернути увагу сучасників на таку видатну постать як Г. П'ятаченко, який, завдяки своїй обда-

рованості та всебічній невтомній діяльності в царині теорії та практики фінансів, вніс значний вклад у розбудову Української держави та її фінансової системи.

Постановка мети і завдань. Метою даної публікації є розкрити вагомість наукової, навчально-методичної, державно-управлінської, організаційної діяльності Г. П'ятаченка в історії розвитку національної фінансово-економічної думки та наукової школи українського фінансознавства. Завданнями при цьому будуть: виділення основних напрямків науково-практичної, професійної діяльності Г. П'ятаченка; характеристика найбільш вагомих його здобутків у державно-управлінській діяльності; висвітлення основної тематики наукових досліджень Г. П'ятаченка у фінансознавчій сфері.

Виклад основного змісту дослідження. Г. П'ятаченко належить до тих осіб, які самотужки та з Божим благословенням досягли високого професійного рівня, обіймаючи високі державні посади. Він є вихідцем з села на Вінниччині, має досвід роботи в колгоспі та зростання в умовах бідності. Не маючи фінансової підтримки від родичів та належних умов для навчання, він прагнув знань і долав усі перешкоди на шляху особистісного і професійного розвитку. Зокрема, щоб вступити до навчального закладу, а це був технікум у Вінниці (пізніше він навчався в Мукачівському кооперативному технікумі), слід було отримати дозвіл із сільради. Г. П'ятаченко його отримав, адже добре зарекомендував себе у трудовій діяльності та за особистісними якостями. Очевидно, складні умови дитинства та юності відіграли значну роль у формуванні громадянської свідомості Г. П'ятаченка, любові до рідного народу та збереженні його цінностей, що дістало відображення в подальшій професійній діяльності.

Професійно-технічну освіту Г. П'ятаченко отримав з відзнакою. Після цього навчався у Львівському торгово-економічному інституті, де також отримав вищу освіту з відзнакою, після чого розпочалась його професійна діяльність на посадах бухгалтера, начальника фінансового сектору тресту «Сахкамін», заступника головного бухгалтера Вінницького раднаргоспу. У цей період почалося становлення Г. П'ятаченка як викладача – він читав лекції на курсах підвищення кваліфікації керівного складу підприємств Вінницького раднаргоспу, а також студентам філіалу, що діяв при Вінницькому педагогічному інституті від Київського інституту народного господарства [1, с. 118].

Згодом Г. П'ятаченку запропонували працювати в Міністерстві харчової промисловості УРСР на посаді заступника начальника фінансового управління, а далі, упродовж дванадцяти років, на посаді начальника цього управління [1, с. 119]. У той же час він працював над кандидатською дисертацією в Київському інституті народного господарства, яку захистив у 1970 р.

Професійний шлях Г. П'ятаченка, який триває до нині, характеризується різними напрямками діяльності. Суттєвою його перевагою та підтвердженням фаховості була не лише наукова праця, а й досвід державно-управлінської діяльності на високих посадах. Після здобуття державної незалежності Г. П'ятаченко очолив Міністерство фінансів України (1991–1994). Упродовж цих років він брав безпосередню участь у заходах, які були дуже важливими для утвердження місця і ролі незалежної держави – України, у міжнародному просторі. Зокрема, – у переговорах з одночасною підготовкою необхідної документації щодо вступу України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку, Багатостороннього агентства з гарантій інвестицій, Європейського банку реконструкції та розвитку. Успішний вступ України в ці міжнародні структури в 1992 р. дозволив нашій державі надалі стати членом Міжнародного, в тому числі Європейського, банку реконструкції та розвитку. Саме Г. П'ятаченко був уповноважений Президентом України Л. Кравчуком підписати відповідні документи на міжнародному рівні.

Слід розуміти, що перші роки нової доби державності України були дуже відповідальними. Формування нової владної системи України початку 1990-х років було дуже складним процесом. Безпосередня приналежність Г. П'ятаченка до даного етапу вказує на його професіоналізм, готовність приймати рішення та нести відповідальність у невизначеному середовищі. З іншого боку, діяльність Г. П'ятаченка, спрямована на створення нової фінансової системи, ввела його в історію українського державотворення.

Окремо слід відзначити управлінську роль Г. П'ятаченка у формуванні фінансової інфраструктури, зокрема фінансового ринку незалежної України. У період його керівництва було організоване власне виробництво цінних паперів, прийняте рішення про те, щоб усі грошові знаки, що знаходилися в обігу на той час,

були замінені на купоно-карбованці [1, с. 123]. Такі заходи були здійснені з огляду на неготовність тогочасної фінансово-економічної системи України впроваджувати власну валютну одиницю.

Важливими були також ініціативи Г. П'ятаченка щодо проведення науково-практичних заходів з метою вивчення зарубіжного досвіду впровадження національної валюти. Повертаючись до грошової реформи 1996 р. з впровадженням гривні, фахівці справедливо виділяють період 1991–1995 рр. як такий, упродовж якого створювались передумови для введення повноцінної грошової одиниці; реформи даного етапу проходили у надзвичайно складних умовах розриву традиційних економічних зв'язків з країнами пострадянського простору, глибокої фінансової кризи, зростання інфляційних процесів, прогресуючого спаду виробництва [6, с. 25].

Професійна діяльність Г. П'ятаченка об'єднує різні напрямки. На рис. 1 виділено основні з них, що наочно демонструє багатогранність його особистості як фахівця та активної людини, а також поєднання наукової та практичної складових у його діяльності.

Серед державно-управлінських напрямів діяльності слід відзначити, що впродовж 1992–1994 рр. Г. П'ятаченко був керуючим від України в Міжнародному валютному фонді та в Європейському банку реконструкції та розвитку. Завдяки його виступам на щорічних зборах цих міжнародних організацій значно посилювався інтерес міжнародних фінансових структур до України.

Г. П'ятаченко добре розумів і наголошував на тому, що Міжнародний валютний фонд, як і Міжнародний банк реконструкції та розвитку, є важливими інструментами міжнародного економічного співробітництва. Виходячи з цього, Україна може і повинна добиватись максимального ефекту від співробітництва з цими інституціями для забезпечення національних інтересів та її економічної безпеки. Він також звертав увагу на те, що Україна не зобов'язана погоджуватись з усіма заходами, які «нав'язуються» в рамках міжнародного співробітництва, на першому плані мають бути переконливо обґрунтовані національні інтереси України.

Очевидно, даний аспект особливо актуалізується на сучасному етапі розвитку України, коли в умовах зростаючої зовнішньої боргової залежності влада змушена погоджуватись на деякі дискусійні заходи соціального та економічного характеру,

хоча більшість з них має велике значення для становлення демократії та боротьби з корупцією.

Рис. 1. Основні напрямки професійної діяльності Г. П'ятаченка
Джерело: авторська розробка.

Потужний напрям професійної діяльності Г. П'ятаченка формує організаційна складова. Вчений-фінансист розумів, що розширення наукових досліджень у галузі фінансовознавства вкрай необхідне для ефективного розвитку національної економіки [2, с. 89]. У 1993 р. він порушив питання про необхідність організації при Міністерстві фінансів України науково-дослідного фінансового інституту. Постановою Кабінету Міністрів України від 7.06.1993 року № 424 було створено Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, який став першою науковою установою Мінфіну у сфері формування фінансової науки та визначення фінансової політики держави, а також підготовки наукових кадрів за спеціальністю «Фінанси, грошовий обіг і кредит» [1, с. 118; 8].

У 2007 р. відбулася реорганізація Науково-дослідного фінансового інституту при Міністерстві фінансів України шляхом утворення державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління» на базі Науково-дослідного фінансового інституту згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 14.03.2007 року № 98-р «Про реорганізацію вищих навчальних закладів і наукових установ, що перебувають у сфері управління Міністерства фінансів та Міністерства економіки» (зі змінами). Академія була віднесена до сфери управління Міністерства фінансів України [3].

Під керівництвом Г. П'ятаченка Науково-дослідний фінансовий інститут став головною координуючою установою науково-дослідних робіт у системі Міністерства фінансів України, який здійснює значну роботу щодо узгодження пріоритетів державної бюджетної політики з концептуальними засадами стратегії соціально-економічного розвитку України. Наказом Міністерства фінансів України 15.04.2002 р. № 200 л. Г. П'ятаченко був призначений почесним директором цього інституту, який постав завдяки ініціативі першого міністра фінансів у незалежній Україні [7].

Важливо підкреслити особистісні якості Г. П'ятаченка в його професійній діяльності за державно-представницьким напрямком. Прикладом, який розкриває активну позицію вченого-практика, було його представництво в одній з міжнародних конференцій у Лондоні (щорічний форум газети «Нові ринки») [9] за участі міністрів фінансів багатьох країн, які приїхали на щорічні збори Європейського банку реконструкції та розвитку. Коли Г. П'ятаченко увійшов до зали, то хотів присісти за столиком і

слухати промови, однак йому запропонували перейти туди, де сиділи представники США, Канади інших провідних держав, там було виділено також місце для представника з України. Першим виступив представник США. Після його тривалої доповіді Г. П'ятаченко ініціював свій виступ, сказавши, що він представляє Україну і просить слова. Його виступ зірвав хвилю аплодисментів. Він міг зайняти більш пасивну позицію та не ініціювати доповідь, проте його особистісні якості сприяли просуванню бренду «Україна» у міжнародному інформаційному просторі. Від Міжнародної спілки засобів масової інформації Г. П'ятаченко за свій виступ отримав подяку. В газеті «EMReport» уміщено статтю «Україна прохає: Не забудьте про нас», де розміщено фотографію українського міністра фінансів «П'ятаченко говорить про добрі справи» та прокоментовано його виступ про національні інтереси [10]. Зрозуміло, що в дипломатичній роботі дуже важливо, щоб нашу державу представляли такі особи, які б були не лише фахівцями, а й спроможними відстоювати національну позицію, бути сміливими та ініціативними.

Розглянемо більш детально наукову складову професійної діяльності Г. П'ятаченка. Як відомо, наукове поле фінансової науки досить широке і багатоаспектне та включає такі сфери, як публічні, корпоративні й міжнародні фінанси, фінанси домогосподарств, страхування та фінансовий ринок; кожна з них має свої особливості функціонування й внутрішнього руху [4, с. 57]. Поле наукової діяльності Г. П'ятаченка в основній своїй частині стосується закладення фундаментальних основ фінансової науки і практики, при чому значна частина доробку передбачає навчально-методичне забезпечення підготовки фахівців.

У табл. 1 узагальнено основні напрямки наукових досліджень Г. П'ятаченка. Їх розподілено на три основні групи. Звичайно, різні праці охоплюють широке коло питань фінансової науки, які ставляться на перетині врахування досвіду минулого (історичний напрям), фундаментальних основ організації і розвитку фінансової системи (концептуальний напрям) та формулювання на цій основі пропозицій для України (рекомендаційний напрям). Підкреслюємо, що науковий доробок Г. П'ятаченка, в співавторстві та одноосібно, заслуговує на особливу увагу українських науковців у галузі економічної історії та, зокрема, історії фінансів. Автор виклав у друкованому слові цінний та унікальний досвід формування національної фінансової системи і політики. Також

він подає численні пропозиції, які вартують перегляду з точки зору осучаснення та впровадження у нинішніх умовах фінансової нестабільності, утвердження України як економічно й політично незалежної держави.

Таблиця 1

Тематика наукових досліджень Г. П'ятаченка

№ з/п	Напрямок	Основні проблеми
1	Історичний	<ul style="list-style-type: none"> - формування (основні етапи становлення) національної фінансової системи України; - інтеграція України у міжнародний фінансовий простір; - бюджетні відносини в Росії та Україні у середині XIX – на початку XX століття; - визначні управлінці у сфері фінансів України, в тому числі у підневільні періоди; - впровадження гривні в «судини» фінансової системи України
2	Теоретико-концептуальний	<ul style="list-style-type: none"> - сутність бюджетної політики, бюджетний дефіцит; - методичні підходи до оцінки фінансового стану країни; - механізми регулювання національної економіки через фінансову складову
3	Практично-рекомендаційний	<ul style="list-style-type: none"> - роль системи фінансів у реформаторських процесах; - пріоритети грошової реформи в Україні, в тому числі з урахуванням зарубіжного досвіду; - взаємозв'язок бюджетної політики і грошової реформи з погляду стабілізації фінансового стану країни; - співпраця в системі інституційного забезпечення грошово-кредитної політики з особливим акцентом на можливості Міністерства фінансів України та Національного банку України; - формування фінансових ресурсів у підприємницькому середовищі в умовах переходу до ринкової економіки в Україні; - механізму наповнення дохідної частини бюджету

Джерело: авторське узагальнення на основі праць Г.О.П'ятаченка.

Найбільш активна науково-публікаційна діяльність Г. П'ятаченка припала на період 1996–2010 рр. Учений, вмiючи трансформувати у наукові положення свій досвід, активно співпрацював з іншими авторами. Серед них – Л. Кухарець, В. Кравченко, Д. Полозенко, М. Пасічний, І. Чугунов та ін. Результати їхньої співпраці втілилися у важливих публікаціях і виданнях, які мають високу наукову та практичну цінність.

Найбільшу популярність серед праць Г. П'ятаченка здобули:

– серед навчально-методичної літератури: підручник «Податкова система України» у співавторстві з В. Федосовим та В. Опаріним 1994 р. (дане видання має високий рівень цитувань за базою Google Академія); підручник «Податкова система України» у колективі авторів за редакцією В. Федосова;

– серед наукової літератури: видання «Міністри фінансів України (1917–1998). Короткі біографії» у співавторстві з В. Кравченко та Л. Кухарець (1998); «Становлення та розвиток фінансів України. 1917–2003» у співавторстві з Л. Кухарець (2005); «Життєвий шлях Міністрів фінансів України та їх внесок у розвиток державної фінансової системи, 1917–2006» у співавторстві з І. Чугуновим та Л. Кухарець (2006); «Україна в Міжнародному валютному фонді. Упорядники Г. Пятаченко, О. Єременко» (1997);

– статті: «Перша річниця гривні в судинах економіки України» (1997), «Удосконалення механізму наповнення дохідної частини бюджету» (2001); «Бюджетний дефіцит України в державному бюджеті Росії в середині ХІХ – на початку ХХ століття» у співавторстві з Д. Полозенко та М. Пасічним (2010) та ін.

Безумовно, основний науковий вклад Г. П'ятаченка здійснений в історію становлення національної фінансової думки та реалізації фінансової політики в Україні, починаючи з кінця ХІХ ст. Це дуже цінний науковий доробок, адже, як пишуть В. Опарін, В. Федосов та П. Юхименко, переосмислення багатого минулого має велике значення для точного й глибокого розуміння витоків національної економіки та фінансів, оцінки й успішного використання нагромадженого досвіду реформування, визнання багатоваріантності та альтернативності розвитку на будь-якому його етапі; формування й еволюція самобутньої фінансової науки з урахуванням національних особливостей вимагає осмислення усталених наукових традицій, щоб оцінити можливість їх продовження в сучасних дослідженнях [5, с. 20–21]. Для якісного наукового обґрунтування проблем, пов'язаних із нинішніми фінансо-

вими перетвореннями в державі, необхідно враховувати як характер, сутність наукових результатів теперішнього періоду, так і аналогічний практичний досвід функціонування фінансів у минулому; еволюційна лінія спадковості має дотримуватися не лише в самому фінансово-економічному розвитку, а й у наукових ідеях, котрі його супроводжують, із урахуванням національних особливостей [5, с. 21]. Тому викладені у наукових виданнях думки, історичні екскурси Г. П'ятаченка надають можливість наступним дослідникам звертатись до цього досвіду. Більше того, така інформація є основою усвідомлення науковцями різних поколінь особливостей розвитку української школи фінансової науки, представники якої підтверджували рівень своєї фаховості як у науковій, так і в практичній (зокрема, державно-управлінській) діяльності.

Постать Г. П'ятаченка в українському суспільно-науковому інформаційному просторі є вагомою з багатьох причин. З огляду на нинішні геополітичні протистояння важливо згадати один факт. У ході участі в щорічних зборах у Міжнародному валютному фонді 1992 р. при зустрічі з журналістами Григорію Олександровичу було поставлено незручне питання щодо першочерговості співпраці з Росією чи Заходом. На це він відповів, що «свого часу наша економіка була інтегрована в Радянському Союзі, з Росією наш економічний рівень однаковий, на Заході – нові технології, нове устаткування, нас це цікавить; з одного боку, ми тісно пов'язані з Росією, а з іншого – будемо йти за новими досягненнями». Дана позиція була доволі сміливою, хоча й дипломатичною на початку 1990-х років із початку незалежності нашої держави. За багато років більшість українського населення не утвердила в свідомості розуміння переваг західної векторності розвитку. Політичні спекуляції на цю тему породили нинішню ситуацію, коли Україна перебуває в геополітичному антагонізмі. Дуже важливо, щоб переваги зовнішньо-економічної, політичної співпраці обґрунтовувались і з позиції фінансів, можливостей акумуляції та мобілізації фінансових ресурсів із застосуванням кращих світових практик щодо їх ефективного використання. Тому позиція Г. П'ятаченка ще на витоках формування української державності є свідченням його розуміння пріоритетів розвитку нашої держави в глобальному економічному просторі.

1. Голубка С.М. Видатний фінансист України новітньої доби (до 80-річчя Г.О. П'ятаченка – першого Міністра фінансів незалежної України). *Фінанси України*. 2012. № 3. С. 117–125.
2. Єфименко Т.І., Гасанов С.С., Голубка С.М. Науковий життєпис видатного українського вченого-фінансиста і державного діяча Г.О. П'ятаченка. *Економіка України*. 2013. № 3. С. 86–93.
3. Історія Академії: Академія фінансового управління Міністерства фінансів України. URL: https://afu.minfin.gov.ua/index.php?page_id=348
4. Опарін В.М. Сучасна українська наукова школа публічних фінансів. *Фінанси України*. – 2015. – № 11. – С. 56–87.
5. Опарін В.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська національна наукова школа фінансів: теоретико-методологічні підходи. *Фінанси України*. 2015. № 9. С. 19–44.
6. Сало І.В. Грошова реформа 1996 р. – введення національної валюти України – гривні. *Вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 1. С. 24–31.
7. Структура Академії: Академія фінансового управління Міністерства фінансів України. URL: https://afu.minfin.gov.ua/index.php?page_id=72.
8. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: у 3-х т. Т. 1. Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. Управління». К., 2010. 405 с.
9. Rothkopf D. The letter of the International Media Partner. May 6, 1993.
10. Pyatachenko G. Ukraine Plea: Don't Forget Us / *EMReport*. April 27, 1993.

References

1. Holubka, S.M. (2012). Prominent financier of Ukraine of the modern age (to the 80th anniversary of G.O. Pyatachenko – the first Minister of Finance of independent Ukraine). *Finance of Ukraine*, 3, p. 117–125 [in Ukrainian].
2. Efimenko, T.I., Gasanov, S.S., Holubka, S.M. (2013). Scientific biography of the outstanding Ukrainian scientist-financier and statesman G.O. Pyatachenko. *Economy of Ukraine*, 3, p. 86–93 [in Ukrainian].
3. History of the Academy: Academy of Financial Management of the Ministry of Finance of Ukraine. URL: https://afu.minfin.gov.ua/index.php?page_id=348 [in Ukrainian].

4. Oparin, V.M., Fedosov, V.M., Yukhimenko, P.I. (2015). Contemporary Ukrainian School of Public Finance. *Finances of Ukraine*, 11, p. 56–87 [in Ukrainian].
5. Oparin, V.M., Fedosov, V.M., Yukhimenko, P.I. (2015). Ukrainian National Scientific School of Finance: Theoretical and Methodological Approaches. *Finances of Ukraine*, 9, p. 19–44 [in Ukrainian].
6. Salo, I.V. (2013). Money reform 1996 – introduction of the national currency of Ukraine – the hryvnia. *Bulletin of the Ukrainian Academy of Banking*, 1, p. 24–31 [in Ukrainian].
7. Structure of the Academy: Academy of Financial Management of the Ministry of Finance of Ukraine. URL: https://afu.minfin.gov.ua/index.php?page_id=72 [in Ukrainian].
8. Finance. Budget. Taxes: National and International Terminology: In 3 t. T. 1. (2010). In-t World. econ and intern relations of NASU, DNNU "Acad. Finn. Management". K., 405 p. [in Ukrainian].
9. Rothkopf, D. (1993). The letter of the International Media Partner. May 6, 1993 [in English].
10. Pyatachenko, G. (1993). Ukraine Plea: Don't Forget Us / *EMReport*. April 27, 1993 [in English].

Одержано 27.02.2017 р.

УДК 330.8
JEL: B25, B31, D23

В.Д. Лагутін, Л.В. Лебедева

**«ПРИРОДА ФІРМИ» – 80 РОКІВ З ДНЯ ПУБЛІКАЦІЇ ПРАЦІ
ЛАУРЕАТА НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ З ЕКОНОМІКИ Р. КОУЗА**

Представлено матеріали засідання Круглого столу, присвяченого 80-річчю з дня публікації статті «Природа фірми». Розглянуто актуальні аспекти наукового доробку лауреата Нобелівської премії з економіки Р. Коуза.

Ключові слова: Р. Коуз, «Природа фірми», трансакційні витрати, соціальні витрати, інституційна структура виробництва.

Прошло вже вісімдесят років з часу публікації статті «Природа фірми» Р. Коуза, яку він написав будучи 27-річним вченим. Молодий дослідник зробив прорив у економічній науці, хоча тоді ще це мало хто розумів, адже Р. Коуз відкрив «чорну скриньку» неокласики того часу. До нього економічна теорія була зосереджена на вивченні загальних питань функціонування ринкового обміну та процесах досягнення ринкової рівноваги. Аналіз фірми не цікавив науковців, адже її утворення та функціонування вважалося речами очевидними, само собою зрозумілими, такими, що не потребують спеціального дослідження. Саме тому порушення Р. Коузом цієї проблематики та відкриття закономірностей функціонування фірми не вписувалися в стандартну економічну теорію.

З метою підвищення обізнаності науково-педагогічного та студентського товариства з питаннями, висвітленими у праці Нобелівського лауреата, та відзначення ювілею її виходу, у Київському національному торговельно-економічному університеті за ініціативи кафедри економічної теорії та конкурентної політики 17 листопада 2017 р. було проведено круглий стіл «До 80-річчя публікації праці Рональда Коуза «Природа фірми». У засіданні взяли участь представники наукової спільноти Київського національного торговельно-економічного університету, науковці ДУ

«Інститут економіки та прогнозування НАН України», аспіранти та студенти. Важливим аспектом у проведенні заходу було доведення значимості праць Р. Коуза для сучасного соціально-економічного розвитку України. До обговорення були запропоновані питання щодо наукового новаторства вченого у галузі економічної методології, теорії прав власності, дослідження трансакційних витрат та особливостей їх обліку, аналізу поведінки фірми у ринковому середовищі та трансформаційній економіці.

У своєму виступі **Ніколаєць К.М.** (д.і.н, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ) нагадала, що Рональд Гаррі Коуз – лауреат Нобелівської премії з економіки 1991 р., яку він одержав «за відкриття і пояснення сутності трансакційних витрат та майнових прав для інституціональної структури та функціонування економіки» у статтях «Природа фірми» (1937 р.) [1] та «Проблеми соціальних витрат» (1960 р.) [2]. Вчений народився в 1910 р. у простій сім'ї поштових службовців, в передмісті Лондона, й ніколи не міг уявити, що його стаття, написана, коли йому було трохи за двадцять, через шістьдесят років приведе до Нобелівської премії.

У статті «Природа фірми» Р. Коуз ставить перед собою завдання розкрити причини виникнення фірми та межі її зростання. Економіст задався питанням: чому взагалі виникають фірми як альтернатива ринкового розподілу ресурсів? Вчений прийшов до висновку про існування витрат, пов'язаних із ринковими трансакціями, таких як пошук інформації про ресурси та ціни, витрати на укладання контрактів, які отримали назву «трансакційних витрат». Наявність трансакційних витрат змушує підприємців об'єднуватись у фірму, тобто створювати нові відносини обміну ресурсами та товарами. Саме бажання мінімізації трансакційних витрат виправдовує існування фірми як більш ефективного механізму розподілу й використання обмежених ресурсів. Р. Коуз стверджував, що функціонування ринку передбачає деякі витрати, які можна скоротити, створюючи фірми та надаючи їм право використовувати ресурси.

Вчений також задавався питанням розміру фірми. Якщо ринковий механізм менш ефективний за фірму, то чому тоді не виникає одної єдиної фірми, що буде охоплювати весь ринок? Р. Коуз відповідав на це запитання так: «Фірма буде розширюватися до того часу, поки витрати на організацію однієї додаткової трансакції всередині фірми не зрівняються з витратами на здійснення тієї

ж трансакції через обмін на відкритому ринку або з витратами на організацію її через іншу фірму» [1]. Цю тезу вчений обґрунтував тим, що збільшення розмірів фірми може стати фактором скорочення доходу через зростання трансакційних витрат в її межах. Отже, повинна досягатися точка, в якій витрати на організацію однієї додаткової трансакції всередині фірми будуть дорівнювати витратам на здійснення трансакцій в умовах ринкового розподілу, або витратам іншої фірми. Також може скластися ситуація, за якої при збільшенні операцій підприємець більше не в змозі ефективно поєднувати фактори виробництва, та, відповідно, одержувати максимальний прибуток від своєї діяльності. Що цікаво, Р. Коуз відзначав у своїй статті, що нововведення, подібні телефону та, на сьогоднішній день, мережі Інтернет, які скорочують витрати на подолання простору, сприяють збільшенню розмірів фірми. Загалом, всі нововведення, які покращують процедури управління, сприяють розширенню фірми.

Лебедєва Л.В. (к.е.н., доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ) у своєму виступі зупинилася на аналізі другої статті Р. Коуза, яка була відзначена Нобелівською премією і присвячена дослідженню прав власності та їх ролі в економіці, – «Проблеми соціальних витрат» (1960 р.). У цій праці Р. Коуз виклав основні ідеї своєї знаменитої «теореми Коуза», хоча, сам вчений не ставив перед собою завдання сформулювати будь-яку теорему. Взагалі, узагальнення Р. Коуза щодо трансакційних витрат та прав власності отримали назву теореми з легкої руки іншого Нобелівського лауреата Джорджа Стіглера. Теорема Коуза говорить наступне: «Якщо права власності чітко визначені і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) буде залишатися незмінною і ефективною незалежно від змін у розподілі прав власності». Тобто, за відсутності трансакційних витрат та за чіткого визначення відповідальності кожного, структура виробництва залишиться незмінною, незалежно від того, кому належать ресурси. Проте, як зазначав Р. Коуз у своїй нобелівській лекції, трансакційні витрати ніколи не дорівнюють нулю.

Теорема Р. Коуза пов'язана з аналізом зовнішніх ефектів (екстерналій) та їх ролі в економічному середовищі. Екстерналії – це побічні ефекти від економічної діяльності, вони можуть бути як позитивними, так і негативними. Прикладами позитивних екстерналій є існування парку, квітника, якими насолоджуються всі перехожі, негативні ж – це забруднення навколишнього середовища.

До Р. Коуза, стверджувалося, що відшкодування негативного ефекту відбувається через штрафи, що накладає держава на підприємства, які їх завдають. Р. Коуз запропонував інший підхід, побудований на визначенні межі відповідальності кожної сторони, тобто окресленні права власності, аби кожен учасник виробничого процесу відшкодував іншому втрати від його діяльності без втручання держави у цей процес [2]. За Р. Коузом в умовах нульових трансакційних витрат ринок сам в змозі подолати будь-які зовнішні ефекти.

Р. Коуз пояснює свою теорію на прикладі фабрики, побічним наслідком роботи якої є постійний шум, що заважає лікарю, який знаходиться поблизу, вести свою практику. Зазвичай така ситуація підлягає державному регулюванню, тобто відшкодування завданих збитків через штрафи. Проте Р. Коуз зазначає, що додаткове оподаткування не зменшить втрат лікаря від зменшення попиту на його послуги, а втрати на судовий процес можуть себе не виправдати. Р. Коуз пропонує державне регулювання замінити на ринкове, точно вимірявши втрати лікаря в цій ситуації та його майнові права.

Отже, за ситуації, коли права власності чітко визначені, трансакційні витрати перетворюються із зовнішніх, що відшкодовуються державою, на внутрішні, що належать самій фірмі. Якщо права власності чітко окреслені, не виникає необхідності у державному втручанні. Все, що потрібно – це лише чітке законодавство, де будуть окреслені всі права власності. Також теорема Коуза розкриває значення трансакційних витрат, адже коли вони позитивні, права власності починають впливати на структуру виробництва. І насамкінець, теорема Коуза показує, що існування зовнішніх ефектів, ще не є підставою для державного втручання, адже, коли вони низькі, то такої необхідності не виникає, а за ситуації, коли вони високі, то можуть бути економічно не виправданими.

Р. Коуз у своїх працях здійснив науковий прорив, заклав основи неінституційного напряму дослідження соціально-економічної дійсності. Його наукова робота мала значний вплив на практику господарювання. Хоча економіст і не розробив конкретних напрямів щодо корекції державної політики та меж втручання держави в економіку, наукова спільнота, базуючись на його дослідженнях, розробила вагомі практичні пропозиції та рекомендації. У 1959 р. Р. Коуз запропонував Федеральній Комісії Зв'язку США (FCC) перевести систему розподілу радіочастот між новими станціями

на ринкові торги. Адже, на той час радіочастоти розподілялися комісією, але Р. Коуз пропонував їх продавати на аукціоні. Через тридцять років до думки вченого все ж дослухалися й на початку 1990-х років FCC почала надавати право орендувати радіочастоти приватним підприємцям через систему торгів.

Ще в середині минулого століття вчений-новатор висловив думку про доречність запровадження ринкового розподілу прав на забруднення навколишнього середовища через прозору систему торгів, що буде значно ефективнішим вирішенням складної екологічної ситуації, ніж державні заборони та обмеження. Його аргументація стала підґрунтям для запровадження Кіотського протоколу щодо атмосферних викидів.

Кияшко О.М. (к.е.н., ст. викладач кафедри обліку та оподаткування КНТЕУ) відзначила у своєму виступі, що введення у наукових обіг поняття трансакційних витрат стало одним з найвидатніших досягнень Р. Коуза. Виступаючи відмітила, що трансакційні витрати – це витрати на забезпечення й організацію так званих угод щодо управління факторами виробництва та готовим продуктом, які здійснюються як на ринку, так і всередині фірми. Причому трансакції на ринку Р. Коузом розуміються як класичні обмінні операції, а всередині фірми трансакціями є забезпечення «контрактів» між факторами виробництва, тобто це можна вважати витратами на організацію виробництва («внутрішні трансакції»). На сьогодні й у світі, й в Україні ведуться спроби обрахунку трансакційних витрат у бухгалтерському обліку. Трансакційні витрати як складові обліку включають: витрати на організаційно-правове забезпечення функціонування бізнесу; витрати на пошук і збір інформації, що потрібна для ведення бізнесу; витрати на укладення угод і контроль за виконанням їх умов; витрати на лобювання власних інтересів через професійні об'єднання та організації; витрати на пошук, навчання і перенавчання персоналу; витрати на встановлення та підтримку контактів з впливовими особами для бізнесу; витрати на соціально-екологічні вимоги. Загалом трансакційні витрати у бухгалтерському обліку обраховуються в адміністративних витратах.

Ганущак Т.В. (к.е.н., доцент кафедри економіки та фінансів підприємства КНТЕУ) у своєму виступі висвітлила роль теоретичної спадщини Р. Коуза в соціально-економічному розвитку України. Україна в рейтингу сприятливості умов для підприємницької діяльності за звітом 2016 р. зайняла 83 місце із 189 країн. Велике значення у цьому, на думку доповідача, відіграли саме трансак-

ційні витрати. В Україні, порівнюючи з розвиненими країнами світу, рівень трансакційних витрат серед малого підприємництва є дуже високим.

Супрун Н.А. (д.е.н., професор, гол. наук. співр. відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України») відмітила необхідність подолання корупції в Україні як основного чинника зростання трансакційних витрат і бар'єра економічного розвитку. Вона також підкреслила важливість розбудови сприятливого інституційного середовища для реформ в Україні та необхідність законодавчого закріплення цього процесу. Адже, на сьогодні саме проблема незадовільної специфікації прав власності та корупційні відносини, що виникають як її наслідок, є основними причинами гальмування розвитку України. Вчена наголосила на необхідності звернення до праць Р. Коуза як підґрунтя сучасних економічних реформ в Україні та важливості використання міждисциплінарного підходу у наукових дослідженнях. Актуальним аспектом теоретичної спадщини автора «Природи фірми» є практичне вирішення питання про негативні екстерналії шкідливих виробництв шляхом розподілу прав на забруднення навколишнього середовища через прозору систему торгів. На це сьогодні спрямована реалізація міжнародних кліматичних угод, які накладають на учасників зобов'язання з обмеження викидів вуглецю з урахуванням поглинаючої спроможності лісів кожної країни. Так званий «вуглецевий збір» і торгівля квотами на викиди – це практичне втілення ідей Р. Коуза про те, що зовнішні ефекти можуть бути інтерналізовані шляхом домовленостей між сторонами.

Поліванов В.Є. (к.е.н., доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ) у своєму виступі наголосив на важливості та значущості наукового доробку Р. Коуза у світлі реформ, що відбуваються в Україні. На думку виступаючого, дуже гострою в Україні залишається проблема приватизації та специфікації прав власності після її завершення. Глибинна методологічна основа концепції автора «Природи фірми» вказує на засадничі положення політичної економії, що розкривають внутрішні закономірності функціонування ринкової економіки та дій її суб'єктів.

Небрат В.В. (д.е.н., завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України») відзначила актуальність наукового доробку Р. Коуза, особливо звернувши увагу на ряд новаторських положень, аргументованих вченим. Це, по-перше, запровадження поняття «інституціональна струк-

тура виробництва» та визнання ролі інститутів як основи економічної системи. Такий підхід відкриває можливості порівняння економічних систем, характеристики економічної політики як способу зміни механізмів господарювання та інститутів, що впорядковують економічну взаємодію, у напрямі підвищення їхньої суспільної результативності. Вчений-нобеліант застерігав щодо ризиків імпорту інститутів капіталістичної системи в постсоціалістичні країни. Трактуючи ринок як певні інституціональні домовленості, він розумів небезпеку так званого «переходу до ринку» без тривалої, системної інституційної перебудови. На жаль, передбачення Р. Коуза підтвердилися і сьогодні проявилися негативні ефекти запозичення нових механізмів без унормування взаємодії шляхом специфікації та захисту прав власності; контрактації відносин; укорінення норм, які встановлюють рівні можливості доступу до ресурсів та відповідальність економічних суб'єктів.

По-друге, Р. Коуз поставив і успішно вирішив питання, яке є ключовим від часів виходу «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміта, – взаємозв'язок діяльності окремої фірми, підприємця, учасника ринку і функціонування економічної системи в цілому. Два аспекти розгляду цього питання – координація (узгодження дій багатьох гравців у межах однієї системи) і результати (співвідношення особистої вигоди і суспільних інтересів). І за Смітом, і за Коузом поєднання цих аспектів дослідження полягає у визначенні механізмів, які, координуючи діяльність окремих фірм, приводять до максимально позитивного суспільного результату (добробуту народів). Проте, на думку Коуза, економісти мають зацікавитися не тільки тим, що відбувається на ринку, а й внутрішніми процесами підприємницької діяльності (тим, що Маркс позначив трикрапкою між купівлею факторів виробництва і продажем продукції). Адже ефективність економіки в цілому залежить від того, як фірми ведуть свої справи.

По-третє, Р. Коуз вказав на важливу рису сучасної економічної теорії, яка на сьогодні ще більше оприявилася й стала однією з провідних тенденцій, – підвищення рівня абстрактності аналізу, вихід у філософсько-економічні сентенції, які багато говорять про загальні контексти економічної поведінки, але не розкривають її механіки на рівні економічної організації / фірми. Звертаючись до студентів і наукової молоді, В.В. Небрат наголосила на важливості емпіричного аналізу як основи теоретичних узагальнень та поставила за приклад Р. Коуза, який, за його власним твердженням, роз-

почав свої дослідження через внутрішню потребу зруйнувати наявні стереотипи мислення [3].

Вчений не схвалював надмірно абстрактну економічну теорію, що будує економічні моделі, відірвані від реальності, таку теорію він називав «blackboard economics» (економікою на шкільній дошці) і нещадно критикував. У своїй останній статті вже 101-літній Р. Коуз відзначав: «У ХХ ст., коли економіка стала професією, економісти змогли дозволити собі писати виключно один для одного» [5]. Вчений зауважив, що так було не завжди: «У ХVIII ст. працю Адама Сміта «Дослідження природи та причин багатства народів» читали бізнесмени у практичних цілях, вона викликала дебати серед законотворців щодо інструментів економічної політики». Нобелівський лауреат з сумом зазначав, що ступінь відірваності економічних досліджень від повсякденного функціонування фірм є надзвичайною.

Активну участь в обговоренні питань круглого столу взяли аспіранти кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ. Так, **Петренко Н.В.** виступила з ґрунтовним аналізом доробку Р. Коуза як засновника неінституційного напрямку економічної думки; **Журба О.М.** висвітлив сутність та значення трансакційних витрат в економіці; **Шкуропадська Д.Б.** охарактеризувала детермінанти поведінки фірми у ринковому середовищі за працею Р. Коуза «Природа фірми».

Підвів підсумки роботи круглого столу **Лагутін В.Д.** (д.е.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ), який відзначив видатну роль Р. Коуза у становленні сучасної економічної теорії. Адже він описав природу виникнення фірми, роль та значення у цьому процесі трансакційних витрат. Вчений дав визначення трансакційних і соціальних витрат, охарактеризував роль держави й ринку у їх формуванні, пов'язав проблему специфікації прав власності та рівня трансакційних витрат з ефективністю розподілу ресурсів в економіці. Р. Коуз закликав до «зменшення елегантного але безплідного теоретизування, <...> активізації досліджень, які збільшують наше розуміння того, як працює реальна економіка, <...> відкриття справжніх чинників, що позначаються на ефективності економічної системи» [4], наголосив на важливості взаємозв'язку економічної теорії та практики.

1. Coase R.H. The Nature of the Firm. *Economica*. Vol. 4. 1937. P. 386–405.

2. Coase R.H. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. Vol. 3. 1960. P. 1–44.
3. Коуз Р. Фирма, рынок и право. М.: Новое издательство, 2007. С. 36–57.
4. Coase, Ronald. The Institutional Structure of Production. *The American Economic Review*, vol. 82, n. 4, pp. 713–719, 1992. (Nobel Prize lecture).
5. Cause R. Saving Economics from the Economists. *Harvard Business Review*, December 2012. URL: <https://hbr.org/2012/12/saving-economics-from-the-ec>

References

1. Coase, R.H. (1937). The Nature of the Firm. *Economica*. Vol. 4, p. 386–405 [in English].
2. Coase, R.H. (1960). The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. Vol. 3, p. 1–44 [in English].
3. Kouz, R. (2007). Firm, market and law. М.: Novoe izdatel'stvo, p. 36–57 [in Russian].
4. Coase, Ronald. (1992). The Institutional Structure of Production. *The American Economic Review*, vol. 82, n. 4, p. 713–719 (Nobel Prize lecture) [in English].
5. Cause, R. (2012). Saving Economics from the Economists. *Harvard Business Review*, December 2012. URL: <https://hbr.org/2012/12/saving-economics-from-the-ec> [in English].

Одержано 27.11.2017 р.

УДК 338 : 334.72] : 339.7
JEL: N

М.І. Карлін

ПРИЧИНИ, ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОФШОРІВ У СВІТОВІЙ ФІНАНСОВІЙ СИСТЕМІ

У статті аналізуються причини існування офшорних юрисдикцій та їх роль у світовій фінансовій системі, а також проблеми, пов'язані з виведенням в офшори значних фінансових ресурсів з різних країн. Особлива увага приділяється аналізу заходів державного та міждержавного регулювання виведення коштів в офшори, насамперед із країн, що розвиваються, а також з України.

Ключові слова: офшор, типові офшори, нетипові офшори, офшорна юрисдикція, ухилення від податків, податкові пільги, регулювання офшорної діяльності, ОЕСР, ЄС, Україна.

Постановка наукової проблеми. Катастрофічна нестача внутрішніх та зовнішніх інвестицій, які б дозволили Україні подолати кризові явища в економіці та соціальній сфері, змушують владу та науковців звернути пильнішу увагу на процес виведення коштів з нашої країни в різні види офшорів, щорічна сума яких в останні роки сягнула десятки мільярдів доларів США. Це тим більше важливо, оскільки наша країна, за даними Світового банку, за 1990–2013 рр. увійшла у п'ятірку економік світу, що пережили найбільший інвестиційний спад. За результатами 1990–2014 рр. Україна очолила світовий рейтинг інвестиційного виснаження. Причому, за всі роки незалежності її валові накопичення жодного разу не наблизилися до рівня 1990 р. В 2015–2017 рр. вказану ситуацію не вдалося виправити, а зростання державного боргу України та військові дії на Сході України ще більше відлякують іноземних інвесторів (особливо приватних) від нашої країни. Тому українській владі за допомогою науковців конче потрібно розробити механізм призупинення відтоку коштів з нашої країни в офшори та повернення хоча б частини з них в економіку

України. Висвітленню деяких елементів вказаного механізму й присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню причин виведення коштів в офшори та наслідків цього процесу для окремих країн та світових фінансів присвячені роботи багатьох зарубіжних та українських вчених. Зокрема, вказані питання досліджувалися такими вченими та практиками, як В. Андрущенко, М. Барановська, О. Безгубенко, О. Бланшар, В. Геєць, Дж. Генрі, Д. Гетманцев, В. Гілмор, О. Годунов, Р. Дернберг, Ю. Іванов, В. Кашин, В. Князєв, Ю. Козак, С. Кораблін, А. Крисоватий, Й. Ланг, Н. Логвінова, Е. Лукас, Д. Любік, І. Майбууров, К. Матридж, Д. Нет, І. Педь, А. Перов, А. Погорлецький, В. Сутирін, В. Суторміна, Т. Терман, В. Томас, М. Уманців, М. Холдін, У. Хассі, К. Швабій, Г. Цукман та інші. Разом з тим, аналіз зарубіжної та української літератури показує, що поки не з'ясовані основні причини існування офшорів, а також їх класифікація. Проблемою, що вимагає негайного вирішення, є необхідність розробки загальноприйнятих для всіх країн заходів щодо обмеження (не кажучи вже про заборону) виведення коштів в офшори, проти чого насамперед виступають офшорні країни та офшорні юрисдикції, які можуть втратити внаслідок цього значні доходи. Тому на міжнародному рівні важливо розробити та запровадити систему фінансових заходів, які б допомогли цим країнам компенсувати їхні втрати в результаті обмеження офшорної діяльності чи її повної заборони. Останній проблемі в економічній літературі поки не приділяється належної уваги. Важливо також дослідити й відмивання «брудних» грошей через офшори за допомогою використання криптовалют, оскільки це питання тільки починає ставитися в науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. Термін «офшор» («офшорна зона»), як правило, означає країну (залежну юрисдикцію), законодавство якої дозволяє або взагалі не сплачувати податки, або сплачувати їх за зниженою ставкою. Найчастіше офшорами є країни, що розвиваються, які отримали незалежність у 60-ті роки ХХ ст. Влада такої країни бере певну плату за реєстрацію офшору і так поповнює місцевий національний бюджет. З одного боку, – офшори не впливають на внутрішню економіку цих країн, бо, як правило, не ведуть бізнес на їхній території (хоча є певні виключення), а, з іншого боку, – вони є постійним джерелом доходу, оскільки сплачують, як мінімум, встановлені реєстраційні мита та

деякі податки за зниженими ставками. У бюджетах багатьох країн, що розвиваються (і не тільки) ці джерела доходів навіть становлять основу економіки і є фундаментом національного добробуту. Крім того, працівниками офшорних структур є переважно громадяни цих країн, а в багатьох із них подібна умова є передумовою створення офшорних бізнесів. Значний розвиток офшорних центрів припав на роки розпаду соціалістичної системи та Радянського Союзу і на 90-і роки ХХ ст., коли отримали незалежність ряд країн Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії, частина з яких була перетворена в класичні офшори, щоб забезпечити собі необхідні доходи. Тому вони виступають проти анти-офшорного законодавства, використовуючи для цього механізми ООН. Для часткового вирішення вказаної проблеми було б доцільним застосувати механізм кліматичних доплат для багатьох невеликих держав та залежних юрисдикцій в Азії, Африці та Океанії, оскільки вони змушені запроваджувати у себе офшорне законодавство, щоб, крім всього іншого, вирішити свої соціально-економічні проблеми, пов'язані з потеплінням клімату. Насамперед це стосується збільшення фінансової кліматичної допомоги для багатьох офшорних юрисдикцій в Латино-Карибській Америці та Океанії, які все більше страждають від підйому рівня Світового океану. Для цього було б доцільним використати кошти Глобального екологічного фонду, Зеленого кліматичного фонду та подібних до них фондів, а також частину коштів з регіональних економічних організацій, створених в Африці, Азії, Океанії.

У той же час, із багатьох країн, насамперед з країн з ринками, що розвиваються, в останні десятиліття різко зріс відтік капіталу, що пояснюється спробою частини політиків та бізнесменів приховати свої незаконні доходи. За даними дослідження, яке провів професор Колумбійського університету Дж. Генрі, з країн, що розвиваються, зокрема й з Росії та Китаю, на кінець 2014 р. було виведено понад 12 трильйонів доларів США, з них 1,3 трильйони доларів США – з Росії. У середньому, за даними дослідника, відтік капіталів в офшори з країн, що розвиваються, починаючи з 2010 р. зростав на 8% щороку, а з Росії й Китаю – на 9%. Подібні дані, як вважають вітчизняні експерти, характерні й для України. Згідно рейтингу Global Financial Integrity, з 2004 р. по 2013 р. з України вивели в офшори майже 117 млрд дол. США, а за оцінками Tax Justice Network, ця величина складає 167 млрд дол. США. За даними К. Швабія, за останні п'ятнадцять років з

України щорічно виводилося в офшори від 8 до 11 млрд дол. США, що відбувалося під керівництвом різних урядів та політичних сил [1, с. 7]. Міжнародний консорціум журналістів-розслідувачів на початку травня 2016 р. опублікував базу даних з інформацією про понад 214 тисяч офшорних компаній в 21 офшорній юрисдикції з так званого «панамського архіву». Виявилося, що офшорами в цих юрисдикціях володіють й 161 громадянин України, на яких зареєстровано 195 фірм. У грудні 2017 р. з'явилися дані про те, що в новому міжнародному офшорному розслідуванні «Райські документи» фігурують 68 громадян України, які є власниками 57 офшорів. Зокрема, 27 з цих офшорів зареєстровані на Британських Віргінських Островах, 11 – на Бермудських Островах, 7 – на Мальті, 4 – на острові Мен, 3 – на Кайманових Островах, 3 – на Сейшельських Островах, 1 – у Великій Британії, 1 – на острові Джерсі.

Крім виведення капіталу з країн, які їх гостро потребують, негативними наслідками функціонування офшорів є й той факт, що через них відмиваються так звані «брудні» гроші, отримані від нелегальної торгівлі наркотиками, зброєю, людськими органами, від проституції тощо. В останні роки для цього активно почали використовувати різні види криптовалют, оскільки ряд країн почали розглядати їх як законний засіб обігу (насамперед, біткойн). Зростання популярності криптовалют у всьому світі викликано й тим, що Інтерпол і національні контролюючі органи провідних країн світу останнім часом суттєво посилили свої зусилля, направлені проти зосередження на офшорних рахунках значної суми коштів від незаконної фінансової діяльності та за рахунок зменшення бази оподаткування [2, с. 118].

Офшори активно використовуються й для фінансування (зокрема й за допомогою криптовалют) різних терористичних організацій та сепаратистів у різних країнах. Вкрай негативно впливають на економіку приймаючої країни й дії певних ТНК, які виводять з них за допомогою офшорів значні інвестиційні ресурси (насамперед країн, що розвиваються). Тому важливим є міжнародне регулювання діяльності офшорів та скорочення обсягів виведених до них коштів. Одним із елементів такого регулювання може стати використання проекту BEPS (план заходів з протидії розмиванню податкової бази та виведенню прибутку з під оподаткування), який передбачає наблизити національні практи-

ки оподаткування до єдиного світового стандарту, хоча в українській науці є як прихильники подібного проекту, так і противники.

Всі існуючі офшорні зони можна умовно розділити на три групи: класичний офшор, коли компанії звільняються від усіх податків і звітностей; зони з низьким оподаткуванням; інші офшори, в яких компанії отримують певні переваги в плані ведення бізнесу та оподаткування. В цілому, в світі нараховується більше 300 зон, які мають пільгове оподаткування. Зони, які надають можливість реєстрації нерезидентами компаній з пільговим оподаткуванням, можна класифікувати за різними ознаками. Так, компанія, що не сплачує податки в країні реєстрації, вважається офшорною компанією, а та компанія, що сплачує податки за пільговими ставками, називається напівофшорною. Відповідно, країни, що звільняють нерезидентів від сплати податків, називають типовими офшорами, а країни, що надають нерезидентам пільги з окремих податків та зборів, вважаються нетиповими офшорами.

Основними класичними центрами міжнародного офшорного бізнесу в світі є країни та залежні території Латино-Карибської Америки. Серед них насамперед виділяють Панаму, Багамські, Бермудські, Кайманові, Британські Віргінські острови та ряд інших країн і залежних територій. Зокрема, законодавство Панами відрізняється суворими заходами стосовно охорони таємниці банківських вкладів. Її розголошення карається позбавленням волі до 6 років, штрафами до 1 тисячі доларів США або тим та іншим разом. Крім випадків, передбачених Кримінальним кодексом цієї країни, навіть муніципальним чиновникам закритий доступ до інформації про вкладників банків. Заборонено видавати аналогічну інформацію урядовим службовцям та іноземним податковим відомствам [3, с. 27].

В Європі до класичних офшорів відносять насамперед Ліхтенштейн [3, с. 41]. Це пов'язано з тим, що таємниця банківських вкладів у Ліхтенштейні охороняється суворіше, ніж у Швейцарії. Закон про екстрадицію осіб, підозрюваних у здійсненні податкових злочинів, на країну не поширюється. Серед іноземців у Ліхтенштейні популярні фірми, що управляють власністю інших фірм, а також холдингові компанії, які володіють акціями інших фірм. Такі фірми не платять Ліхтенштейну ніяких податків, крім невеликого податку на статутний капітал. Вони також звільнені від аудиторського контролю. Серед найбагатших людей світу дуже популярні зареєстровані в Ліхтенштейні фонди, які зазви-

чай використовуються для управління їхніми капіталами й цінними паперами. Податок на благодійні фонди у Ліхтенштейні становить 0,1% від величини власного капіталу. Якщо власний капітал фонду перевищує 2 млн швейцарських франків, податкова ставка знижується до 0,075%. Ліхтенштейн має репутацію країни з високою економічною і політичною стабільністю. Однак деякі банки Ліхтенштейну не завжди дотримуються законів країни. У 2008 р. у центрі скандалу опинився один із найбільших ліхтенштейнських банків – банк LGT. У ньому приховували гроші від податкових органів своїх країн (здебільшого, через низку посередників) приблизно 1,5 тис. німців, французів, американців та ін. Після розкриття цієї афери на Ліхтенштейн почав чинитися великий міжнародний тиск, що змусило його піти на деякі поступки. Так, у березні 2009 р. Ліхтенштейн погодився на часткове послаблення банківської таємниці в країні (якщо інформацію про вклади іноземців будуть вимагати контролюючі органи відповідної країни при підозрі у вчиненні цими громадянами фінансових злочинів).

В Європі до нетипових офшорів (або – оншорів) насамперед відносять Ірландію, Нідерланди, Швейцарію, Люксембург та ряд інших країн. В цьому плані на особливу увагу заслуговує аналіз податкових та інших пільг для офшорних компаній в Ірландії, які дозволили за короткий термін перетворити цю країну з найбіднішої у найбільш розвинену країну Європи [4, с. 33–34]. Ірландію ми відносимо до нетипових офшорів, оскільки вона є членом ЄС і мусить дотримуватися його правил. Хоча в Ірландії немає закону про охорону банківської таємниці, але на практиці таку охорону передбачено в договорі між банком і клієнтом. У разі її порушення банк виплачує клієнтам значну компенсацію.

Ірландія є дуже привабливою країною для іноземних інвесторів, оскільки можливість заснування нерезидентських офшорних компаній поєднана з великою кількістю податкових пільг для компаній, які займаються реальною виробничою діяльністю або фінансовою діяльністю. Пільговий податок у 10% (менше заборонено ЄС) застосовують у певних галузях обробної промисловості, а також для компаній, які надають інженерні та комп'ютерні послуги. Оподаткуванню не підлягають доходи від патентів на винаходи та від продажу творів мистецтва, якщо вони створені в Ірландії. У країні діє спеціальний пільговий режим для іноземних фінансових та інвестиційних компаній. Офшорні компанії мають

право вести діяльність на території Ірландії, водночас вони зберігають пільги, які звільняють їх від податків на доходи, отримані за кордоном. За законами країни, ірландська компанія, яка веде діяльність за кордоном, може бути визнана нерезидентною і звільнена від податків, якщо її акціонери і директори є нерезидентами Ірландії.

Водночас в Ірландії існує можливість створення, поряд із нерезидентними компаніями з обмеженою відповідальністю, офшорних компаній з необмеженою відповідальністю. У компанії з обмеженою відповідальністю мають бути як мінімум два акціонери, причому акціонер одночасно може бути і секретарем компанії. Список власників компаній вносять до реєстру акціонерів.

Нідерланди також доцільно віднести до нетипових європейських фінансових офшорів [4, с. 35–36]. Особливістю податкової системи Нідерландів є наявність податкових переваг та пільг, які надаються в цій країні холдинговим, фінансовим та ліцензійним компаніям. Крім того, Нідерланди мають найширшу у світі мережу найзручніших угод про усунення подвійного оподаткування. Завдяки цим обставинам у Нідерландах розмістилося багато компаній холдингового типу. Ці компанії мають істотні пільги, їхні доходи, які надходять від дочірніх фірм у вигляді дивідендів, податком не обкладаються. При цьому необхідний мінімальний обсяг участі в їхньому капіталі має становити не менше 5%. До важливих пільг для холдингових компаній додається й незначний за величиною податок на вивіз дивідендів з Нідерландів, набагато менший, ніж в інших країнах.

Згідно з нідерландським законодавством, для створення холдингу можна використовувати два типи компаній з обмеженою відповідальністю: публічні (NV) та приватні (BV). В обох випадках компанії є юридичними особами, зареєстрованими двома або більше засновниками. При цьому, як правило, акціонер не відповідає за борги компанії. Одна із основних відмінностей NV від BV полягає в тому, що мінімальний акціонерний капітал для NV становить 45 тис. євро, а для BV ця сума є значно меншою. Проте NV може випускати різні види акцій, в той час як BV може емітувати тільки іменні зареєстровані акції. Крім того, на відміну від NV, у BV обмежується можливість передачі акцій. Вартість створення таких компаній складає 7–10 тис. євро, а щорічне обслуговування – 10 тис. євро.

Швейцарію також зараховують до нетипових європейських фінансових офшорів [4, с. 37–38]. Третина коштів на офшорних рахунках у світі зберігається в банках Швейцарії. Фінансовий сектор у Швейцарії відіграє дуже важливу роль, але її не можна переоцінювати. Його частка від ВВП становить лише 11%. Хоча є кантони, де банківський сектор дає до 50% ВВП (Цюрих, Женева). Податкові переваги для підприємців в країні полягають у тому, що у деяких кантонах Швейцарії існує можливість зареєструвати компанію, оподатковувану лише федеральним податком, який набагато нижчий, ніж муніципальний та кантональний. Податкова конкуренція між кантонами у Швейцарії має такі наслідки: платники податків переміщуються країною, обираючи регіон із найнижчими податками; країна є також привабливою для інвесторів із держав, де податки вищі, ніж у Швейцарії (насамперед з Німеччини).

Найвигіднішими за оподаткуванням у Швейцарії є холдингові та доміцарні компанії. Холдинговою компанією вважають підприємство, діяльність якого полягає винятково чи переважно в участі у прибутку інших компаній і не менше 75% доходів якого становлять надходження під участі в прибутку інших юридичних осіб. У більшості кантонів холдингові компанії мають такі привілеї: пільги із загальнообов'язкових податків; зниження базового розміру капіталу, який підлягає оподаткуванню; зменшення пропорційного податку з капіталу, можливе навіть повне звільнення від федерального податку на прибуток. Майже всі кантони звільняють холдингові компанії від кантональних і муніципальних податків на прибуток.

Доміцарною компанією є швейцарське підприємство, кероване з-за кордону, яке не має власного офісу і службовців у Швейцарії, не займається конкретно комерційною діяльністю на її території. Однак доміцарним компаніям дозволено мати у Швейцарії поштову адресу (поштову скриньку), тому за юридичним статусом вони майже не відрізняються від офшорних нерезидентських компаній. Вони, як і холдинги, не сплачують кантональних податків на прибуток, а кантональний податок з капіталу сплачують за зниженою ставкою. Змішана доміцарна компанія (крім основного призначення, здійснює певну підприємницьку діяльність) користується правом мати офіс і власний персонал у Швейцарії, але її права на ведення комерційної діяльності у цій країні обмежені. Прибуток за угодами таких компаній зі швейцар-

ськими партнерами оподатковують за загальними правилами, а прибуток від зовнішньоекономічних операцій обкладають податками частково або не обкладають взагалі.

У ЄС вважають, що іноземні холдинги у швейцарських кантонах Цуг і Швіц майже не сплачують податків. Відповідно, податкові пільги приваблюють у Швейцарію багато підприємств із країн Євросоюзу, що викликає невдоволення їхніх урядів. Тому Швейцарія змушена буде пристосуватися до вимог і правил ЄС, інакше вільний доступ на європейський ринок для швейцарських підприємств буде обмежено. Можливо, Швейцарія анулює переваги для іноземних холдингів і як компенсацію знизить податки для всіх підприємств. Федеральна Рада Швейцарії прийняла поправку до Закону «Про банки», яка вступила в дію з 01.03.2012 р. Згідно неї великі банки будуть змушені залучити додатковий капітал, підвищити свою ліквідність та диверсифікувати свої ризики до 2018 р. Поправки до вказаного закону також стосуються й закону «Про гербовий збір». З метою розвитку швейцарського ринку капіталу було прийнято рішення відмінити податок на цінні папери, на боргові цінні папери та звільнити від сплати цього податку процес конвертації облігацій в акції.

У Люксембурзі можна зареєструвати три типи компаній: класичну холдингову компанію, звичайну люксембурзьку компанію, торгово-промисловою компанію. Найчастіше для оптимізації податкових витрат використовують перші два види компаній. Створити в Люксембургу офшорну фірму також не складає великих труднощів [3, с. 42]. Якщо компанія отримала статус кваліфікованої холдингової компанії, вона звільняється від сплати прибуткового податку. Дозволені номінальні акціонери, а мінімальна кількість акціонерів компанії – один. Збори акціонерів проводяться раз на рік на території країни. Звіт про доходи надається раз на квартал. Директорами можуть бути як резиденти, так і нерезиденти. Податкові пільги дозволили залучити до Люксембургу багато іноземних компаній у вигляді інвестиційних фондів, страхових компаній, а в останні роки й судноплавні компанії. На території Люксембургу також успішно працюють понад 180 іноземних банків, але отримати ліцензію на роботу в країні може тільки відомий у світі банк. Банківська таємниця дотримується неухильно, вся інформація про рахунки та про аудиторські перевірки не може бути використана проти клієнтів. Але для того, щоб уникнути «відмивання» грошей у банках Люксембургу, у них посилена

процедура ідентифікації власника рахунку. Разом з тим, факти підозрілої поведінки клієнтів нікуди не розголошуються. Люксембург як нетиповий офшор є привабливою юрисдикцією також для заснування міжнародних спільних фондів (у тому числі інвестиційних) та холдингів.

Як бачимо з наведених прикладів, методи і технології офшорного бізнесу стають дедалі різноманітнішими, що загрожує ефективному функціонуванню світової фінансової системи, оскільки це дозволяє бізнесу уникати податків на суми в сотні мільярдів доларів США щорічно. Крім того, це підриває основи ринкової економіки, через те, що офшорні фірми мають суттєві переваги у конкурентній боротьбі на світових ринках. У подібних схемах тепер задіяні не тільки підприємства корпоративного типу, а й інші організаційно-правові форми бізнесу. Так, у багатьох офшорних юрисдикціях для створення структур офшорного типу було адаптовано форму підприємницького партнерства. В офшорному бізнесі дедалі частіше трапляються компанії з обмеженою відповідальністю, компанії, обмежені за гарантією, а також деякі комбіновані форми. При цьому у схемах нині використовуються компанії, зареєстровані не тільки в традиційно офшорних країнах, а й у Канаді, на Кіпрі й навіть Швейцарії – країнах, де можлива реєстрація резидентних і нерезидентних компаній із офшорними характеристиками. Правда, після фінансової кризи початку 2013 р. Кіпр став менш привабливим офшором (насамперед для політиків та бізнесменів з країн СНД), але й до сьогодні значна частина іноземних інвестицій надходить в Україну з цієї країни. Видно в цьому полягає відповідь на питання, чому українська влада не визнає Кіпр класичним офшором, хоча ряд країн це зробили (США, Білорусь тощо).

До причин використання офшорних юрисдикцій багато вчених і практиків відносять наступні: відсутність оподаткування, фінансову секретність, відсутність (обмеженість) валютного контролю, легкість доступу до зарубіжної банківської системи. Зокрема, багато офшорних юрисдикцій стягують деякі податки, проте всі вони не стягують податок на прибуток взагалі, або стягують його тільки з певних категорій доходу, або стягують податок нижчий, ніж у тій країні, де платники є податковими резидентами. Відсутність податку на прибуток, як правило, є частиною політики залучення іноземного капіталу. Певний рівень секретності також є характерним для офшорних юрисдикцій, як і для окремих країн.

Особливістю офшорних юрисдикцій є наявність надмірно жорстких правил захисту банківської і комерційної таємниці. Вони відмовляють у порушенні своїх бар'єрів секретності навіть тоді, коли є серйозне порушення законів іншої країни.

Офшорні юрисдикції мають, як правило, систему подвійного валютного контролю. В її основу покладена відмінність між резидентами і нерезидентами, а також між національною та іноземною валютами. Загальне правило: резиденти піддаються валютному контролю, а нерезиденти валютному контролю не піддаються. Проте нерезиденти піддаються звичайному контролю відносно місцевої валюти. З компанією, створеною в офшорній юрисдикції, що належить нерезидентам і здійснює свою діяльність поза юрисдикцією, поводяться як з нерезидентом в аспекті валютного контролю. Відповідно іноземна особа може сформувати компанію в країні податкового притулку для здійснення бізнесу в інших юрисдикціях.

Використання офшорних юридичних осіб дає можливість розміщувати капітал у твердій валюті в надійних банках стабільної країни. Великі секретарські компанії з визнаною міжнародною репутацією мають усталені зв'язки і можливість відкривати для своїх клієнтів рахунки у престижних зарубіжних банках. Офшорній фірмі може бути відкритий валютний банківський рахунок у зарубіжному банку. Такий рахунок може використовуватися для безготівкових розрахунків, здійснення інших операцій (перекази, акредитиви, банківські гарантії) або для акумуляції неформальних фондів коштів як «скарбничка» грошей.

Існує цілий ряд специфічних причин, які призводять до відпливу капіталу з України в офшори. Найважливіші з них мають економічний характер. Це нестабільне і навіть обтяжливе податкове законодавство, примусовий продаж валютних надходжень при існуванні реальної загрози девальвації гривні, можливість досудового списання коштів з рахунків підприємств тощо. Інша, не менш важлива причина, пов'язана з політико-правовою нестабільністю, недовірою підприємців і громадян до судової системи та апеляційних процедур, військовими діями на Сході України. До них можна віднести й запровадження Національним банком України так званого валютного таргетування, при якому НБУ буде орієнтуватися не на валютний курс, а на певний рівень інфляції (на рівні 5%). Подібна політика призвела до різкого обезцінення

гривні та відходу частини бізнесу в «тінь», а також до значного виводу українським бізнесом своїх коштів в офшори.

Національний банк України повинен активніше впливати й на транснаціоналізацію банківської системи нашої країни, оскільки це, крім усього іншого, сприяє виведенню коштів в офшори. Тому багато дослідників обґрунтовано вказують на подібні негативні наслідки транснаціоналізації банківської системи України. Треба мати на увазі й той факт, що посилення транснаціональних банків у країні корелює з імовірністю її офшоризації. Так, Люксембург за сумою чистих активів входить у трійку світових лідерів – офшорних банківських центрів. У той же час, слід зазначити, що станом на 31 серпня 2014 р. у Люксембурзі серед зареєстрованих 150 комерційних банків лише 5 були люксембурзького походження [5].

Методи, які використовуються для виведення капіталів за кордон, можна умовно розділити на дві групи. До першої групи відносяться так звані прямі методи, коли капітал вивозиться у явному вигляді. Це: неповернення валютної виручки від експорту товару, не ввезення імпортного товару після здійснення попередньої оплати, втрата капіталу у зв'язку з удаваним неефективним використанням майнових цінностей за межами країни та ін. Друга група включає непрямі методи впливу капіталу, які більш складні, а тому й більш небезпечні, оскільки при застосуванні їх досягається не лише ефект переміщення капіталу, а й виведення його з-під оподаткування. У цьому випадку реально здобути в Україні кошти легально працюють після оподаткування на бюджети інших країн. Але найчастіше застосовується механізм передачі доходу в країні з більш низьким рівнем оподаткування шляхом виставлення рахунків за фіктивні операції, роялті, використання трансфертного ціноутворення і тому подібне.

Досить часто в Україні використовуються наступні офшорні схеми [6, с. 78–79]. *Перша.* За схемою «компанія – посередник» при експорті товарів офшорна компанія виступає проміжною ланкою між українською компанією та її іноземним партнером. За такою схемою в угодах застосовується принцип заниження чи завищення ціни на товар. При експорті передусім практикується заниження цін. *Друга.* За схемою «компанія – посередник» при імпорті офшорна компанія також є проміжною ланкою між українською компанією та її іноземним партнером. Сутність цієї схеми полягає в наступному: 1) офшорна компанія купує в іноземного

партнера товар за ринковою ціною; 2) потім вона перепродає українській компанії товари за заниженою ціною; 3) різниця залишається в офшорній компанії; 4) в результаті українська компанія платить меншу суму податків з імпорту товарів. *Третя.* Для того, щоб не працювати через офшорну компанію, використовують «агентську схему». При такій схемі крім офшорної компанії використовується й оншорна компанія. Причому остання компанія повинна бути з юрисдикцій, які не попали в «чорний список» офшорних зон Кабінету Міністрів України (зокрема Кіпр, Люксембург, Нідерланди тощо). Крім того, бажана наявність договору про уникнення подвійного оподаткування, підписаного між країною агента та Україною (досить часто такою країною виступає Кіпр). Також важливо, щоб законодавство країни агента дозволяло підписання договорів з офшорними компаніями без завдання шкоди податковому статусу агентській компанії.

В цьому плані показовими є схеми, використані членами родини Янковських (про що написали ряд зарубіжних ЗМІ), які тільки в 2005–2010 рр. вивели з України в офшори через контрольовані ними підприємства («Стирол», «Стиролбіофарм» та інші) більше 342,6 млн дол. США [4, с. 16–17]. Глава сім'ї, Микола Янковський, в 1988 р. був призначений генеральним директором Горлівського підприємства «Стирол» у Донецькій області, яке було великим виробником добрив та хімічної продукції в Україні. Щоб мінімізувати податки, реалізація продукції «Стиролу» (карбаміду та аміаку) за заниженими цінами здійснювалася через угорську компанію Interprofit 2000 KFT, яка, своєю чергою, продавала її британському офшору Friston LLP. Останній перепродавав цю продукцію за світовими цінами покупцям з усього світу, залишаючи в себе прибутки. Кінцевими бенефіціарами Friston LLP були Микола й Ігор (батько й син) Янковські, які й привласнювали ці прибутки. Усього ж через Interprofit 2000 KFT Янковські провели понад півмільярда доларів США коштів «Стиролу». В результаті дії вказаних схем і відмивання грошей в Угорщині, Монако та США реальні обсяги збагачення родини Янковських, як вказують зарубіжні ЗМІ, набагато більші за названі 342,6 млн дол. США, оскільки поки вдалося виявити інформацію про діяльність тільки кількох компаній Янковських.

Значні зусилля у боротьбі з ухиленням від оподаткування через офшори прикладають США, Німеччина, Франція та інші великі країни, а також такі міжнародні організації, як ЄС, ОЕСР,

ООН, ФАТФ та інші. Зокрема, ФАТФ щорічно публікує перелік країн, які не займаються боротьбою з «відмиванням брудних грошей» та підпадають під фінансові санкції членів цієї організації (в неї входять провідні країни світу та міжнародні організації). Кілька разів до «чорного» списку ФАТФ потрапляла й Україна, але вона виконала всі вимоги даної організації і була виключена з цього списку. На думку експертів ФАТФ, недостатні зусилля у боротьбі з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму докладають такі країни: Ангола, Болівія, Ефіопія, Кенія, М'янма, Непал, Нігерія, Шрі-Ланка, Сирія, Тринідад і Тобаго, Туреччина. Активну противагу зусиллям світової спільноти здійснює Іран, який виділено в особливу групу.

У 2014 р. в «чорному» списку ФАТФ було шість країн: Ірак, КНДР, Алжир, Еквадор, Індонезія, М'янма. ЄС затвердив директиву про запровадження ПДВ щодо торгівлі через Інтернет, яка в значній мірі здійснюється за допомогою офшорів. Велика Британія повідомила про плани введення спеціального податку на прибуток, який виводиться на низько податковій юрисдикції. В Росії вступив у дію закон про деофшоризацію.

У список ОЕСР традиційно входять юрисдикції, які не прийняли вимоги, що передбачають розкриття за запитом інформації з будь-яких податкових питань незалежно від національного законодавства про захист приватної інформації і збереження банківської таємниці. До групи країн, які недостатньо запровадили стандарти ОЕСР, донедавна відносили такі офшори: Ангілья, Андорра, Антигуа і Барбуда, Аруба, Багами, Бахрейн, Беліз, Бермуди, Британські Віргінські острови, Вануату, Гібралтар, Гренада, Домініка, Теркс і Кайкос, Кайманові острови, Острови Кука, Ліберія, Ліхтенштейн, Монако, Монтсеррат, Маршаллові острови, Науру, колишні Нідерландські Антильські острови, Ніуе, Панама, Самоа, Сан-Марино, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія. До юрисдикцій, що не прийняли стандарти ОЕСР, відносять: Коста-Ріку, Лабуан (Малайзія), Уругвай, Філіппіни. Відповідно, ці країни будуть підпадати під санкції ОЕСР. І це дає певні результати. Так, у 2014 р. уряд Британських Віргінських Островів затвердив закон, який зобов'язує всі офшорні компанії надавати контролюючим органам цієї юрисдикції фінансову інформацію та документи. Цю інформацію зможуть отримувати і українські податкові органи.

На наш погляд, сьогодні доцільно говорити й про існування так званих «чорних» офшорів, до яких доцільно віднести країни та їх окремі регіони з низьким та помірним оподаткуванням, але в яких відсутня чи є дуже слабкою централізована влада (яка ж до того є надто корумпованою): республіки Північного Кавказу в Росії та Косове в Європі; Афганістан та Пакистан в Азії; Сомалі, Нігерія та Лівія в Африці; Папуа Нова Гвінея в Океанії тощо. Тому фінансові системи цих країн активно використовуються світовою мафією та корумпованими політиками для відмивання «брудних» грошей.

На початку грудня 2017 р. ЄС затвердив «чорний» список офшорів з 17 країн та залежних територій, в який входять наступні юрисдикції: Американське Самоа, Бахрейн, Барбадос, Гренада, Південна Корея, Макао, Маршаллові Острови, Монголія, Намібія, Палау, Панама, Сент-Люсія, Самоа, Тринідад та Тобаго, Туніс, ОАЕ.

Під тиском розвинутих країн Україна погодилася прийняти план BEPS, хоча ряд експертів вважають його досить важким для середнього бізнесу в Україні, як і для нашої країни в цілому. Виграють від нього, на їх думку, насамперед транснаціональні компанії та США як держава [7, с. 10]. Треба враховувати й той факт, що більша частина зарубіжних ТНК в Україні зосереджена в галузі торгівлі та ремонту, в переробній промисловості, в операціях з нерухомістю та будівництві, і вони поки не прагнуть вкладати кошти у високотехнологічні галузі [8, с. 8]. В цілому, іноземні інвестори стараються вкладати кошти переважно у наступні промислові підприємства України: зі шкідливими умовами виробництва, з високою інтенсивністю праці, з трьохзмінним графіком роботи тощо, тобто в ті підприємства, на які важко знайти робочу силу в розвинутих країнах.

Поступово міжнародні організації та провідні країни світу змушують посилювати боротьбу з офшорними структурами не тільки країни, що розвиваються, а й розвинуті країни. Зокрема, в 2009 р. Швейцарію було віднесено до країн, які недостатньо співпрацюють з FATF щодо боротьби з відмиванням «брудних» грошей. У наступні роки Швейцарія прийняла ряд заходів, щоб вийти з цієї ситуації. Зокрема, у 2009 р. банк UBS погодився виплатити 780 млн дол. США штрафних санкцій ряду країн за те, що допомагав ухилятися від сплати податків та розкрив інформацію про 4400 рахунків. Крім того, Велика Британія та Німеччи-

на запропонували Швейцарії угоду, згідно з якою власники офшорних рахунків у цій країні повинні одноразово виплатити компенсацію за несплату податків у Німеччині та Великій Британії. Швейцарія повинна зібрати ці кошти та передати їх до відповідних країн, не розголошуючи при цьому прізвища власників.

В січні 2013 р. єврокомісар з податків пред'явив Швейцарії ультиматум: або вона скасовує надмірні кантональні податкові пільги для іноземних компаній, або Єврокомісія наполягатиме на включенні її до «чорного» списку. Створити такий список Єврокомісія обіцяла в грудні 2012 р. З юрисдикціями, які потрапили до нього, країни ЄС можуть припинити дію угод про уникнення подвійного оподаткування. Євросоюз також виступає за те, щоб Швейцарія привела у відповідність з європейською практикою свою систему обміну даними про банківських клієнтів. Разом з тим, якщо у Швейцарії буде скасована банківська таємниця, частка банківського сектору у створенні ВВП країни зменшиться вдвічі (до 6%). Філіали більш як 140 іноземних банків також припинять своє існування, оскільки працюючи у Швейцарії, вони також дотримуються банківської таємниці. Під тиском США та ЄС Швейцарія все ж таки почала вносити певні корективи до свого законодавства про банківську таємницю, хоча і не в тій мірі, як цього вимагають США та Євросоюз.

Європейська Комісія на початку 2015 р. почала розслідування проти групи транснаціональних компаній (ТНК) за ухилення від сплати податків. Попереднє вивчення фактів розпочато за поданням податкових органів Бельгії про зловживання цими корпораціями з метою ухилення від сплати податків. Як вважають експерти, бельгійська система надлишкових прибутків надає значні податкові пільги ТНК, що веде до спотворення конкуренції. Європейська Комісія також проводить розслідування в Amazon (Люксембург надав значні податкові пільги цій компанії), а також в інших ТНК: Apple, Starbucks, Fiat. Підставою для цього також стали великі податкові пільги, надані вказаним компаніям Ірландією, Нідерландами та Люксембургом.

Наступний етап боротьби з офшорами в світі – заборона на продаж анонімного майна, зареєстрованого в офшорах, що суттєво обмежить виведення коштів в податкові гавані, зокрема, й з України. Особливу увагу до подібних операцій зараз приділяють фінансові служби Великої Британії, оскільки після розпаду колишнього СРСР багато політиків та бізнесменів з пострадян-

ських країн (особливо з Росії) придбали майно у цій країні, використовуючи офшорні кошти.

Кардинальним напрямом вирішення проблеми офшорів могла б стати їх повна заборона, на чому в своєму листі до світових лідерів наголосили в 2016 р. більше 300 економістів зі світовим ім'ям, зокрема лауреат Нобелівської премії з економіки Е. Дітон, колишній головний економіст МВФ О. Бланшар та інші відомі економісти. В їхньому листі наголошується на тому, що офшори тільки збільшують рівень корупції в світі та допомагають міжнародним корпораціям отримувати фінансові вигоди за рахунок інших. Разом з тим, цей заклик, на наш погляд, навряд чи буде реалізовано, оскільки тільки в США існує кілька потужних офшорних зон (штат Делавер насамперед), фінанси Лондонського Сіті значною мірою сфокусовані в Нормандських та латинокарибських офшорах, фінанси нідерландських холдингів тісно пов'язані з карибськими офшорами тощо. Тобто, приклад боротьби з офшорами в себе вдома повинні показати насамперед розвинуті країни, а потім вимагати подібного від інших країн. Для боротьби з офшорами треба активізувати громадянське суспільство, яке сформоване у країнах, в яких функціонує суспільство відкритого доступу. Водночас треба враховувати той факт, що в таких суспільствах живуть приблизно 25 країн та 15% світового населення, тоді як 175 країн та 85% населення світу живуть у так званих «природних державах». Останні використовують політичну систему для регулювання економічної конкуренції та створення економічних рент; ці ренти впорядковують суспільні відносини, контролюють насильство та налагоджують соціальну співпрацю [9, с. 15].

Наша країна, яка відноситься до «природних держав», поступово посилює антиофшорне регулювання під тиском міжнародних організацій, але його ефективність поки недостатня, оскільки це може призвести до зменшення економічної ренти, яку привласнює політична еліта. Одним із показників цього є те, що офіційно в Україні сьогодні визнано 36 офшорних зон, хоча в світі їх нараховується більше 70 (зокрема Білорусь відносить до таких зон більше 70 країн та залежних юрисдикцій). При цьому значна частина фінансових потоків українського капіталу так чи інакше проходить через Республіку Кіпр, що до цього переліку не входить, хоча ряд країн (зокрема, США) вважають Кіпр офшором.

У той же час, в Україні дещо вже зроблено для реального обмеження офшорної діяльності. Зокрема, при покупці товарів у компаній, які знаходяться в офшорних юрисдикціях, до валових витрат відноситься тільки 85% вартості куплених товарів чи послуг, що збільшує суму податку на прибуток. Також всі операції з резидентами офшорних юрисдикцій стають об'єктом підвищеної уваги з сторони уряду, а перелік офшорних юрисдикцій був затверджений Кабінетом Міністрів України Розпорядженням «Про перелік офшорних зон» від 23.02.2012 р. № 143-р. (зі змінами в наступні роки).

Позитивом є й те, що Кабінет Міністрів України в травні 2015 р. відніс 76 країн та залежних юрисдикцій до переліку країн, операції з резидентами яких контролюються, оскільки у них значно менший податок на прибуток підприємств, ніж в Україні. Проте добитися радикальної зміни ситуації в цій сфері за допомогою вказаних обмежень буде досить складно. Практика показала, що сьогодні економічною та політичною елітою України починають активно використовуватися ряд маловідомих офшорних зон, що не потрапили в список Національного банку України. Зокрема, таким чином лише державні підприємства і лише в 2014 р. вивели з країни 110 млрд гривень. Тому заслуговує на увагу пропозиція відомих українських юристів щодо запровадження в Україні (поряд зі Службою фінансових розслідувань) фіскальних судів, які б дозволили покращити комунікації між владою та платниками податків, які поки знаходяться на неналежному рівні [10]. Це б дозволило суттєво зменшити відтік капіталу з нашої країни до офшорів, тим більше, що подібні суди функціонують в Німеччині, Канаді, США, ПАР, Австрії, Італії та ряді інших країн.

Водночас, на думку українських та зарубіжних експертів, банківська система України поки неналежним чином виконує нормативні вимоги щодо боротьби з незаконним виведенням коштів українських вкладників в офшори. Так, на початку 2016 р. на Всесвітньому Давоському форумі банки України були визнані найгіршими у світі, а їх надійність була оцінена найнижчим показником: 140 з 140. Разом з тим, за оцінкою МВФ, роботу В. Гонтаревої (голови НБУ на той час) щодо очищення банківської системи України від сумнівних банків було оцінено досить високо.

Важливим напрямом боротьби з виведенням капіталу в офшори в Україні повинно стати запровадження системи електро-

ного врядування за прикладом Естонії [11, с. 258–259]. Так, з серпня 2000 р. естонський уряд працює в «безпаперовому режимі», що суттєво полегшило контроль держави за фінансовими потоками в Естонії. Крім того, ця країна запровадила податок на виведений капітал (замість податку на прибуток підприємств), що дозволило вивести з «тіні» значну частину прибутків бізнесу. Разом з тим, введення подібного податку в нашій країні поки не підтримується як багатьма урядовцями та Народними депутатами України, так і частиною вчених, оскільки в умовах повальної корупції в державі це може призвести до суттєвого зменшення доходів бюджету нашої країни. Подібну позицію займає й МВФ, від кредитів якого ми дуже залежні.

Висновки. Основними причинами функціонування офшорів є зацікавленість у них фінансових та політичних еліт країн загалом та української зокрема, що дозволяє їм привласнювати значну частину валового національного продукту світу. Тому ефективно боротися з офшорами можна тільки за рахунок розширення впливу громадянського суспільства на цей процес. В той же час таке суспільство поки сформовано тільки у невеликій кількості країн, а Україна знаходиться лише на початкових етапах його формування.

Найчастіше офшорами стають країни, що розвиваються, або залежні від великих країн острівні юрисдикції, більшість із яких не мають належних фінансових ресурсів для свого розвитку. Все це змушує політичну еліту останніх виступати проти обмеження використання офшорів у світовій фінансовій системі, для чого вони користуються відповідними механізмами ООН. Тому на міжнародному рівні важливо розробити та запровадити систему фінансових заходів, які б допомогли цим країнам компенсувати їхні втрати в результаті обмеження офшорної діяльності чи її повної заборони.

З кожним роком механізми офшорного бізнесу стають дедалі різноманітнішими, що загрожує ефективному функціонуванню світової фінансової системи. У схемах тепер задіяні не тільки підприємства корпоративного типу, а й інші організаційно-правові форми бізнесу. В офшорному бізнесі дедалі частіше трапляються компанії з обмеженою відповідальністю, компанії, обмежені за гарантією, а також їх комбіновані форми.

Значні зусилля у боротьбі з ухиленням від оподаткування та відмиванням «брудних» грошей через офшори докладають

США, Німеччина, Франція та інші великі країни, а також такі міжнародні організації: ЄС, ОЕСР, ООН, ФАТФ та інші. Але поки їхні заходи не дають належного результату, оскільки сума коштів, які проходять через офшори, з кожним роком тільки збільшується. Головною причиною цього є все більше ухилення від оподаткування своїх доходів представниками заможних верств країн світу та приховування своїх незаконних доходів в офшорах світовою політичною елітою.

Існує цілий ряд причин, які призводять до відпливу капіталу в офшори й з України. Це – нестабільне і обтяжливе податкове законодавство, примусовий продаж валютних надходжень за умов реальної загрози девальвації гривні, можливість досудового списання коштів з рахунків підприємств, політико-правова нестабільність, недовіра підприємців та громадян до судової системи і апеляційних процедур, військові дії на Сході України.

Під тиском міжнародних організацій наша країна поступово посилює антиофшорне регулювання. Всі операції з резидентами офшорних юрисдикцій стають об'єктом підвищеної уваги з боку українського уряду. В той же час, проблемою є визначення об'єктивної кількості офшорів з боку Кабінету Міністрів України, оскільки до їх числа поки не потрапляють окремі держави, які використовуються для виведення з нашої країни значних сум капіталу. Вихід вбачаємо, крім використання економічних та юридичних санкцій, у створенні в нашій країні повноцінних умов для розвитку громадянського суспільства.

1. Швабій К. Ховайте ваші грошки по банках і кутках. *Дзеркало тижня*, 2017. 4 жовтня. С. 1, 7.
2. Сохнич А. Використання криптовалют для формування сучасного земельного кадастру. *Економічний часопис СНУ імені Лесі Українки*, 2017. № 1. С. 117–123.
3. Карлін М.І., Борисюк О.В. Фінансові офшори. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 240 с.
4. Карлін М.І., Івашко О.А. Інвестиційні офшори. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 292 с.
5. Гетманцев Д. Анти – BEPS – реформа. *Дзеркало тижня*. 2016. 24 червня. С. 1, 10.
6. Number of danks per country of origin. Commission de Surveillance du Secteur Financier (CSSF) Luxembourg [El. resource]. URL: <http://www.cssf.lu>

7. Вишинська Т.А. Використання офшорних юрисдикцій як засіб мінімізації податків у сфері зовнішньої торгівлі. *Економіка та держава*. 2012. № 11. С. 76–78.
8. Немировська О.В. Формування ефективного механізму взаємодії національної економіки з транснаціональними корпораціями: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. К.: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2016. 20 с.
9. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. К.: Наш формат, 2017. 352 с.
10. Нечитайло О., Гетманцев Д. Аргументи «За». Фіскальні (податкові) суди в судовій системі України. *Дзеркало тижня*. 2017. 16 вересня. С. 1, 10.
11. Карлін М.І., Балак О.І. Фінансові системи країн Центрально-Східної Європи. Луцьк: Надстир'я, 2012. 500 с.

References

1. Shvabii, K. (2017). Hide your money in jars and lurking places. *Mirror of the week*. 4 zhovtnja, p. 1, 7 [in Ukrainian].
2. Sohnych, A. (2017). The use of cryptographic for the formation of a modern land cadastre. *Economic magazine of Lesya Ukrainka SNU*, 1, p. 117–123 [in Ukrainian].
3. Karlin, M.I., Borysjuk, O.V. (2016). Financial off shores. Luc'k: Vezha-Druk [in Ukrainian].
4. Karlin, M.I., Ivashko, O.A. (2017). Investment off shores. Luc'k: Vezha-Druk [in Ukrainian].
5. Getmancev, D. (2016). An anti-BEPS reform. *Mirror of the week*. 24 chervnja, p. 1, 10 [in Ukrainian].
6. Number of danks per country of origin. *Commission de Surveillance du Secteur Financier (CSSF) Luxembourg [El. resource]*. URL: <http://www.cssf.lu> [in English].
7. Vyshynska, T.A. (2012). The use of off shore jurisdictions as a means to minimize taxes in the area of foreign trade. *Economy and the state*, 11, p. 76–78 [in Ukrainian].
8. Nemyrovskya, O.V. (2016). Creating an efficient mechanism of interaction between the national economy and transnational corporations: summary for a PhD in Economics thesis: spec. 08.00.03 – ekonomika ta upravlinnja nacional'nym gospodarstvom. K.: VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK» [in Ukrainian].

9. Nort, D., Wallis, Dzh., Weingast, B. (2017). Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. K.: Nash format [in Ukrainian].
10. Nechytajlo, O., Getmancev, D. (2017). Arguments "For". Fiscal (tax) courts in the judicial system of Ukraine. *Mirror of the week*, 16 veresnja, p. 1, 10 [in Ukrainian].
11. Karlin, M.I., Balak, O.I. (2012). Financial systems of Central East European countries. Luc'k: Nadstyr'ja [in Ukrainian].

Одержано 18.09.2017 р.

УДК 330.341.1–0,43.86 : 658.114] : 339.9
JEL: F60, F63, H32, L26
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8801-3329>

Л.В. Єлісєєва

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ФОРМ ПІДПРИЄМНИЦТВА У МІЖНАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті розглядаються особливості функціонування сучасних інноваційних підприємств у глобальній економіці. Проаналізовано інноваційні компанії відповідно до рейтингів Forbes, The Boston Consulting Group, Global Fortune 500. Встановлено, що до інноваційних компаній насамперед належать технологічні лідери та стартапи-новачки, які активно застосовують технологічні та соціальні інновації. Виявлено, що інноваційні компанії, як правило, використовують платформну бізнес-модель та модель двостороннього ринку, де користувач одночасно може бути покупцем і продавцем товару чи послуги. Серед інноваційних компаній виокремлено групу шерінгових підприємств, які функціонують на засадах децентралізованого обміну ресурсами, колективного фінансування проектів, спільного споживання та простору для діяльності.

Ключові слова: інноваційне підприємство, платформна бізнес-модель, шерінгова компанія, експонентна організація, соціальні інновації.

Постановка проблеми. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується безпрецедентними темпами глобалізації. Унаслідок цього відбуваються динамічні системні зміни в світовій економіці: стрімко поширюються інформаційні технології, формується мережева економіка, переоцінюється роль різних ресурсів у суспільному виробництві, змінюються бізнес-моделі у підприємницькій практиці тощо. Однією з основних економічних тенденцій (особливо після світової кризи 2008–2009 рр.) стало пришвидшення розвитку інноваційного підприємництва як відповіді на глобальні виклики XXI ст.: дефіцит традиційних природних ресурсів, швидке розгортання екологічної кризи, кризи глобального

економічного управління, збільшення довіри до бізнесу, прискорення розвитку ІТ тощо. Це вимагає детального вивчення форм, специфіки функціонування, інструментів формування екосередовища інноваційного підприємництва в світі та можливостей перетворення його на драйвер економічного зростання в національній економіці. На підставі цього можна стверджувати, що дане наукове дослідження є своєчасним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти даної проблеми досліджені в працях вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед них найбільш вагомими, на наш погляд, є роботи Ю. Бажала, П. Діамандіса, С. Ісмаїла, К. Крістенсена, Дж. Паркера, Н. Супрун, Ф. Лалу та ін.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається. Прискорення технологічного розвитку та поєднання інформаційних технологій і соціальних інновацій дали поштовх для появи нового типу інноваційного підприємництва, специфіка становлення та функціонування якого є недостатньо розкритими.

Постановка мети і завдань. Ми ставили за мету дослідити сучасні тенденції розвитку інноваційних форм підприємництва у міжнародній практиці.

Виклад основного змісту дослідження. У сучасній науці немає уніфікованого визначення інновацій. Відповідно до шумпетеріанського підходу інновації – ядро економічного розвитку, економічна діяльність, яка руйнує старі структури та мобілізує наявні ресурси з метою їх продуктивнішого використання [1]. Вони є невід’ємною складовою «творчого руйнування», ендогенного розвитку, стимулюють підприємницьку діяльність, конкуренцію, підвищення рівня зайнятості та добробуту населення. Існують різні класифікації інновацій: одиничні, дифузні; глобальні, регіональні, локальні; підсилювальні, підривні тощо. Глобальні дифузні інновації передбачають появу принципово нових видів продукції, технологій, нових методів управління, які швидко поширюються в міжнародній практиці. Згідно з теорією професора Гарвардської бізнес-школи К. Крістенсена варто розрізняти також підсилювальні та підривні технології [2, с. 17–19]. Перші сприяють економії на витратах та зменшенню собівартості продукції, тоді як підривні технології не просто зумовлюють поліпшення продуктивності праці, а приносять на ринок іншу пропозицію цінності, ніж та, яка була на ньому раніше. Якщо на початку 2000-х років Я. Корнаї

відзначав «технопаузу» після появи двох революційних технологій (комп’ютера та Інтернету) [3, с. 4–5], то наразі спостерігається прискорення розвитку так званих «експонентних» чи підривних технологій. За даними The Digital Economy and Society Index (DESI) до топ-10 стратегічних трендів в технологіях 2017 р. (більшість із яких і є підривними технологіями) належать розвиток інтелектуальних (штучний інтелект, машинне навчання, інтелектуальні додатки, Інтернет речей), цифрових (блокчейн, цифрові двійники, віртуальна та доповнена реальність), мережових технологій (адаптивна архітектура безпеки, платформи цифрових технологій, розподілена архітектура сервісів і додатків, месенджери) [4] тощо. Такий технологічний «прорив» зумовлює суттєві зміни в підприємницькому середовищі. Революційне поширення інформаційних технологій вже докорінно змінило різні галузі виробництва: роздрібну торгівлю, книговидавництво, готельний, музичний бізнес тощо.

Суть поняття «інноваційне підприємство» теж недостатньо розкрито в науці та практиці. За версією Forbes до найбільш інноваційних компаній відносять організації, які, на думку інвесторів, у найближчому майбутньому зроблять прорив у своїй галузі. У 2017 р. до таких організацій належать Salesforce (виробник систем управління взаємовідносинами з клієнтами, один із найбільших гравців на ринку хмарних продуктів США); Tesla Motors (розробник перших електрокарів, безпілотних вантажівок), Amazon (лідер в області продажів товарів масового попиту через систему інтернет-сервісів), Shanghai Raas Blood Products (виробник лікарських засобів), Netflix (розважальний сервіс, аудиторія передплатників якого вже досягла сотні мільйонів), Incyte Corporation (виробник медичних препаратів), Hindustan Unilever Limited (компанія, яка займається продажем споживчих товарів жителям Індії), Asian Paints Limited (найбільший індійський виробник фарб), Naver (найбільший інтернет-портал і найпопулярніша пошукова система в Південній Кореї), Regeneron Pharmaceuticals (розробник ліків від раку, хвороб очей, астми, дерматиту) [5]. Більшість із них з’явилася порівняно недавно – на початку XXI ст. – та змогла за окремими показниками випередити компанії, які функціонують на ринку майже півстоліття.

Згідно з дослідженням аналітиків The Boston Consulting Group (BCG), яка входить до «великої трійки» консалтингових груп США, до найінноваційніших компаній належать Apple,

Google, Tesla Motors, Microsoft, Amazon, Netflix, Samsung Group, Toyota, Facebook, IBM [6]. Уперше в цьому ж рейтингу високі позиції посіли новачки – Uber (17 позиція), Airbnb (21 позиція). І хоча перші місця в ньому обіймають технологічні гіганти, проте поява Uber та Airbnb переконують, що завдяки використанню різних видів інновацій (насамперед технологічних і соціальних) можна зробити стрімкий ривок у підприємницькому середовищі. Крім того, одинадцятье щорічне глобальне опитування щодо стану інновацій у світі показало, що використання технологій для забезпечення конкурентної переваги уже не є прерогативою лише технологічних компаній.

Про розвиток інноваційного бізнесу в світі свідчить і зростання доходу осіб, які є засновниками або співвласниками таких компаній. Зокрема, за рейтингом Forbes 2017 до найбагатших людей світу належать Б. Гейтс (86 млрд дол., Microsoft), Дж. Безос (72,8 млрд дол.; Amazon), М. Цукерберг (56 млрд дол.; Facebook), Л. Еллісон (52,2 млрд дол., Oracle), Л. Пейдж (40,7 млрд дол., Google) тощо [7]. Після «чорної п'ятниці» 2017 р. офіційно найбагатшою людиною став Дж. Безос, власник одного з найбільших бізнесів у сфері e-commerce, статки якого перевищили 100 млрд дол. Загалом такі дані свідчать про суттєві трансформації в світовому підприємницькому середовищі.

У глобальному масштабі з'явилося чимало нових інноваційних компаній. Для прикладу: бізнес-проект Instagram, створений у 2010 р., у якому працювало лише 13 співробітників, був викуплений Facebook за 1 млрд дол. Інноваційний бізнес WhatsApp, де було лише 19 співробітників, був проданий за 19 млрд дол., ставши найбільшою угодою в індустрії стартапів. А Google та Facebook, створені на рубежі ХХ–ХХІ ст., охоплюють понад 1/7 населення усього світу.

За короткий час молоді компанії здатні витіснити з ринку великі підприємства. За даними Global Fortune 500, одного з найвідоміших рейтингів міжнародних компаній, до топ-10 фірм, які демонструють найшвидші темпи росту, належать: MiMedx, Raycom Natural Health Trends, Software, LendingTree Charlotte, Abiomed, Facebook, NetEase, Elli Mae, Amazon, Arista Networks [8]. Більшість із них має модель платформного бізнесу та використовує мінімум фізичних та трудових ресурсів. Крім того, чимало компаній, які на початку ХХІ ст. займали передові позиції у списку Global Fortune 500 за обсягом валового доходу, значно погірши-

ли свої позиції або взагалі зникли з цього списку. Зазначимо, що в 2016 р. до цього рейтингу увійшли компанії, які репрезентували тридцять чотири країни світу, отримали 27,7 трлн дол. валового доходу, 1,5 трлн дол. чистого прибутку та забезпечили працевлаштування 67 млн людей [8]. До таких компаній також належали Apple (9 позиція), Amazon.com (26 позиція), Alphabet (65 позиція), Facebook (393 позиція), Alibaba Group Holding (462 позиція) та ін.

Як бачимо з вище наведених рейтингів, до найбільш інноваційних компаній потрапили відомі технологічні гіганти – Facebook, Google, а також нові гравці на міжнародному ринку – Airbnb, Uber та інші. У зв'язку з цим важливо дослідити специфіку функціонування таких компаній, їхні конкурентні переваги порівняно з компаніями, які вже десятки років працюють на світовому ринку.

Розвиток інформаційних технологій, глобальна конкуренція та інституційні механізми впливають на вибір бізнес-моделі підприємств. Останнім часом економісти все частіше стверджують про поступовий занепад класичної ієрархічної організації або організацій лінійного типу, які покладені в основу підприємницьких структур ХХ ст. Лінійна організація класичного підприємства передбачає поетапне створення та передачу цінності. Спочатку компанія розробляє продукт, тоді – виробляє, виставляє на продаж і створює систему для надання послуг. Такий лінійний ланцюг створення цінності та переходу його від виробника до споживача описується моделлю «бізнес – споживач» (business-to-customer, b2c). Останніми роками все більше компаній замінюють «конвеєрну» систему платформною. Зазначимо, що більшість вище зазначених інноваційних компаній і є платформним бізнесом.

Платформа – підприємство, яке забезпечує вигідну взаємодію між виробниками та споживачами, створює відкриту інфраструктуру для її учасників та встановлює правила, тобто сприяє розвитку організованих ринків. Основне завдання платформи – створити зв'язки між користувачами та сприяти обміну товарами, соціальною валютою, стимулюючи створення цінності всіма учасниками [9, с. 21]. Сучасні платформи, які базуються на застосуванні цифрових технологій, усувають перешкоди місцезнаходження користувачів та часового поясу, у якому вони перебувають, знижуючи бар'єри для ведення бізнесу. Для цього платформи використовують різні програмні продукти, що об'єднують ви-

робників і споживачів швидше та простіше, ніж це було раніше. Відповідно проста організація трансформується в складну мережеву систему, де виникають різні типи взаємозв'язків між виробниками, споживачами та платформою. У рамках платформ є різні типи користувачів – продавці, споживачі, – проте їх функції постійно змінюються: споживач може ставати продавцем, продавець – споживачем чи одночасно виконувати обидві функції. Таким чином, формується двосторонній ринок, у процесі взаємодії на якому користувачі розповсюджують, використовують і спільно створюють певну цінність. І все це стає можливим завдяки зв'язкам, формування яких забезпечує платформа. У такий спосіб ринкові комунікації b2b (бізнес – бізнес, business-to-business), b2c (бізнес – споживач, business-to-customer); b2a (бізнес – держава, business-to-administrator) поступово трансформуються у peer-to-peer (p2p) – взаємозв'язки рівних з рівними.

Традиційні «лінійні» компанії, як правило, створювалися в умовах дефіциту значної кількості ресурсів. Доступ до останніх дозволяв отримати монопольне становище та закріпити свої конкурентні переваги на певний час. Платформні бізнес-моделі часто витісняють з ринку традиційні компанії, оскільки вони ефективніше масштабуються, виключають посередництво (хоча платформа фактично є посередником нового типу), розкривають нові джерела створення, передачі цінностей та формування активів, використовують інструменти соціального контролю тощо [9, с. 49]. Традиційні компанії часто покладаються на неефективних посередників, які управляють рухом цінності від продавця до споживача. Наприклад, у класичній видавничій індустрії головний редактор обирає кілька книг й авторів серед тисячі пропозицій, спираючись на власний досвід та інтуїцію. Це складний і трудомісткий процес, тоді як платформа Amazon Kindle дозволяє будь-кому опублікувати книгу й керуватись відгуками споживачів, визначає попит та рентабельність реалізації такого проекту. Така система може швидко й ефективно розвиватися, оскільки думку посередника – редактора – замінили сигнали ринку, які створюються читацькою спільнотою. Крім того, виключення посередників означає збільшення свободи користувачів у виборі продуктів, які відповідають їх смакам, зниження ціни товару, спрощення процесу передачі цінності та зменшення трансакційних витрат тощо.

Ринки платформ змінюють і природу пропозиції. У нових умовах пропозиція розкриває нереалізований потенціал і вико-

ристовує можливості груп, які, як правило, раніше були лише джерелом попиту. Крім того, «сигнали» спільноти у формі відгуків, побажань, скарг про якість продуктів чи репутацію постачальників сприяють тому, що ринкові взаємодії стають ефективнішими. Відзиви інших покупців полегшують пошук необхідного товару чи послуги. А продукти, які отримують переважно негативні відгуки, зникають із платформи. Крім того, на відміну від платформ, традиційні компанії покладаються на механізми внутрішнього контролю: редакторів, менеджерів, супервайзерів, які забезпечують якість і формують ринкову взаємодію. Ці механізми є дорогими й втрачають свою ефективність під час збільшення масштабу організації [9, с. 30].

Окрім використання платформної бізнес-моделі, двостороннього ринку до спільних ознак вище зазначених інноваційних компаній ми відносимо активне застосування соціальних інновацій, а саме інструментів оренди активів, краудфандингу, краудсорсингу, створення спільнот тощо. Такі компанії легко масштабуються завдяки використанню зовнішніх активів, що забезпечує їм високу гнучкість, швидкість, маневреність, адаптивність. Використання соціальних інновацій дозволяє їм вибудовувати свій бізнес з використанням безкоштовних ресурсів, які надають їм користувачі. Наприклад, сьогодні Airbnb – значне підприємство, яке працює в 191 країні, 65 000 містах, яке пропонує понад 3 млн варіантів проживання від невеликих квартир до справжніх замків, послугами яких скористалися понад 300 млн гостей. У квітні 2014 р. компанія була оцінена в 10 млрд дол. Це рівень, вище якого піднялася лише невелика кількість значних міжнародних готельних мереж. Дж. Геббіа – директор проектів і співвласник Airbnb неодноразово входив до престижних рейтингів підприємців такі, як Inc 30 under 30 і Fortune 40 under 40 [10]. Менше ніж за десятиліття Airbnb значно розширила сегмент споживачів, зававши суттєвих збитків традиційному готельному бізнесу, не маючи у власності жодної кімнати. Airbnb може зростати швидше, ніж традиційний готельний бізнес, оскільки її розвиток не стримується можливостями будівництва та управління фізичними ресурсами. Для мережі готелів необхідні роки, щоб вибрати, придбати нову ділянку землі, спроектувати будівлі, навчити персонал, а Airbnb здатна розширюватися дуже швидко, залучаючи нових користувачів, у тому числі власників житла, з усього світу. За даними авторитетного видання США «TechCrunch» на початку

2017 р. компанія Airbnb залучила нові інвестиції обсягом 1 млрд дол., унаслідок чого ринкова оцінка компанії сягнула 31 млрд дол. [11]. На сьогодні це один із найдорожчих стартапів у світі.

Інноваційна компанія Uber, яка працює на базі смартфонів, була створена в Сан-Франциско в березні 2009 р. Після п'яти років інвестори оцінювали його в понад 50 млрд дол. Наразі сервіс працює в 632 містах світу та загрожує сегменту традиційних послуг таксі, не маючи у власності жодного автомобіля [12].

Facebook отримує в середньому 14 млрд дол. у рік за рахунок реклами, яку показує понад 1,5 млрд користувачів, які регулярно користуються послугами платформи [13]. Компанія є найбільшим медіамагнатом світу, не створюючи жодного оригінального твору.

До платформного бізнесу, який активно використовує соціальні інновації, також належать: Amazon, YouTube, eBay, Wikipedia, iPhone, Upwork, Twitter, KATAK, Pinterest тощо.

У такий спосіб використання цифрових, мережових технологій у поєднанні з соціальними інноваціями зумовлюють створення так званих «горизонтальних», «експонентних» організацій [14]. На думку С. Ісмаїла та Ю. ван Геєста, співробітників Університету сингулярності США, глобальна «діджиталізація» відкриває нові можливості та ресурси для всіх організацій незалежно від їх розміру, історії чи сфери діяльності, проте в нових умовах «виживуть» лише ті бізнес-структури, які здатні швидко змінюватися. Дослідники назвали їх експонентними, оскільки вони здатні до стрімкого росту (легко масштабуються) через використання проривних технологій та соціальних інновацій. До них також належать шерінгові компанії – платформні бізнес-моделі, що функціонують на засадах децентралізованого обміну ресурсами, колективного фінансування проєктів, спільного споживання та простору для діяльності. Основними організаційними формами підприємництва в сфері економіки спільного користування стали райдшерінг (ridesharing – спільне використання приватного автомобіля за допомогою сервісів із пошуку пасажирів та водіїв), хаузшерінг (housesharing – спільне користування житлом на короткий термін), краудфандинг (спільне фінансування проєктів), а також шерінгові бізнес-проєкти, які забезпечують спільне використання одягу, освітніх послуг, авіатранспорту та інші, які протимували зростання уваги суспільства до проблем економії ресурсів, екологічного господарювання, відродження довіри то-

що. До міжнародних шерінгових компаній належать Airbnb, Uber, BlaBlaCar, Shareyourmeal, TaskRabbit, Parking Panda, DogVacay, Rentoid, Etsy, Kickstarter, Vandebroon, LendingClub, Quirky, Transferwise, Cohealo, JustPark, Skillshare, RelayRides, Landshare., Zopa, Zipcar, Yerdle, Getable, ThredUp, FreeCycle, eBay, Instacart, Washio, Shuttlecook, DeskBeers, WunWun тощо.

На відміну від компаній традиційного типу, інноваційні експонентні організації розвиваються в умовах надлишку, а не дефіциту більшості ресурсів. Вони використовують мінімальні обсяги активів, організаційних структур, наймають незначну кількість співробітників, активно використовують фріланс, коворкінг, аутсорсинг, орендують активи, застосовують хмарні комп'ютерні технології тощо. Такі компанії є максимально гнучкими: менше витрачають на організацію виробництва, оптимізують виробничий процес за допомогою новітніх технологій, у них рідше виникає конфлікт економічних інтересів тощо.

Розвиток таких інноваційних компаній має переважно позитивні наслідки для національної економіки. Розглянемо їх на прикладі Uber. До його позитивних ефектів належать створення нових можливостей для збільшення доходу населення, ефективнішого використання власного часу, забезпечення гнучкого графіку роботи, отримання дешевших і якісніших послуг, частково збільшення податкових надходжень, підвищення рівня суспільного добробуту тощо. Зокрема, компанія Uber реалізувала проєкт uberPOOL, що дозволяє кооперуватися людям, які рухаються в одному напрямку, у такий спосіб перетворюючи декілька окремих поїздок в одну спільну. У Лос-Анджелесі та Ченду, які обслуговує Uber, більш ніж чверть поїздок здійснюються за допомогою послуги uberPOOL. Лише за один місяць (упродовж 20 лютого по 20 березня 2015 р.) користувачі цієї послуги в Сан-Франциско зекономили 647000 миль, що еквівалентно близько двадцяти семи навколосвітнім подорожам [12]. Менша кількість подоланих миль означає зменшення витрат палива і менший обсяг двоокису вуглецю, викинутого в атмосферу.

До негативних ефектів розвитку такого виду інноваційного бізнесу відносимо занепад конкуруючих компаній, підвищення рівня структурного безробіття, збільшення обсягу неформального сектору (у випадку, якщо такі відносини не врегульовані законодавчо). Проте, на нашу думку, формування такого інно-

ваційного бізнесу має більше переваг, ніж недоліків, та відповідає суспільним запитам сучасності.

Державні інституції більшості країн світу ще не визначилися з приводу методів та інструментів регулювання подібного інноваційного бізнесу. Це пов'язано з тим, що поява платформної бізнес-моделі (та в її рамках шерінгових підприємств), яка активно використовує технологічні та соціальні інновації, є новим економічним феноменом, наслідки розвитку якого важко спрогнозувати. У зв'язку з цим у більшості країн світу урядові структури зайняли очікувальну позицію. Наразі в Європі та окремих містах США спостерігається створення інституційних перешкод для розвитку такого підприємництва. 9 серпня 2017 р. міністр економіки і фінансів Франції Б. Ле Мер охарактеризував поточну ситуацію з оподаткуванням таких фірм «неприйнятною». За його словами, онлайн-платформи у Франції заробляють десятки мільйонів євро, однак бюджет Франції поповнюється від них лише по кілька десятків тисяч євро на рік. За даними газети *Le Parisien* у 2016 р. Airbnb сплатив менше 100 тисяч євро податків до державного бюджету Франції, хоча понад десять мільйонів французів скористалися послугами платформи. Законодавчі перешкоди для короткосторокової оренди житла існують також у Нью-Йорку та Берліні. А з 29 листопада 2017 р. використання сервісів Uber взагалі заборонено в Ізраїлі. Єврокомісія та Організація з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) давно займаються проблемами оподаткування онлайн-платформ, однак цей процес є надто складним, а тому низка політичних ініціатив наразі ще закріплена формально.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, через експонентний розвиток технологій та мережевої економіки поряд із великими класичними компаніями, які тривалий період були лідерами на міжнародному ринку, поступово з'являються інноваційні підприємства нового типу. Особливість функціонування таких компаній полягає в тому, що вони є формою платформного бізнесу, який створюється через поєднання новітніх інформаційних технологій та соціальних інновацій, відрізняється нелінійною структурою, використовує мінімальну кількість власних засобів виробництва та потенціал сформованих спільнот як джерела попиту й пропозиції активів. Такі бізнес-моделі легко масштабуються і зумовлюють занепад традиційних галузей економіки. Порівняно з класичними компа-

ніями їх конкурентні переваги полягають у використанні моделі двостороннього ринку, виключенні традиційних посередників та функціонуванні в умовах надлишку, а не дефіциту ресурсів. Це дозволяє зменшити трансформаційні та трансакційні витрати фірм, а відповідно запропонувати нижчу ціну та якісно інші послуги, ніж їхні конкуренти. Як показує практика, наразі використання новітніх технологій не є гарантією збільшення ринкової влади фірм. В умовах інформаційного суспільства та мережевої економіки зростає значення соціальних інновацій таких як краудфандинг, краудсорсинг, створення спільнот тощо, що сприяє застосуванню гнучких форм зайнятості, децентралізаційного механізму прийняття рішень та відмові від бюрократичної ієрархічної організаційної структури тощо.

Інноваційне підприємництво такого типу є відносно новим економічним феноменом у глобальній і національній економіці, який ще недостатньо вивчений науковцями та практиками. У зв'язку з цим більшість урядових структур ще не визначилися з приводу місії такого бізнесу та його наслідків для економічної системи. На нашу думку, поява такої моделі бізнесу є цілком закономірним процесом у контексті зміни ролі спільнот у глобальній економіці, підвищення рівня недовіри до державних інституцій та розвиток ІТ. У більшості випадків його формування позитивно впливає на приватний сектор, а тому виникає потреба в подальшому дослідженні специфіки таких підприємств, їх наслідків для кожного сектору економіки та напрямів економічної політики для створення сприятливого інституційного середовища для їх розвитку.

1. Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 242 с.
2. Крістенсен К.М. Дилема інноватора. Як нові технології нищать сильні компанії. Київ: Yakaboo, 2017. 280 с.
3. Корнаї Я. Інновації и динамізм: взаємозв'язь систем и технического прогресса. *Вопросы экономики*. 2012. № 4. С. 4–31.
4. Digital Economy and Society Index (DESI) 2017. URL: europe.eu/rapid/press-release_MEMO-17-352_en.pdf (Last accessed: 28.11.2017).
5. The world's most innovative companies (Forbes 2017). URL: <https://www.forbes.com/innovative-companies/#5bfcf3c451d65> (Last accessed: 28.11.2017).

6. The most innovative companies (The Boston Consulting Group 2016): an interactive guide. URL: https://www.bcgperspectives.com/content/interactive/innovation_growth_most_innovative_companies_interactive_guide/ (Last accessed: 28.11.2017).
7. The world's Billionaires (Forbes 2017). URL: <https://www.forbes.com/billionaires/#6e5b8067251> c. (Last accessed: 28.11.2017).
8. The Global 500: The Top 10. URL: <http://fortune.com/global500/> (Last accessed: 28.11.2017).
9. Паркер Дж. Революция платформ. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2017. 304 с.
10. Airbnb. URL: <https://www.airbnb.com/about/about-us> (Last accessed: 25.11.2017).
11. Lunden I. Airbnb closes \$1B round at \$31B valuation, profitable as of 2H 2016, no plans for IPO. TechCrunch. 2017. March 9. URL: <https://techcrunch.com/2017/03/09/airbnb-closes-1b-round-at-31b-valuation-profitable-as-of-2h-2016-no-plans-for-ipo/> (Last accessed: 25.11.2017).
12. Uber. Driving jobs vs driving with Uber. URL: <https://www.uber.com/driver-jobs/> (Last accessed: 25.11.2017).
13. Facebook. URL: <https://uk-ua.facebook.com/facebook> (Last accessed: 25.11.2017).
14. Исмаил С. Взрывной рост. Москва: Альпина Паблшер, 2017. 393 с.

References

1. Shumpeter, Y.A. (2011). The theory of economic development. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].
2. Kristensen, K.M. (2017). The innovator dilemma. How the new technologies destroy strong companies. Kyiv: Yakaboo [in Ukrainian].
3. Kornai, Ya. (2012). Innovations and dynamism: interaction between the systems and technological progress. *Voprosy ekonomiki*, 4, p. 4–31 [in Russian].
4. Digital Economy and Society Index (2017). Retrieved from europa.eu/rapid/press-release_MEMO-17-352_en.pdf [in English].
5. The world's most innovative companies (2017). Retrieved from <https://www.forbes.com/innovative-companies/#5bcf3c451d65> [in English].
6. The most innovative companies: an interactive guide (2016). Retrieved from <https://www.bcgperspectives.com/content/interative>

- [/innovation_growth_most_innovative_companies_interactive_guide/](#) [in English].
7. The world's Billionaires (28.11.2017). Retrieved from <https://www.forbes.com/billionaires/#6e5b8067251> p. [in English].
8. The Global 500: The Top 10. (28.11.2017). Retrieved from <http://fortune.com/global500/> [in English].
9. Parker, Dzh. (2017). *Revolutsiya platform*. Moskva: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
10. Airbnb. Retrieved from <https://www.airbnb.com/about/about-us> [in English].
11. Lunden, I. (2017, March 9). Airbnb closes \$1B round at \$31B valuation, profitable as of 2H 2016, no plans for IPO. *TechCrunch*, 2017. Retrieved from <https://techcrunch.com/2017/03/09/airbnb-closes-1b-round-at-31b-valuation-profitable-as-of-2h-2016-no-plans-for-ipo/> [in English].
12. Uber. Driving jobs vs driving with Uber. Retrieved from <https://www.uber.com/driver-jobs/> [in English].
13. Facebook. (25.11.2017). Retrieved from: <https://uk-ua.facebook.com/facebook> [in English].
14. Ismail, S. (2017). *A skyrocketing growth*. Moskva: Al'pina Pablisher [in Russian].

Одержано 28.09.2017 р.

УДК 330.8
JEL: A14, I23

ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ – 20 РОКІВ

У 2017 р. виповнюється двадцять років від створення провідної наукової установи з економічних досліджень – Інституту економіки та прогнозування НАН України. У редакційній статті висвітлено основні віхи формування та розвитку інституту. Розкрито основні напрями наукових досліджень, процес зміни структури та зростання кадрового потенціалу установи. Подається інформація про впровадження наукових результатів, міжнародне наукове співробітництво, видавничу діяльність. Окреслено роль інституту у науковому супроводженні процесів соціально-економічної трансформації в Україні.

Ключові слова: Інститут економіки та прогнозування НАН України, історія науки, трансформація економічної системи, економічне прогнозування, обґрунтування стратегії соціально-ринкових перетворень.

Проголошення державної Незалежності України відкрило нові можливості розвитку економічної науки, вільної від політико-ідеологічних настанов та обмежень радянської тоталітарної системи. Разом з тим, перед українським суспільством і, зокрема, науковою спільнотою постали нові виклики, обумовлені завданнями формування національного господарства та необхідністю проведення кардинальних суспільно-політичних змін. Проголошений курс на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки передбачав створення нових механізмів координації господарської діяльності та державного управління суспільним розвитком. Для формування нової економічної моделі одним із ключових завдань є визначення її основних параметрів та розроблення стратегічних орієнтирів, що слугують базою розроблення програм і соціально-економічного прогнозів розвитку національної господарської системи.

I

Відповіддю на нагальні потреби українського суспільства в період його системної трансформації та становлення нової моделі господарювання на засадах ринку стало створення нового потужного осередку науково-практичних досліджень, що відповідали б вимогам часу і духу ринково-демократичних перетворень, – Інституту економічного прогнозування НАН України (Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Інституту економічного прогнозування» від 19 липня 1997 р. № 772 та Постанова Президії Національної академії наук України «Про утворення Інституту економічного прогнозування» від 5 вересня 1997 р. № 298). Ініціатором, ідейним лідером і беззмінним директором Інституту з часу його створення є Валерій Михайлович Геєць – доктор економічних наук, професор, академік НАН України.

Піонерна місія новоствореного інституту полягала в тому, щоб, залучивши і консолідувавши кращі сили академічної науки, надати науково-практичне забезпечення трансформації економічної системи Незалежної України, створити теоретичний, методичний і прогностичний арсенал засобів, здатних формувати урядову політику соціально-економічного розвитку в перехідному суспільстві. Інститут економічного прогнозування НАН України був створений як головна наукова організація країни з проблем прогнозування соціально-економічного розвитку, інноваційного розвитку та забезпечення конкурентоспроможності, як провідна установа з проблем економічного зростання та структурних змін в економіці, грошово-кредитної та аграрної політики, розвитку та регулювання фінансових ринків. Аналіз і прогноз стану економіки України в період розбудови її державності та формування нової економічної моделі, розв'язання проблем соціально-ринкових перетворень, наукове обґрунтування шляхів і практичне розроблення інструментів макроекономічної політики стабілізації та політики економічного зростання в умовах нестабільності економіки стали основним змістом його діяльності.

На 01.10.1997 р. кількість працівників інституту становила 90 осіб, у тому числі наукових співробітників – 43 (з них 9 докторів наук та 28 кандидатів, 1 академік НАН України – В.М. Геєць та 1 член-кореспондент НАН України – В.І. Голіков).

Серед ключових напрямів дослідницької роботи наукового колективу впродовж 1997–2004 рр. – життєво важливі питання

становлення і розвитку національного господарства, що визначають економічний суверенітет держави та її перспективи, зокрема: інституційні зміни та розвиток форм господарювання (керівник – член-кореспондент НАН України В.І. Голіков); системне моделювання та прогнозування економічного розвитку (керівник – академік НАН України В.М. Геєць); економічне зростання та структурні зміни в економіці (керівник – д.е.н. Б.Є. Кваснюк); секторальні прогнози та аналіз кон'юнктури ринків (керівник – д.е.н. В.О. Точилін); технологічне прогнозування та інноваційна політика (керівник – д.е.н. Л.І. Федулова); моделювання та короткострокове прогнозування (керівник – д.е.н. І.В. Крючкова); фінансове прогнозування (керівник – д.е.н. І.О. Луніна); розвиток зовнішньоекономічної діяльності (1998–2002 рр., керівник – д.е.н. Ю.В. Василенко) та стратегія міжнародної інтеграції (2000–2002 рр., керівник – д.е.н. В.Р. Сіденко); економічна теорія суспільних перетворень (з 2002 р., керівник – д.е.н. А.А. Гриценко).

За період 1997–2004 рр. Інститутом економічного прогнозування було розроблено і подано на розгляд Президентові України, Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України, Національному банку України, міністерствам і відомствам низку законопроектів, концепцій, програм, зауважень, пропозицій та матеріалів з питань економічної реформи в державі, загалом понад 600 документів.

Із перших років своєї діяльності Інститут розгорнув активне міжнародне наукове співробітництво, зокрема, тісно співпрацював з такими іноземними науковими організаціями і установами, як Міжнародний інститут П. Сорокіна – Н. Кондратьєва (м. Москва, РФ); Інститут народногосподарського прогнозування РАН; Інститут світової економіки Угорської академії наук (м. Будапешт, Угорщина); Об'єднаний Віденський інститут (м. Відень, Австрія); Інститут прикладного системного аналізу IIASA (Люксембург, Австрія); Міністерство економіки промисловості та фінансів Франції; Лодзинський Університет (м. Лодзь, Польща). Особливе місце у міжнародному співробітництві Інституту займає участь у сесіях проекту LINK–OON, що проходять у різних країнах світу. У діяльності Експертної Групи Проекту ЛІНК–ООН («Прогнозування розвитку економіки світу і окремих регіонів») представником України є директор інституту академік НАН України В.М. Геєць. Середньострокові прогнози соціально-економічного розвитку України регулярно подаються до Центру ЛІНК–ООН та інтегру-

ються у глобальну прогнозну модель, результати якої (прогнозні рахунки) користуються великим авторитетом серед фахівців і політиків. Представник України також регулярно приймає участь у Зустрічах Експертної Групи цього проекту, на яких виступає з доповіддю і приймає участь у дискусіях. У 1998 р. до цього додалася підготовка середньострокових прогнозів основних макроекономічних індикаторів розвитку економіки України для прогнозно-аналітичного Центру «Consensus» (м. Лондон, Велика Британія).

Включенню української науки в глобальний науковий простір, теоретико-методологічному оновленню дослідницьких програм та підвищенню практичної орієнтації наукових розробок на формування нової економічної моделі сприяло навчання та стажування співробітників інституту у провідних зарубіжних наукових центрах, серед яких: Об'єднаний Віденський Інститут МВФ (м. Відень, Австрія), Університет Париж–Нантер (Франція), Міжнародний інститут прикладного системного аналізу (Люксембург, Австрія).

З метою підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації в галузях економічного прогнозування та фінансово-кредитного регулювання на базі Інституту економічного прогнозування НАНУ постановою ВАК України від 02 липня 1998 р. № 386 було утворено спеціалізовану вчену раду Д 26.239.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук за спеціальностями: 08.01.01 – економічна теорія, 08.02.03 – організація управління, планування та регулювання економіки, 08.03.02 – економіко-математичне моделювання, 08.04.01 – фінанси, грошовий обіг і кредит. За період 1998–2004 рр. у спецраді проведено захист 73 дисертацій, у тому числі 15 докторських та 58 кандидатських.

Упродовж 1997–2004 рр. у структурі інституту відбулися значні зміни: створено нові відділи, деякі були ліквідовані, інші змінили назву або були реорганізовані. Зокрема, у зв'язку з необхідністю зосередження в єдиному підрозділі досліджень кон'юнктури зовнішніх ринків, зовнішньоторговельної діяльності України, моделювання та прогнозування зовнішньоекономічного сектору України, інтегрування України в систему міжнародної торгівлі та розподілу праці у 1998 р. відділ інформаційних технологій, банків даних та математичного забезпечення прогнозування було закрито і організовано відділ розвитку зовнішньоекономічної діяльності. У 2000 р. у зв'язку зі змінами в структурі замовлень та доручень

вищих органів виконавчої влади, що надходять до інституту, відділ системного моделювання та прогнозування суспільного розвитку було реорганізовано у відділ стратегії міжнародної інтеграції, а відділ фінансового прогнозування реорганізовано у відділ фінансового та бюджетного прогнозування. Нагальна потреба у розвитку досліджень з питань теорії та методології перехідного періоду обумовила виокремлення відділу економічної теорії (2002 р.), необхідність науково-практичного забезпечення соціо-економічних перетворень в аграрному секторі економіки України – відділу економіки і політики аграрних перетворень (2003 р.). У 2004 р. на базі відділу інституційних змін та розвитку форм господарювання було створено відділ досліджень розвитку та регулювання фінансових ринків.

На 30.12.2004 р. кількість працівників Інституту зросла майже вдвічі і становила 150 осіб, серед яких 100 наукових співробітників: 2 академіка НАН України, 3 члени інших академій наук, 22 доктора наук, 61 кандидат наук.

II

Восени 2005 р. Інститут було реорганізовано. Згідно з Постановою Президії Національної академії наук України № 139 від 06.07.2005 р. «Про перейменування Інституту економічного прогнозування НАН України» правонаступником вищезазначеного Інституту стала Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», що проводить дослідження за безпосереднім замовленням Кабінету Міністрів України з метою забезпечення розроблення стратегічних прогнозів і програм соціально-економічного розвитку України. Проблематика наукових досліджень збагатилася такими важливими і перспективними напрямками: фінансово-монетарне регулювання (керівник – чл.-кор. НАН України А.І. Даниленко,); дослідження розвитку та регулювання фінансових ринків (керівник – д.е.н. О.І. Барановський); конкурентна політика та прогнозування промислового потенціалу (керівник к.е.н. Ю.В. Кіндзерський); економіка і політика аграрних перетворень (керівник – д.е.н. О.М. Бородіна); форми і методи господарювання в агропромисловому комплексі (керівники – д.е.н. Б.Й. Пасхавер, д.е.н. О.В. Шубравська); моніторингові дослідження соціально-економічних трансформацій українського суспільства (керівник – к.соціол.н. О.М. Балакірева); економічна історія (керівники – д.е.н. Л.П. Горкіна, д.е.н. В.В. Небрат); соціально-

економічні проблеми праці (керівник – к.е.н. В.В. Близнюк); управління економікою (з 2009 р., керівник – д.е.н. Т.І. Єфименко).

Відповідно до цих змін суттєво збільшилась кількість працівників Інституту: на 01.10.2005 р. вона становила 220 осіб, серед них наукових співробітників – 115 (у тому числі – 27 докторів наук та 63 кандидата, 1 академік НАН України – В.М. Геєць).

Упродовж 2005–2009 рр. розширилася проблематика і географія міжнародного наукового співробітництва інституту. Директор Інституту академік В.М. Геєць брав участь у роботі другої Сесії Групи спеціалістів з інноваційної та конкурентної політики Європейської економічної комісії ООН (Team of Specialists on Innovations and Competitiveness Policies (TOS-ICP) UNECE) (м. Женева, Швейцарія, лютий 2008 р.). Розпочалася співпраця з Німецьким інститутом економічних досліджень (м. Берлін), з Інститутом раціонального використання енергії Університету м. Штутгарт (Німеччина) в питаннях економіко-математичного моделювання енергетичних систем. Було підписано угоду про співробітництво з Інститутом національної економіки Румунської академії наук. В рамках співробітництва з Об'єднаним інститутом прикладних системних досліджень (IIASA), (м. Лаксенбург, Австрія) проводилась спільна робота по проекту «Агроекологічна оцінка земельного потенціалу України на основі застосування методології агроекологічного зонування (FAO–IIASA)». Серед регулярних міжнародних форумів слід назвати Круглі Столи з проблем та методів прогнозування за участю представників національних академій України, Росії, Білорусі, Молдови, Угорщини і щорічні міжнародні науково-практичні конференції з проблем економічної інтеграції України у ЄС.

Інститут розгорнув активну співпрацю з широким колом наукових установ та закладів освіти, зокрема: Київським національним університетом ім. Т. Шевченка, Київським національним економічним університетом, Академією державної податкової адміністрації України, Київським торгово-економічним університетом, Тернопільським державним технічним університетом ім. І. Пулюя, Інститутом муніципального менеджменту і бізнесу, Українським державним університетом економіки та фінансів тощо. Впродовж 2005–2009 рр. при Інституті продовжувала діяти Міжвідомча координаційна рада Національної академії наук України і Міністерства освіти і науки України з економічної теорії.

У 2005–2009 рр. в Інституті функціонувало дві спеціалізовані вчені ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій. За період 2005–2009 рр. у спецраді Д 26.239.01 проведено захист 45 дисертацій, з яких 14 докторських та 31 кандидатська; у спецраді Д 26.239.02 – 29 дисертацій, з яких 8 докторських та 21 кандидатська.

У 2008 р. на підставі надання Інституту ліцензії на провадження освітньої діяльності з підготовки магістрів зі спеціальностей 0501 «Економіка і підприємництво», 0.0501104 «Фінанси» відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України в інституті було створено відділ магістратури.

Результатом практичної роботи Інституту економіки та прогнозування за період 2005–2009 рр. стали понад 1000 документів, у тому числі низка програм, концепцій, законопроектів, пропозицій, рекомендацій та науково-аналітичних матеріалів з питань економічної реформи та економічного розвитку, розроблених і запропонованих на розгляд вищим державним органам законодавчої та виконавчої влади України.

На 01.01.2010 р. в Інституті працювало 230 співробітників, у тому числі 148 наукових співробітників, серед яких 1 академік НАН України (В.М. Геєць), 4 члени-кореспонденти НАН України (О.М. Бородіна, А.А. Гриценко, А.І. Даниленко, В.Р. Сіденко), 4 члени інших академій наук, 26 докторів наук і 71 кандидат наук.

III

Упродовж 2010–2017 рр. у структурі Інституту відбулися зміни, що відповідають сучасному фокусу економіко-прогностичних досліджень. Сформовано нові відділи – фінансів реального сектору (керівник – д.е.н. В.В. Зимовець); економіки і організації високих технологій (керівник – д.е.н. І.Ю. Єгоров); промислової політики (керівник – д.е.н. Л.В. Дейнеко); розвитку виробничої інфраструктури (керівник – д.е.н. О.І. Никифорук). та грошово-кредитних відносин (керівник – д.е.н. Н.М. Шелудько). Створено такі науково-дослідницькі сектори: прогнозування розвитку паливно-енергетичного комплексу (керівник – к.е.н. Р.З. Подолець); галузевих ринків (керівник – чл.-кор. НААН України, д.е.н. Т.О. Осташко); міжнародних фінансів (керівник – д.е.н. Т.П. Богдан).

У 2010–2017 рр. в Інституті функціонувало 2 спеціалізовані вчені ради по захисту докторських та кандидатських дисертацій.

Спецрадою Д 26.239.01 за спеціальностями 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» та 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» проведено захист 72 дисертацій, з яких 20 докторських та 52 кандидатських. Спецрадою Д 26.239.02 за спеціальностями 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит» та 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці» проведено захист 46 дисертацій, з яких 10 докторських та 36 кандидатських.

Фінансове забезпечення наукових досліджень в Інституті упродовж 1997–2017 рр. здійснювалося за рахунок таких джерел:

- загального фонду Державного бюджету, що містить обсяг надходжень на фінансування науково-дослідних робіт, цільових наукових програм та проектів;
- спеціального фонду, який складається з коштів, отриманих за виконання госпдоговірних науково-дослідних робіт та участь у виконанні досліджень, і міжнародних грантів.

Фінансування фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт, виконання яких проводилось Інститутом у межах відомчої тематики, здійснювалось за рахунок базового бюджетного фінансування НАН України.

Середній обсяг публікацій, де відображені основні результати наукових досліджень співробітників Інституту, за 1997–2017 рр. зріс майже утричі: загалом побачило світ понад 10 тис. статей загальним обсягом близько 4,5 тис. друк. арк., було видано майже 200 монографій, наукових та національних доповідей. Серед найбільш значимих видань, які слугували науковому забезпеченню суспільних трансформацій в Україні та виробленню економічної стратегії уряду, варто назвати такі: «Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015: Національна доповідь» (2010); «Економіка знань та її перспективи для України: Наукова доповідь» (2005); «Проблеми та напрями захисту внутрішнього ринку: Наукова доповідь» (2008); «Розгортання фінансово-економічної кризи в Україні у 2009 році: негативні наслідки та засоби їх пом'якшення: Науково-аналітична доповідь» (2009); «Оцінка впливу Угоди про асоціацію/ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України: наукова доповідь» (2014); «Інноваційна Україна 2020: Національна доповідь» (2015) та ін.

Інститут є засновником і співзасновником низки періодичних фахових науково-аналітичних видань.

▪ Науково-аналітичний журнал «Економіка і прогнозування» (<http://eip.org.ua/>) видається з вересня 2000 р. українською мовою, головний редактор – акад. НАН України В.М. Геєць. Проблематика журналу охоплює стратегічні прогнози, моделювання економічного розвитку, аналіз кон'юнктури ринків, структурних змін, соціально-економічної динаміки. На його сторінках друкуються матеріали щодо перспектив розвитку економіки, науки, техніки, технологій, шляхів і методів розв'язання проблем соціально-ринкових перетворень та функціонування нової економічної моделі; висвітлюються актуальні питання суспільних трансформацій, міжнародної економіки, події наукового життя тощо. Журнал індексується RePEc, EconLit, CrossRef, Index Copernicus, PИHЦ та входить до бази EBSCO.

▪ Міжвідомчий науково-теоретичний журнал «Економічна теорія» (<http://etet.org.ua/>) започатковано у вересні 2003 р. Видається українською та російською мовами. Головний редактор – чл.-кор. НАН України А.А. Гриценко. Тематична спрямованість видання: публікація оригінальних і оглядових робіт з основних проблем економічної теорії; консолідація теоретичної економічної думки; висвітлення наукових досліджень в галузі економічної теорії; сприяння роботі з науково-методичного забезпечення підготовки фахівців з економічної теорії. Журнал індексується Index Copernicus та PИHЦ.

▪ «Вісник Інституту економічного прогнозування» видається з 2000 р. українською мовою. З 2006 р. у зв'язку з перейменуванням засновника журналу змінив назву на «Вісник Інституту економіки та прогнозування». Головний редактор – чл.-кор. НАН України А.І. Даниленко. Щорічник публікує результати досліджень молодих науковців Інституту та висвітлює наукову інформацію, що обговорюється на організованих Інститутом симпозиумах, конференціях, круглих столах, міжвідомчих засіданнях, присвячених актуальним проблемам соціально-економічного розвитку України.

▪ «Український соціум» (<http://www.ukr-socium.org.ua/>) видається з квітня 2002 р., головний редактор – к.соціол.н. О.М. Балакірева. Співзасновники журналу: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут

розвитку сім'ї та молоді, Київський міжнародний університет, Центр «Соціальний моніторинг». У журналі публікуються наукові статті з актуальних проблем соціології, економіки, соціальної психології, управління та політичних наук. Подаються огляди результатів моніторингу громадської думки щодо соціально-економічної ситуації в країні та суспільних очікувань. Видання індексується Index Copernicus та Scientific Indexing Services.

▪ «Історія народного господарства та економічної думки України» (<http://ingedu.org.ua/>) видається з 1965 р. українською мовою. Перші 25 випусків (1965–1991 рр.) вийшли під назвою «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». Головний редактор – д.е.н. В.В. Небрат. Тематична спрямованість: висвітлення актуальних проблем економічної історії, представлення результатів дослідження шляхів та особливостей формування ринкового середовища у вітчизняній економіці, внеску українських вчених у розвиток економічної науки, розширення джерельної бази та розвиток сучасної методології історико-економічних досліджень. Збірник включений до Вибраної бібліографії «Eastern Europe, Russia and Central Asia 2005» (Europe Publications, London), індексується Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, Google Scholar.

IV

За двадцятирічний період співробітники Інституту 609 разів виїжджали у відрядження за кордон, а Інститут прийняв 99 представників зарубіжних партнерів та іноземних вчених. У зарубіжних наукових виданнях було опубліковано 679 публікацій співробітників Інституту. Крім уже зазначених, слід назвати такі спільні дослідницькі проекти Інституту із зарубіжними партнерами:

▪ участь у виконанні проекту програми наукових досліджень ЄС «Горизонт-2020» «Стимулювання міжрегіональних кооперацій в сфері науково-технічного та інноваційного розвитку між ЄС та Чорноморським регіоном», в якому приймають участь науковці 14 країн Європи;

▪ з Інститутом економіки Болгарської АН (дослідження по темі «Ресурсні потоки у відтворювальному процесі ці формування конкурентного економічного середовища»);

▪ з Financial Markets International Inc., США (Проект реформування системи зайнятості населення України);

- з Міністерством економіки, промисловості та фінансів Франції (спільне дослідження податкових надходжень до бюджету). У рамках цього проекту співробітники Інституту проходили стажування у лабораторії прогнозування Університету Париж–Нантер;

- з Інститутом економетрії і статистики Лодзинського університету, Польща (дослідження по темі «Система макромоделей для оцінки та імітаційного моделювання взаємного впливу між польсько-українською зовнішньою торгівлею та економічним зростанням у середньостроковому періоді»; дослідження по темі «Моделювання заснованих на знаннях економік у Польщі та Україні. Порівняльний аналіз», у рамках якої проведено робочі зустрічі та семінар);

- з Міжнародним інститутом прикладного системного аналізу (IIASA), м. Лаксенбург, Австрія (тема «Інтенсифікація в аграрному секторі України: пропозиції до державної регуляторної політики, основані на визначенні соціального і екологічного впливу на сільські території»; співробітників Інституту стажувалися в IIASA;

- з Інститутом світової економіки та іншими установами Угорської АН, спрямоване на вивчення досвіду адаптації економіки нових ринкових країн до спільного ринку ЄС та правил СОТ у контексті вступу України до ЄС та СОТ; (спільний проект «Розвиток угорсько-українського співробітництва в сферах економіки, досліджень та розробок у контексті Європейської політики східного партнерства в посткризовий період»;

- з Компанією International Resources Group, США та Центром розвитку відновлюваних джерел енергії (CRES), Греція (міжнародний науково-дослідний проект SYNENERGY);

- з Центром світових продовольчих досліджень, Нідерланди (спільний проект «Просторовий аналіз сільського розвитку в Україні»);

- з Центром досліджень світових продовольчих проблем Вільного університету (SOW-VU), Amsterdam (спільний проект «Перспективи сільського господарства і сільського розвитку в Україні»);

- з компанією International Recourses Group, США (на її замовлення виконано НДР «Представлення ресурсу сланцевого газу в моделі TIMES-Україна»);

- з компанією Chemonics international inc., США (на її замовлення виконано НДР «Розроблення обґрунтування основних за-

сад та механізмів створення Асоціацій дрібних землевласників в Україні»);

- з компанією Thomson Reuters Markets AS, Норвегія (на її замовлення виконано НДР «Макроекономічне моделювання для проекту ЄБРР "PETER"»);

- з Дослідницьким центром економічних і регіональних досліджень Угорської академії наук (спільне дослідження в рамках проекту «Розвиток торговельних та торговельно-політичних відносин з Європейським Союзом – Досвід країн Вишеградської Четвірки (V4): висновки і уроки для Східних Партнерів»);

- з Decision Ware Group LLC (DWG), США (спільний проект «Оцінка впливу директиви з Енергоефективності 2012/27/EU»);

- з компанією International Recourses Group, США (спільні проекти «Енергетична безпека і розвиток ринків у Європі та Євразії. Аналіз національних пріоритетів» та «Муніципальна енергетична реформа в Україні»).

Співробітники Інституту, зокрема, навчалися та стажувалися в Об'єднаному Віденському інституті МВФ (Австрія), Міжнародному інституті прикладного системного аналізу (м. Лаксенбург, Австрія), Інституті аграрних та продовольчих наук Університету ім. Мартіна Лютера (м. Галле-Віттенберг, Німеччина).

Загалом Інститут співпрацює з науковцями 21 країни світу – Австрії, Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Китаю, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, США, Туреччини, Угорщини, Франції, Швейцарії.

Результати своїх досліджень Інститут постійно презентує широкому загалу розміщуючи на своєму інформаційному порталі (<http://ief.org.ua/>), активно виступаючи у ЗМІ, на численних симпозиумах, конференціях, семінарах та круглих столах з актуальних питань розвитку економіки як в Україні, так і за кордоном. Загалом на його базі як провідної економічної установи України упродовж 20 років відбулося понад 150 наукових заходів, у тому числі міжнародних. Результати обговорення було відображено у збірниках наукових доповідей та матеріалів. Серед найбільш значимих – науково-практична конференція «Економіка України в 1998–2000 рр.» (квітень, 1998 р.), круглий стіл «Стратегія економічного зростання в Україні» (жовтень, 1999 р.), конференція «Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку» за участю Президента України (листопад, 2000 р.), II між-

народна економетрична конференція «Економетричні методи і моделі в економіці: теорія і практика» (вересень, 2001 р.), III міжнародна науково-практична конференція «Інноваційна модель та стратегія економічного розвитку» (жовтень, 2002 р.), міжнародна науково-практична конференція «Енергетична безпека і економічне зростання» (жовтень – листопад, 2002 р.), міжнародна науково-практична конференція «Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України» (жовтень, 2003 р.), науково-практична конференція «Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку» (листопад, 2004 р.), V міжнародна науково-практична конференція «Мотивація інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств та ринку праці в контексті інтеграції України до ЄС» (травень, 2005 р.), міжнародна науково-практична конференція «Аграрний форум – 2006» (вересень, 2006 р.), II міжнародний науково-практичний семінар «Зарубіжний досвід регулювання соціально-трудова відносин, ринку праці та доходів населення» (жовтень, 2006 р.), українсько-угорський семінар на тему «Інноваційні виміри ринкових перетворень: стратегія України і досвід Угорщини» (лютий, 2007 р.), всеукраїнська науково-практична конференція «Конкурентоспроможність української економіки» (квітень, 2007 р.), міжнародна науково-практична конференція «Від валютно-фінансової стабілізації до економічного зростання: досвід Угорщини (уроки для України)» (вересень, 2007 р.), міжнародна науково-практична конференція «Управління персоналом у XXI столітті: кадрова політика, мотивація, оплата праці» (листопад, 2007 р.), міжнародна наукова конференція «Інституційні трансформації та соціально-економічний розвиток» (травень, 2008 р.), круглий стіл «Земельні ресурси України та Європи як потенціал для виробництва біопалива» (жовтень, 2008 р.), міжнародний круглий стіл «Грошово-кредитна політика на сучасному етапі. Відповіді на виклики економічної кризи» (травень, 2009 р.), міжнародна наукова конференція «Промислова політика як фактор підвищення конкурентоспроможності національної економіки» (листопад, 2009 р.), міжнародна наукова конференція «Інститут довіри в економіці і суспільстві» (травень, 2010 р.), II Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародний бізнес в контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів» (березень, 2011 р.), міжнародна науково-практична конференція «Прогнозування соціально-економічних процесів» (ПСЕП-2012) (червень, 2012 р.), міжнародна науково-

практична конференція «Механізм реалізації стратегії інноваційно-технологічного розвитку України в умовах глобальних викликів» (грудень, 2012 р.), міжнародна науково-практична конференція «Легалізація економіки та протидія корупції в системі в системі економічної безпеки держави» (травень, 2013 р.), спільно з мережею Глобального договору ООН в Україні – круглий стіл «Методика оцінки економічної ефективності заходів корпоративної соціальної відповідальності» (червень, 2013 р.), міжнародна наукова конференція «Інституційна комплементарність суспільних та особистих інтересів» (жовтень, 2013 р.), семінар «Рамкова програма ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020»: можливості для соціально-економічних та гуманітарних досліджень» (березень, 2014 р.), круглий стіл «План Маршала: досвід та уроки для України» (вересень, 2014 р.), науково-практична конференція «Перспективи розвитку відновлюваної енергетики України» (жовтень, 2014 р.), круглий стіл «М. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець» (січень, 2015 р.), міжнародна науково-практична конференція «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості» (лютий, 2015 р.), міжнародний семінар «Стимулювання міжрегіональної кооперації в сфері науково-технічного та інноваційного розвитку між ЄС та Чорноморським регіоном» (вересень, 2015 р.), міжнародна науково-практична конференція «Стан дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні» (підсумки 2014–2015 рр.) (грудень, 2015 р.), міжнародний науковий семінар «Шляхи забезпечення фінансової стабільності банківського сектора держави» (листопад, 2016 р.), науково-практична конференція «Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу» (грудень, 2016 р.).

Відповідаючи на виклики часу, Інститут постійно запроваджував нові напрями наукових досліджень, залучаючи до роботи фахівців та готуючи власні кадри вищої кваліфікації. Загалом аспірантурою та докторантурою Інституту підготовлено 174 кандидати та 56 докторів економічних наук. Майже 70% докторських та понад 65% кандидатських дисертацій були захищені саме співробітниками Інституту, що значною мірою поповнює його кадровий потенціал.

На кінець 2017 р. із 223 працівників, які працювали в Інституті за основним місцем роботи, 186, або 83,4%, займалися науковою, науково-педагогічною та науково-організаційною діяльністю. 34 співробітники мають науковий ступінь доктора наук, 90 – кандида-

та наук. Слід відзначити позитивну тенденцію наукових кадрів до помолодшання: так, якщо у 1997 р. їх середній вік загалом становив 49,5 року, то у 2017 р. – 47 років; щодо докторів наук, відповідно, 58 і 56,5, а кандидатів наук – 49 і 43,3 років.

За двадцять років діяльності, виконуючи своє безпосереднє призначення, Інститут виконав і подав до центральних органів державної та виконавчої влади понад 3850 наукових доповідей, аналітичних матеріалів та пропозицій до проектів Законів України.

Колектив Інституту постійно перебуває на вістрі економічного життя країни. Перспективними напрямами своєї наукової діяльності визначає такі:

за напрямом «економічна теорія і суспільні трансформації»:

- формування інформаційно-мережевої економіки;
- реконструктивний тип економічного відтворення і розвитку;
- економічна глобалістика і теорія розвитку економіки транзитивних країн;
- історична трансформація світогосподарських зв'язків України;
- інституційна трансформація економіки України кінця ХХ – початку ХХІ ст.;

за напрямом «економічне зростання та структурні зміни в економіці»:

- структурні зміни та інклюзивний розвиток;

за напрямом «макроекономічне моделювання та прогнозування»:

- економічні наслідки національних і глобальних змін в економічній політиці;
- моделювання та прогнозування змін у соціально-економічних процесах;

за напрямом «технологічне прогнозування та інноваційна політика»:

- науково-технічна та інноваційна політика України;

за напрямом «промислова політика та розвиток виробничої інфраструктури»:

- трансформація української промислової політики;
- розбудова виробничої інфраструктури нової техно-економічної парадигми;

за напрямом «фінансовий сектор економіки та фінансова політика»:

- стійкість державних фінансів у довгостроковій перспективі;
- бюджетна децентралізація;
- розвиток фінансових інститутів ЄС і виклики для фінансової політики України;
- фінансові інновації і фінансовий розвиток;
- інституційні детермінанти модернізації фінансового сектора економіки України;
- розвиток фінансів корпоративного сектора економіки України;
- нагромадження продуктивного капіталу у корпоративному секторі економіки;

за напрямом «економіка і політика аграрних перетворень»:

- перспективи аграрного розвитку;
- корпоратизація аграрного сектора економіки;
- посилення ролі людського капіталу та інновацій в системі сільського розвитку;
- екологізація аграрного виробництва і сільського середовища;
- соціальна інтеграція та просторовий розвиток сільських громад;

за напрямом «кон'юнктура ринків та секторальні прогнози»:

- торговельна політика та економічний розвиток;
- економічний розвиток та внутрішній ринок;
- інтеграція енергетичних ринків;
- низьковуглецевий розвиток економіки;
- економіко-математичне моделювання розвитку енергетики;

за напрямом «економіка праці та моніторингові дослідження соціально-економічних трансформацій»:

- трансформація людського капіталу та сучасні поведінкові практики;
- соціокультурна та ціннісна обумовленість соціально-економічних процесів;
- інноваційні методи та технології моніторингу соціально-економічної трансформації;
- трансформаційні зміни ринку праці.

Більш докладному висвітленню наукової діяльності інституту, представленню наукової новизни та практичної значущості

одержаних результатів присвячене окреме видання, що готується до друку. У монографії «Економіка України в дослідженнях і прогнозах: 20 років діяльності Інституту економіки та прогнозування НАН України» розглядаються найголовніші моменти у постановці та вирішенні теоретико-методологічних і науково-практичних проблем, як вони поставали в ході трансформації суспільства та економіки України упродовж першого двадцятиліття діяльності інституту, що відповідає початковому періоду формування держави, її економічної стратегії, системи державного управління, державних фінансів, механізмів регулювання та, зрештою, економічної моделі її розвитку.

Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» сьогодні – це молодий, активний і високопрофесійний науковий колектив, який пишається своїми здобутками і впевнено дивиться у майбутнє з готовністю служити народу України.

Редакційна колегія

УДК 303.8:001.32(477)УНДІЕОСГ] : [330.34: 338.43.01] «19» (1920-1930 pp.)
JEL: I23

В.К. Гаркавко

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОВІДНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ АГРОЕКОНОМІЧНОЇ
АКАДЕМІЧНОЇ ІНСТИТУЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ В ДОСЛІДЖЕННІ
ПРОБЛЕМ СТАЛОГО АГРОЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.**

У статті обґрунтовано пріоритет Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства у формуванні аграрної економіки як напряму академічної науки. Пропонується поновити сільськогосподарську економію як науковий напрям і навчальну дисципліну.

***Ключові слова:** сільськогосподарська економія, Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства, сталий агроекономічний розвиток.*

Постановка проблеми. Розроблення проблематики досліджень, спрямованих на пошук шляхів досягнення сталого економічного розвитку в агропромисловому секторі економіки України необхідно має бути пов'язане з вивченням попереднього історичного досвіду ведення різноманітних форм господарювання в галузі як в країні, так й у світі загалом. Такий підхід дає можливість, по-перше, виявляти найбільш прогресивні форми ведення сільськогосподарського та взаємопов'язаних з ним виробництв харчопереробного спрямування, по-друге, визначати можливість та реалістичність існування умов (перш за все – об'єктивного характеру) для їхнього впровадження саме в нашій країні. Останнє викликає необхідність проведення фундаментальних наукових досліджень економіко-теоретичного характеру поєднано з історико-економічними розвідками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-економічні дослідження є органічною складовою загальноісторичних досліджень в області розвитку вітчизняної сільськогосподарської галузі, серед яких слід особливо виділити наукові ви-

дання, присвячені висвітленню історії розвитку аграрної науки, освіти і техніки [5], земельного питання й аграрних реформ [16], діяльності Науково-консультаційної ради Народного комісаріату земельних справ України 20-х – 30-х років ХХ ст., виданими науковцями Центру історії аграрної науки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України на чолі з чл.-кор. НААН України В.А. Вергуновим. Серед публікацій науковців цього центру слід виділити праці П.П. Панченка, Г.О. Глазунова, М.В. Присяжнюка, О.І. Борзих, О.В. Бігдана [16] та ін.

Торкаючись питань фундаментальних економіко-теоретичних розробок в дослідженні проблем агровиробництва в історії розвитку як світової, так й вітчизняної агроекономічної думки, автор неодноразово в ряді своїх попередніх публікацій підкреслював роль і значимість науки «Сільськогосподарська економія» (існувала в нашій країні до початку 30-х років ХХ ст. доки не була знищена сталіністами за те, що не вписувалася в постулати так званої «суцільної колективізації»), постійно наголошуючи на необхідності її поновлення. При цьому в одних публікаціях сільськогосподарська економія розглядалася як навчальна дисципліна [6; 9], в інших – як академічна наука [7; 8].

Мета дослідження. Отже, мета даної публікації показати на прикладі історичного досвіду 20-х – 30-х років ХХ ст., як позитивно впливали фундаментальні наукові дослідження на досягнення сталого агро-економічного розвитку в країні; обґрунтувати необхідність переосмислення цього досвіду стосовно можливості його застосування на сучасному етапі розвитку вітчизняного агровиробництва з урахуванням сьогоденнішніх реалій.

Виклад основного матеріалу. Осередками розвитку сільськогосподарської економії як академічної науки як у колишньому СРСР в цілому, так і по союзних республіках, зокрема, виступали різноманітні науково-дослідні інституції – від науково-дослідних кафедр, семінарій, секцій тощо – до спеціалізованих науково-дослідних інститутів як союзного, так й республіканського значення. Про роботу одного з них – Державного НДІ Сільськогосподарської економії в м. Москва (керівник – О.В. Чаянов) розповідалося в одній з попередніх авторських публікацій [8].

Продовжуючи ознайомлення читачів із сільськогосподарською економією як академічною наукою ця стаття присвячується діяльності Українського науково-дослідного інституту економіки і

організації сільського господарства в м. Харкові з кінця 20-х років ХХ ст. Тим самим доповнюється й інформація про роботу вітчизняних установ аграрного спрямування в цілому [14], та пов'язана з історією аграрної науки, освіти й техніки та присвячена земельним питанням, аграрним реформам в Україні в указані історичні періоди часу, висвітлені у вищеназваних наукових виданнях науковців ННСГБ НААН України.

Створенню в Україні першої науково-дослідної установи в області сільгоспекономічних пошуків загальнореспубліканського значення в кінці 20-х років ХХ ст. передувала діяльність окремих науково-дослідницьких інституцій як структурних підрозділів у складі установ інших наукових і навчальних спрямувань в Харкові й Одесі. Зокрема, в Харкові до таких установ належали науково-дослідна кафедра економіки і організації сільського господарства Харківського сільськогосподарського інституту (керівник – акад. В.Ф. Левитський [11, с. 163; 22, с. 126]) та науково-дослідна аграрна кафедра Українського інституту марксизму (керівник – проф. П.І. Лященко [18, с. 151; 28]). У 1927 р. в Одесі на основі діяльності Вищого семінарію сільськогосподарської економії та організації господарства при кабінеті сільськогосподарської економії (керівник – проф. І.В. Балашов [1; 2, с. 16; 12]) Одеського сільськогосподарського інституту була утворена Одеська секція сільськогосподарської економіки та політики вищеназваної Харківської науково-дослідної кафедри економіки і організації сільського господарства [3; 29, с. 276–277]. Очолював цю секцію (яка належала до структурних підрозділів Одеського сільгоспінституту) проф. М.М. Кажанов* [29, с. 276]. Отже, сміливо можна сказати, що біля джерел створення в Україні науково-дослідної установи в області сільгоспеко-

* Кажанов Микола Миколайович (1880–?) – видатний вітчизняний науковець, агроном, сільгоспеконом. Народився в Одесі в 1880 р. Випускник Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісоводства за спеціальністю вчений-агроном. Учень і продовжувач вчення О.І. Скворцова. По завершенні навчання в інституті працював земським агрономом у Гдовському повіті С.-Пб. губ., входив до складу Імператорського Вільного економічного товариства. З початку 20-х років ХХ ст. займався науково-дослідною і навчально-педагогічною діяльністю у ВНЗ Ташкенту, Ленінграду, Одеси. З 1928 до 1929 рр. – перший директор першого в УРСР Українського НДІ Економіки і організації сільського господарства (м. Харків). У кінці 1930 р. заарештований органами ОДПУ в Одесі. Подальша його доля невідома.

номічних досліджень стояла ціла плеяда прекрасних вітчизняних науковців на чолі з очільниками описаних вище харківських й одеської академічних інституцій, видатними вченими-сільгоспекономами акад. В.Ф. Левитським, проф. М.М. Кажановим, проф. П.І. Лященком.

Первісно даний академічний заклад пропонувалося створити як Науково-дослідний інститут Сільськогосподарської економіки в Україні [18, с. 151], подібно до чайнівського загальносоюзного НДІ Сільгоспекономії в Москві [8]. Однак, на засіданні пленуму бюро Науково-консультаційної ради Наркомземсправу УРСР, яка відбулася 22 липня 1928 р., було вирішено відкрити з жовтня 1928 р. Науково-дослідний інститут економіки й організації сільського господарства при Наркомземсправу УРСР. На посаду директора інституту було висунуто кандидатуру М.М. Кажанова, на заступника директора – А.М. Сліпанського, на вченого секретаря – О. Чорного. Було також визнано за доцільне залучити до найтіснішої участі у роботі цього НДІ проф. П.І. Лященка та проф. С.Ф. Веселовського [14, с. 203–204, 259].

Відкрився заклад за ухвалою уряду по доповіді Наркомземсправу (НКЗС) у першій столиці УРСР – м. Харкові 9 жовтня 1928 р. під назвою Український науково-дослідний інститут економіки й організації сільського господарства (УНДІЕОСГ) [26, с. 177]. Керівництво УНДІЕОСГ здійснювалося правлінням із семи осіб, яких затверджувала колегія НКЗС на чолі з директором інституту й водночас головою правління проф. М.М. Кажановим. Заступником директора було затверджено проф. А.М. Сліпанського, вченим секретарем – Т.М. Петришина. Серед чотирьох інших членів правління було по одному представнику від сільгоспкооперації та Наркомосвіти, двоє – від колегії НКЗС. Крім правління при УНДІЕОСГ існувала наукова колегія (як довідний орган інституту для розгляду різних методологічних питань, ув'язки планів роботи окремих кафедр і кабінетів). Вона складалася з директора, його заступника, наукового секретаря, завідувачів кафедрами й кабінетами. Рада інституту складалася з правління установи, завідувачів кафедрами й кабінетами, всіх дійсних членів, членів-кореспондентів й представників НКЗС, Наркомосвіти, Укрдержплану, Вищої ради народного господарства, всіх центрів виробничої сільгоспкооперації, Укрсельбанку, Цукротресту, Українського інституту марксизму, цілої мережі постійних місцевих крайових сільськогосподарських ву-

зів та ін. спілок й організацій, пов'язаних з сільгоспгалуззями. Рада працювала під головуванням Наркому земельних справ й скликала НКЗС УРСР не менше ніж один раз на рік [24, с. 147; 26, с. 178–180, 188; 27].

УНДІЕОСГ мав у своїй структурі низку науково-дослідних ланок, які звалися кафедрами й кабінетами, а саме:

1) кафедра теоретичної сільськогосподарської економіки (завідувач – М.М. Кажанов, заступник завідувача – Т.Г. Білаш, до складу консультантів був запрошений П.І. Лященко) займалася опрацюванням методології планування сільського господарства, вивченням процесів диференціації на селі, форм й методів соціалістичної реконструкції сільського господарства та різних теоретичних проблем стосовно економіки й організації сільгоспвиробництва;

2) кафедра організації сільського господарства (завідувач – С.М. Тумановський) займалася проблемами районування сільського господарства України, а також розробляла бюджети селянських господарств, які вирощували буряк, тютюн та інші технічні культури. У складі кафедри діяв кабінет методики агрокультурної роботи та вивчення агрокультурного руху на селі (причому перший такий у СРСР), який безпосередньо був пов'язаний зі створеною УНДІЕОСГ мережею з двадцяти постійно діючих науково-дослідницьких станцій (дві – на Поліссі, п'ять – на Правобережжі, п'ять – на Лівобережжі, вісім – в Степу). Вони займалися вивченням таких питань економіки сільського господарства окремих районів як господарювання в індивідуальних та усупільнених його секторах, факторів економічної політики на селі – цін, сільгосподатків, хлібозаготівель, комплексного кредитування, посівних кампаній та ін.;

3) кафедра індустріалізації (завідувач – А.М. Сліпанський) займалася опрацюванням проблеми генерального плану розвитку сільського господарства з погляду його індустріалізації, причому з порівняльним виміром цих процесів за кордоном з метою виявлення умов застосування досягнень механізації у вітчизняному сільгоспвиробництві. У складі кафедри діяв кабінет Дніпрельстану, який займався вивченням питань енергопостачання, іригації нових культур тощо для потреб сільського господарства;

4) кафедра усупільнення сільського господарства (завідувач – П.І. Попов, заступник завідувача – І.Д. Чорний) проводила обстеження тракторизованих земельних громад, державних і ко-

оперативних машино-тракторних станцій, брала активну участь в комісії сприяння будівництву радгоспів в Україні. У складі кафедри були три кабінети – кооперації, колективізації та великих радгоспів, в яких зосереджувалося вивчення всіх організаційних та економічних проблем господарського їхнього будівництва;

5) кафедра аграрної політики (завідувач – І.М. Боднар) займалася дослідженням фінансово-кредитних питань сільського господарства України, зокрема, вивченням проблеми ефективності сільгоспкредиту, капіталовкладень в галузі;

6) кафедра економіки землевпорядкування та меліорації (завідувач – Д.І. Каплан) вивчала наслідки меліорації в АМСРР, розробляла наукові обґрунтування, плани і проекти меліоративних робіт по всій Україні, з притягненням до організації цієї справи самого селянства. У складі кафедри був кабінет економіки меліорації, який попередньо мав бути організований як окрема кафедра [14, с. 307–308; 24, с. 147–148; 26, с. 178–179, 181–183; 27].

З початку своєї організації УНДІЕОСГ розпочав створення в своїй структурі Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки (ЦНСГБ), фонди якої утворювалися за рахунок видань, переданих із бібліотек НКЗС, кооперативного товариства «Сільський господар» і сягнули відразу біля ста тисяч примірників [20; 24, с. 148; 26, с. 186]. Ставилось питання про те, щоб ЦНСГБ була самостійним науковим закладом, яка б не лише обслуговувала літературою центральні виробничі заклади та дослідні установи, а й вела бібліографію всієї літератури, що висвітлювала питання сільського господарства та про те, щоб ця бібліотека обов'язково одержувала примірник з сільгоспвидань, що виходили в СРСР [26, с. 186, 189], а також накопичувала й закордонну сільгосплітературу, з найновішими досягненнями в царині сільського господарства інших країн, що ставало справою актуальною й невідкладною [20].

За Статутом, що був затверджений Колегією НКЗС від 3 жовтня 1928 р., на УНДІЕОСГ були покладені такі завдання: 1) розробка загальних та галузевих проблем економіки та організації сільського господарства України, вивчення структури його соціально-економічних взаємовідносин з метою дослідження шляхів його соціалістичної реконструкції; 2) наукове обґрунтування перспектив раціональної організації та розвитку сільського господарства в напрямкові усуспільнення та піднесення його

продуктивних сил; 3) наукове консультування поточних державних, кооперативних й громадських робіт в галузі організації сільського господарства [10, с. 1, п. 6; 24, с. 146; 26, с. 177]. Оскільки практична робота земельних органів та сільгоспкооперації в Україні давно вже вимагала наукового обґрунтування всіх заходів планування сільського господарства та будівництва соціалістичних форм сільгоспвиробництва, саме УНДІЕОСГ мав підвести наукову базу під подальший їхній плановий розвиток в республіці [27], що об'єктивно мало б сприяти досягненню сталих темпів агро-економічного розвитку в Україні.

Свої завдання інститут виконував такими шляхами: 1) дослідження напрямків розвитку продуктивних сил сільського господарства; 2) організації експедиційних досліджень задля вивчення його стану як в цілому, так і по окремих галузях; 3) проведення всебічних досліджень та розв'язання теоретичних й практичних економічних проблем за дорученнями зацікавлених відомств, виробничих та інших установ й організацій та з власної ініціативи; 4) опрацювання нових методів, норм наукової організації праці в сільгоспвиробництві та визначення її економічної ефективності (включаючи організацію допоміжних заходів та вдосконалення існуючих); 5) доручення підпорядкованим науковим й навчально-виробничим підрозділам та окремим виконавцям розроблення різних наукових завдань; 6) встановлення постійних зв'язків з іншими науковими установами як в межах СРСР, так й за кордоном; 7) популяризації й поширення сільгоспзнань з економіки та організації галузі; 8) скликання наукових з'їздів, нарад, конференцій тощо з питань, пов'язаних з діяльністю інституту та участь в тих, що скликаються іншими установами в СРСР та за кордоном; 9) організації публічних доповідей, лекцій, курсів, гуртків, семінарів тощо для підвищення кваліфікації сільгосппрацівників різних рівнів; 10) організації видавничої діяльності (видання наукових збірників та популярних видань сільськогосподарської направленості) [24, с. 146–147; 26, с. 177–180, 184].

Наслідки своєї наукової роботи співробітники УНДІЕОСГ висвітлювали в статтях та інших публікаціях у журналі «Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи» (в 1928–1929 рр. виходив як науковий орган Наркомземсправу) та ін. виданнях. Крім того, в 1929 р. вийшов з друку перший том «Наукових записок Українського інституту економіки й організації сільського господарства» [13; 26, с. 184–185, 189; 27].

З метою підготовки молодих наукових співробітників при УНДІЕОСГ з 1929 р. при всіх його кафедрах була організована аспірантура [24, с. 147; 26, с. 179, 189; 27]. Первісно, за станом на 1 червня 1929 р., основний штат інституту складався з 39 осіб, а з залученими представниками – з 105 осіб. На 1929–1930 академічний рік планувалося встановити відповідно 80 та 180 осіб [26, с. 186].

З початку свого виникнення на 1928–1929 академічний рік інститут ставив перед собою за завдання проробку таких наукових проблем, спрямованих на досягнення сталого агро-економічного розвитку в Україні: інтенсифікації сільського господарства; Дніпрельстану (в економічній частині); врожайності (в економічному розрізі); індустріалізації та механізації сільського господарства України; організаційно-виробничих типів сільського господарства; вивчення ефективності сільгоспкредиту та капіталовкладень в сільське господарство в республіці; кооперативної контрактації товарних та зернових культур. Намічалось обслідувати низку кооперативних та колективних закладів для вивчення окремих проблем, що їх ставила радянська влада [10, с. 1, п. 6; 24, с. 148; 26, с. 181–183, 187–188].

Розгортання роботи УНДІЕОСГ обумовило потребу в розгортанні на 1929–1930 академічний рік нових кабінетів: економіки дослідної справи, а також зернового господарства та вивчення проблем врожайності (обидва кабінети – при кафедрі організації сільського господарства); сільгоспкредиту (при кафедрі аграрної політики); техніко-промислових культур, а також економіки скотарства (обидва кабінети – при кафедрі індустріалізації); землепорядження (при кафедрі економіки землепорядження та меліорації), а також потребу в реорганізації кабінету Дніпрельстану та створенні статистичного (на правах кабінету при Науковій колегії інституту для розробки статистичної методології) й спеціального технічного (при кафедрі індустріалізації для організації технічної консультації з питань, пов'язаних з економічними дослідженнями різних індустріальних сільгоспзакладів) бюро [26, с. 180–181, 185, 188].

Водночас було прийнято рішення спростити управління інститутом, ліквідувати його Правління та реорганізувати Раду й Дирекцію, передавши останній цілком функції управління (Дирекція складалася з директора, двох його заступників, науково-

го секретаря та одного обраного представника від Наукової колегії інституту [26, с. 189]).

Через п'ять місяців від початку фактичної роботи відбулося урочисте відкриття УНДІЕОСГ. Сталося це 11 березня 1929 р. «у помешканні клубу робітників народного господарства за великого числа присутніх представників від партійних, професійних, державних, наукових, оперативних (вочевидь в цитаті описки, мабуть малося на увазі – «кооперативних») – прим. автора публікації), учбових, громадських і інш. установ і організацій <...> Урочисті збори відкрив Народний Комісар Земельних справ і Голова Ради Інституту т. О. Шліхтер, який в своїй промові яскраво висвітлив місце та ролі Інституту Економіки в системі інших н.-д. установ НКЗС в справі реконструкції сільського господарства України, зокрема звернувши увагу на те, що н.-д. установи мусять поруч розроблення теоретичних проблем в першу чергу проробляти питання практичні поточного порядку» [25].

За підсумками піврічної роботи УНДІЕОСГ (з моменту фактичного його відкриття 09.10.1928 р. до 01.06.1929 р.) в Постанові колегії НКЗС на доповідь від 27.06.1929 р. про діяльність цього інституту окрім високої оцінки підкреслювалося, що «поруч з розробкою практичних проблем, що стосуються соціалістичного розвитку сільського господарства, при Інституті має вестись і теоретична робота, що має бути за базу для розробки практичних питань» [26, с. 188]. Однак, у наступний 1929–1930 академічний рік УНДІЕОСГ вступив вже без свого першого директора М.М. Кажанова, який на той час у зв'язку з активізацією гонінь проти нього з настанням сталінських репресій був звільнений з цієї посади [23, с. 388–389].

Що стосується відомостей про подальшу діяльність самого УНДІЕОСГ, то будь-яких даних про його роботу з другої половини 1929 р. до першої половини 1931 р. віднайти не вдалося. Проте відомо, що після утворення за Постановою Раднаркому УРСР від 12 травня 1931 р. Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН) [21, с. 110] (за даними з інших джерел ВУАСГН утворена згідно з урядовим рішенням від 22 травня 1931 р. [4, с. 5–6]. Президентом ВУАСГН було затверджено академіка О.Н. Соколовського, віце-президентами – професорів А.М. Сліпанського та Т.Г. Білаша, а також П.І. Попова, вченим секретарем – Д.С. Харченка; членами Президії – Н.В. Левенштама, К.К. Віторта, професорів І.М. Боднара та М.Г. Варфоломєєва

[4, с. 6–7]). Цей інститут був перепідпорядкований від НКЗС до академії [4, с. 10, 37, 252], декілька раз змінюючись в назві: в 1931 р. він називався Український науково-дослідний інститут організації соціалістичного сільськогосподарського виробництва та сільськогосподарської економіки (така назва була на обкладинці журналу «Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства», який з 1930 р. став виходити в продовження попередніх випусків журналу «Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи» і який в 1931 р. був органом Всеукраїнського товариства аграрників-марксистів та даного інституту), а за іншими даними – НДІ Сільськогосподарської економіки, організації та планування сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [4, с. 37]; в 1932 р. називався «НДІ Економіки і організації соціалістичного сільськогосподарського виробництва» [4, с. 10] або «Український НДІ організації соціалістичного господарства та сільськогосподарської економіки» [4, с. 252].

Втім, як повідомлялося в Звідомленні про роботу ВУАСГН за період з 01.06.1931 р. по 01.06.1932 р. «щоб наблизити наукову роботу до практичних питань радгоспно-колгоспного будівництва, Президія Академії реорганізувала Інститут Економіки та організації сільськогосподарські в 2 – Інститути: Радгоспного та Колгоспного будівництва з відповідними філіями цих інститутів в Одесі та Києві» і обидва ці інститути знаходилися «в тісному зв'язку по своїй роботі з Укрколгоспцентром та с.-г. трестами України» [21, с. 112]. За станом на 1932–1934 рр. у м. Харкові також існувало два таких інститути – Український НДІ радгоспного будівництва (УНДІР) та Український НДІ колгоспного будівництва (УНДІК) [4, с. 263–264, 270, 273] (при цьому, що цікаво, відомо також і те, що в 1931 р. при ВУАСГН в м. Києві на вул. Леніна, 46 знаходився Український НДІ колгоспного будівництва (республіканського значення [4, с. 247], проте, як він співвідносився з подібною назвою НДІ в Харкові не відомо).

Відомо, однак, що згідно з наказом наркома землеробства УРСР Л.Л. Паперного № 167 від 31 березня 1935 р. було прийнято рішення про ліквідацію ВУАСГН, яку звинуватили в протягуванні націоналістичних ідей [4, с. 12; 16, с. 286; 17, с. 68–69, 71]. Відтак, можливо були ліквідовані й певні її науково-дослідні структурні підрозділи, включаючи ті НДІ, які стали правонаступниками УНДІЕОСГ й вік яких загалом виявився вельми коротким (не кажучи про те, що бодай будь-які відомості про їхню на-

укову діяльність після звільнення М.М. Кажанова з посади директора УНДІЕОСГ віднайти за станом на сьогодні не вдалося, а після 1934 р. й до 1956 р. взагалі не вдалося віднайти бодай згадок про існування жодного з останніх правонаступників УНДІЕОСГ – а ні УНДІК, а ні УНДІР, а ні по Харкову, а ні по Києву, куди з 1934 р. переїхала столиця УРСР).

У 1956 р. згідно з Постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 524 від 10 травня 1956 р. в м. Києві було створено ряд науково-дослідних академічних установ агрономічного спрямування, серед яких був й Український науково-дослідний інститут економіки й організації сільського господарства (УНДІЕОСГ) [15, с. 3; 19, с. 855], тобто з точнісінько такою ж назвою й аббревіатурою як і створений 9 жовтня 1928 р. подібного ж спрямування заклад у Харкові. З 1968 р. київський заклад тривалий час називався УНДІЕОСГ ім. О.Г. Шліхтера (не забуваймо, що саме останній відкривав харківський УНДІЕОСГ на урочистому відкритті 11 березня 1929 р.), у радянський період підпорядковувався Південному відділенню Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ВАСГНІЛ), а після проголошення Україною незалежності – Національній академії аграрних наук (НААН) України [15, с. 3]. Зараз ця академічна установа носить назву Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (ННЦ «ІАЕ» [15, с. 6]).

Висновки і пропозиції. Враховуючи, що харківський й київський УНДІЕОСГ-и з моменту їхнього утворення поставали як столичні центральні українські заклади агро-економічного спрямування загальнореспубліканського значення, були підпорядковані галузевій академії наук загального сільгоспспрямування та/або їхнього від загальносоюзного (в радянські часи) відділення в Україні, та беручи до уваги, що ВУАСГН визнана передтечею сучасної НААН України й веде свою хронологію від 22 травня 1931 р. [4, с. 6, 28–29], доречно поставити питання про те, щоб ННЦ «ІАЕ», який зараз знаходиться в Києві на вул. Героїв оборони, 10, так само вів свою хронологію від 9 жовтня 1928 р., тобто за аналогією з історією з ВУАСГН – НААН, датою народження сучасного ННЦ «ІАЕ» вважати день, коли фактично працював УНДІЕОСГ у Харкові.

А поки таке рішення ніким й ніде офіційно ще не прийнято (це – справа часу) харківський УНДІЕОСГ можна сміливо вважати першим в УРСР академічним закладом агро-економічного

спрямування, першим директором якого назавжди в пам'яті людській залишиться видатний вітчизняний науковець-сільгоспеконом Микола Миколайович Кажанов.

З урахуванням сказаного не зайвим буде розглянути питання про вшанування світлої пам'яті М.М.Кажанова та продумати, в який спосіб це було б якнайкраще здійснити (встановити пам'ятну дошку, назвати його іменем структурний підрозділ, чи, як найсміливіша думка, – саму цю установу).

У продовження викладеного вище здається цілком слушною й цілком конкретна пропозиція щодо конкретної науки – сільсько-господарської економії. Виходячи з доречності її поновлення як навчальної дисципліни у ВНЗ відповідного профілю в Україні доречною є думка про її поновлення і як дисципліни академічної в структурі відповідних науково-дослідних установ економічного, сільськогосподарського, агро-економічного, харчового та взаємопов'язаних з ними напрямків. Це можна зробити шляхом відтворення в указаних інституціях структурних підрозділів з сільськогосподарської економії, розпочинаючи принаймі зі створення науково-дослідних ділянок, лабораторій, підсекцій, секцій, кабінетів, кафедр, бюро, відділів тощо та можливо й інших підрозділів. І чому б цю справу не розпочати саме з правонаступника УНДІЕОСГ – ННЦ «Інститут аграрної економіки», який зараз розташований в Києві?

1. Балашов І.В. Питання щодо методології с.-г. районізації. *Вісті Одеського Сільсько-Господарського Інституту*. Одеса, 1927. III вип. С. 52–57.
2. Білаш Т. Ідеологічна боротьба на аграрному фронті. Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. *Орган Українського Н.-Д. Інституту Соціалістичної Реконструкції Сільського Господарства*. Харків, 1930. Рік видання перший. № 2. С. 6–17.
3. Брик Б. Про Одеську секцію науково-дослідчої катедри с.-г. економіки та політики. *Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи. Науковий орган Наркомземсправ*. Харків, 1928. Т. V. № 2. С. 137–138.
4. Вергунов В.А., Гриник І.В., Кірпаль З.П., Семчук Н.І., Решетник О.П., Пильтяй О.М. Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук. *Збірник документів і матеріалів*. К.: Аграрна наука, 2006. 314 с. (Українська академія аграрних наук. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. *Історико-бібліографічна*

серія «Аграрна наука України в документах і матеріалах». Заснована професором В.А. Вергуновим – директором ДНСГБ УААН у 2001 р. Книга 15).

5. Вергунов В.А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні: ретросп. наук.-доп. бібліогр. покажч. автореф. дисертацій, видань та публікацій, підготовлених у Центрі історії аграр. науки ДНСГБ НААН (2001–2011 р.). К., 2011. 385 с. (*Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»*. Кн. 50).
6. Гаркавко В.К. 3 історії розвитку «Сільськогосподарської економії» в системі економічних наук. *Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць*. Вип. 37–38. К., 2005. С. 305–311.
7. Гаркавко В.К. Місце і роль фундаментальних економіко-теоретичних розробок в дослідженні проблем агровиробництва в історії розвитку агроекономічної думки 20-х рр. ХХ ст. (чаянівська спадщина). *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. № 34. К.: НУХТ, 2010. С. 145-151.
8. Гаркавко В.К. Організація наукових досліджень розвитку агровиробництва в роботі НДІ Сільгоспекономії в 20-х рр. ХХ ст. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. № 26. *Економіка*. Київ: НУХТ, 2008. С. 20–22.
9. Гаркавко В.К. Сільськогосподарська економія як наука – теоретична основа економіки і організації сільськогосподарського підприємства. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. № 19. Ч. III. *Економіка*. Київ: НУХТ, 2006. С. 17–21.
10. Домрачов А. Робота с.-г. досвідних установ НКЗС. *Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів*. Харків. Рік видання 8-й. № 56 (2549). П'ятниця 8 березня 12 (1929) р. Додаток до «Вістей ВУЦВК» Сільське Господарство. № 8. 8 березня 12 (1929) р. С. 1–2.
11. Лободюк С. Харківська науково-дослідча катедра економіки та організації сільського господарства. *Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи. Науковий орган Наркомземсправ*. Харків, 1928. Том V. № 3. С. 163–164.
12. Малий Я. Шкідництво проф. Балашова у соціалістичній реконструкції сільського господарства. *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. Орган Всеукраїнської академії с.-г. наук, Всеукраїнського товариства аграрників-марксистів та н.-д. інституту організації соціалістичного с.-г. виробництва. Харків:

- Держсільгоспвидав, 1931. № 8–9. Серпень – Вересень. С. 117–124.
13. Наукові записки Українського Інституту Економіки й Організації Сільського Господарства. Том I. Харків. Держтрест «Харполіграф», 1929. 114 с. (У.С.Р.Р. Н.К.З.С. Укр. Н.-Д. Інститут Екон. й Організації Сільського Господарства).
 14. Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930 рр.): зб. док. і матеріалів. К., 2010. 600 с. (*Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»*. Кн. 41).
 15. Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»: роки і люди. *Ювілейне видання, присвячене 50-річчю Науково-дослідної установи*. К.: ННЦ ІАЕ, 2006. Ч. 1. 486 с.
 16. Панченко П.П., Глазунов Г.О., Присяжнюк М.В., Борзих О.І., Бігдан О.В. Земельне питання та аграрні реформи в Україні: доба 1917–1940 років. К., 2011. 483 с.
 17. Пасечник П.П. Против украинского национализма на аграрном фронте. *На аграрном фронте*. Орган Аграрного Інститута Коммунистической Академии. ОГИЗ – Сельхозгиз. 1934. № 9. Септябрь. С. 66–77.
 18. Полонський Ф. В аграрному семінарі та аграрній секції Українського Інституту Марксизму. До утворення Науково-Дослідного Інституту Сільсько-Господарської Економії на Україні. *Вісник сільсько-господарської науки*. Видає Сільсько-Господарський Науковий Комітет України. Харків, 1927. Том IV. Рік видання 4-й. № 2–3. С. 150–151.
 19. Про заходи по поліпшенню роботи науково-дослідних закладів по сільському господарстві. З постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР 10 травня 1956 р. № 524 (ЗПУРСР № 9–10, ст. 90). *Хронологічне зібрання Законів, Указів Президії Верховної Ради, Постанов і Розпоряджень Уряду Української РСР*. Том третій. 1952–1956 рр. Державне видавництво політичної літератури УРСР. К., 1963. 1124 с.
 20. Про організацію центральної с.-г. бібліотеки в Харкові. *Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи*. Науковий орган Наркомземсправ. Харків, 1929. Том VI. № 1. С. 148.
 21. Рік роботи президії всеукраїнської академії с.-г. наук (1.VI.1931 р. – 1.VI.1932 р.). Постанова Колегії НКЗС на відчитну доповідь Президії Всеукр. Академії С.-Г. Наук від 25.VI.1932 р. Постанова президії всесоюзної академії сільсько-господарських наук ім. В.І. Леніна. На доповідь Президії Всеукр. Академії Сільсько-Господарських Наук про роботу її за час з 1.VI.31 р. по 1.VI.32 року (затверджено 28.VI.32 р.). *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. Орган Всеукраїнської Академії с.-г. наук, радгоспного (УНДІР) та колгоспного (УНДІК) інститутів. 1932. № 7. Липень. С. 110–118.
 22. Робота Науково-Дослідчих Катедр при Інституті. *Вісті Харківського Сільсько-Господарського Інституту імені тов. Раковського*. Трьохмісячник. Вид-во Х.С.-Г. Інституту ім. т. Раковського. 1926. № 6. Липень – Вересень. С. 126–128.
 23. Труды Первой Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. 20.XII–27.XII.1929 г. В двух томах. Том первый. М.: Изд-во Коммунистической академии, 1930. 467 с.
 24. Тушкан Ю. Український Науково-Дослідчий Інститут Економіки й Організації Сільського Господарства при Наркомземсправ. *Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи*. Науковий орган Наркомземсправ. Харків, 1928. Том V. № 6. С. 146–148.
 25. Тушкан Ю. Урочисте відкриття Українського Науково-Дослідного Інституту Економіки й Організації Сільського Господарства при Наркомземсправ. *Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи*. Науковий орган Наркомземсправ. Харків, 1929. Том VI. № 5. С. 129.
 26. Український Науково-Дослідчий Інститут Економіки й Організації Сіл. Г-ва. Коротка звітна доповідь про роботу з часу заснування до 1.VI.29 р. Постанова Колегії НКЗС на доповідь Українського Науково-Дослідного Інституту Економіки й Організації Сільського Господарства. *Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи*. Науковий орган Наркомземсправ. Харків, 1929. Том VI. № 6–7. С. 177–189.
 27. Український Н.-Д. Інститут с.-г. економіки. *Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів*. Харків. Рік видання 8-й. № 45 (2539). Неділя 24 лютого 12 (1929) р. Додаток до «Вістей ВУЦВК» Наука і Освіта. № 2. 24 лютого 12 (1929) р. С. 2.
 28. Ф.П. Аграрна катедра Українського інституту марксизму. *Український агроном. Громадсько-агрономічний та професійний журнал Агрономічної секції ВУК профспілки с.-господар. та лісових робітників СРСР*. Харків. 1928. 3-й рік видання. № 1. Січень. С. 83 [Стаття опублікована також в: *Вісник сільсько-господарської науки та досвідної справи*. Науковий орган Наркомземсправ. Харків, 1928. Том V. № 2. С. 138–139].

29. Хроніка. З приводу доповіді про діяльність Одеського С.-Г. Інституту [резолуція Одеського Окрвиконкому на засіданні з 21 листопаду 1927 р. (прот. № 32)]. *Вісті Одеського Сільсько-Господарського Інституту*. Одеса, 1928. IV вип. С. 274–280.

References

- Balashov, I.V. (1927). Question about the methodology of agricultural sciences regionalization. *The news of the Odessa Agricultural-Economic Institute*. Odesa. III vyp., pp. 52–57 [in Ukrainian].
- Bilash, T. (1930). Ideological struggle on the agrarian front. *Ways of socialist reconstruction of agriculture*. Organ Ukrai'ns'kogo N.-D. Instytutu Socijalistychnoi' Rekonstrukcii' Sil's'kogo Gospodarstva. Harkiv. Rik vydannja pershyj, 2, pp. 6–17 [in Ukrainian].
- Bryk, B. (1928). About the Odessa section of the research department of the agricultural of. economy and politics. *Bulletin of Agricultural Science and Experiences*. Naukovyj organ Narkomzemsprav. Harkiv. T. V, 2, pp. 137–138 [in Ukrainian].
- Vergunov, V.A., Grynyk, I.V., Kirpal', Z.P., Semchuk, N.I., Reshetnyk, O.P., Pyl'tjaj, O.M. (2006). All-Ukrainian Academy of Agricultural Sciences. *Collection of documents and materials*. K.: Agrarna nauka. 314 p. (*Ukrai'ns'ka academy agrarnyh nauk. Derzhavna naukova sil's'kogospodars'ka library. Historical-bibliographical series "Agrarna nauka Ukrai'ny v dokumentah i materialah". Zasnovana professor V.A. Vergunovym – Dyrektorom DNSGB UAAN u 2001 r. Book 15*) [in Ukrainian].
- Vergunov, V.A. (2011). History of Agrarian Science, Education and Technology in Ukraine: retrospective scientific bibliographic index of the abstracts of dissertations, and publications by the Center of the History of Agrarian Sciences, National Academy of Sciences of Ukraine (2001–2011). K., 385 p. (*Historical-bibliographic series "Agrarian Science of Ukraine in Persons, Documents, Bibliographies". Kn. 50*) [in Ukrainian].
- Garkavko, V.K. (2005). From the history of the development of agricultural economics in the system of economic sciences. *History of the national economy and economic thought of Ukraine. Zb sciences works*. Vyp. 37–38. K., pp. 305–311 [in Ukrainian].
- Garkavko, V.K. (2010). The place and role of fundamental economic and theoretical developments in the study of agrarian problems in the history of the development of agro-economic thought of the 20s of the twentieth century. (Chayaniv Heritage). *Scientific papers of*

- the National University of Food Technologies*, 34. K.: NUHT, pp. 145–151 [in Ukrainian].
- Garkavko, V.K. (2008). Organization of scientific researches on the development of agro-production in the work of the Research Institute of Agricultural Economics in the 20s of the twentieth century. *Scientific works of the National University of Food Technologies*, 26. Ekonomika. Kyi'v: NUHT, pp. 20–22 [in Ukrainian].
- Garkavko, V.K. (2006). Agricultural economy as a science – the theoretical basis of the agronomy and organization of agricultural enterprises. *Scientific works of the National University of Food Technologies*, 19. Ch. III. Ekonomika. Kyi'v: NUHT, pp. 17–21 [in Ukrainian].
- Domrachov, A. (1929). Work of agricultural research institutions of the NCC. *The news of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the Workers', Peasants' and Red Army Deputies' Councils*. Kharkiv. 8th year of edition. № 56 (2549). Friday, 8th of March, 12 (1929) Appendix do «Vistej VUCVK» Sil's'ke Gospodarstvo, pp. 1–2 [in Ukrainian].
- Lobodjuk, S. (1928). Kharkov Scientific Research Department of Economics and Agriculture Organization. *Bulletin of Agricultural Science and Experiences*. Naukovyj organ Narkomzemsprav. Kharkiv. Tom V, 3, pp. 163–164 [in Ukrainian].
- Malyj, Ja. (1931). Sabotage by Professor Balashov in the socialist reconstruction of agriculture *Ways of socialist reconstruction of the agriculture*. Kharkiv: Derzhsil'gospvydav. № 8–9. August-September, pp. 117–124 [in Ukrainian].
- Scientific notes of the Ukrainian Institute of Economics and the Organization of Agriculture. (1929). Volume I. Kharkiv. Derzhrest «Harpoligraf» (U.S.R.R. N.K.Z.S. Ukr. N.-D. Instytut Ekon. j Organizacii' Sil's'kogo Gospodarstva) [in Ukrainian].
- Scientific and Consultative Council of the People's Commissariat of Land Affairs of the USSR (1927–1930): *Selection of documents and materials*. (2010). K. (*Historical-bibliographic series "Agrarian Science of Ukraine in Persons, Documents, Bibliographies". Book. 41*) [in Ukrainian].
- National Science Center "Institute of Agrarian Economics": years and people. (2006). *Anniversary edition devoted to the 50th anniversary of the Research Institute*. K.: NNC IAE. Part 1 [in Ukrainian].
- Panchenko, P.P., Glazunov, G.O., Prysazhnyuk, M.V., Borzyh, O.I., Bigdan, O.V. (2011). Land issue and agrarian reforms in Ukraine: the period of 1917–1940. K. [in Ukrainian].

17. Pasechnik, P.P. (1934). Against Ukrainian nationalism on the agrarian front. *On the agrarian front*. Organ Agrarnogo Instituta Kommunisticheskoi Akademii. OGIz – Sel'khozgiz. № 9. September, pp. 66–77 [in Russian].
18. Polons'kyj, F. (1927). In the agrarian seminar and agrarian section of the Ukrainian Institute of Marxism. Prior to the creation of the Research Institute of Agricultural and Economic Economy in Ukraine. *Bulletin of Agricultural Science. Edited by the Agricultural-Economic Scientific Committee of Ukraine*. Kharkiv. Volume IV. 4th year of edition. № 2–3, pp. 150–151 [in Ukrainian].
19. About measures to improve the work of research institutions in agriculture. From the Decree of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the USSR May 10, 1956, No. 524 (ZPUPSR No. 9-10, item 90). (1963). *Chronological Assembly of Laws, Decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada, Decrees and Orders of the Government of the Ukrainian SSR*. Volume 3. 1952–1956 rr. Derzhavne vydavnytvo politychnoi' literatury URSR. K. [in Ukrainian].
20. About the organization of the central region libraries in Kharkiv. (1929). *Bulletin of Agricultural Science and Experiences. Scientific organ of Narcological diseases*. Kharkiv. Volume VI. № 1 [in Ukrainian].
21. A Year of work of the Presidium of the All-Ukrainian Academy of Agricultural Sciences (1/VI.1931–1/VI.1932). (1932). Decree of the NKZS of 25/VI 1932 (approved on 28-VI-32). *Ways of socialist reconstruction of agriculture. Organ of All-Ukrainian Academy of Agricultural Sciences Sciences, State Farm (UNDIR) and the Collective Farm (UNIDC) institutions*. № 7. July, pp. 110–118 [in Ukrainian].
22. The work of the Research-Research Department at the Institute. (1926). *The announcement of the Kharkiv Agricultural-Economic Institute named Comrade. Rakovsky Three month old*. Vyd-vo H.S.–G. Instytutu im. t. Rakovsk'ogo № 6. Lypen' – Veresen', p. 126–128 [in Ukrainian].
23. Proceedings of the First All-Union Conference of Agrarian Marxists. 20/XII–27/XII 1929 (1930). In two volumes. Volume I. M.: Communist Academy [in Russian].
24. Tushkan, Ju. (1928). Ukrainian Scientific Research Institute of Economics and Organization of Agriculture under the Department of Narcotic Medicine. *Bulletin of Agricultural Science and Experiences. Scientific organ of Narcological diseases*. Kharkiv. Volume V. № 6, 146–148 [in Ukrainian].

25. Tushkan, Ju. (1929). Solemn opening of the Ukrainian Research and Research Institute of the Economy and Organization of Agriculture in the People's Commissariat. *Bulletin of Agricultural-Economic Science and Experiential Affairs. Scientific organ of Narcological diseases*. Kharkiv. Volume VI. № 5, p. 129 [in Ukrainian].
26. Ukrainian Research Institute of Economics and Organization. GWA. (1929). A brief report on the work from the time of foundation to 1.VII-29. Resolution of the NCCU Board from the report of the Ukrainian Research Institute of Economics and Organization of Agriculture. *Bulletin of Agricultural Science and Experiences. Scientific organ of Narcological diseases*. Kharkiv. Volume VI. № 6–7, p. 177–189 [in Ukrainian].
27. Ukrainian Research Institute of agricultural sciences Economics. (1929). *News of the All-Ukrainian Central Executive Committee of Workers', Workers', Peasants' and Red Army Deputies' Councils*. Kharkiv. 8th year of edition. № 45 (2539). Nedilja 24 ljutogo 12 (1929). Appendix to «Visti VUCVK» Nauka i Osvita. № 2. 24 February 12 (1929), p. 2 [in Ukrainian].
28. F.P. (1928). Agrarian Department of the Ukrainian Institute of Marxism. *Ukrainian agronomist. Public-agronomic and professional magazine of the Agronomic section of the VUC of the trade union of agricultural and forestry workers of the USSR*. Kharkiv. 1928. 3rd year of edition № 1. January, p. 83 [in Ukrainian].
29. Chronicle. (1928). Regarding the report on the activities of Odesa Agricultural Institute [resolution of the Odessa Executive Committee at a meeting on November 21, 1927 (prod. No. 32)]. *The news of the Odessa Agricultural-Economic Institute*. Odesa. IV Volume, p. 274–280 [in Ukrainian].

Одержано 12.04.2017 р.

ДОДАТКИ

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (2012–2017 рр.)*

2012

Білоусова О.С. Фінансове планування на підприємствах: теорія, методологія та практика / О.С. Білоусова; відп. ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленко; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 388 с. : табл., рис.

Державно-приватне партнерство в системі регулювання економіки : моногр. / Т.І. Єфименко, Є.Л. Черевиков, К.В. Павлюк [та ін.] ; за заг. ред. чл.-кор. НАН України Т.І. Єфименко; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 372 с.

Еволюція ринкових інститутів в Україні : у двох частинах. Ч.1 / В.В. Небрат, Н.А. Супрун, А.С. Аблов [та ін.] ; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 332 с. : табл., рис.

Еволюція ринкових інститутів в Україні : у двох частинах. Ч.2 / В.В. Небрат, Н.А. Супрун, А.С. Аблов [та ін.] ; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 460 с. : табл., рис.

Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки : моногр. / О.В. Шубравська, Б.Й. Пасхавер, Л.В. Молдаван [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук О.В. Шубравської; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 496 с. : табл., рис.

Інститут довіри в координатах економічного простору-часу: моногр. / А.А. Гриценко, Т.І. Артёмова, Т.О. Кричевська [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А.А. Гриценка; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 212 с. : табл., рис.

Карчева Г.Т. Ефективність функціонування та перспективи розвитку банківської системи України / Г.Т. Карчева; відп. ред. акад.

* Даний покажчик складений як бібліографічний матеріал до історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (заснованого 1997 р. як Інститут економічного прогнозування НАН України). Випуск 45 (2012 р.) містить «Бібліографію основних наукових праць ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (1998–2011 рр.)». Покажчик є продовженням останнього. До нього включені: монографії, наукові доповіді та національні доповіді; видання власне ІЕПр НАН України; праці, підготовлені ІЕПр НАН України спільно з іншими установами.

Укладач Л.М. Дуднікова

НАН України В.М. Геець; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 520 с. : табл., рис.

Колодко, Гжегож В. Мінливий світ: пер. з пол. / Гжегож В. Колодко; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 448 с.

Лір В.Е. Енергетична політика сталого розвитку / В.Е. Лір; відп. ред. д-р екон. наук, проф. В.О. Точилін; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 288 с. : табл., рис.

Механізми реалізації стратегії інноваційно-технологічного розвитку України в умовах глобальних викликів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 1–2 листопада 2012 р.) / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України"; відп. ред. д-р екон. наук, проф. Л.І. Федулова. – К., 2012. – 624 с. : табл., рис.

Новые вызовы для денежно-кредитной политики в современных условиях : в двух книгах. – Книга вторая: Взгляд из Украины / В.М. Геец, А.А. Гриценко, С.А. Кораблин [и др.] ; под. ред. акад. НАН Украины В.М. Гейца, чл.-кор. НАН Украины А.А. Гриценка; НАН Украины, ГУ "Ин-т экономики и прогнозирования". – К., 2012. – 360 с.

Регіональні інноваційні системи: ідентифікація, оцінка, інститути та інструменти розвитку : наук.-аналіт. доп. / Л.І. Федулова, І.В. Скорнякова, І.А. Шовкун [та ін.] ; за ред. д-р екон. наук Л.І. Федулової; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 132 с.

Рекапіталізація банків в Україні : наук.-аналіт. доп. / Н.М. Шелудько, С.І. Брус, Є.О. Бублик [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук Н.М. Шелудько; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 88 с.

Ризики та перспективи розвитку України у період посткризового відновлення : моногр. / К.В. Ануфрієва, О.С. Білоусова, В.В. Близнюк [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 348 с. : табл., рис.

Ринки реального сектора економіки України в інституціональному середовищі СОТ: кон'юнктура та інтеграція : моногр. / В.О. Точилін, Т.О. Осташко, О.О. Лапко [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. В.О. Точиліна; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 552 с. : табл., рис.

Саліхова О.Б. Високотехнологічні виробництва: від методології оцінки до піднесення в Україні : моногр. / О.Б. Саліхова; відп. ред. чл.-кор. НАН України В.Р. Сіденко; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 624 с. : табл., рис.

Світогосподарська диспропорційність: особливості, тенденції, вплив на економіку України : наук. доп. / Л.В. Шинкарук, І.В. Барановська, І.М. Бобух [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 152 с. : табл., рис.

Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / О.М. Бородіна, В.В. Юрчишин, І.В. Прокопа [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 320 с. : табл., рис.

Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної, чл.-кор. НАН України І.В. Прокопи ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 56 с.

Фактори макроекономічної нестабільності в системі моделей економічного розвитку : кол. моногр. / В.М. Геєць, В.Р. Сіденко, М.І. Скрипниченко [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук М.І. Скрипниченко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 720 с. : табл., рис.

Шкляр А.І. Фінансові кризи на ринках, що розвиваються / А.І. Шкляр; відп. ред. д-р екон. наук НАН України Н.М. Шелудько ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2012. – 260 с. : табл., рис.

2013

Ануфрієва К.В. Трансформація зовнішньоторгової моделі розвитку банків України: передумови та наслідки : наук.-аналіт. доп. / К.В. Ануфрієва, Н.М. Шелудько ; за ред. д-ра екон. наук Н.М. Шелудько ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 148 с.

Банківська система України: вектори посткризових трансформацій : кол. наук. моногр. / К.В. Ануфрієва, О.І. Барановський, С.І. Брус [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук Н.М. Шелудько ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 172 с.

Високотехнологічна сфера промисловості України: ресурсні можливості розвитку : моногр. / І.В. Одотюк, О.Б. Саліхова, Л.А. Мусіна [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук І.В. Одотюка ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 392 с.

Дейнеко Л.В. Харчова промисловість України: ефективність використання виробничих ресурсів та кадрового потенціалу / Л.В. Дейнеко, Е.І. Шелудько ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 120 с.

Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем : моногр. / Т.И. Артемова, А.А. Гриценко, Е.А. Гриценко [та ін.] ; под ред. чл.-кор. НАН Украины А.А. Гриценко ; НАН Украины, ГУ "Ин-т экономики и прогнозирования". – К., 2013. – 580 с.

Інститути зайнятості та безробіття: сучасні тенденції та виклики для України : наук. доп. / В.М. Геєць, А.А. Гриценко, О.М. Бородіна [та ін.] ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НАН України А.А. Гриценка ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 248 с. : табл., рис.

Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації : моногр. / Ю.В. Кіндзерський ; ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 536 с. : табл., рис.

Можливості і застереження щодо наслідків уведення в дію положень Угоди про асоціацію між ЄС та Україною : наук. доп. / Л.В. Дейнеко, Т.О. Осташко, М.М. Якубовський [та ін.] ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НАН України Т.О. Осташко, д-ра екон. наук В.О. Точиліна ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 98 с.

Научно-технологическое сотрудничество Украины и России: состояние и механизмы развития : моногр. / Л.И. Федулова, И.А. Шовкун, В.К. Хаустов [и др.] ; под ред. д-ра екон. наук Л.И. Федуловой ; НАН Украины, ГУ "Ин-т экономики и прогнозирования". – К., 2013. – 328 с.

Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : моногр. / В.В. Небрат ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 584 с.

Организационно-экономические механизмы развития сотрудничества Украины и Республики Беларусь на инновационной основе : моногр. / Л.И. Федулова, И.А. Шовкун, В.К. Хаустов [и др.] ; под ред. д-ра екон. наук Л.И. Федуловой ; НАН Украины, ГУ "Ин-т экономики и прогнозирования". – К., 2013. – 348 с. : табл., рис.

Перспективы и риски экономической динамики и взаимодействия России и Украины : моногр. / В.В. Близнюк, Л.Б. Вардомский, В.М. Геєць [и др.] ; под ред. акад. НАН Украины В.М. Гейця, чл.-кор. НАН Украины А.А. Гриценко ; НАН Украины, ГУ "Ин-т экономики и прогнозирования". – К., 2013. – 292 с. : табл., рис.

Понад п'ять десятиліть у фундаментальній науці. До 85-річчя від дня народження академіка Олексія Мусійовича Онищенка / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України" ; за ред. чл.-

кор. НАН України О.М. Бородіної, ред.-упоряд. акад. УААН України В.В. Юрчишина. – К., 2013. – 322 с.

Пріоритети розвитку внутрішнього ринку України: наук.-аналіт. доп. / Л.В. Дейнеко, Т.О. Осташко, В.О. Точилін [та ін.] ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. А.І. Даниленка, д-ра екон. наук Л.В. Дейнеко, д-ра екон. наук В.О. Точиліна ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 70 с.

Проблеми, напрями та чинники сприяння розвитку внутрішнього ринку України (реальний сектор) : кол. моногр. / Л.В. Дейнеко, Т.О. Осташко, В.О. Точилін [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка, д-ра екон. наук, проф. Л.В. Дейнеко, д-ра екон. наук, проф. В.О. Точиліна ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 292 с.

Регіональні інноваційні системи України: стан формування та розвитку в умовах інтеграційних викликів : моногр. / Л.І. Федулова, В.Л. Осецький, Ю.М. Бажал [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.І. Федулової ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 724 с. : табл., рис.

Ризики і загрози безпеці сектора державних фінансів : аналіт. доп. / В.В. Зимовець, А.І. Даниленко, Ю.Б. Іванов [та ін.] ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 56 с.: табл., рис.

Швець С.М. Короткострокове прогнозування валової доданої вартості : моногр. / С.М. Швець ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 136 с. : табл., рис.

Юрчишин В.В. (акад. УААН). Сучасні аграрні перетворення в Україні. Ретроспективні нариси у трьох частинах / В.В. Юрчишин; ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 424 с. : табл., рис.

2014

Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки : кол. моногр. / О.В. Шубравська, Б.Й. Пасхавер, Л.В. Молдаван [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук О.В. Шубравської ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 456 с. : 99 табл., 19 рис.

Бойко А.В. Стійкість національної економіки: теорія, методологія, практика / А.В. Бойко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 288 с. : табл., рис.

Вплив кризи на фінанси реального сектора економіки України та шляхи їх оздоровлення : моногр. / А.І. Даниленко, В.В. Зимовець, О.С. Білоусова [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Да-

ниленка ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 520 с. : табл., рис.

Енергетичні ринки України: регуляторна конвергенція та інтеграція : кол. наук. моногр. / У.С. Письменна, Р.З. Подолець, Г.С. Трипольська [та ін.] ; за ред. канд. екон. наук Р.З. Подольця ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 212 с. : табл., рис.

Засади модернізації виробничої інфраструктури України : кол. моногр. / І.К. Чукаєва, Б.З. Піріашвілі, Б.П. Чиркін [та ін.] ; за заг. ред. канд. екон. наук Б.З. Піріашвілі, канд. екон. наук О.І. Никифорука ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 276 с. : табл., рис.

Інструменти регулювання просторово-економічного розвитку України : моногр. / Т.В. Голікова, О.Б. Піріашвілі, І.В. Скорнякова [та ін.] ; за наук. ред. канд. екон. наук Т.В. Голікової ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 244 с.

Інтеграційні можливості України: перспективи та наслідки : наук. доп. / Л.В. Шинкарук, І.В. Барановська, І.В. Герасімова [та ін.] ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 92 с. : табл., рис.

Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва : моногр. / О.М. Кудласевич ; наук. ред. д-р екон. наук В.В. Небрат ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 256 с. : табл., рис.

Лебеда Т.Б. Макроекономічне моделювання перерозподілу ВВП через бюджет : моногр. / Т.Б. Лебеда ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 296 с. : табл., рис.

Никифорок О. І. Модернізація наземних транспортних систем України : моногр. / О.І. Никифорок ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 440 с. : 71 табл., 48 рис.

Оцінка впливу Угоди про асоціацію / ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України : наук. доп. / Т.О. Осташко, І.В. Прокопа, О.М. Бородіна [та ін.] ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НААН України Т.О. Осташко, чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 102 с.

Промислова політика посткризової економіки : кол. моногр. / Л.В. Дейнеко, М.М. Якубовський, І.А. Шовкун [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.В. Дейнеко, д-ра екон. наук, проф. М.М. Якубовського ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 316 с. : табл., рис.

Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві : кол. моногр. / О.М. Балакірева, Ю.В. Середа, Д.А. Дмитрук [та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 288 с. : табл., рис.

Розвиток державних фінансів України в умовах глобалізації : кол. моногр. / І.О. Луніна, О.О. Булана, Н.Б. Фролова [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук І.О. Луніної ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 296 с. : 46 табл., 25 рис.

Твердохлібова Д.В. Оцінка впливу зовнішніх корпоративних запозичень на доходи бюджету України : наук. доп. / Д.В. Твердохлібова ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 110 с.

Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку : моногр. / В.В. Небрат, Н.А. Супрун, О.М. Кудласевич [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук В.В. Небрат ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 396 с.

Фінансовий механізм забезпечення розвитку реального сектора України : наук.-аналіт. доп. / А.І. Даниленко, В.В. Зимовець, Л.М. Шабліста [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України, проф. А.І. Даниленка ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 92 с.

Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / О.М. Балакірева, В.М. Геєць, В.Р. Сіденко [та ін.] ; відп. ред. канд. соціол. наук О.М. Балакірева, канд. соціол. наук О.П. Шестаковський ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 340 с. : табл., рис.

Цибуляк В.Я. Інституційні засади сільського розвитку в Україні: науково-прикладний аспект : моногр. / В.Я. Цибуляк ; відп. ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіна ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 272 с.

2015

Геєць Валерій Михайлович : біобібліографія / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К.: Академперіодика, 2015. – 104 с. – (Біобібліографія вчених України).

Єгоров І.Ю. Індустріальні парки в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку : моногр. / І.Ю. Єгоров, О.М. Бойко, В.Ю. Грига ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України", Мін-во економ. розвитку та торгівлі України, Науково-дослідний економ. ін-т. – К., 2015. – 140 с.

Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС : рекомендації на основі досвіду країн Східної Європи : наук.-аналіт. доп. / Т.О. Осташко, О.М. Бородіна, Д.Ф. Крисанов та [ін.] ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка, чл.-кор. НААН України Т.О. Осташко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 104 с.

Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / За заг. ред. В.М. Гейця [та ін.] ; НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. – К., 2015. – 336 с. : табл., рис.

Інституційні трансформації соціально-економічної системи України : моногр. / Т.І. Артёмова, Т.В. Бурлай, А.А. Гриценко [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А.А. Гриценка ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 344 с. : табл., рис.

М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження) : монографія / [В.М. Геєць, В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.] ; відп. ред. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К. : Наукова думка, 2015. – 362 с.

Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: моногр. / М.І. Скрипниченко, С.С. Шумська, Г.Ю. Яценко [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук М.І. Скрипниченко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 544 с.

Модернізація України. Кн. 1 : План модернізації України: Україна від кризи до економічного зростання / Федерація роботодавців України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України", Спілка податкових консультантів, ГО "Український ін-т соціальних досліджень ім. О. Яременка", ГО "Ін-т професійних кваліфікацій", Федерація професійних спілок України, ДП "Укрпромзовнішпекспертиза", Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, ТОВ "Агенція індустріального розвитку", Н.-д. ін-т правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук. – К., 2015. – 448 с.

Модернізація України. Кн. 2: Віхи завтрашнього дня. Програма модернізації України: бачення та рекомендації провідних європейських експертів / Федерація роботодавців України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України", Спілка податкових консультантів, ГО "Український ін-т соціальних досліджень ім. О. Яременка", ГО "Ін-т професійних кваліфікацій", Федерація професійних спілок України, ДП "Укрпромзовнішпекспертиза", Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, ТОВ "Агенція індустріального розвитку", Н.-д. ін-т правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук. – К., 2015. – 512 с.

Неекономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи : наук. доп. / О.М. Балакірева, Ю.В. Середа, В.Р. Сіденко [та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 162 с. : табл., рис.

Політика сільського розвитку на базі громад: наук. доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 70 с.

Публічно-приватне партнерство у відносинах держави з міжнародними організаціями та транснаціональними компаніями : кол. наук. моногр. / Т.І. Єфименко, Є.Л. Черевиков, К.В. Павлюк [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України Т.І. Єфименко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 444 с.

Січкаренко К.О. Мережева організація інноваційної діяльності : наук. доп. / К.О. Січкаренко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 48 с. : табл., рис.

Селянський син: дух і справа академіка Володимира Юрчишина / за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної ; упоряд. С.І. Оліферук ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 352 с. : табл., рис.

Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.) : наук. доп. / О.М. Балакірева, Ю.В. Середа, Д.А. Дмитрук, Є.В. Білоус ; наук. кер. канд. соціол. наук О.М. Балакірева ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 78 с.

Структурні зміни та регулювання ринків в умовах лібералізації зовнішньої торгівлі України : наук. доп. / за ред. чл.-кор. НААН України Т.О. Осташко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 94 с. : табл., рис.

Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наук. доп. / Л.В. Шинкарук, І.В. Барановська, І.А. Бевз та [ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 304 с. : табл., рис.

Шестаковський О.П. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку : наук. доп. / О.П. Шестаковський, Є.В. Білоус ; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 36 с.

Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наук. доп. / О.М. Балакірева, В.В. Близнюк, О.М. Бородіна [та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 140 с.

Імплементация високих технологій в економіку України : наук. доп. / І.Ю. Єгоров, І.В. Одотюк, І.В. Дульська [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук І.Ю. Єгорова, д-ра екон. наук І.В. Одотюка, д-ра екон. наук О.Б. Саліхової ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 166 с. : табл., рис.

Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: економічні виклики та нові можливості : наук. доп. / В.М. Геєць, Т.О. Осташко, І.В. Прокопа [та ін.] ; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця ; чл.-кор. НААН України Т.О. Осташко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 184 с.

Індикатори науки та інновацій: міжнародні стандарти та практика їх використання в Україні : кол. моногр. / І.Ю. Єгоров, Ю.О. Рижкова, В.К. Хаустов [та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Єгорова І.Ю. ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 156 с. : 13 табл., 13 рис.

Крисанов Д.Ф. Інтеграція агрохарчового сектора України в єдиний нормативний простір Європейського Союзу : моногр. / Д.Ф. Крисанов ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – Електрон. дані. – К., 2016. – 368 с. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/mg/275.pdf>

Неоіндустріальна трансформація промислового потенціалу України : кол. моногр. / Л.В. Дейнеко, І.А. Шовкун, Е.І. Шелудько [та ін.] ; за ред. д-р екон. наук, проф. Л.В. Дейнеко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 278 с. : табл., рис.

Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу : матеріали круглого столу (Київ, 1 грудня 2016 р.) / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – Електрон. дані. – К., 2016. – 84 с. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf>

Пустовойт О.В. Інституційна парадигма економічних циклів. Досвід України : моногр. / О.В. Пустовойт ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 388 с.

Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливність : монографічний збірник / За ред. акад. Гейця В.М., чл.-кор. Гриценко А.А. ; НАН України, ДУ

"Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 240 с. : табл., рис. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>

Розвиток бюджетної децентралізації в Україні : наук. доп. / І.О. Луніна, Д.М. Серебрянська, О.Л. Попова [та ін.]; за ред. д-ра екон. наук І.О. Луніної ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 70 с.

Розвиток соціально-трудової сфери України: теорія, практика, перспективи : кол. моногр. / В.В. Близнюк, І.Л. Петрова, Л.Л. Гук [та ін.]; за ред. д-ра екон. наук І.Л. Петрової, канд. екон. наук В.В. Близнюк ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 326 с. : 58 табл., 51 рис.

Твердохлібова Д.В. Депозитні та кредитні операції: вплив на доходи бюджету України : наук. доп. / Д.В. Твердохлібова ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2016. – 140 с.

2017

Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.) : монографія / Т.Л. Боднарчук ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2017. – 282 с.

Вплив глобальних фінансів на валютно-фінансову систему України : кол. моногр. / Т.П. Богдан, О.М. Шаров, О.О. Сльозко [та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Т.П. Богдан ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – Київ, 2017. – 356 с. : табл., рис.

Гриценко А.А. Архітектоніка економічної безпеки: монографія / А.А. Гриценко ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2017. – 224 с.

Інтеграційні фактори трансформації інституційного середовища та структури ринків енергоресурсів України : кол. моногр. / [Подолець Р.З., Письменна У.Є. та ін.]; за ред. канд. екон. наук Р.З. Подольця ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2017.

Кораблін С.А. Макроекономічна динаміка України – пастка сировинних ринків : монографія / Сергій Олександрович Кораблін ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2017.

Модернізація соціально-трудової сфери Донбасу: загрози та можливості : наук. доп. / В.П. Антонюк, В.В. Близнюк, Ю.М. Галусян [та ін.]; за ред. канд. екон. наук В.В. Близнюк ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – Електрон. дані. – К., 2017. – 136 с.

Подлесная В.Г. Логико-исторические основания формирования социально-экономических циклов : моногр. / В.Г. Подлесная ; НАН

Украины, ГУ "Ин-т экономики и прогнозирования НАН Украины". – К., 2017. – 444 с. : табл., рис.

Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого : монографія у двох томах. – Т. 1: Теорія розвитку економічних систем Всеволода Голубничого / О.В. Клішова, Н.А. Супрун ; за ред. д-ра екон. наук Н.А. Супрун ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К. : Наукова думка, 2017. – 351 с.

Соціокультурні чинники розвитку українського ринку праці : кол. моногр. / за ред. О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – Електрон. дані. – К., 2017. – 264 с.

Фінансове забезпечення структурної модернізації реально-го сектора економіки України : кол. моногр. / [Зимовець В.В., Даниленко А.І., Терещенко О.О. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук В.В. Зимовця ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2017. – 396 с.

ДОДАТКИ

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, опублікованих у збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України». Випуски 41–50 (2008–2017 рр.) *

3 історії економічних реформ	
<i>Біла С.О.</i> Еволюція трактувань інституту соціального захисту населення в українській економічній літературі (кінець XX – початок XXI ст.)	41
<i>Голікова Т.В.</i> На шляху до нової регіоналізації господарського простору в Україні	41
<i>Голікова Т.В.</i> Глобалізаційний аспект державної регіональної економічної політики в Україні	42
<i>Дерев'янкін Т.І.</i> Інституційні аспекти трансформації ринкових відносин в Україні крізь призму міжнародного досвіду	41
<i>Кузьменко В.П.</i> Соціально-економічні кризи у світі й Україні та їх подолання в процесі реформування господарства	42
<i>Мельник В.П.</i> Особливості пострадянських соціально-економічних перетворень в Україні: історико-економічний аналіз	41
<i>Скурська Н.М.</i> Реформування земельних відносин в Україні на рубежі XX–XXI ст. (1991–2006 рр.)	41
<i>Юхименко П.І.</i> Роль держави у розвитку господарства і формуванні ринку в умовах трансформації та глобалізації економіки	41
Історія народного господарства	
<i>Дідківська Л.В.</i> Вихідні чинники формування сільськогосподарської кооперації в Україні на початку XX століття	41
<i>Левін П.Б.</i> Розвиток форм соціального захисту та формування елементів соціального страхування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)	41

* У випуску № 39–40 (2007 р.) нашого видання надруковано «Показчик статей, опублікованих у міжвідомчому збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України». – Вип. 31–40 (2000–2007 рр.)». Даний «Показчик» є продовженням останнього.

Укладач В.М. Бєляєва

<i>Поліщук Т.В.</i> Особливості становлення та розвитку українських брендів (кінець XX – початок XXI ст.)	41
<i>Стрельченко О.В.</i> Структурні зміни в машинобудівному комплексі України 1928–1932 років	41
<i>Хахлюк А.М.</i> Становлення Укрзалізниці як головної складової залізничного комплексу	41
<i>Ходченко О.В.</i> 3 історії розвитку міських громадських банків в Російській імперії та Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)	41
<i>Фурман С.С.</i> Вплив іноземного капіталу на модернізацію вітчизняної економіки в другій половині XIX – початку XX ст.	41
Історія економіки	
<i>Аблов А.С.</i> Вплив зовнішньоторговельних зв'язків на характер формування ринкових інститутів: спроба історико-теоретичного погляду	42
<i>Біла С.О.</i> Реформування інституту пенсійного забезпечення: досвід країн ЄС	43
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Протекціонізм в Україні у XIX–XX століттях: стан наукової розробки проблеми	44
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Вплив політики протекціонізму на розвиток економіки українських земель в XIX столітті	45
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Історичний досвід реалізації моделей протекціонізму у вітчизняній господарській практиці	47
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Формування високотоварного укладу господарства на українських теренах у першій половині XIX століття	48
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Державна підтримка розвитку інфраструктури підприємництва в Україні (XIX – початок XX ст.)	49
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Участь України в міжнародній торгівлі на етапі суспільно-економічних трансформацій (XIX – початок XX ст.)	50
<i>Борисов М.Ю.</i> Актуальні риси Столипінської аграрної реформи	49
<i>Бурунова О.А.</i> Розвиток кооперативного сектору кредитної системи Волині (20–30-і роки XX ст.)	43
<i>Буторіна В.Б.</i> Історичні джерела та умови формування підприємництва	50
<i>Вербова О.С.</i> Українське жіноцтво в національній кооперації міжвоєнного часу	49

Гордіца К.А. Історико-культурні архетипи господарювання в українській традиції підприємництва	48
Гордіца К.А. Роль державного підприємництва у розвитку соціальної сфери: вітчизняний досвід 1920–1980-х років	50
Горін Н.О. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840–1890-ті роки)	43
Горін Н.О. Вплив іноземних капіталів на розвиток кам'яновугільної галузі України (друга половина XIX – початок XX ст.)	44
Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.)	48
Горін Н.О. Нормативно-правова регламентація підприємництва на українських теренах в XI–XVI ст.	49
Демченко В.В. Робота недержавних грошово-кредитних установ півдня України з коштами населення (кінець XVIII – початок XX ст.)	47
Дідківська Л.В. Про характер співробітництва земств та кооперативів в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.	42
Дідківська Л.В. Вплив недержавних організацій на процеси деформації ринкових інститутів в Україні (20–80-ті роки XX ст.)	44
Дідківська Л.В. Деформація кооперативних форм господарювання в Україні (1930–1970-і роки)	48
Дідківська Л.В. Кооперативні форми господарювання в Україні у період НЕПу	49
Дідківська Л.В. Синергія просвітництва та кооперації в економічному розвитку вітчизняного сільського господарства в кінці XIX – на початку XX ст.	50
Іванишина Г.С. Ретроспектива розвитку системи пробірного нагляду в Україні	50
Каніщенко О.Л., Кочергіна О.Ю. Зони вільної торгівлі в глобальному економічному просторі: історичні особливості і перспективи	44
Карлін М.І. Стимулювання розвитку підприємництва в країнах Європейського Союзу: досвід для України	48
Кічурчак М.В. Відтворення суспільних благ в умовах адміністративно-командної економічної системи	46
Кондрашихін А.Б. Промисловий комплекс міста: економічні трансформації та потенціал Севастополя	47
Корніяка О.В. Урядові запозичення як умова становлення вітчизняного фондового ринку в кінці XIX – на початку XX ст.	42

Корніяка О.В. Роль банківської системи у становленні та розвитку вітчизняного фондового ринку в кінці XIX – на початку XX ст.	43
Корніяка О.В. Особливості функціонування інституту бірж на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.	44
Корніяка О.В. Роль державних зовнішніх запозичень у процесі нагромадження капіталу у другій половині XIX – на початку XX ст.	45
Корніяка О.В. Роль пайових цінних паперів у процесі розвитку вітчизняного підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.)	48
Кочергіна О.Ю. Перспективи та потенційні переваги інтеграції України в ЄС	45
Кудирко Л.П. Історична траєкторія розвитку інституту протекціонізму	46
Кудласевич О.М. До проблеми правового забезпечення розвитку вітчизняного підприємництва в Україні у другій половині XIX – початку XX ст.	42
Кудласевич О.М. Особливості розвитку підприємницького середовища на українських землях в другій половині XIX – на початку XX ст.	43
Кудласевич О.М. Місце підприємництва в економіці радянського періоду	44
Кудласевич О.М. Роль добродійної діяльності у розвитку системи освіти: вітчизняний досвід другої половини XIX – початку XX ст.	46
Логінов М.М. Перша світова війна як спосіб розв'язання економічних суперечностей	49
Логінов М.М., Лавриненко В.М. Інституційне забезпечення функціонування воєнного господарства Німеччини у роки Першої світової війни	50
Малюта О.В. Українське підприємництво як спосіб втілення людського капіталу (друга половина XIX – початок XX ст.)	48
Машкін О.М. Іноземні підприємці в економічному житті Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: до загальної постановки теми	42
Небрат В.В. Теоретичне обґрунтування українськими науковцями господарських реформ 1950–1960-х років	46
Небрат В.В. Політика УНР у галузі грошового обігу та фінансів (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)	50

Петроє О.М. Правові засади становлення соціальної політики як інституту ринкової економіки України в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст.	44
Петроє О.М. Роль соціального діалогу як механізму забезпечення євроінтеграційних цілей України з розвитку економіки і торгівлі	48
Приходько Ю.О. Відмінності інституційного середовища країн Східної Європи від передових країн Західної Європи у ХVІ–ХVІІ ст.	42
Слюсар Л.І. Суспільні фонди споживання в економічному забезпеченні відтворення населення України у 1960–1980-ті роки	43
Соколовський В.І. Значення Одеського порто-франко для розвитку міста	43
Супрун Н.А. Особливості формування елементів корпоративного управління у вітчизняній господарській практиці (20-ті роки ХХ ст.)	42
Супрун Н.А. Генеза господарських корпорацій на етапі формування ринкової економіки (ХVІ–ХІХ ст.)	44
Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Вплив політики протекціонізму на господарство України (ХІХ – початок ХХ ст.)	46
Супрун Н.А., Чистякова С.В. Причини та наслідки корпоратизації підприємницького середовища в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)	48
Супрун Н.А. Кавалерійська атака на капітал – секрет опанування радянською владою командних висот в економіці	50
Хахлюк А.М. Приватизаційні та корпоратизаційні процеси в залізничному комплексі України на сучасному етапі	42
Хромов О.П. Біржі України в ХІХ – на початку ХХ століть	43
Хромов І.О. Зовнішня торгівля України під час непу	44
Хромов І.О. Експорт хліба з України в роки непу	45
Хромов І.О. Організація зовнішньої торгівлі українським зерном у перші роки непу	46
Хромов І.О. Фінансування і кредитування українського хлібоекспорту в перші роки непу	47
Хромов І.О. Страхування українського хлібоекспорту на початку непу	48
Хромов І.О. Транспортування українських товарів до Західної Європи в перші роки непу	50
Циба Р.П. З історії становлення системи державного фінансового управління	47

Чернега П.М. З історії перебазування продуктивних сил України в тиллові райони СРСР (1941–1942 рр.)	42
Чистякова С.В. Інституційні чинники становлення та розвитку корпоративної форми підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	44
Щербак А.В. Чумацтво і кооперація в Україні: досвід минулого та сучасність	49
Історія економічної думки	
Аблов А.С. Шляхом праці та перемог. <i>До 60-річчя доктора економічних наук, професора А.Ф. Мельник</i>	43
Баранов О.Г. Інноваційні теорії: представники і проблема структуризації	42
Бойко С.В. Структурування фінансової науки та визначення місця державних фінансів в українській фінансовій думці	41
Бойко С.В. Критерії віднесення учених-фінансистів до представників української фінансової думки (на прикладі другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.)	44
Бохан А.В. Історична генеза підприємництва: еколого-інноваційний аспект	43
Бохан А.В. Імператив екологічної безпеки в наукових концепціях інтеграції суспільства	46
Венгер В.В., Білоусова О.С. Економічна наука – сенс усього життя (<i>До 75-річчя доктора економічних наук, професора Л.М.Шаблюстої</i>)	48
Гаркавко В.К. Творчий шлях і наукова діяльність О.І. Скворцова – економіста-аграрника, представника науки «Сільсько-господарська економія»	41
Герасименко А.Г. Теоретико-економічний аналіз сутності ринкової влади	45
Голубка С.М. Методологія дослідження фінансової україніки	45
Голубка С.М. Засновник Львівської наукової школи регулювання єврорегіональної економіки в умовах глобалізації (<i>До 80-річчя доктора економічних наук, професора І.Р. Михасюка</i>)	48
Голубка С.М., Голубка Д.С. Інноваційні економологічні та регіоналістичні дослідження професора Степана Злупка	49
Голубка С.М., Голубка Д.С. Концепція фінансознавства Григорія П'ятаченка	50

Гордіца К.А. Порівняльний аналіз форм власності у працях українських вчених-економістів кінця XIX – початку XX століття	41
Гордіца К.А. Критика марксистської концепції суспільного розвитку в працях українських економістів кінця XIX – початку XX ст.: теорія концентрації й централізації виробництва та капіталу	42
Гордіца К.А. Критика марксистської теорії «зубожіння пролетаріату» українськими економістами кінця XIX – початку XX ст.	43
Гордіца К.А. Еволюція наукових поглядів на власність у дослідженнях вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст.	46
Гордіца К.А. Українська економічна думка про природні й матеріальні чинники економічного розвитку у планово-розподільчій системі господарювання	47
Горін Н.О. Теоретичні основи дослідження індустріальних перетворень	45
Горін Н.О. Технологічні чинники економічного розвитку у вітчизняній економічній літературі доби ранньоіндустріальних перетворень	46
Горін Н.О. Історіографія зовнішньоекономічних зв'язків України	50
Горкіна Л.П. Від М. Бунге до М. Тугана-Барановського: еволюція поглядів на теорію розподілу	41
Горкіна Л.П. Є. Слуцький у контексті розвитку української та світової економічної думки	42
Гринюк Н.А. Генеза кооперації: теоретико-методологічні суперечності	48
Данилова К.І. Спадщина Д. Рікардо у XXI столітті: теорія порівняльних переваг крізь призму історико-інституціонального аналізу	50
Дмитрієв А.Л. Іван Васильович Вернадський як статистик	41
Живко З.Б. Філософські, економічні та правові підходи до трактування підприємницької діяльності	45
Загурський О.М., Загурський А.О. Теорія прибутку в українській економічній думці кінця XIX – початку XX ст.	44
Заячківська Г.А. Еволюція теорії маркетингу туризму	43
Кічурчак М.В. Теорія суспільних товарів у поглядах зарубіжних економістів XVII–XIX ст.	44
Кічурчак М.В. Ретроспективний аналіз формування сучасних підходів до розуміння сутності суспільних благ в українській економічній науці	45

Клюкін П.М. Є.Є. Слуцький та російська економічна думка першої третини XX ст.: штрихи до портрету економіста-теоретика	42
Козак Л.В. Питання мобілізації доходів місцевих бюджетів у працях економістів другої половини XIX – початку XX ст.	43
Колядич О.І. Фантом договірних відносин у трудовій сфері планово-директивної системи господарства	47
Кондрат О.Б. Концепція «трьох соціалізмів» С.М. Булгакова як спроба досягнути соціально-економічні трансформації початку XX століття	45
Корніяка О.В. Питання становлення та розвитку фондового ринку України у вітчизняній економічній літературі кінця XIX – початку XX ст.	41
Корніяка О.В. Становлення теоретичних основ економічного прогнозування в Україні (1920–1980-ті роки)	46
Корніяка О.В. Питання впливу іноземних інвестицій на економічний розвиток у вітчизняній економічній літературі другої половини XIX – початку XX ст.	47
Крюкова І.О. Корисність та цінність блага з позицій української школи фізичної економії	48
Кудирко Л.П., Хапатнюковський М.М. Міждисциплінарні аспекти формування теорії суверенітету у світовій економічній та правовій науці (XVI–XXI ст.)	47
Кудласевич О.М. Теорія людського капіталу: українські джерела	45
Курбет О.П. Київська політекономічна школа: джерела та становлення методологічних засад	46
Курбет О.П. Представники Київської політекономічної школи про створення інституційних умов становлення та розвитку промислового підприємництва	49
Курбет О.П. Scientific schools matter. До питання про методологію ідентифікації Київської політекономічної школи	50
Лагутін В.Д., Лебедєва Л.В. «Природа фірми» – 80 років з дня публікації праці лауреата Нобелівської премії з економіки Р. Коуза	50
Леоненко П.М. Питання синтезу в сучасній економічній теорії та викладанні	41
Лопух К.В. Новітні тенденції в еволюції монетаризму у другій половині XX – на початку XXI століть	45
Лопух К.В. Адам Сміт про причини нерівності в суспільстві	49
Лопух К.В. Methodenstreit: основні напрями критики К. Менгером методології німецької історичної школи	50

Наконечна Т.Ю. Ретроспективний аналіз Київської школи політичної економії в історико-економічній літературі	44
Небрат В.В. Ретроспективний аналіз практики урядових запозичень та розробка теорії державного кредиту в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст.	41
Небрат В.В. Соціально-філософські витоки теорії держави та державного господарства в українській суспільній думці XVI–XVIII ст.	42
Небрат В.В., Супрун Н.А. Вітчизняна економічна наука про інституційні чинники кризових явищ у фінансовій сфері на межі XIX–XX ст.	43
Небрат В.В. Формування концептуальних засад дослідження фінансів в українській економічній думці XVIII – початку XX ст.	44
Небрат В.В. Теоретичні основи реформування державних фінансів в Україні (1999–2000-і роки)	47
Небрат В.В. Дослідження та викладання економії у Києво-Могилянській академії (до 400-річчя заснування)	48
Небрат А.М. Теоретичні основи антикризового управління на підприємстві	49
Омельченко К.Ю. Еволюція теоретичних підходів до визначення прибутку підприємства	49
Остропольська З.М. Концепція господарства Шарля Фур'є	44
Петроє О.М. Генеза ідеї соціального діалогу: загальноєвропейський контекст	45
Проскуріна М.О. Роль теорій циклічності М. Туган-Барановського, М. Кондратьєва, Й. Шумпетера та С. Кузнеця в становленні системного бачення циклічної динаміки економічної системи	44
Сайкевич О.Д. Концептуальні підходи до виділення і дослідження наукових шкіл в історії української економічної думки (Ч. 1)	41
Сайкевич О.Д. Концептуальні підходи до визначення і дослідження наукових шкіл в історії української економічної думки (Ч. 2)	43
Саліхова О.Б., Бак Г.О. Концепції впливу трансферу технологій транснаціональних корпорацій на економіку приймаючої країни	48
Скрипниченко М.І. Становлення моделювання економічного розвитку як напрямку наукових досліджень	45

Сливка Т.О. Проблема структурних трансформацій у контексті наукових поглядів українських дослідників на межі XX–XXI ст.	47
Сохацька О.М., Войтенко О.М. Глобальні дисбаланси у світовій економіці: основні ідеї та гіпотези	43
Супрун Н.А., Чистякова С.В. Дослідження концептуальних засад корпоративної теорії в науковому доробку І.Т. Тарасова	41
Супрун Н.А., Клішова О.В. Теорія розвитку економічних систем Всеволода Голубничого	49
Уперенко М.О. До питання про історико-економічні основи та особливості східнослов'янського менталітету	43
Федоренко А.В. Академік П.І. Багрій: вчений, демократ, життєлюб (До 90-річчя від дня народження академіка АН України П.І. Багрія)	48
Феріна О.С. Інновація як об'єкт економічних досліджень	46
Фещенко В.М. На шляху наукових звершень. До 85-ї річниці від дня народження доктора економічних наук, професора Л.Я. Корнійчук	43
Фещенко В.М. Ідеї німецької історичної школи в обґрунтуванні ринкової трансформації господарства українською економічною думкою (остання третина XIX – початок XX ст.)	46
Фещенко В.М. Трансформація поглядів українських дослідників на економічне вчення К. Маркса (кінець XIX – початок XX ст.)	50
Фурман С.С. Погляди українських економістів другої половини XIX – початку XX ст. на роль іноземного капіталу як чинника розвитку підприємництва	45
Цаповська М.В. Морально-етичний вимір господарської діяльності у відображенні українських економістів другої половини XIX – початку XX ст.	50
Чинчик А.А. Видатні діячі в історії фінансів України: Василь Євтихийович Власенко (1909–1970)	48
Чистякова С.В. Формування концептуальних засад теорії економічного розвитку у світовій економічній науці (XVI–XIX ст.)	46
Чистякова С.В. Формування та розвиток теорії оптимального функціонування економіки	47
Шелудько Н.М. На передових рубежах вітчизняної фінансової науки. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України А.І. Даниленка	42

Реформування економіки: історія й сучасність	
Андрющенко К.А. Науково-теоретичні аспекти класифікації розвитку виробничої інфраструктури в регіоні	45
Гордіца К.А. Аграрна реформа П. Столипіна як складова інституційного забезпечення економічного розвитку	45
Небрат В.В. Фінансові аспекти вдосконалення господарського механізму в українській економічній літературі 1970–1980-х років	45
Стефанишин О.В. Інноваційні форми зайнятості в Україні – передумова ефективного використання людського інтелектуального потенціалу	45
Новітня історія суспільних трансформацій	
Єлісєєва Л.В. Сучасні тенденції розвитку інноваційних форм підприємництва у міжнародній практиці	50
Карлін М.І. Причини, проблеми та шляхи регулювання діяльності офшорів у світовій фінансовій системі	50
Корніяка О.В. Фондовий ринок як чинник розвитку великого бізнесу в Україні (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.)	49
Снігова О.Ю. Історико-економічна ґенеза структурних диспропорцій економіки старопромислових регіонів України	49
Шаповал Ю.І. Зміна економічної моделі Китаю: висновки для України	49
Щегель С.М. Стратегічні напрями розвитку бізнес-середовища в контексті Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом	49
Теорія та методологія економічних досліджень	
Голубка С.М. Інституціональні засади дослідження розвитку фінансового господарства України	47
Крюкова І.О. Позаекономічний аспект економічного дослідження: інституціональний підхід	47
Лопух К.В. Гроші у господарській системі суспільства: сучасні теоретико-методологічні підходи до аналізу	47
Свида І.В. Формування інституційних засад концепції сталого розвитку	47
Супрун Н.А. Методологічні новації Є.Слуцького в дослідницькому інструментарії економічної науки	47

До 65-річчя Великої Перемоги	
Хахлюк А.М. Роль залізничного комплексу у визволенні України від німецько-фашистських загарбників	43
Чухно А.А. Внесок вчених-залізничників у Перемогу у Великій Вітчизняній війні	43
До 150-річчя від дня народження М.І. Туган-Барановського	
Гайдай Т.В. Сучасне історико-економічне дослідження наукового спадку М.І. Туган-Барановського (<i>рецензія</i>)	48
Макаренко І.П. Ефект «раптових зупинок» у контексті творчої спадщини М.І. Туган-Барановського	48
Наші публікації	
Записка Председателя Государственной думы М.В. Родзянко Николаю II об экономическом положении России [Февраль 1917 г.]	42
Качор А. Михайло І. Туган-Барановський на службі науки й свого народу	48
Лященко П.І. Селянська справа та пореформенна земельно-порядна політика	46
Мицюк О.К. Наукова діяльність політико-економіста М.Ів. Туган-Барановського (1865–1919)	48
Видатні постаті	
Аблов А.С. Хранитель історичних скарбів. <i>Пам'яті Тимофія Івановича Дерев'янкін (1931–2011)</i>	44
Гаркаєво В.К., Портянко Д.В. О.І. Скворцов – видатний економіст-аграрник	46
Гордіца К.А. У руслі світового наукового пошуку. <i>До 70-річчя доктора економічних наук, професора Л.П. Горкіної</i>	44
Гордіца К.А. Правові умови економічної діяльності в дослідженнях М.П. Василенка	49
Григорук А.А., Литвин Л.М. Володимир Навроцький – перший дослідник економіки Галичини	47
Кудласевич О.М. Ідеали свободи та соціальної справедливості в творчості Тараса Григоровича Шевченка. (<i>До 200-річчя від дня народження</i>)	47

Лавериненко В.М. Теоретичні та прикладні проблеми розвитку вітчизняної економічної науки в науковій спадщині академіка К.Г. Воблого (До 140-ї річниці від дня народження)	49
Леоненко П.М. У вирі життя. До 85-річчя академіка, доктора економічних наук, професора А.А. Чухна	44
Маслов А.О. Його світ сяяв у промінні сонця. Пам'яті Рональда Гаррі Коуза (1910–2013)	46
Небрат В.В. Життєвий шлях та наукова спадщина П.І. Лященка. (До 140-річчя від дня народження)	49
Пам'яті Бориса Євгеновича Кваснюка (1938–2008) (С.І. Кіреєв)	41
Пам'яті Лариси Павлівни Горкіної (1941–2013) (К.А. Гордіца)	46
Пантелеймоненко А.О. Володимир Семенович Жученко – відомий український учений-економіст (1923–2014)	47
Решетицька М. О. Русов – видатний український статистик	45
Стефанишин О.В., Небрат В.В. Новатор економічного націоналізму. До 80-річчя з дня народження професора С.М. Злупка	44
Супрун Н.А., Литвин Л.М. М.Х. Бунге: педагог, організатор та новатор освітянського процесу	45
Уперенко М.О. Історик-економіст С.Я. Боровий	47
Фещенко В.М. Видатна дослідниця української економічної думки. (До 90-річчя від дня народження доктора економічних наук, професора Л.Я. Корнійчук)	47
Фещенко В.М., Тимочко Н.О. Соціально-економічні дослідження Івана Франка: сучасний погляд	49
Шелудько Н.М. Наставник банкірів. (До 80-річного ювілею Михайла Івановича Савлука)	49
3 історії наукових установ	
Інституту економіки та прогнозування – 20 років (До 20-річчя від створення ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України») (редакційна колегія)	50
Гайдай Т.В. Віхи розвитку університетської економічної освіти та науки. (До 70-річчя економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка)	47
Гаркаво В.К. Діяльність провідної вітчизняної агроекономічної академічної інституції та її роль в дослідженні проблем сталого агроекономічного розвитку в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст.	50

Горін Н.О. Провідні наукові осередки вивчення світової економіки та міжнародних відносин (друга половина 1940-х – кінець 1980-х років)	47
Гринів Л.С., Назаркевич І.Б., Кривень О.В. Кафедри економіки України Львівського національного університету імені Івана Франка – 20 років	46
Історична довідка про створення та розвиток ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Укладач Степенко Н.В.)	45
Леоненко П.М., Голубка С.М. Флагман національної фінансової науки. (До 20-річчя Науково-дослідного фінансового інституту ДННУ «Академія фінансового управління» при Міністерстві фінансів України)	46
До 80-річчя від створення Інституту економіки АН УРСР	
Небрат В.В. Історико-економічні дослідження в Інституті економіки АН УРСР	49
Чистякова С.В. Розвиток науково-практичних основ економіко-математичного моделювання	49
Додатки	
Бібліографія основних наукових праць ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (1998–2011 рр.) (Укладач Степенко Н.В.)	45
Бібліографія основних наукових праць ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (2012–2017) (Укладач Дуднікова Л.М.)	50
Збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» – 50 років (редакційна колегія)	48
Покажчик авторефератів дисертацій по спеціальності «Економічна теорія та історія економічної думки» з історико-економічної проблематики (2007–2011 рр.) (Укладач Степенко Н.В.)	45
Покажчик авторефератів дисертацій з історико-економічної проблематики (2012–2017) (Укладач Горін Н.О.)	50
Покажчик статей , опублікованих у збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України». Випуски 41–50 (2008–2017) (Укладач Беляєва В.М.)	50

**ПОКАЖЧИК
авторефератів дисертацій з економічної історії
та новітньої історії суспільних трансформацій
(2012–2017 рр.)***

2012

Латишева О.В. Формування і функціонування системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Латишева Олена Володимирівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 35 с.

Липов В.В. Інституціональна комплементарність як чинник формування та розвитку соціально-економічних систем [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / В.В. Липов В.В ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 36 с.

Морозов О.В. Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Морозов Олег Вікторович ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Д., 2012. – 33 с.

Пилипенко Г.М. Інституціональні фактори співвідношення державної та ринкової координації економічної діяльності [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Г.М. Пилипенко ; МОНМС України. – Д., 2012. – 36 с.

Проданова Л.В. Економічне зростання й економічний розвиток: методологія і теорія [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Л.В. Проданова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 36 с.

Шаповал В.М. Соціальна відповідальність у системі підприємницької діяльності [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / В.М. Шаповал ; ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Д., 2012. – 42 с.

* У випусках 31–32 (2000 р.) та 39–40 (2007 р.) збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» опубліковано «Показчик авторефератів дисертацій з проблем історії народного господарства та історії економічної думки (1946–2000 рр.)» та «Показчик авторефератів дисертацій по спеціальності «Економічна історія та історії економічної думки» (2000–2006 рр.)». Випуск 45 (2012 р.) містить «Показчик авторефератів дисертацій зі спеціальності «Економічна теорія та історія економічної думки» з історико-економічної проблематики (2007–2011 рр.)». Даний «Показчик» є продовженням попередніх.

Укладач Н.О. Горін

Ангелко І.В. Тіньова діяльність у господарській системі України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / І.В. Ангелко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2012. – 21 с.

Атамась Н.І. Монетарна політика в доларизованій економіці України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Н.І. Атамась ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2012. – 20 с.

Балабай Я.В. Селянська оренда землі в УСРР у період непу [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Балабай Яна Володимирівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 18 с.

Бицюра Ю.В. Акціонерна власність як фактор сталого економічного зростання в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ю.В. Бицюра ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

Білецька Н.В. Інституційний механізм розвитку аграрної економіки України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Н.В. Білецька ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2012. – 20 с.

Брежнєва-Єрмоленко О.В. Інтелектуальний капітал як фактор формування нової економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.В. Брежнєва-Єрмоленко ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 16 с.

Бурунова О.А. Розвиток кредитної системи Західної України (1919–1939 роки) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.А. Бурунова ; Держ. навч.-наук. установа «Акад. фін. упр.». – К., 2012. – 20 с.

Вареник І.В. Макроекономічне вимірювання як інституціональний інструментарій дослідження господарського механізму суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / І.В. Вареник ; МОНМС України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 19 с.

Гаєвський А.М. Трансформація відносин власності у соціальній сфері України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / А.М. Гаєвський ; МОНМС України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 20 с.

Ганзюк С.М. Інноваційний потенціал соціально-економічного розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / С.М. Ганзюк ; МОНМС України, Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 17 с.

Гармашова О.П. Інноваційне забезпечення конкурентоспроможності національної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.П. Гармашова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

Глушан О.В. Наукова, педагогічна та громадська діяльність С.В. Бородаєвського (1870–1942 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Глушан Олена Володимирівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 18 с.

Годуєв О.О. Інституційні форми структуризації банківської системи [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Годуєв Олег Олексійович ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 17 с.

Грунтковський В.Ю. Формування та розвиток соціальної відповідальності бізнесу в умовах ринкової трансформації економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Грунтковський Володимир Юрійович ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2012. – 20 с.

Давидов Д.С. Методологічні основи дослідження особливостей сучасних трансформацій глобального господарства [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Д.С. Давидов ; МОНМС України. – Х., 2012. – 18 с.

Даниліна С.О. Форми нагромадження капіталу та їх особливості в перехідній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / С.О. Даниліна ; МОНМС України, Одес. нац. екон. ун-т. – О., 2012. – 15 с.

Жила Т.В. Становлення соціального напрямку в українській економічній думці (кінець XIX – початок XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Т.В. Жила ; МОНМС України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 17 с.

Жукова Л.М. Інституціоналізація форм розв'язання конфліктів корпоративного сектору в умовах ринкової трансформації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Л.М. Жукова ; МОНМС України. – Х., 2012. – 18 с.

Зайцева М.М. Розвиток фінансових інститутів трансформаційної економіки в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / М.М. Зайцева ; МОНМС України. – Х., 2012. – 16 с.

Квітка А.В. Економічні основи розвитку та реалізації людського потенціалу [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / А.В. Квітка ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 17 с.

Кінько О.М. Соціально-трудові відносини в умовах системних трансформацій суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кінько Олена Миколаївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с. : рис., табл.

Ковч В.В. Еволюція економічних функцій держави в умовах формування інноваційної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ковч Володимир Васильович ; Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". – К., 2012. – 18 с. : рис.

Колінько О.Г. Вплив духовно-творчої діяльності на сучасний господарський розвиток (методологічний аспект) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.Г. Колінько ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 18 с.

Комар Т.В. Вплив інфляції на економічне зростання в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Комар Тетяна Василівна ; МОНМС України, Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2012. – 16 с. : рис.

Корнілов О.О. Соціально-економічний розвиток робочої сили в умовах трансформаційної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.О. Корнілов ; МОНМС України, Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 16 с.

Корольова Н.В. Заощадження домашніх господарств: механізми формування і стимулювання в економіці України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Корольова Наталія Вадимівна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с. : рис.

Кочубей Р.В. Розвиток підприємницьких структур в умовах мінливого господарського середовища [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кочубей Родіон Володимирович ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 16 с. : табл.

Крикунова В.М. Державне регулювання зайнятості в умовах ринкової трансформації економіки України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / В.М. Крикунова ; МОНМС України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2012. – 20 с.

Кутрань К.В. Ринок венчурного капіталу: методологія, теорія та особливості функціонування [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / К.В. Кутрань ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с. : рис.

Ладаняк І.А. Споживча кооперація Поділля в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ладаняк Інна Анатоліївна ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 19 с.

Лех Т.А. Людський капітал: концепція формування і розвитку в умовах становлення економіки знань [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Лех Тетяна Анатоліївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с. : рис.

Лісеній Є.В. Трансформація економічних функцій держави в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Лісеній Євген Володимирович ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 16 с.

Лубкович Н.З. Громадська і наукова діяльність Євгена Храпливого (1898–1949 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук :

07.00.01 / Лубкович Наталія Зіновіївна ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2012. – 20 с.

Марчишинець О.В. Заготівельна діяльність споживчої кооперації України в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.В. Марчишинець ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 18 с.

Мащенко Н.Є. Інформаційний потенціал суспільства: механізми формування та розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Мащенко Наталія Євгенівна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с. : рис.

Наумов М.С. Особливості ринкової трансформації в умовах інтелектуалізації економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / М.С. Наумов ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 18 с.

Орлик С.В. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Орлик Світлана Владиславівна ; Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2012. – 20 с. : рис., табл.

Панченко О.П. Інформаційна підтримка модернізації аграрного сектору губерній Лівобережної України кооперативними виданнями: історико-економічний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.П. Панченко ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.

Переверзева А.В. Інституціональне середовище формування людського капіталу в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / А.В. Переверзева ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.

Пісоцька Є.І. Розвиток форм обміну: логіко-історичний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Є.І. Пісоцька ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 15 с.

Поворознюк І.М. Оплата праці в трансформаційній економіці постсоціалістичних країн [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / І.М. Поворознюк ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 20 с.

Полікарпова О.С. Механізми накопичення в інститутах власності [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.С. Полікарпова ; МОНМС України, Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с.

Проскурна М.О. Розвиток теорій циклічності в світовій економічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / М.О. Проскурна ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 18 с.

Рибчак О.С. Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.С. Рибчак ; МОНМС України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 20 с.

Ромащенко К.М. Ринок освітніх послуг та його розвиток у трансформаційній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / К.М. Ромащенко ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2012. – 20 с.

Сітайло М.В. Становлення банківської системи України 90-х років ХХ століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сітайло Максим Валерійович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 16 с.

Татомир І.Л. Система мотивації праці в умовах інформаційного суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Татомир Ірина Любомирівна ; МОНМС України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

Філякова Т.І. Історико-теоретичні основи дослідження економічної динаміки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Філякова Тетяна Ігорівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 18 с. : рис.

Фоміна О.О. Соціально-трудова відносина: регулювання в умовах ринкової економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.О. Фоміна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с.

Чайка Ю.М. Структурний розвиток національної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ю.М. Чайка ; МОНМС України, ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Д., 2012. – 20 с.

Чернова В.О. Людський чинник у корпоративному управлінні: теоретико-методологічний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / В.О. Чернова ; МОНМС України, Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 20 с.

Чистякова С.В. Роль держави у становленні корпоративних форм підприємництва в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / С.В. Чистякова ; ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». – К., 2012. – 20 с.

Шульга О.А. Ринкова трансформація аграрного сектора України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Шульга Ольга Антонівна ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2012. – 20 с. : рис.

Юхновський І.В. Відтворення інноваційно-інвестиційного потенціалу ринкової економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Юхновський Іван Васильович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 20 с.

Архірейський Д.В. Радянська митна справа в Україні у 1919–1939 роках [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Архірейський Дмитро Володимирович ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Д., 2013. – 32 с.

Гайдай Т.В. Еволюція методологічних засад парадигми інституціоналізму [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Гайдай Тетяна Вікторівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 43 с.

Длугопольський О.В. Суспільний сектор економіки і публічні фінанси в умовах глобалізаційних змін [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Длугопольський Олександр Володимирович ; Держ. навч.-наук. установа «Акад. фін. упр.». – К., 2013. – 38 с.: рис., табл.

Кирилюк Є.М. Розвиток аграрного ринку в умовах трансформації економічних систем [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Кирилюк Євгеній Миколайович ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 34 с.: рис., табл.

Кужелєв М.О. Корпоративні відносини: фінансові механізми функціонування та розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Кужелєв Михайло Олександрович ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 40 с.: рис., табл.

Кульчицький Я.В. Економічні системи в умовах їх екологізації та глобалізації (теоретико-методологічні засади порівняльного аналізу) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Кульчицький Ярослав Володимирович ; Нац. лісотехн. ун-т України. – Л., 2013. – 40 с.: рис.

Маслов А.О. Становлення та розвиток теорії інформаційної економіки у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Маслов Анатолій Олександрович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 43 с.: рис.

Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в економічній думці України [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Небрат Вікторія Василівна ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування Нац. акад. наук України». – К., 2013. – 36 с.

Нікітенко К.В. Функціонування кредитно-банківської системи УРСР (1921–1939) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нікітенко Костянтин Вікторович ; Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. – Л., 2013. – 32 с.

Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук :

07.00.01 / Перехрест Олександр Григорович ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2013. – 40 с.

Савицька Н.Л. Людина як суб'єкт господарського розвитку в умовах становлення економіки знань [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Савицька Наталія Леонідівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2013. – 28 с.: рис.

Уманців Ю.М. Розвиток корпоративних структур в умовах глобальної конкуренції [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Уманців Юрій Миколайович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 39 с.: рис.

Чеберяко О.В. Організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування бюджетної системи в УСРР 1921–1929 рр. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Чеберяко Оксана Вікторівна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 35 с.

Батістова О.І. Взаємозв'язок економічного розвитку та соціокультурної динаміки в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Батістова Оксана Ігорівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2013. – 17 с.

Білик О.А. Фіскальна політика радянської влади в українському селі в 20–30-ті рр. ХХ ст.: історичний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Білик Олександр Анатолійович ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2013. – 20 с.

Вашай Ю.В. Макроекономічний аналіз системи економічної безпеки України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Вашай Юлія Володимирівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2013. – 20 с.: рис., табл.

Глєбова А.С. Соціальна довіра: політекономічний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Глєбова Анна Сергіївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 20 с.: рис.

Гордіца К.А. Формування ринкової концепції власності в економічній думці України кінця ХІХ – початку ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Гордіца Кароліна Адольфівна ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування Нац. акад. наук України». – К., 2013. – 20 с.

Горін Н.О. Вплив міжнародного економічного співробітництва на індустріальні перетворення в Україні (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Горін Назар Олегович ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування Нац. акад. наук України». – К., 2013. – 20 с.

Данилова К.І. Платіжний баланс в системі макроекономічної стабільності в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд.

екон. наук : 08.00.01 / К.І. Данилова ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування Нац. акад. наук України». – Київ, 2013. – 20 с.

Доліновська О.Я. Державні зовнішні запозичення в системі макроекономічного регулювання в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Доліновська Оксана Ярославівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 20 с. : рис., табл.

Захарків Я.В. Соціально-економічна природа зайнятості в умовах транзитивної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Захарків Яна Вікторівна ; МОНМС України, Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 19 с. : рис.

Здір В.А. Теоретичні засади формування національної інноваційної моделі розвитку економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Здір Віктор Анатолійович ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 18 с. : рис.

Кацуба А.В. Рента і квазірента в знаннєємному господарстві [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кацуба Александр Володимирович ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2013. – 16 с.

Келічавий А.В. Еволюція конкуренції в інноваційній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Келічавий Арсен Вікторович ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 18 с.

Кірієнко Ю.А. Формування рівноваги товарних ринків у відкритій економіці України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ю.А. Кірієнко. – Львів, 2013. – 21 с. : табл.

Кондрат О.Б. Теорія господарства у науковій спадщині С.М. Булгакова [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кондрат Олександр Борисович ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 18 с.

Король І.В. Конкурентоспроможність національної економіки в процесі реалізації стратегічних цілей її розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Король Інна Володимирівна ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 21 с. : табл.

Кривицька О.А. Політико-економічний аналіз теорії та практики лібералізму в трансформаційних господарських системах [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кривицька Олена Антонівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2013. – 20 с. : рис., табл.

Ленченко Ф.І. Становлення та розвиток споживчої кооперації в Київській губернії (1868–1917 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ленченко Федір Іванович ; Держ. вищ. навч. закл.

«Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 21 с.

Лень А.В. Розвиток науково-технічного прогресу в харчовій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Лень Андрій Володимирович ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2013. – 16 с.

Лопух К.В. Еволюція монетаризму в останній третині XX ст. – на початку XXI ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / К.В. Лопух ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2013. – 19 с.

Макар О.П. Макроекономічний аналіз впливу державного боргу на економічне зростання в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Макар Оксана Павлівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2013. – 20 с. : рис.

Морозова О.Г. Соціально-економічна природа фірми та її модифікація в умовах становлення інформаційного суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.Г. Морозова ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2013. – 19 с. : рис., табл.

Онацький М.Ю. Приватне торговельне і промислове підприємство у Харкові в період непу (1921–1928 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Онацький Максим Юрійович ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2013. – 17 с.

Орешняк В.Л. Структурні зрушення в сучасній економіці при переході до сталого розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Орешняк Вікторія Леонідівна ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 18 с.

Піменова О.В. Інституційне забезпечення форм господарювання в системі аграрних відносин [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Піменова Олена Володимирівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 20 с. : рис., табл.

Поліщук О.Ю. Заробітна плата в умовах ринкової трансформації економіки України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Поліщук Олена Юріївна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2013. – 20 с. : рис., табл.

Рогозянська А.М. Фінансизація економічних відносин та її протиріччя в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Рогозянська Анна Михайлівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2013. – 16 с.

Рудь О.М. Панська садиба на Правобережній Україні: економічний та соціально-культурний аспекти (друга пол. XIX – поч. XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рудь Олег Миколайович ;

Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 21 с.

Самойленко Є.Г. Тіньова економіка: структура та вплив на економічну динаміку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Є.Г. Самойленко ; ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2013. – 19 с. : табл.

Сандугей В.В. Ринок праці України в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Сандугей Валентина Василівна ; МОНМС України, Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 19 с. : рис.

Скубій І.В. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Скубій Ірина Володимирівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2013. – 18 с.

Сливка Т.О. Ієрархічне та мережеве структурування корпоративної власності [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Сливка Тетяна Олександрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 20 с. : рис., табл.

Тохтарова В.С. Доходи населення та механізми їх соціально-економічного регулювання [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Тохтарова Валерія Сергіївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 20 с. : рис.

Трохименко В.І. Еволюція ринку банківських послуг за умов глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Трохименко Вікторія Іванівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 20 с. : рис., табл.

Ульянов К.Є. Монополізація ринків та її регулювання в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ульянов Костянтин Євгенович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 20 с.

2014

Давидова І.О. Зайнятість як сфера реалізації інтелектуального капіталу : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Давидова Ірина Олегівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 37 с. : рис.

Москаленко О.М. Теорія випереджаючого економічного розвитку та її реалізація в політиці сучасної держави [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Москаленко Олександра Миколаївна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2014. – 34 с.

Тимошенко І.В. Інституційні основи розвитку системи освіти [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Тимошенко

Ігор Владиславович ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 40 с. : рис., табл.

Шкодін І.В. Самоорганізація фондового ринку в умовах глобальної невизначеності : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Шкодін Ірина Віталіївна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 39 с. : рис.

Богомолов О.І. Інформаційна складова соціально-економічного розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Богомолов Олег Ігоревич ; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. – Донецьк, 2014. – 20 с. : рис.

Боднарчук Т.Л. Вплив протекціонізму на розвиток господарства України (XIX – початок XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Боднарчук Тетяна Леонідівна ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – Київ, 2014. – 20 с. : табл.

Бриль О.О. Інститут грошей в умовах модернізації економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.О. Бриль. – Донецьк, 2014. – 20 с. : рис.

Венгер Т.А. Соціально-економічні передумови та наслідки боргової залежності держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Венгер Тарас Анатолійович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.

Вільчинська О.М. Макроекономічний аналіз особистого розподілу доходів в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Вільчинська Оксана Миколаївна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2014. – 20 с. : рис.

Вірченко А.А. Трансмійний механізм бюджетно-податкової політики в умовах макроекономічної нестабільності [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Вірченко Ангеліна Анатоліївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.

Вірченко О.В. Формування та розвиток ринку землі в умовах економічної модернізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Вірченко Олександр Віталійович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.

Водотика Т.С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Водотика Тетяна Сергіївна ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2014. – 16 с.

Глушач А.В. Трансакційні витрати суб'єктів ринку праці в трансформаційній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Глушач Анна Володимирівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 17 с. : табл.

Діденко О.М. Академік ВУАН Орженцький Р.М. (1863–1923) – вчений, педагог та один із організаторів статистичної науки в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Діденко Ольга Миколаївна ; Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. – Київ, 2014. – 23 с.

Іщенко К.О. Інституціональні фактори економічного зростання [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / К.О. Іщенко. – Донецьк, 2014. – 20 с.

Карпова Т.С. Малий бізнес у розвитку соціальної сфери [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Карпова Тетяна Сергіївна ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2014. – 20 с. : рис.

Косарчин М.В. Макроекономічні пропорції в господарській системі України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Косарчин Марія Володимирівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2014. – 20 с. : рис., табл.

Костючик О.В. Діалектика взаємовпливів економічного зростання та розвитку в постіндустріальному суспільстві : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Костючик Олександр Валентинович ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2014. – 19 с.

Крупенко О.В. Промислове підприємництво у Полтавській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Крупенко Оксана Василівна ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2014. – 20 с.

Кузьмук І.Я. Роль іноземного капіталу у становленні та розвитку банківського сектору України [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кузьмук Ігор Ярославович ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2014. – 20 с.

Куліш О.С. Нерівність доходів населення в умовах ринкової економіки: форми, особливості, тенденції : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Куліш Ольга Сергіївна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 19 с. : рис.

Лусте О.О. Господарський менталітет як інституціональний чинник соціально-економічного розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / О.О. Лусте. – Чернівці, 2014. – 20 с.

Матюк Т.В. Взаємозв'язок освіти і соціально-економічного розвитку суспільства : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Матюк Тетяна Володимирівна ; Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2014. – 19 с.

Меленцова О.В. Інституційні трансформації зовнішньоекономічних відносин в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Меленцова Ольга Володимирівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 17 с. : рис.

Нікітич С.І. Механізм державного регулювання структурних процесів в умовах нестабільної економічної динаміки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / С.І. Нікітич. – Донецьк, 2014. – 20 с. : рис.

Орленко О.М. Радянська податкова політика та її реалізація в 1920-х рр. (на прикладі Ленінграду) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Орленко Олена Михайлівна ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2014. – 20 с.

Пайманова В.А. Інституційний дизайн ринку капіталів в умовах ринкової трансформації економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Пайманова Вікторія Анатоліївна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 17 с.

Пестова Т.М. Інтелектуальна праця в системі соціально-економічних відносин постіндустріального суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Пестова Тетяна Миколаївна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2014. – 19 с.

Савченко Л.Г. Діяльність академіка НАН України О.М. Онищенка з розвитку вітчизняної аграрно-економічної науки (друга половина XX – початок XXI ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Савченко Людмила Григорівна ; Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. – Київ, 2014. – 23 с. : рис

Сахарська О.А. Макроекономічний аналіз безробіття в неусталених господарських системах [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Сахарська Ольга Анатоліївна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2014. – 20 с. : рис.

Сєрова К.Д. Внутрішня торгівля в Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сєрова Катерина Дмитрівна ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2014. – 20 с.

Стрижак Г.Ю. Опортуністична поведінка в ринковій економіці: сутність, зміст, регулювання [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Г.Ю. Стрижак. – Донецьк, 2014. – 20 с. : рис.

Ткаченко Н.О. Екстерналії освітньої сфери в сучасних економічних системах [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ткаченко Наталія Олександрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.

Трохимчук В.В. Економічна влада в умовах постсоціалістичних трансформацій [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Трохимчук Вікторія Вікторівна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 21 с.

Филюк В.В. Концентрація ринків та її регулювання в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Филюк Василина Василівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с. : рис.

2015

Брайловський І.А. Державно-приватне партнерство: методологія, теорія, механізми розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Браїловський Ілля Аркадійович ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 40 с. : табл., рис.

Вербова О.С. Інституціональне поле національного господарського руху в Західній Україні (1848–1944 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Вербова Оксана Степанівна ; Держ. навч.-наук. установа "Акад. фінанс. упр.". – Київ, 2015. – 40 с.

Герасименко А.Г. Ринкова влада в умовах трансформації економічних систем [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Герасименко Анжеліка Григорівна ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – Київ, 2015. – 37 с. : табл.

Глуха Г.Я. Зростання національної економіки: фактори, показники, регулювання [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Глуха Ганна Яківна ; Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2015. – 34 с. : табл.

Голубка С.М. Інституціональна парадигма генези та еволюції фінансового господарства України [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Степан Михайлович Голубка ; Держ. навч.-наук. установа "Акад. фінанс. упр.". – Київ, 2015. – 40 с. : рис.

Завгородня О.О. Інноваційна динаміка національної економіки: еволюційна синергетика та засади регулювання [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Завгородня Олена Олександрівна ; Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2015. – 36 с. : рис.

Прушківська Е.В. Секторальна структура економіки в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Прушківська Емілія Василівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 43 с. : рис.

Вальчук О.І. Система державного соціального страхування в СРСР (1922–1933 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Вальчук Олена Іванівна ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2015. – 20 с.

Георгієва М.Д. Державна політика в аграрному секторі економіки Болгарії (1944–1989 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Георгієва Марія Дмитрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 16 с.

Гусак Д.Г. Розвиток економіки Волинської області в другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Гусак Дарія Григорівна ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2015. – 20 с.

Єценко Є.О. Мережеві спільноти як інститут глобальної господарської системи [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Єценко Євгенія Олегівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 17 с. : рис.

Івашук Ю.П. Політико-економічний аналіз корупційної поведінки в сучасних господарських системах [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Івашук Юрій Петрович ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 20, [1] с. : рис.

Клевчак Л.Л. Формування ринку економічної інформації в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Клевчак Леонід Леонідович ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2015. – 20 с. : рис.

Ковтун М.В. Ринок житла в сучасних економічних умовах [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ковтун Марина Валентинівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 20 с. : рис.

Мар'євська М.Ю. Розвиток дрібнотоварних селянських господарств Полтавщини в умовах формування ринкових відносин (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Мар'євська Марина Юріївна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 19 с. : рис.

Мельник В.В. Система розподільчих відносин постіндустріального суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Мельник Вадим Владиславович ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 19 с. : табл.

Мельничук О.Ю. Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.): становлення та функціонування [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Мельничук Ольга Юріївна ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. – Київ, 2015. – 18 с.

Наркізов М.М. Інституційне забезпечення реалізації економічних функцій держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Наркізов Микола Миколайович ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 17 с. : рис.

Олефір В.М. Духовно-ноосферно-сталий розвиток як господарська парадигма виживання людства (методологічні онтологічно-ціннісні обґрунтування) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Олефір Валерій Миколайович ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 16 с.

Павлова Л.О. Політико-економічний аналіз системи соціального захисту населення в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Павлова Любава Орестівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 20 с. : табл.

Патлатой О.Є. Зміст і форми наукової праці в сучасній ринковій економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Патлатой Олександр Євгенович ; Одес. нац. екон. ун-т. – Одеса, 2015. – 19 с.

Пачева Н.О. Місце позаекономічних інститутів у відтворенні соціального капіталу [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Пачева Наталія Олександрівна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 20 с. : рис.

Плєшакова О.А. Формування та розвиток акціонерного капіталу в умовах ринкових трансформацій [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Плєшакова Олена Анатоліївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 20 с.

Полюсевич Ю.Г. Господарство України у працях економістів українського зарубіжжя (20–80-ті роки ХХ століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Полюсевич Юлія Геннадіївна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 19 с.

Помінова І.І. Вища освіта як інституційно-господарська платформа розвитку інтелектуального капіталу [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Помінова Ірина Іванівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 19 с. : рис.

Попова О.П. Діяльність академіка УААН В.М. Трегобчука в контексті розвитку економіки природокористування України (60-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Попова Оксана Павлівна ; Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. – Київ, 2015. – 20 с.

Прилуцький А.М. Формування та розвиток аграрного ринку в трансформаційній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Прилуцький Анатолій Михайлович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 20 с.

Савченко О.О. Утворення та діяльність Ревізійного Союзу Українських Кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Савченко Ольга Олександрівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 20 с.

Самко Н.Г. Фінансово-кредитна система в умовах переходу від реальної до фінансової економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Самко Наталія Геннадіївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 20 с. : рис.

Седляр Д.О. Формування інтелектуального капіталу в системі факторів інноваційного розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Седляр Діана Олександрівна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 19 с.

Сімкіна Н.В. Трансформація економічних функцій сім'ї [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Сімкіна Ніна Володимирівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 18 с. : рис., табл.

Тараненко О.Г. Діяльність професора Л.О. Шепотько з наукового забезпечення економічного та соціального розвитку аграрного сектору України (60-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Тараненко Оксана Григорівна ; Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. – Київ, 2015. – 20 с.

Тарасенко І.А. Становлення та розвиток Харківського науково-виробничого комплексу цементної галузі України у 50–80 рр. ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Тарасенко Ірина Анатоліївна ; Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». – Харків, 2015. – 21 с.

Тимків С.М. Монетарні інструменти стабілізаційної політики в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Тимків Софія Михайлівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 20 с. : рис.

Чалаван В.А. Діяльність професора М.І. Нижнього з розвитку вітчизняної аграрно-економічної науки (50-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Чалаван Віктор Арісович ; Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка. – Київ, 2015. – 28 с.

Шевчук В.О. Освіта в системі відтворення робочої сили [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Шевчук Владислава Олегівна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2015. – 20 с. : рис.

Ясева М.О. Формування вартості та ціни інтелектуально-інформаційного товару [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ясева Маргарита Олександрівна ; Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2015. – 19 с.

2016

Жаліло Я.А. Інституційна обумовленість і суб'єктність формування економічних стратегій [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Жаліло Ярослав Анатолійович ; Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – Київ, 2016. – 36 с.

Загурський О.М. Інституціональне забезпечення підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Загурський Олег Миколайович ; Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.». – Київ, 2016. – 40 с. : табл., рис.

Литвиненко Н.І. Інституціональні чинники розвитку сучасної соціально-економічної системи [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Литвиненко Наталія Іванівна ; Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2016. – 33 с. : табл.

Малярчук О.М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Малярчук Олег Михайлович ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2016. – 40 с.

Носик О.М. Відтворення людського капіталу інноваційного розвитку в умовах трансформаційних зрушень [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Носик Олена Миколаївна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 33 с. : рис.

Руженський М.М. Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Руженський Микола Мусійович ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2016. – 32 с.

Шпак В.І. Мале підприємництво видавничої галузі України (1991–2010 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Шпак Віктор Іванович ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 40 с.

Амбражей О.А. Формування економічного механізму взаємодії ринків праці та освітніх послуг в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Амбражей Оксана Анатоліївна ; Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2016. – 19 с.

Білецький П.М. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861–1917 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Білецький Павло Миколайович ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 20 с.

Брановицький В.В. Перерозподіл власності в умовах транзитивної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Брановицький Віктор Володимирович ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2016. – 20 с. : рис., табл.

Гнатюк Р.А. Інституційний аналіз міжнародного ринку цінних паперів [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Гнатюк Ростислав Андрійович ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2016. – 20 с. : рис., табл.

Гражевська А.О. Формування та розвиток рентних відносин у ринковій економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук :

08.00.01 / Гражевська Анна Олександрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2016. – 20 с. : рис.

Дутчак А.В. Соціально-економічний механізм функціонування ринкового розподілу доходів [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Дутчак Анна Василівна ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2016. – 20 с.

Дуцька А.С. Розвиток конкурентних відносин у національній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Дуцька Анна Сергіївна ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ, 2016. – 22 с. : рис., табл.

Калінкова І.Ю. Економічні шоки в макроекономічній динаміці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Калінкова Ірина Юріївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2016. – 20 с. : рис., табл.

Ковтун Н.С. Людські ресурси в системі забезпечення конкурентоспроможності національної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ковтун Наталія Сергіївна ; Держ. ВНЗ «Нац. гірн. ун-т». – Дніпропетровськ, 2016. – 19 с. : рис., табл.

Корж М.А. Трансформація механізмів прямого іноземного інвестування в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Корж Марина Анатоліївна ; Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.». – Київ, 2016. – 24 с. : рис.

Кутузов Р.В. Розвиток управлінської думки в Україні (XIX ст. – 20-і роки XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Кутузов Руслан Володимирович ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2016. – 20 с. : табл.

Микитась В.В. Особливості трансформації економічної політики держави в умовах глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Микитась Вікторія Володимирівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 18 с. : рис., табл.

Миколенко О.П. Інституційна адаптація економічних систем до процесів глобалізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Миколенко Олена Петрівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 17 с.

Митрофанова А.С. Сучасний технологічний спосіб виробництва як чинник перетворень виробничих відносин [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Митрофанова Анастасія Сергіївна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 16 с.

Мосійчук Т.Ю. Чинники економічного розвитку в постсоціалістичному суспільстві [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Мосійчук Тарас Юрійович ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2016. – 18 с.

Назирів К.З. Інституційні засади конкурентоспроможності національної економіки [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Назирів Карім Заріфович ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 18 с.

Погоріла Л.М. Відносини споживання в економічній системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Погоріла Лідія Михайлівна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2016. – 18 с. : рис.

Резнік І.С. Функціонування банківської системи у контексті соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій в Україні (кін. 1990-х – 2015 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Резнік Ігор Сергійович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2016. – 18 с.

Ткач С.В. Валютне регулювання в системі економічної політики держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ткач Сергій Вікторович ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2016. – 20 с. : рис.

Чекаловська Г.З. Суспільне благо освітніх послуг в системі стимулювання розвитку «нової економіки» [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Чекаловська Галина Збиславівна ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2016. – 20 с. : табл.

Ярема О.Р. Макроекономічний аналіз впливу державного сектора на економічне зростання в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Ярема Олег Романович ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2016. – 20 с. : рис., табл.

2017

Вітренко А.О. Розвиток сфери послуг в умовах постіндустріальних трансформацій [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Вітренко Андрій Олександрович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2017. – 40 с. : рис., табл.

Краус Н.М. Інституціоналізація інноваційної економіки: глобальні та національні тенденції [Текст] : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Краус Наталія Миколаївна ; Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.». – Київ, 2017. – 40 с. : рис., табл.

Алієва Е.І. Глобальний соціальний капітал як фактор антикризової динаміки господарських систем [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Алієва Ельвіра Ісретівна ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2017. – 20 с.

Волкова О.М. Генезис економічних функцій національних держав та форми їх реалізації в країнах західної цивілізації (друга половина XVII – 60-ті рр. XIX століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд.

екон. наук : 08.00.01 / Волкова Олена Михайлівна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2017. – 20 с.

Голубка М.М. Економічні знання у системі господарського розвитку західноукраїнських земель (друга половина XIX – перша половина XX століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Голубка Михайло Михайлович ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2017. – 20 с. : рис.

Дацкевич Н.О. Соціальна відповідальність підприємництва: формування та реалізація в національній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Дацкевич Наталія Олегівна ; Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ, 2017. – 18 с. : рис., табл.

Демидюк О.О. Ефективність функціонування та розвитку сучасних економічних систем [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Демидюк Ольга Олександрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2017. – 20 с. : рис., табл.

Кивгила І.Г. Внесок економістів-аграрників у розбудову сільського господарства УСРР (1921–1929 рр.): історіографія [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Кивгила Ігор Григорович ; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 20 с.

Легошина О.Л. Становлення і розвиток кооперативних організацій споживачів у країнах Європи (друга половина XIX – початок XXI ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Легошина Олена Леонідівна ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2017. – 20 с. : рис., табл.

Самусь Г.І. Трансформація аграрних відносин в умовах соціально-економічних перетворень [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Самусь Ганна Іванівна ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ, 2017. – 22 с. : рис., табл.

Чинчик А.А. Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Чинчик Анатолій Анатолійович ; ВНЗ Укоопспілки «Полтав. ун-т економіки і торгівлі». – Полтава, 2017. – 19 с. : рис.

Чудак В.В. Інституційний механізм реалізації конкурентної політики держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Чудак Віталій Віталійович ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ, 2017. – 24 с. : табл.

Шараг О.С. Капіталоємність та її динаміка в трансформаційній економіці [Текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Шараг Олена Сергіївна ; Одес. нац. екон. ун-т. – Одеса, 2017. – 17 с. : табл.

Довідка про збірник

Збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» – всеукраїнський історико-економічний збірник наукових праць, що видається Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ISSN 0320-4421 (Print)

ISSN 2522-4271 (Online)

Видається з 1965 року (виходить один раз на рік).

Мова видання українська, російська, англійська

Збірник зареєстрований в міжнародних наукометричних базах:

Index Copernicus

Ulrich's Periodicals Directory

Google Scholar

Scientific Indexing Services (SIS)

Збірник включений до рейтингу наукових періодичних видань України «Бібліометрика української науки» та переліку наукових фахових видань України НБУ імені В.І. Вернадського.

Редакційна колегія Збірника дотримується видавничих стандартів публікації **Code of Conduct for Journal Editors** та **Code of Conduct for Journal Publishers**, затверджених **Committee on Publication Ethics**. Редакція підтримує Будапештську ініціативу від-

критого доступу (**Budapest Open Access Initiative**), спрямовану на вільне та безкоштовне поширення наукових знань, яке сприяє прискореному розвитку науки.

Фаховість збірника підтверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820).

Видання започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№ 51). Перші 25 випусків (1965–1991 рр.) міжвідомчого збірника наукових праць вийшли під назвою «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». З 1990 р. у Збірнику в рубриці «Наші публікації» започатковано перевидання праць зі спадщини української економічної думки та історичних документів. Зокрема вперше в Україні опубліковано окремі праці В.І. Вернадського, К.Г. Воблого, П.І. Ляценка, М.В. Птухи, Є.Є. Слуцького, М.І. Туган-Барановського та інших відомих вчених.

Починаючи з 30-го випуску на сторінках Збірника розпочато дослідження та аналіз історичного досвіду економічного реформування. Зокрема, у статтях, вміщених у відповідному тематичному розділі, висвітлено комплекс реформ, здійснених у зарубіжних країнах протягом ХХ ст. («новий курс» Ф. Рузвельта, економічна реформа Л. Ерхарда, ринкові перетворення у Східній Європі, «китайське економічне диво» та ін.).

Пріоритетним напрямом історико-економічних досліджень є вивчення шляхів та особливостей формування ринкового середовища у вітчизняній економіці, висвітлення розвитку економічної думки з цих питань, що знайшло відображення у тематиці публікацій провідних учених у галузі економічної історії та історії економічної думки.

Редакторська політика Збірника базується на принципах неупередженості та об'єктивності, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації статей, суворого дотримання авторських і суміжних прав; спрямована на забезпечення високого наукового рівня дослідницької роботи, глибоке вивчення історичних джерел та належну обґрунтованість висновків, пропонованих авторами матеріалів. Це обумовило закріплення за Збірником ролі науково-методичного осередку історико-економічних досліджень, коли результати практично кожної дисертаційної роботи за відповідною спеціальністю проходять апробацію на його сторінках.

Станом на 2017 р. опубліковано 50 випусків, що містять понад 924 статті та інших матеріалів загальним обсягом понад 627 ум. друк. арк.

Архів Збірника розміщено на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та сайті видання.

Редакційна колегія збірника

- Небрат Вікторія Василівна** — доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (відповідальний редактор) (Київ)
- Супрун Наталія Анатоліївна** — доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (заступник відповідального редактора) (Київ)
- Горін Назар Олегович** — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (відповідальний секретар) (Київ)
- Леоненко Петро Михайлович** — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДННУ «Академія фінансового управління» (Київ)
- Уперенко Микола Опанасович** — доктор економічних наук, професор, професор кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету (Одеса)
- Маслов Анатолій Олександрович** — доктор економічних наук, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доцент кафедри економічної теорії економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)
- Попова Ольга Леонтіївна** — доктор економічних наук, головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ)
- Грушевський Дмитро Валерійович** — кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та реклами Інституту управління та регіональної економіки Волгоградського державного університету (Волгоград, Російська Федерація)
- Благих Іван Олексійович** — доктор економічних наук, професор кафедри історії економіки та економічної думки Санкт-Петербурзького національного університету (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
- Фещенко Валентина Михайлівна** — доктор економічних наук, професор, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (Київ)
- Єлісєєва Людмила Володимирівна** — кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки природокористування та економічної теорії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк)

Автори статей збірника

- Боднарчук Тетяна Леонідівна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Буторіна Вероніка Борисівна** — старший викладач кафедри економіки підприємства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат економічних наук
- Гаркавко Віктор Костянтинівич** — старший викладач кафедри економічної теорії Національного університету харчових технологій
- Голубка Степан Михайлович** — професор кафедри фінансів і кредиту ДВНЗ «Університет банківської справи», доктор економічних наук
- Голубка Діана Степанівна** — студентка факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка
- Гордіца Кароліна Адольфівна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Горін Назар Олегович** — старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Данилова Катерина Ігорівна** — науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Дідківська Леся Володимирівна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Єлісєєва Людмила Володимирівна** — доцент кафедри економіки природокористування та економічної теорії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, доцент, кандидат економічних наук
- Іванишина Галина Сергіївна** — здобувач Національної академії управління
- Карлін Микола Іванович** — завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доктор економічних наук, професор

В.В. Небрят

**ПОЛИТИКА УНР В ОБЛАСТИ
ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ И ФИНАНСОВ
(К 100-летию Украинской революции 1917–1921 гг.)**

Освещены исторические условия и характер мероприятий УНР в области денежного обращения, кредита, государственных финансов. Раскрыты причины неэффективности денежно-кредитной и фискальной политик украинских правительств 1917–1919 гг. как существенной составляющей государственного строительства. Аргументирована связь между экономическим суверенитетом, состоянием государственных финансов и устойчивостью политической власти.

Ключевые слова: история экономической политики, государственное строительство, Украинская народная республика, денежное обращение, государственные финансы, экономический суверенитет.

Н.А. Супрун

**КАВАЛЕРИЙСКАЯ АТАКА НА КАПИТАЛ – СЕКРЕТ ЗАВОЕВАНИЯ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТЬЮ КОМАНДНЫХ ВЫСОТ В ЭКОНОМИКЕ**

В статье рассмотрены идейные принципы, институциональные предпосылки, алгоритм и механизмы формирования советской экономической системы. Опровергнуто положение о том, что экономические достижения СССР стали результатом эффективной правительственной политики и следствием более конкурентоспособной по сравнению с рынком советской модели экономики. Показано, что становление советской экономической системы базировалось на использовании уже апробированных исторической практикой рыночных по своей природе институтов и организационных форм, одной из которых стала форма акционерного предпринимательства.

Ключевые слова: советская экономическая система, национализация, экспроприация, акционерное предпринимательство, новая экономическая политика.

Курбет Александра Петрівна — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Лавриненко Володимир Миколайович — доцент кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат економічних наук

Лагутін Василь Дмитрович — завідувач кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету, доктор економічних наук, професор

Лебедєва Лариса Валеріївна — доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету, кандидат економічних наук

Логінов Микола Михайлович — доцент кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат економічних наук

Лопух Ксенія Володимирівна — старший викладач кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат економічних наук

Небрят Вікторія Василівна — завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук, старший науковий співробітник

Супрун Наталія Анатоліївна — головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук, професор

Фещенко Валентина Михайлівна — професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», доктор економічних наук, професор

Хромов Ігор Олександрович — доцент кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету, кандидат економічних наук

Цапівська Марія Володимирівна — аспірантка кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»

Т.Л. Боднарчук

УЧАСТИЕ УКРАИНЫ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛЕ НА ЭТАПЕ ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ (XIX – начало XX вв.)

Статья посвящена исследованию особенностей включения украинских земель в мировое экономическое пространство в период рыночно-индустриальных преобразований. Обоснованы факторы экономического развития, которые определили место и конкурентные возможности Украины на мировом товарном рынке. Раскрыты характерные черты отечественной модели международного торгового сотрудничества. Охарактеризованы тенденции, динамика и структура внешней торговли украинского региона.

Ключевые слова: история хозяйства Украины, международная торговля, мировой товарный рынок, международное торговое сотрудничество, внешняя торговля, экспорт, импорт.

Л.В. Дидковская

СИНЕРГИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ И КООПЕРАЦИИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА в конце XIX – начале XX вв.

В статье обосновано, что вследствие взаимовлияния просвещения и сельскохозяйственной кооперации в Украине в конце XIX – начале XX вв. произошло интенсивное развитие сельского хозяйства и становление крестьянина-фермера.

Ключевые слова: кооперация, сельскохозяйственная кооперация, сельскохозяйственный кооператив, кооперативные союзы, исторический опыт, крестьянин.

Н.М. Логинов, В.Н. Лавриненко

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ВОЕННОГО ХОЗЯЙСТВА ГЕРМАНИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье анализируется состояние институциональных основ экономики Германии в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг., особенности ее адаптации к военным условиям. Доказано,

что в годы войны государственное регулирование экономики значительно усиливается во всех воюющих странах. Государство оказывало возрастающее влияние на экономику с помощью законодательства, налогообложения, административного управления, а также влияния на макроэкономическую среду и выступало в качестве самостоятельного хозяйствующего субъекта, контролирующего военное производство, транспорт и трудовые отношения. Показана ведущая роль государственного регулирования экономики в удовлетворении военных нужд.

Ключевые слова: Первая мировая война, государство, хозяйственная система, статистическая система хозяйственных отношений, экономическая политика.

И.А. Хромов

ТРАНСПОРТИРОВКА УКРАИНСКИХ ТОВАРОВ В ЗАПАДНУЮ ЕВРОПУ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЭПА

Рассмотрены условия возобновления торговли Украины с Западной Европой в начале нэпа. Освещен опыт Украинской Государственной конторы по экспорту и импорту – Укрвнешгосторга – по организации перевозок экспортных грузов в европейские страны с помощью иностранного морского торгового флота. Рекомендовано учитывать опыт Укрвнешгосторга по фрахтованию трамповых судов для перевозки экспортных товаров за границу на современном этапе развития внешней торговли Украины.

Ключевые слова: новая экономическая политика (нэп), агро-сырьё, промышленные материалы, товары, экспорт, экспортеры, Укрвнешгосторг, торговые представительства, торговый флот, суда-трампы, фрахтование трамповых судов, фрахты, грузоперевозки.

К.А. Гордица

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ 1920–1980-х годов

Статья посвящена ретроспективному анализу социальных аспектов хозяйствования государства как коллективного предпринимателя. Рассмотрены особенности реализации социальной функции государственного предпринимательства на этапах ста-

новления, активного функционирования и деструкции мобилизационной экономики. Обобщен исторический опыт внедрения мероприятий социальной политики государства и охарактеризованы соответствующие перемены, произошедшие в социальной сфере Украины в 1920–1980-е годы.

Ключевые слова: история предпринимательства, государственное предпринимательство, социальная сфера, социальная политика, социальное развитие.

Г.С. Иванишина

РЕТРОСПЕКТИВА РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПРОБИРНОГО НАДЗОРА В УКРАИНЕ

В статье исследованы основные тенденции развития системы пробирного надзора в Украине. Определена сущность пробирного надзора и механизмы его осуществления. Исследованы периоды становления системы пробирного надзора в Украине с описанием наиболее важных событий с начала XVI века по изменению подходов до клеймения, организационных реформ, других форм государственного контроля в сфере производства и переработки драгоценных металлов и камней. Выделены основные практики пробирного надзора за годы независимости Украины и описаны реформы в реализации государственной политики контроля качества в сфере производства и переработки драгоценных металлов и камней. Описаны ключевые проблемы, решение которых определяют перспективы дальнейшего развития системы национального пробирного надзора и вхождения Украины в международные институты по испытаниям и клеймению изделий из драгоценных металлов.

Ключевые слова: пробирный надзор, драгоценные металлы и камни, контроль за качеством изделий из драгоценных металлов и драгоценных камней, ювелирная промышленность, клеймение.

В.Б. Буторина

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОКИ И УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье проанализировано формирование отдельных составляющих предпринимательства в условиях трансформации общественного производства. Определены сдерживающие и бла-

гоприятные факторы использования человеком предпринимательских способностей в различных социально-экономических системах.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательские способности, новаторство, риск, товарное производство, натуральное производство, труд, земля, капитал, способ производства.

В.М. Фещенко

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЗГЛЯДОВ УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ УЧЕНИЕ К. МАРКСА (конец XIX – начало XX в.)

В статье по случаю 200-летия со дня рождения К. Маркса проанализировано неоднозначное восприятие основных положений марксистского экономического учения в украинской экономической мысли.

Ключевые слова: марксистское экономическое учение, украинская экономическая мысль, М. Зибер, С. Подолинский, И. Франко, М. Туган-Барановский, трансформация социально-экономических взглядов, политическая экономия, капиталистическое хозяйство, экономические кризисы, социально-экономические противоречия.

Е.И. Данилова

НАСЛЕДИЕ Д. РИКАРДО В XXI ВЕКЕ: ТЕОРИЯ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИКО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО АНАЛИЗА

В статье анализируется теоретическая система Д. Рикардо. На основе обобщения основных направлений ее интерпретации, обосновано, что ядро теории, принцип сравнительных преимуществ, является эволюционно-институциональным стандартом индустриальной организации, который уравнивает возрастающую сложность производства с его транзакционными издержками.

Ключевые слова: Дэвид Рикардо, сравнительное преимущество, теория производства, рыночные институты, экономический порядок, возможности, выбор.

Н.О. Горин

ИСТОРИОГРАФИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ УКРАИНЫ

В статье проанализировано состояние научного изучения внешнеэкономических связей Украины. Обобщены и охарактеризованы основные группы историографических источников по теме. Выделены проблемные и дискуссионные вопросы, требующие дополнительного исследования.

Ключевые слова: экономические связи, международная торговля, историография, источниковая база исследования.

К.В. Лопух

METHODENSTREIT: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ КРИТИКИ К. МЕНГЕРОМ МЕТОДОЛОГИИ НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

В статье рассмотрены ключевые направления критических замечаний австрийского экономиста К. Менгера относительно методологии научных исследований представителей немецкой исторической школы. Показано, что теоретическая, практическая и историческая науки являются составными частями общего учения о народном хозяйстве. Каждая из наук имеет свои принципы и методы, смешивание которых недопустимо при исследовании хозяйственной системы.

Ключевые слова: научное познание, методология исследования, теория национальной экономики, эмпиризм, критика исторического метода, кризис экономической науки.

А.П. Курбет

SCIENTIFIC SCHOOLS MATTER. К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ ИДЕНТИФИКАЦИИ КИЕВСКОЙ ПОЛИТЭКОНОМИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

В статье впервые установлено соответствие Киевской политэкономической школы статусу «научная школа», на основе анализа имеющихся в научной литературе определений и основных признаков последней. Обосновано общественное значение исследуемой школы, подтвержденное, в частности, значимостью науч-

ных результатов, их реализацией и актуальностью. Предложено усовершенствовать современную методологию определения научных школ с учетом неформального характера этих объединений ученых.

Ключевые слова: научная школа, неформальные научные объединения, особенности научной школы, история экономической мысли, Киевская политэкономическая школа, вторая половина XIX – начало XX вв.

М.В. Цаповска

МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОТОБРАЖЕНИИ УКРАИНСКИХ ЭКОНОМИСТОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье раскрыта роль институтов духовно-культурной подсистемы общества в функционировании хозяйства в авторских концепциях украинских экономистов второй половины XIX – начала XX вв. Проанализированы теории хозяйства М.И. Туган-Барановского, С.Н. Булгакова, С.А. Подолинского, В.И. Вернадского и др., в которых отражены формы воплощения нравственных и этических установок хозяйственной жизни. Путем сравнения теорий обоснована правомерность расширения области применения нравственно-этических принципов на взаимодействие человека с окружающей средой. Эти принципы определены в качестве критериев принятия хозяйственных решений.

Ключевые слова: гармоничное хозяйство, экономическая мысль Украины, этический принцип, нравственность, объективные законы, свобода, осознанность, принятие хозяйственных решений.

С.М. Голубка, Д.С. Голубка

КОНЦЕПЦИЯ ФИНАНСОВЕДЕНИЯ ГРИГОРИЯ ПЯТАЧЕНКО

В статье раскрыта значимость профессиональной деятельности Г. Пятаченко в истории развития научной школы финансов Украины. Охарактеризованы наиболее весомые достижения Г. Пятаченко в государственно-управленческой деятельности, в частности на посту министра финансов Украины.

Ключевые слова: экономическая наука, финансы, экономическая история, Министерство финансов Украины, научное наследие.

В.Д. Лагутин, Л.В. Лебедева

«ПРИРОДА ФИРМЫ» – 80 ЛЕТ СО ДНЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЬИ ЛАУРЕАТА НОБЕЛЕВСКОЙ ПРЕМИИ ПО ЭКОНОМИКЕ Р. КОУЗА

Представлены материалы заседания Круглого стола, посвященного 80-летию со дня публикации статьи «Природа фирмы». Рассмотрены актуальные аспекты научного наследия лауреата Нобелевской премии по экономике Р. Коуза.

Ключевые слова: Р. Коуз, «Природа фирмы», трансакционные издержки, социальные издержки, институциональная структура производства.

Н.И. Карлин

ПРИЧИНЫ, ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОФФШОРОВ В МИРОВОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЕ

В статье анализируются причины существования оффшорных юрисдикций и их роль в мировой финансовой системе, а также проблемы, которые возникают в процессе выведения в оффшоры значительных финансовых ресурсов с разных стран. Особенное внимание уделено анализу мероприятий государственного и межгосударственного регулирования выведению средств в оффшоры, прежде всего из развивающихся стран, а также из Украины.

Ключевые слова: оффшор, типичные оффшоры, нетипичные оффшоры, оффшорная юрисдикция, уклонение от налогов, налоговые льготы, регулирование оффшорной деятельности, ОЭСР, ЕС, Украина.

Л.В. Елисеева

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ФОРМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ

В статье исследованы особенности функционирования современных инновационных предприятий в глобальной экономике. Проанализированы инновационные компании в рейтингах Forbes, The Boston Consulting Group, Global Fortune 500. Установлено, что к инновационным компаниям прежде всего относят технологических лидеров и стартапы-новички, которые активно применяют технологические и социальные инновации. Конкретизировано, что инновационные компании, как правило, используют платформенную бизнес-модель и модель двустороннего рынка, где пользователь одновременно может быть покупателем и продавцом товара или

услуги. Среди инновационных компаний выделена группа шеринговых предприятий, использующих децентрализованный обмен ресурсами, коллективное финансирование проектов, совместное потребление и т.д.

Ключевые слова: инновационное предприятие, платформенная бизнес-модель, шеринговая компания, экспоненциальная организация, социальные инновации.

ИНСТИТУТУ ЭКОНОМИКИ И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ – 20 ЛЕТ

В 2017 г. исполняется двадцать лет от создания ведущего научного учреждения в области экономических исследований – Института экономики и прогнозирования НАН Украины. В редакционной статье отражены основные вехи формирования и развития института. Раскрыты основные направления научных исследований, процесс изменения структуры и роста кадрового потенциала учреждения. Представлена информация о внедрении научных результатов, международном научном сотрудничестве, издательской деятельности. Очерчена роль института в научном сопровождении процессов социально-экономической трансформации в Украине.

Ключевые слова: Институт экономики и прогнозирования НАН Украины, история науки, трансформация экономической системы, экономическое прогнозирование, обоснование стратегии социально-рыночных преобразований.

В.К. Гаркавко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕДУЩЕЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ АГРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ИНСТИТУЦИИ И ЕЕ РОЛЬ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОБЛЕМ УСТОЙЧИВОГО АГРОЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ в конце 20-х – первой половине 30-х годов XX в.

В статье обоснован приоритет Украинского научно-исследовательского института экономики и организации сельского хозяйства в формировании аграрной экономики как направления академической науки. Предлагается восстановить сельскохозяйственную экономику как научное направление и учебную дисциплину.

Ключевые слова: сельскохозяйственная экономика, Украинский научно-исследовательский институт экономики и организации сельского хозяйства, устойчивое агроэкономическое развитие.

V. Nebrat

THE POLICY OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE FIELD OF MONEY CIRCULATION AND FINANCE (to the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921)

The article highlights the conditions and character of measures of the UPR in the field of money circulation, credit, and public finance are highlighted. The reasons of the ineffectiveness of monetary and fiscal policies of the Ukrainian governments of 1917–1919 as an essential component of state formation are revealed. The connection between economic sovereignty, state of public finances and the stability of political power is argued.

Key words: history of economic policy, state formation, Ukrainian People's Republic, money circulation, state finances, economic sovereignty.

N. Suprun

A «CAVALRY ATTACK» ON CAPITAL AS THE SECRET OF THE CONQUEST OF THE COMMANDING HEIGHTS IN ECONOMY BY THE SOVIET AUTHORITIES

The article considers the ideological principles, institutional sources, algorithm and mechanisms of the development of the Soviet economic system. It disproves the statement that the economic achievements of the USSR were the result of effective government policy and the consequence of a more competitive model of the Soviet economy compared to the market. It is shown that the development of the Soviet economic system was based on the use of already proven historical practice of market-based institutions and organizational forms, one of which was the form of joint-stock enterprise.

Key words: Soviet economic system, nationalization, expropriation, joint-stock enterprise, new economic policy.

T. Bodnarchuk

UKRAINE'S PARTICIPATION IN INTERNATIONAL TRADE AT THE STAGE OF SOCIAL AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS (XIX – early XX centuries)

The article is devoted to the research on historical experience of the Ukrainian economy integration into the world economic space at the stage of market and industrial transformations. The factors of economic development (political, natural geographic, socio-economic and techno-economic) that determined the competitive advantages of Ukraine in foreign markets and its place in the system of international division of labor are revealed.

Key words: history of Ukraine's economy, international trade, world commodity market, international trade cooperation, foreign trade, export, import.

L. Didkivska

THE SINERGY OF ENLIGHTENMENT AND COOPERATION IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINIAN AGRICULTURE IN LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

The article substantiates that, due to the mutual influence of education and agricultural cooperation, an intensive development of agriculture and the formation of a farmer took place in Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Key words: cooperation, agricultural cooperation, agricultural cooperative, cooperative unions, historical experience, peasants.

M. Loginov, V. Lavrynenko

INSTITUTIONAL MAINTENANCE OF THE FUNCTIONING OF GERMANY'S MILITARY ECONOMY DURING THE WORLD WAR I

The article analyzes the state of the institutional foundations of Germany's economy during the First World War of 1914–1918 and the peculiarities of its adaptation to military conditions. It is proved that during the war years the state regulation of the economy is greatly enhanced in all warring countries. The growth of the state's influence on the economy took place through legislation, taxation and administrative management of the macroeconomic environment. The state acted as an independent economic entity, controlling military production, transport and labor relations. The leading role of state regulation of economy in satisfaction of military needs is shown.

Key words: *The World War I, state, economic system, etatist system of economic relations, economic policy.*

I. Khromov

**TRANSPORTATION OF UKRAINIAN COMMODITIES
TO THE WEST EUROPE IN THE FIRST YEARS
OF THE NEW ECONOMIC POLICE**

The conditions of renewal of the trade between Ukraine and West Europe at the beginning of the new economic policy are examined. The experience of Ukrainian state office for export and import – Ukrzovnishderjtorg by organization of export loads transportation to the European countries by means of foreign sea trade fleet are lighted. It is recommended to take into consideration the Ukrzovnishderjtorg experience by tramp ship freighting for export commodities transportation abroad at the modern stage of foreign trade development in Ukraine.

Key words: *new economic policy (NEP), agriculture raw materials, industrial materials, commodities, export, exporters, Ukrzovnishderjtorg, trade agencies, trade fleet, tramp ships, freighting of tramp ships, freights, cargo transportation.*

K. Gorditsa

**THE ROLE OF STATE ENTREPRENEURSHIP IN THE
DEVELOPMENT OF SOCIAL SPHERE: DOMESTIC EXPERIENCE
OF 1920's – 1980's**

The article is devoted to the problem of realization of the social function of state entrepreneurship in non-market conditions. In order to assess the impact of the state's entrepreneurial activity on social development, it is proposed to summarize the changes that occurred as a result of this activity in the social sphere of Ukraine in the 1920s – 1980s, when the public sector played a leading role in the economy.

Key words: *history of entrepreneurship, state entrepreneurship, social sphere, social policy, social development.*

G. Ivanyshyna

**DEVELOPMENT RETROSPECTIVE OF THE FINENESS
SUPERVISION SYSTEM IN UKRAINE**

The article deals with the main tendencies in the development of the fineness supervision system in Ukraine. The essence of fineness supervision system and mechanisms for its implementation are determined.

Periods of formation of assay supervision system in Ukraine are described. Changes in approaches to branding, organizational reform and other forms of state control in the production and processing of precious metals and stones as the most important events since XVI century were defined. The main practices of assay supervision practice for years of independence Ukraine were identified. The latest reforms in the implementation of public policies of quality control in the production and processing of precious metals and stones were investigated. The article identifies various key problems whose solution determines the prospects for further development of the system of national fineness supervision and the entry of Ukraine into international institutions for testing and marking of precious metal products.

Key words: *national economy, fineness supervision, fineness supervision system, precious metals and gems, control over quality of products from precious metals and precious gems, jewelry industry, branding.*

V. Butorina

**HISTORICAL BEGINNINGS AND CONDITIONS
OF THE FORMATION OF ENTREPRENEURSHIP**

The article analyzes the formation of particular components of entrepreneurship in the conditions of transformation of social production. Deterrent and favorable factors of human use of entrepreneurial abilities in various socio-economic systems are determined.

Key words: *entrepreneurship, entrepreneurial abilities, innovation, risk, commodity production, natural production, labor, land, capital, mode of production.*

V. Feshchenko

**TRANSFORMATION OF THE SOCIO-ECONOMIC VIEWS OF
UKRAINIAN SCHOLARS ON MARX'S ECONOMIC THEORY
(late XIX – early XX centuries)**

The article on the occasion of the 200th anniversary of the birth of K. Marx analyzes an ambiguous perception of the basic provisions of Marxist economic doctrine in the Ukrainian economic thought.

Key words: *Marxist economic doctrine, Ukrainian economic thought, M. Ziber, S. Podolynsky, I. Franko, M. Tugan-Baranovsky, transformation the socio-economic views, political economy, capitalistic economy, economic crises, socio-economic contradictions.*

K. Danylova

D. RICARDO'S LEGACY IN THE 21ST CENTURY: THEORY OF COMPARATIVE ADVANTAGE THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL AND INSTITUTIONAL ANALYSIS

The paper analyzes David Ricardo's theoretical system. By generalizing its main interpretative strands, I conceptualize that the core of the theory, the principle of comparative advantage, lies in evolutionary institutional standard of industrial organization, which equilibrates increasing complexity of production with its transaction costs.

Key words: David Ricardo, comparative advantage, theory of production, market institutions, economic order, alternative costs, choice.

N. Gorin

HISTORIOGRAPHY OF FOREIGN ECONOMIC CONNECTIONS OF UKRAINE

The article analyses the condition of scientific study of Ukraine's foreign economic connections. The main groups of historiography sources on the history of foreign ties of Ukraine are generalized and characterized. Problematic and discussion issues that require additional research in the future are highlighted.

Key words: economic ties, international trade, historiography, source base of research.

K. Lopukh

METHODENSTREIT: THE MAIN AREAS OF K. MENGER'S CRITICISM OF THE METHODOLOGY OF THE GERMAN HISTORICAL SCHOOL

In the article the key directions of critical remarks of the Austrian economist K. Menger concerning the methodology of scientific research of representatives of the German historical school are considered. It is shown that theoretical, practical and historical sciences are integral parts of the general theory of the national economy. Each of the sciences has its own principles and methods, the mixing of which is unacceptable in the study of the economic system.

Key words: scientific cognition, research methodology, theory of the national economy, empiricism, criticism of historical method, crisis of economic science.

O. Kurbet

SCIENTIFIC SCHOOLS MATTER. TO THE QUESTION ON THE IDENTIFICATION METHODOLOGY OF THE KYIV SCHOOL OF POLITICAL ECONOMY

In this article, for the first time, it was established the correspondence of the Kyiv School of political economy with the status of a «scientific school» on the basis of the analysis of its definitions and main features in the scientific literature. It was substantiated the public significance of the studied school, which is particularly confirmed by the significance of its scientific results, their realization and relevance. It was proposed to improve the modern, somewhat formalized methodology of the definition of scientific schools considering the informal nature of these academic associations.

Key words: scientific school, informal scientific associations, features of scientific school, history of economic thought, Kyiv School of political economy, the second half of XIX – early XX century.

M. Tsapovska

MORAL AND ETHICAL ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF ECONOMIC SYSTEM IN THE INTERPRETATION OF UKRAINIAN ECONOMISTS in the second half of XIX – early XX centuries

The article reveals the role of institutes of the spiritual and cultural subsystem of society in the functioning of the economy in the author's conceptions of Ukrainian economists of the second half of the XIX and early XX centuries. The theories of economy of M.I. Tugan-Baranovsky, S.M. Bulgakov, S.A. Podolynsky, V.I. Vernadsky and others are analyzed, in which forms of embodiment of moral and ethical settings in economic life are represented. By comparison of theories, the legitimacy of extending the scope of the application of moral and ethical principles to the interaction of man with the natural environment has been substantiated. These principles are determined by the criterion for making economic decisions.

Key words: harmonious economy, economic thought of Ukraine, ethical principle, morality, objective laws, freedom, awareness, acceptance of economic decisions.

S. Holubka, D. Holubka

**THE CONCEPT OF FINANCIAL SCIENCE
BY GREGORY PYATACHENKO**

The article reveals the importance of G. Pyatachenko's professional activities in the history of the development of the Ukrainian finance scientific school. The most significant achievements of G. Pyatachenko in state management, in particular as Minister of Finance of Ukraine, are characterized.

Key words: economic science, finance, economic history, Ministry of Finance of Ukraine, scientific heritage.

V. Lahutin, L. Lebedeva

**«NATURE OF THE FIRM» – 80 YEARS SINCE THE PUBLICATION
OF THE ARTICLE OF NOBEL PRIZE WINNER
IN ECONOMICS R. COASE**

The materials of the Round Table meeting dedicated to the 80th anniversary of the publication of the article "Nature of the Firm" are presented. The topical aspects of the scientific legacy of the Nobel Laureate in Economics R. Coase are considered.

Key words: R. Coase, «The Nature of the Firm», transaction costs, social costs, institutional structure of production.

M. Karlin

**CAUSES, PROBLEMS AND WAYS OF THE REGULATION OF
OFFSHORE ACTIVITIES IN THE WORLD FINANCIAL SYSTEM**

The article analyzes the reasons for the existence of offshore jurisdictions and their role in the global financial system, as well as the problems that arise in the process of dedicating significant financial resources from different countries to offshore for their financial systems. Particular attention is paid to the analysis of measures of state and interstate regulation to withdraw funds from offshore, primarily from countries that are developing, as well as from Ukraine.

Key words: offshore, typical offshore, non-typical offshore, offshore jurisdictions, tax evasion, tax breaks, offshore regulation, OECD, EU, Ukraine.

L. Yelisieieva

**MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE
ENTERPRISES: INTERNATIONAL PRACTICE**

The article deals with the peculiarities of the functioning of modern innovative enterprises in the global economy. Innovative companies have been analyzed according to Forbes, The Boston Consulting Group, Global Fortune 500. It has been established that innovative companies primarily include technology leaders and novice startups who are actively using technological and social innovations. It has been found that innovative companies typically use a platform business model and a two-way market model where the user can simultaneously be a buyer and seller of a product or service. Among the innovation companies there is a group of sharing enterprises based on decentralized exchange of resources, collective financing of projects, common consumption and space for activities.

Key words: innovative enterprise, platform business model, sharing company, exponential organization, social innovations.

INSTITUTE FOR ECONOMICS AND FORECASTING – 20 YEARS

In 2017 it will be twenty years since the establishment of a leading research institution for economic researches – the Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine. The editorial article shows the main milestones in the formation and development of the Institute. The main directions of scientific researches, the process of changing the structure and increasing the staffing capacity of the institution are revealed. Implementations of scientific results, international scientific cooperation, publishing activities are represented in the article. The role of the Institute in scientific accompaniment of processes of socio-economic transformation in Ukraine is outlined.

Key words: Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine, history of science, transformation of the economic system, economic forecasting, justification of the strategy of social and market transformations.

THE ACTIVITIES OF THE LEADING NATIONAL AGROECONOMIC ACADEMIC INSTITUTION AND ITS ROLE IN THE STUDY OF THE PROBLEMS OF SUSTAINABLE AGROECONOMIC DEVELOPMENT in the late 20's – the first half of the 30's of the XXth century

The priority of the Ukrainian Research Institute of Economics and Organization of Agriculture in the formation of the agrarian economy as a branch of academic science is substantiated. It is proposed to renew agricultural economics as a scientific direction and educational discipline.

Key words: *agricultural economics, Ukrainian Research Institute of Economics and Organization of Agriculture, sustainable agro-economic development.*

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

**Вимоги до оформлення матеріалів,
що подаються для публікації в збірнику наукових праць
«ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»**

Редакція збірника «Історія народного господарства та економічної думки України» запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів, спеціалістів у галузі економіки, історії та управління і приймає до розгляду оригінальні та цінні, з наукової точки зору, матеріали, що відповідають концепції журналу і тематичній спрямованості однієї з рубрик:

- історія економіки;
 - історія економічної думки;
 - теорія та методологія економічних досліджень;
 - новітня історія суспільних трансформацій;
 - видатні постаті;
 - з історії наукових установ.
-

Редакційна політика журналу базується на принципах об'єктивності та неупередженості щодо відбору статей з метою їх публікації, високої вимогливості до якості наукових досліджень, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації матеріалу, відсутності зловживання службовим становищем членів редколегії, доступності та оперативності у спілкуванні з авторами, суворого дотримання авторських і суміжних прав і засудження плагіату.

Редколегія журналу заохочує і спонукає авторів дотримуватися належного рівня формальних та етичних вимог до підготовки та публікування статей, що подаються до друку. Ці норми обумовлені стандартами якості наукових робіт і їх викладення, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE):

http://publicationethics.org/files/Code%20of%20conduct%20for%20publishers%20FINAL_1_0_0.pdf,

http://publicationethics.org/files/Code%20of%20Conduct_2.pdf),

Етичним кодексом ученого України, а також досвідом роботи зарубіжних та українських професійних співтовариств, наукових організацій, редколегій і редакцій видань. Редакція підтримує ініціативу відкритого доступу (Budapest Open Access Initiative):

[http:// www.budapestopenaccessinitiative.org/](http://www.budapestopenaccessinitiative.org/)).

Усі матеріали, крім рецензій та повідомлень інформаційного характеру, підлягають односторонньому сліпому внутрішньому та зовнішньому рецензуванню (рецензент знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі. У рецензії висвітлюються такі питання: чи відповідає зміст статті темі, заявленій у назві; чи містить стаття матеріал достатнього рівня для опублікування; чи потребує скорочення, уточнення (текст, рисунки, таблиці), чи є задовільним дотримання вимог щодо викладу, оформлення графічного матеріалу. Причинами негативної рецензії можуть бути відсутність новизни, недостатня доказова база, невміння зробити висновки (або їх необґрунтованість) і окреслити перспективу, некоректне використання термінологічного та методологічного апарату тощо. У разі негативної рецензії, невідповідності матеріалу профілю журналу чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена (про що автору надсилається повідомлення) чи повернута авторові на доопрацювання. Нова, доопрацьована автором стаття рецензується повторно. Після позитивних відгуків та належного доопрацювання статтю розглядають на засіданні редакційної колегії, де остаточно затверджують у номер відкритим голосуванням. Редакція залишає за собою право редагувати, скорочувати прийнятні до опублікування матеріали (без викривлень позиції автора). Відповідальність за достовірність фактів, власних імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій. Редакційна колегія засуджує будь-який плагіат. Після опублікування статті в журналі вона розміщується на відповідних електронних ресурсах.

Статті приймаються українською, російською та англійською мовами на електронних носіях у файлах формату редактора Microsoft Word або надіслані електронною поштою. Текст має бути набраний Times New Roman, 14-м кеглем з інтервалом 1,5 зі стандартними полями – 2 см. Обсяг матеріалу за такого формату – 8–24 сторінок (до 40 тис. знаків з пробілами). Усі графічні матеріали мають бути якісно і чітко відображені у чорно-білому варіанті. Прохання надавати графічні матеріали окремими файлами в Excel, а скановані або взяті з Інтернету і вставлені в документи Word – не використовувати, оскільки вони непридатні для поліграфії. Рисунки і таблиці повинні мати заголовки і порядковий номер. Примітки розміщують безпосередньо під таблицями, далі обов'язково зазначається джерело (складено за джерелом або автором). Перед таблицями у тексті обов'язково мають бути посилання на них.

Авторська довідка

- Прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів) українською, російською та англійською мовами;
- Науковий ступінь;
- Вчене звання;
- Номер ID ORCID або Research ID (за наявності);
- Місце роботи та посада;

- Контактний телефон та E-mail;
- Поштова адреса з індексом, на яку буде надіслано авторський примірник журналу;
- Згода на розміщення статті у відкритому доступі у різних базах даних (у вигляді примітки вкінці тексту: «Даю згоду на розміщення матеріалу у відкритому доступі»).

НЕОБХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ СТАТТІ:

код «УДК» (вгорі ліворуч перед прізвищем автора);

назва статті (українською, російською та англійською мовами);

коротка анотація українською та російською (обсягом до 600 знаків) із стислим викладом суті матеріалу; текст не повинен дублювати вступ, мету та висновки;

розширена анотація українською та англійською мовами (до 1800 знаків). Вона має бути: інформативною (не містити загальних слів); оригінальною (не бути калькою короткої анотації); змістовною (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованою (стисле повторення структури статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, сфера застосування результатів, висновки); компактною (до 250 слів). У ній слід вживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів; уникати складних граматичних конструкцій (які не використовуються в науковій англійській мові); вживати термінологію, характерну для іноземних спеціальних (економічних) текстів; уникати термінів, які є прямою калькою україномовних понять; додержуватись єдності термінології у межах анотації й тексту статті;

ключові слова (українською, російською та англійською мовами);

код за класифікацією JEL.

структурні елементи статті:

- постановка проблеми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій;
- виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається;
- постановка мети і завдань;
- виклад основного змісту дослідження;
- висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

У статті обов'язковими є посилання на використані чи цитовані джерела (зокрема, цифри) і має складатися з таких двох частин:

список використаних джерел (<http://lib.pu.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf>) та **References** (джерела з цього списку латиницею оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA-2010**).

Список використаних джерел (приклад):

для книжок – автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, загальна кількість сторінок

Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ: Самміт-книга, 2003. 272 с.;

Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: кол. моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2015. 544 с.

для журналів – автор, назва статті, назва журналу, рік видання, номер, сторінки

Сіденко В.Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Український соціум*. 2014. № 1. С. 7–21;

для електронних ресурсів – автор, назва матеріалу на сайті, адреса в Інтернеті (Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. Київ, 2007. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 19.03.2014); Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*.

URL: <http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621y1981-82.pdf> (Last accessed: 16.04.2013).

Із прикладами оформлення використаних джерел можна ознайомитися також на сайті ВД «Академперіодика» НАН України:

http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/docs/Instructions/References_settings.pdf

У тексті посилання на номер джерела зі списку наводиться у квадратних дужках із зазначенням номера сторінки (наприклад: [1, с. 17]). Посилання на підручники, науково-популярну літературу, власні публікації є небажаними і допускаються лише в разі нагальної потреби. Якщо в огляді літератури або далі по тексту зазначається прізвище вченого, його публікація має бути у списку літератури після статті. Вторинне цитування не дозволяється. Якщо цитується вчений, то посилання має бути саме на цього вченого, а не на автора, який його читав.

References – джерела з цього Списку оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA** (American Psychological Association (APA) Style:

<http://nbuv.gov.ua/node/929>;

<http://library.albany.edu/cfox#top>).

У **References** посилання на англomовні джерела не транслітеруються.

Зарубіжні стандарти з бібліографічного опису не використовують такі розділові знаки, вживані в українському ДСТУ, як “/”, “;”, “_”.

У **References** до опису статті необхідно вносити:

- транслітеровані прізвище автора(ів) (прізвище від імені відділяється комою);
- рік виходу книги/статті у круглих дужках ();
- переклад назви книги/статті англійською мовою;
- транслітеровані місце видання та назва видавництва;

- транслітеровану назву журналу або аббревіатуру (за ISSN) і – через тире – переклад назви журналу англійською мовою (у тексті виділяється курсивом). Прохання, зокрема, коректно зазначати назву нашого збірника “Історія народного господарства та економічної думки України”: “*istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoï dumki Ukraïni*” (**istor. nar. gospod. ekon. dumki Ukr.**);

- число журналу (том, випуск) та сторінки – цифрами через кому.

У кінці опису у квадратних дужках для всіх джерел, крім англomовних, обов’язково треба зазначити мову джерела, наприклад, [in Ukrainian], [in Russian], [in German].

Опис книги (монографії):

Author, A. (2015). Title of book. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian]
Iliashenko, S.N. (2006). *Marketing in examples and problems*. Sumy: SumSU [in Russian]

Marten, D., Metszher, Zh.-L., Pier, F. (2005). *The sociology of globalization*. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian]

Опис статті:

Filipenko, A.S. (2016). *National, solidarity economy: conceptual sketch. Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 19–28 [in Ukrainian]

Тези доповідей, матеріали конференцій:

Тези доповідей — *Abstracts of Papers*.

Матеріали (труди) конференцій — *Proceedings of the Conference Name*.

Матеріали 3 міжнар. конференції / симпозиуму / з’їзду... — *Proceedings of the 3rd International Conference / Symposium / Congress...*

До прикладу:

Author, A. (2015). Title of article. *Abstracts of Papers. Conference Name*. Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian]

Author, A. (2015). Title of article. In *Title of book* (якщо є): *Proceedings of the Conference*, Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian]

Інтернет-ресурс:

Korablin, S. (2017, April 8). *Currency liberalization in Ukrainian: escape from reforms. Dzérkalo týzhnia. Ukraïna – Mirror of the week*, 13. Retrieved from <http://www.gazeta.dt.ua> [in Ukrainian]

Термін подання статей до журналу: до 1 жовтня.

Поштова адреса редакції:

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
Відділ економічної історії
вул. Панаса Мирного, 26
Київ-11, 01011

Телефон (044) 280–84–07

Електронна пошта: economistori@ukr.net

История народного хозяйства и экономической мысли Украины: сб. науч. трудов. – Вып. 50 / глав. ред. д-р экон. наук В.В. Небрат ; НАН Украины, ГУ «Ин-т экономики и прогнозирования НАН Украины». – К., 2017. – 464 с.

50-й юбилейный выпуск сборника научных трудов «История народного хозяйства и экономической мысли Украины», подготовленный коллективом отдела экономической истории ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», представляет результаты актуальных научных исследований в области экономической истории и истории экономической мысли. В ознаменование столетия Украинской Революции 1917–1921 гг. публикуются статьи, посвященные вопросам финансово-хозяйственной политики украинского и большевистского правительств в годы противоборства в утверждении государственности. Ряд статей представляет результаты исследования процессов становления и развития предпринимательства и международных экономических связей Украины. Нынешний выпуск содержит перечень статей, опубликованных в последних десяти выпусках сборника (номера 41–50), библиографию основных научных изданий Института экономики и прогнозирования НАН Украины (2012–2016), а также указатель авторефератов диссертаций по историко-экономической тематике за 2012–2017 гг.

History of the national economy and economic thought of Ukraine: Col. scientific papers. – Volume 50 / Ed. Dr. Econ. V. Nebrat; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. – Kyiv, 2017. – 464 p.

The 50th anniversary edition of the collection of scientific works «History of economics and economic thought of Ukraine», prepared by the team of the Department of Economic History of the State Organization «Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine» presents the results of actual scientific researches in the field of economic history and history of economic thought. In the context of celebration of the centenary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, articles devoted to issues of financial and economic policy of the Ukrainian and Bolshevik governments during the years of state-building competitions are published. A number of articles represent the results of researches on the processes of formation and development of entrepreneurship and international economic relations of Ukraine. This issue contains a list of articles published in the recent ten issues of the journal (Issues 41–50), a bibliography of the main scientific publications of the Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine (2012–2016) and a list of abstracts of dissertations on historical and economic subjects for 2012–2017.

Наукове видання

**Національна Академія наук України
Державна установа
«Інститут економіки та прогнозування»**

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск 50

Редакційно-видавнича група:

Головний редактор В.В. Небрат

Оригінал-макет В.М. Беляєвої

Підписано до друку 15.11.2017 р.

Формат 60x84/16. Гарн. тип. Arial, Bookman Old Style.

Ум.-друк. арк. 27,20. Обл.-вид. арк. 24,28. Наклад 300 прим. Зам. _____

Видавець і виготовлювач:

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011

E-mail: eip@ief.org.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5793 від 22.11.2017